Παρούλα Νάσκου-Περράκη

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΔΙΕΘΝΩΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ

π. Καθηγήτρια Διεθνούς Δικαίου και Διεθνών Οργανισμών Πανεπιστημίου Μακεδονίας.

Εισαγωγή: Η οργάνωση της διεθνούς κοινωνίας πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου άνοιξε ένα σημαντικό κεφάλαιο στην ιστορία των διεθνών σχέσεων και στην οργάνωση της διεθνούς κοινωνίας με τη δημιουργία διεθνών οργανισμών, τόσο παγκόσμιων όσο και περιφερειακών που ακολούθησαν. Η δημιουργία τους δεν αποτέλεσε έκπληξη διότι υπήρξε σχετική προεργασία κυρίως στον ευρωπαϊκό χώρο, που αποτελούσε το κέντρο της διεθνούς κοινωνίας τον 19ο αιώνα.

Το *Ευρωπαϊκό Διευθυντήριο* και η *Ευρωπαϊκή Συμφωνία* (1815-1919) αποτέλεσαν ατελή μορφή οργάνωσης, κυρίως των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής, καθιερώνοντας ένα νέο καθεστώς ειρήνης με τη δημιουργία της Ιερής Συμμαχίας και την περιοδική σύγκληση συνδιασκέψεων με πολυμερή εκπροσώπηση.[1] Οι *Συνδιασκέψεις της Χάγης* του 1899[2] και αυτή του 1907[3] αποτέλεσαν σημαντικούς σταθμούς για την οργάνωση της διεθνούς κοινωνίας, κυρίως για τις αντιλήψεις που εξέφραζαν και την παγκοσμιότητα που επιδεί-

1. Βλ. σχετικά Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Η ιστορική εξέλιξη της διεθνούς κοινωνίας», στο *Εισαγωγή στην Οργάνωση της Διεθνούς Κοινωνίας*, Δημήτριος Ευρυγένης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Δημήτριος Κωνσταντόπουλος, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 1980), τ. 1, 52 επ.

2. Η Συνδιάσκεψη αυτή συγκλήθηκε με πρωτοβουλία του τσάρου Νικολάου Β΄ και με τη συμμετοχή 26 ευρωπαϊκών κρατών και κατέληξε με επιτυχία στην υπογραφή τριών πολυμερών πράξεων σχετικά με την ειρηνική επίλυση των διεθνών διαφορών, τον κανονισμό των εθίμων τού κατά ξηρά πολέμου και την εφαρμογή στον κατά θάλασσα πόλεμο της Σύμβασης του 1864.

3. Το 1907 με νέα πρωτοβουλία του τσάρου πραγματοποιήθηκε η δεύτερη Συνδιάσκεψη της Χάγης με 44 κράτη και με θετικό απολογισμό την υπογραφή 13 συμβάσεων, κυρίως γύρω από ζητήματα δικαίου του πολέμου. Η τρίτη Συνδιάσκεψη που είχε προγραμματιστεί για το 1914 ματαιώθηκε λόγω της έκρηξης του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Βλ. René Dupuis, "Aperçu des relations internationales en Europe de Charlemagne a nos jours," *RCADI* 68, II, (1939): 5 επ.

κνυαν. Συνέβαλαν στην ανάπτυξη του συμβατικού διεθνούς δικαίου σε πολλά επίπεδα, λόγος που δικαιολογεί την ιδιαίτερη θέση που καταλαμβάνουν στην εξέλιξη του διεθνούς δικαίου. Ανάμεσα στα θέματα που διαπραγματεύτηκαν προβλέφθηκαν τα μέσα για την ειρηνική επίλυση των διεθνών διαφορών και τη διαιτησία, ιδρύθηκε το Διαρκές Διαιτητικό Δικαστήριο, ενώπιον του οποίου τα κράτη αποκτούσαν τη δυνατότητα προσφυγής, κι αποφασίστηκε η ανέγερση του Μεγάρου της Ειρήνης στη Χάγη, όπου αργότερα εγκαταστάθηκε το *Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης* (ΔΔΔΔ) της ΚτΕ και στη συνέχεια το *Διεθνές Δικαστήριο* (ΔΔ) του ΟΗΕ. Παράλληλα υιοθετήθηκαν οι πρώτοι κανόνες του δικαίου του πολέμου.[4] Η συμμετοχή στις συνδιασκέψεις αυτές περιλάμβανε και μη ευρωπαϊκά κράτη, διευρύνοντας έτσι τη συνεργασία πέρα από τα στενά ευρωπαϊκά πλαίσια.

Αντίστοιχες προσπάθειες οργάνωσης παρατηρούμε και στο χώρο της Λατινικής Αμερικής με τον Σιμόν Μπολιβάρ, ήρωα της νοτιοαμερικανικής επανάστασης, σε μια προσπάθεια ομοσπονδιακής οργάνωσης της Λ. Αμερικής, που κατάφερε να πραγματοποιήσει την πρώτη *Συνδιάσκεψη* το 1889-1890 και να ενώσει τα κράτη του νοτίου ημισφαιρίου δημιουργώντας δεσμούς στενότερους από τους διπλωματικούς σε θέματα διαιτησίας, θαλάσσιας συγκοινωνίας, ανάπτυξης του εμπορίου, κατασκευής παναμερικανικού σιδηροδρόμου, καναλιών, θέσης σε ισχύ κανονισμών υγείας κ.ά.[5] Από την πλευρά τους τα αραβικά κράτη εκδήλωσαν νωρίς τη διάθεσή τους να ενώσουν τις προσπάθειές τους για την αντιμετώπιση των κοινών τους προβλημάτων λόγω της έλευσης των Αγγλογάλλων στην περιοχή του Σουέζ από τις αρχές του 20ού αιώνα[6] και της επιθυμίας τους για την ανεξαρτησία των κρατών τους.[7]

4. Ο εξανθρωπισμός του πολέμου ήταν το έργο που είχε αναλάβει ο Ερρίκος Ντυνάν μετά τη μάχη του Σολφερίνο (1859) και το αποτρόπαιο θέαμα των νεκρών στρατιωτών, κυρίως όμως των πληγωμένων που δεν τύγχαναν καμίας βοήθειας. Η πρώτη Σύμβαση της Γενεύης του 1864, με τη συμμετοχή 16 αρχικά κρατών, δέσμευε τα υπογράφοντα κράτη να σεβαστούν το έμβλημα του Ερυθρού Σταυρού στα πεδία των μαχών.

5. Το 1901 δημιουργήθηκε ένα Εμπορικό Γραφείο καθώς κι ένα Συμβούλιο από διπλωμάτες διαπιστευμένους στην Ουάσιγκτον, ενώ το 1910 το Γραφείο μετονομάστηκε σε Παναμερικανική Ένωση. Αποτέλεσε την πρώτη προσπάθεια συνεργασίας των αμερικανικών κρατών, που οδήγησε το 1948 στη δημιουργία του Οργανισμού Αμερικανικών Κρατών. Βλ. αναλυτικά Παρούλα Νάσκου–Περράκη, «Αμερικανικοί Οργανισμοί», στο *Δίκαιο Διεθνών Οργανισμών*, Παρούλα Νάσκου–Περράκη, Κωνσταντίνος Αντωνόπουλος, Μιλτιάδης Σαρηγιαννίδης, (Αθήνα: Θέμις Ν. Α. Σάκκουλας, 2014), 397 επ.

6. Boutros Boutros–Ghali, "La League et les Etats Arabes," *RCADI* 103 (1972): 1-82.

7. Karel Vasak, "Afrique et Asie," στο *Les Organisations Régionales International. Recueil de Cours*, Fascicule II (Paris: Editions Montchrestien, 1971), 91 επ.

Με ολοένα αυξανόμενη τη συνεργασία των κρατών σε διαφόρους τομείς, εμφανίζονται οι διεθνείς οργανισμοί, δηλαδή στην πράξη θεσμοποιημένες μορφές διεθνούς συνεργασίας με ειδικό περιεχόμενο, αρχικά για την αντιμετώπιση προβλημάτων μέσα στη στενή γεωγραφική τους περιοχή, σιγά-σιγά σε παγκόσμια εμβέλεια.

Τέτοιοι οργανισμοί υπήρξαν σε μια πρώτη κατηγορία οι διεθνείς επιτροπές που συστάθηκαν για θέματα ποτάμιας ναυσιπλοΐας,[8] όπως η *Επιτροπή για τον Ρήνο*, για να διασφαλίσει την ελεύθερη διακίνηση αγαθών μέσω της ποταμοπλοΐας (Κανονισμός του 1815 και οι Συμβάσεις του 1831 και 1868),[9] η *Επιτροπή για τον Δούναβη* που διέθετε και οικονομική αυτονομία χάρη των επιβαλλόμενων τελών που εισέπρατταν από τα διακινούμενα πλοία (1856),[10] η *Επιτροπή του Κόνγκο* (1895) και *του Νίγηρα*, που δεν λειτούργησαν στην πράξη, και η *Επιτροπή για τη Διώρυγα του Σουέζ* στη Μέση Ανατολή (1898). Σε μια δεύτερη κατηγορία, οι οργανώσεις που συνδέονταν με καταστάσεις αποικιακού τύπου, όπως οι *Διεθνείς Υγειονομικές Επιτροπές* (της Βουδαπέστης, της Κωνσταντινούπολης και της Τασκένδης), οι *Διεθνείς Οικονομικές Επιτροπές* (για θέματα οικονομικών χρεών, ανάμεσα στις οποίες κι αυτές για την Ελλάδα και την Τουρκία), καθώς και *Διοικητικές* Επιτροπές (όπως αυτή στο Μαρόκο).

Τέλος, μια πιο εξελιγμένη μορφή διεθνών οργανισμών ήταν κι αυτή των διοικητικών ενώσεων ή δημοσίων διεθνών ενώσεων[11] με ειδικό περιεχόμενο, που συνέβαλαν θετικά στη συνεργασία, επικοινωνία και συναλλαγή των κρατών της εποχής για την αποτελεσματικότερη αξιοποίηση της τεχνικής προόδου που είχε επιτευχθεί στο μεταξύ, καθώς και της ανάπτυξης του εμπορίου.

Οι πρώτοι οργανισμοί αυτής της μορφής εμφανίσθηκαν στον τομέα των επικοινωνιών (τηλέγραφος, ταχυδρομεία, σιδηροδρομικές μεταφορές), όπου οι επιτυχίες των νέων εφευρέσεων κινδύνευαν να χάσουν τη σημασία τους αν

8. Πρώτες μορφές θεσμοποιημένης διακρατικής συνεργασίας κυρίως σε θέματα συγκοινωνιών και μεταφορών βλ. αναλυτικά στο Θεόδωρος Χριστοδουλίδης, *Εισαγωγή εις την Γενικήν Θεωρίαν των Διεθνών Οργανισμών* (Αθήνα: χ.έ., 1976), τ. Α, 78 επ. και Καλλιόπη Κούφα, «Η δικαιική Οργάνωση της Διεθνούς Κοινωνίας», στο *Εισαγωγή στην Οργάνωση της Διεθνούς Κοινωνίας*, Θεόδωρος Κουλουμπής, Καλλιόπη Κούφα, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 1988), τ. 2, 27 επ.

9. Josef P. Chamberlain, *The regime of International Rivers: Danube and Rhine* (New York: Columbia University, 1923).

10. Josef Blociszewski, "Le régime international du Danube," *RCADI* 2 (1926): 257 επ. και Jan Hostie, "Le statut international du Rhin," *RCADI* 3 (1929): 109 επ.

11. Gustav Moynier, *Les bureaux internationaux des unions universelles* (Geneva: A. Cherbuliez, 1892)· José Crascon Y Marin, "Les transformations du droit administrative international," *RCADI* 4 (1930): 5 επ.

δεν καθιερωνόταν ένα σύστημα διεθνούς συνεργασίας που θα επέτρεπε τη λειτουργία των νέων επικοινωνιακών μέσων πέρα από τα εθνικά σύνορα. Βέβαια σε μερικούς τομείς το πρόβλημα αυτό θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί με την κλασική μέθοδο των διμερών συμβάσεων.[12] Ιδιαίτερα στον τομέα της τηλεγραφικής επικοινωνίας η λύση αυτή θα ήταν ανεπαρκής, δεδομένου ότι απαιτούνταν η υιοθέτηση μιας ενιαίας τεχνικής για τη μετάδοση των μηνυμάτων, η επίλυση των δυσχερειών για την παρουσία των γραμμών κ.λπ. Λόγω αυτών των αναγκών τα ευρωπαϊκά κράτη ίδρυσαν τη *Διεθνή Τηλεγραφική Ένωση* (1865), η οποία από το 1868 διέθετε και μόνιμο Γραφείο στο Παρίσι. Παρόμοια προβλήματα παρουσιάσθηκαν και στον ταχυδρομικό τομέα, όπου με πρωτοβουλία των ΗΠΑ, που αντιμετώπιζε την ανάγκη ταχυδρομικής επικοινωνίας με τις ευρωπαϊκές χώρες, συγκλήθηκε το 1863 στο Παρίσι μια *Διεθνής Ταχυδρομική Συνδιάσκεψη*. Μολονότι η δημιουργία της *Διεθνούς Ταχυδρομικής Ένωσης* καθυστέρησε μέχρι το 1874, το αποτέλεσμα ήταν ιδιαίτερα θετικό: στο ταχυδρομικό πεδίο, καταργήθηκαν τελείως τα εθνικά σύνορα και προβλέφθηκε ότι: «τα εδάφη των συμβαλλομένων κρατών αποτελούν ένα ενιαίο ταχυδρομικό έδαφος για την άμεση ανταλλαγή της αλληλογραφίας».[13] Παράλληλα ιδρύθηκε ο *Διεθνής Μετεωρολογικός Οργανισμός* (1878), ενώ στον τομέα της υγείας ιδρύθηκε το *Διεθνές Γραφείο Δημόσιας Υγείας* (1907), στον σιδηροδρομικό τομέα ιδρύθηκε, με τη Σύμβαση της Βέρνης (1890), η *Διεθνής Ένωση Σιδηροδρόμων* που εξακολουθεί να λειτουργεί μέχρι σήμερα και το *Διεθνές Ινστιτούτο Στατιστικών* (1913). Ακολούθησαν η *Διεθνής Ένωση για την Προστασία της Βιομηχανικής Ιδιοκτησίας* (1883), η *Διεθνής Ένωση για την Προστασία της Πνευματικής Ιδιοκτησίας* (1884), ο *Διεθνής Μετεωρολογικός Οργανισμός* (1878), η *Διεθνής Επιτροπή Εναέριας Κυκλοφορίας* (1913),[14] το *Διεθνές Ινστιτούτο Γεωργίας* (1905) κ.ά.

Διαπιστώνεται τη χρονική αυτή περίοδο μια συνεχής αύξηση των οργανώσεων αυτών, φαινόμενο της εποχής, μια και τα κράτη συνειδητοποιούν την ύπαρξη κοινών συμφερόντων και την ανάγκη συνεργασίας για να απολαύσουν τις ανακαλύψεις/εφευρέσεις και τα τεχνικά επιτεύγματα. Δημιουργούν έτσι μόνιμες γραμματείες, περιοδικές συναντήσεις των κρατών μελών, όπου οι αποφάσεις λαμβάνονται με ομοφωνία, διαθέτουν μέλη, αναπτύσσουν συνεργασίες και διαχειρίζονται κοινά συμφέροντα αποφεύγοντας τον κίνδυνο

12. Όπως αναφέρει ο Κρατερός Ιωάννου, *Η Οργάνωση της Διεθνούς Κοινωνίας. Πανεπιστημιακές παραδόσεις* (Θεσσαλονίκη: Αλτιντζής, 1978), τ. 1, 87.

13. Σύμφωνα με το άρθρο 1 της Ιδρυτικής Σύμβασης.

14. Βασισμένη στη Σύμβαση που υπογράφηκε το 1913 στο Παρίσι θέτοντας τους κανόνες της εναέριας κυκλοφορίας, καθιερώνοντας για πρώτη φορά τον κανόνα ότι ο εναέριος χώρος ανήκει στην αποκλειστική δικαιοδοσία του κράτους στο πλαίσιο των συνόρων του.

προσβολής εθνικών θεμάτων. Επιπλέον, καθιερώνουν τη διάκριση μεταξύ της συνδιάσκεψης των κρατών που είναι αρμόδια για τη χάραξη της πολιτικής γενικά κι ενός οργάνου περιορισμένης σύνθεσης που φέρει την ευθύνη της εφαρμογής της.

Παρατηρούμε έτσι ότι η δημιουργία των πρώτων παγκόσμιων οργανισμών (ΚτΕ–ΔΟΕ) βρήκε προετοιμασμένο τον τότε γνωστό κόσμο κυρίως στην Ευρώπη, αλλά και στην Αμερική και στον αραβικό χώρο, με οικουμενικές αντιλήψεις για την ανάγκη συνεργασίας των κρατών, τη δημιουργία τοπικών οργανώσεων, αλλά κυρίως για την ανάγκη εγκαθίδρυσης και εγγύησης ενός συστήματος για τη διασφάλιση της ειρήνης.

Α. Η δημιουργία του πρώτου παγκόσμιου οργανισμού: Η Κοινωνία των Εθνών

Η λήξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου επισφραγίστηκε με τη Διάσκεψη της Ειρήνης στο Παρίσι, τον Ιανουάριο του 1919, και κατέληξε με την υπογραφή πέντε βασικών συνθηκών ειρήνης που προσπάθησαν να ρυθμίσουν μια σειρά από εδαφικές ανακατατάξεις στην Ευρώπη.[15] Βασικός νεωτερισμός των συνθηκών ειρήνης ήταν η δημιουργία ενός διεθνούς πολιτικού οργανισμού σε παγκόσμιο επίπεδο, με σκοπό τη διατήρηση της ειρήνης, τη στενή συνεργασία και αλληλεγγύη μεταξύ των μελών του και με βάση το πολιτικό και εδαφικό καθεστώς που δημιουργήθηκε από τις συνθήκες αυτές. Με την ΚτΕ «επιχειρείται η εξασφάλισης της ειρήνης διά του δικαίου κι όχι μόνον διά της δυνάμεως»,[16] ενώ η γενική αντίληψη της εποχής ήταν ότι η μόνιμη ειρήνη μπορεί να εξασφαλιστεί για το μέλλον μόνο με τη δημιουργία μιας παγκόσμιας οργάνωσης. Έτσι, δημιουργήθηκε ο πρώτος παγκόσμιος οργανισμός με μόνιμα όργανα, με αυτόνομη βούληση, ανεξάρτητη αυτής των κρατών μελών, βασισμένος σε διεθνή συνθήκη και σε σειρά άλλων διεθνών πράξεων που δέσμευαν τα κράτη μέλη.

15. Οι συνθήκες αυτές ήταν: των Βερσαλλιών με τη Γερμανία, του Σεν–Ζερμέν με την Αυστρία, του Νεϊγί με τη Βουλγαρία, του Τριανόν με την Ουγγαρία και των Σεβρών με την Τουρκία, που μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή αντικαταστάθηκε με τη Συνθήκη της Λοζάνης του 1923. Πραγματοποιήθηκε σειρά εδαφικών ανακατατάξεων στην Ευρώπη, ενώ η επιθυμία των δυτικών συμμάχων ήταν η κατάλυση των πολυεθνικών αυτοκρατοριών, η αυτοδιάθεση των λαών, η ισορροπία των δυνάμεων στον ευρωπαϊκό χώρο, κυρίως απέναντι στη Γερμανία και τη Σοβιετική Ένωση.

16. Όπως γράφει ο Πέτρος Βάλληνδας, *Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο* (Θεσσαλονίκη–Αθήνα: Αφοί Σάκκουλα, 1974), 117.

Ο οργανισμός που έλαβε την ονομασία *Κοινωνία των Εθνών*[17] (ΚτΕ) συγκέντρωσε μεγάλο αριθμό κρατών, νικήτριες δυνάμεις, ουδέτερα κράτη και, μετά από λίγο χρονικό διάστημα, και τα ηττημένα κράτη κι επιχείρησε να οργανώσει σε νομική βάση τις διεθνείς σχέσεις.[18] Η ΚτΕ ιδρύθηκε στις 28 Ιουνίου 1919 με διεθνή συνθήκη, το Σύμφωνο, που αποτελούσε μέρος των Συνθηκών Ειρήνης, δεν είχε δηλαδή νομική αυτοτέλεια. Τέθηκε σε ισχύ στις 10 Ιανουαρίου 1920,[19] ενώ η δραστηριότητά της τερματίστηκε το 1939 ουσιαστικά[20] και το 1946 τυπικά[21] μετά την ίδρυση του ΟΗΕ. Το Σύμφωνο της ΚτΕ ήταν ενσωματωμένο στο Κεφάλαιο Α΄ της Συνθήκης των Βερσαλλιών (άρθρα 1-26).

Α.1. Το περιεχόμενο του Συμφώνου της ΚτΕ

Α.1.1. Γενική Παρουσίαση

Το περιεχόμενο του Συμφώνου της ΚτΕ, που χαρακτηρίζεται σύντομο και περιεκτικό, αποτελούμενο από ένα Προοίμιο και 26 άρθρα, είχε ως ακολούθως:[22] Στο άρθρο 1 αναφερόταν η συμμετοχή των κρατών με τους συμμάχους που υπέγραψαν τις Συνθήκες Ειρήνης και τα δεκατρία ουδέτερα κράτη. Νέα μέλη μπορούσαν να ενταχθούν στην ΚτΕ με απόφαση της Συνέλευσης που λαμβανόταν με πλειοψηφία των 2/3 των μελών. Τα άρθρα 2-6 αναφέρονταν στη θεσμική δομή του οργανισμού. Προβλεπόταν μια Συνέλευση (άρθρο 3), στην οποία συμμετείχαν όλα τα κράτη μέλη με μία ψήφο το καθένα και συ-

17. Ιδέα του Γούντροου Ουίλσον, προέδρου των ΗΠΑ, ο οποίος σε λόγο που εκφώνησε στη Γερουσία στις 8 Ιανουαρίου 1918 αναφέρθηκε σε σειρά ζητημάτων της διεθνούς κοινότητας, όπως π.χ. την κατάργηση της μυστικής διπλωματίας, την ελευθερία των θαλασσών και του εμπορίου, τον περιορισμό των εξοπλισμών κ.ά., και τόνισε την ανάγκη ίδρυσης μιας Κοινωνίας των Εθνών στον 14ο όρο. Βλ. αναλυτικά Δημήτρης Κωνσταντόπουλος, *Διεθνές Δημόσιον Δίκαιο* (Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 1961-1962), τ. 1, 145 επ.

18. Ιωάννου, *Η Οργάνωση της Διεθνούς Κοινωνίας*, 94.

19. UNTS I. Το άρθρο 440 της Συνθήκης των Βερσαλλιών όριζε ότι θα τεθεί σε ισχύ μετά την επικύρωση της Συνθήκης από τη Γερμανία και τριών κρατών από τους συμμάχους, το οποίο πραγματοποιήθηκε στις 10 Ιανουαρίου 1920. Η Ελλάδα, που ήταν ιδρυτικό μέλος, την κύρωσε με το Ν. 2084/1920, ΦΕΚ Α 58.

20. Στις 14 Δεκεμβρίου 1939 πραγματοποιήθηκε η τελευταία Σύνοδος.

21. Διαλύθηκε μετά από απόφαση της Συνέλευσης και μεταβίβασης των περιουσιακών της στοιχείων στον νεοϊδρυθέντα ΟΗΕ.

22. Πλούσια είναι η βιβλιογραφία για την ΚτΕ. Θα περιοριστούμε σε δύο πονήματα που προβαίνουν σε ερμηνεία κατ' άρθρο του Συμφώνου: Jean Ray, *Commentaire du Pacte de la Société des Nations* (Paris: Sirey, 1930) και Robert Kolb, *Commentaire sur le Pacte de la Société des Nations* (Bruxelles: Bruyland, 2014).

νεδρίαζε μία φορά το χρόνο, κι ένα Συμβούλιο (άρθρο 4), με περιορισμένη σύνθεση, που αποτελείτο από τις Μεγάλες Δυνάμεις[23] κι έναν μικρό αριθμό κρατών που εκλέγονταν διαδοχικά[24]. Το Συμβούλιο μπορούσε να συνέλθει οποτεδήποτε κρινόταν αναγκαίο είτε στη Γενεύη είτε αλλού. Οι αποφάσεις και στα δύο όργανα λαμβάνονταν με την αρχή της ομοφωνίας (άρθρο 5). Προβλεπόταν επίσης μια Διαρκής Γραμματεία με επικεφαλής τον Γενικό Γραμματέα και το αναγκαίο προσωπικό (άρθρο 6). Η έδρα του οργανισμού ορίστηκε στη Γενεύη (άρθρο 7), ενώ καθιερώθηκαν τόσο τα προσόντα των υπαλλήλων όσο και τα ζητήματα των ασυλιών τους. Τα άρθρα 8-17 αναφέρονταν σε ζητήματα περιορισμού των εξοπλισμών (άρθρο 8), στη δημιουργία μιας Διαρκούς Στρατιωτικής, Ναυτικής και Αεροπορικής Επιτροπής (άρθρο 9), καθιερώθηκε η υποχρέωση παραπομπής των διεθνών διαφορών στο Συμβούλιο (άρθρα 10-12), η υποχρέωση δικαστικής επίλυσης των διεθνών διαφορών με διαιτησία και μέσω του *Διεθνούς Δικαστηρίου Διαρκούς Δικαιοσύνης* (ΔΔΔΔ) (άρθρα 13-14), υπήρχε ρύθμιση για τις διαφορές που δεν επιβάλλονταν σε διαιτησία (άρθρο 15), ενώ το άρθρο 16 αναφερόταν στη συλλογική ασφάλεια και στον κυρωτικό μηχανισμό. Προβλεπόταν επίσης η συμμετοχή τρίτων κρατών στη διαδικασία ειρηνικής επίλυσης των διαφορών (άρθρο 17), ενώ τα άρθρα 18-21 αφορούσαν στη δημοσίευση των διεθνών συνθηκών, στις αλλαγές των συνθηκών και την κατάργησή τους, καθιερώθηκε σύστημα εντολών για τα αποικιακά κράτη (άρθρο 22), καθώς και συνεργασία των μελών στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο (άρθρα 23-25). Το τελευταίο άρθρο αφορούσε τη διαδικασία τροποποίησης του Συμφώνου (άρθρο 26).[25]

Στους σκοπούς της ΚτΕ, όπως αναγράφονταν στο Προοίμιο, περιλαμβάνονταν η εγγύηση της ειρήνης και ασφάλειας, που θα έπρεπε να επιτευχθεί με: α) τη μη προσφυγή στον πόλεμο, β) την κατάργηση της μυστικής διπλωματίας, γ) το σεβασμό της δικαιοσύνης και της τιμής, δ) την τήρηση των επιταγών του διεθνούς δικαίου, ε) το σεβασμό των συνθηκών στις αμοιβαίες τους υποχρεώσεις. Ταυτόχρονα καθιερωνόταν η αρχή της συλλογικής ασφάλειας (άρθρο 16 §1), σύμφωνα με την οποία η προσφυγή σε πόλεμο από οποιοδήποτε κράτος μέλος θεωρείτο *ipso facto* ως πολεμική πράξη εναντίον των λοιπών κρατών μελών της ΚτΕ.

23. Μ. Βρετανία, Γαλλία, Ιταλία και Ιαπωνία. Σ' αυτές ανήκαν και οι ΗΠΑ που τελικά δεν υπέγραψαν το Σύμφωνο, διότι κατά την άποψή τους παραβίαζε το δόγμα Monroe και επενέβαινε στα εσωτερικά των ΗΠΑ.

24. Στην πρώτη σύνθεση του Συμβουλίου τα μη μόνιμα μέλη ήταν 4, ανάμεσα στα οποία και η Ελλάδα. Τα μέλη αυτά αυξήθηκαν το 1922 σε 6 και το 1926 σε 9.

25. Francis P. Walters, *A History of the League of Nations* (Oxford: Oxford University Press, 1960), 27 επ.

Α.1.1.1. Ισότητα των κρατών

Στο πλαίσιο του οργανισμού τέθηκε και το πρόβλημα της ισότητας των κρατών. Οι Μεγάλες Δυνάμεις από τη μια πλευρά και τα μικρά κράτη από την άλλη έπρεπε να διαβουλεύονται σε μια νομική εξισορρόπηση του παράγοντα *ισχύς* με τον παράγοντα *νομική ισότητα*. Η επίλυση του προβλήματος επήλθε με τη δημιουργία δύο οργάνων: μιας Συνέλευσης, όπου εκπροσωπούνταν όλα τα κράτη μέλη διαθέτοντας το καθένα από μία ψήφο, και ενός Συμβουλίου, όπου συμμετείχαν μόνιμα οι Μεγάλες Δυνάμεις μαζί με έναν μικρό αριθμό από τα υπόλοιπα κράτη που εκλέγονταν διαδοχικά.[26] Η λύση αυτή αποτέλεσε ουσιαστική συμβολή στην οργάνωση της διεθνούς κοινωνίας και αργότερα υιοθετήθηκε από τον ΟΗΕ.[27] Τέλος, το ζήτημα της δημιουργίας ενός διεθνούς δικαστικού οργάνου επιλύθηκε με την ίδρυση και λειτουργία, μέσα στο πλαίσιο της ΚτΕ, ενός *Διαρκούς Δικαστηρίου Διεθνούς Δικαιοσύνης* (ΔΔΔΔ), το Καταστατικό του οποίου προβλεπόταν από το ίδιο το Σύμφωνο της ΚτΕ (άρθρο 14).[28]

Α.1.1.2. Όροι εισδοχής στην ΚτΕ

Η ΚτΕ, ενώ αποτέλεσε δημιούργημα των δυνάμεων που νίκησαν τον ολοκληρωτισμό, δεν έλαβε καμία πρόνοια για να διατηρήσει τον δημοκρατικό χαρακτήρα της. Πράγματι, αρχικά συμμετείχαν στον οργανισμό οι νικήτριες δυνάμεις του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου καθώς και τα κράτη που είχαν παραμείνει ουδέτερα.[29] Εκτός από τα ιδρυτικά αυτά μέλη «παν Κράτος, Κτήση ή Αποικία, ελευθέρως κυβερνώμενον…» ήταν δυνατό να καταστεί μέλος αρκεί να τηρούσε τις προϋποθέσεις εισδοχής.[30] Αλλά οι προϋποθέσεις αυτές δεν αποτελούσαν ιδιαίτερα αυστηρούς όρους. Η Γαλλία ήθελε να γίνονται δεκτά μόνο κράτη με δημοκρατική δομή, αλλά τελικά έγιναν δεκτά όλα τα κράτη

26. Τα μόνιμα, μη μόνιμα (ανάμεσα στα οποία και η Ελλάδα) και ημι-μόνιμα μέλη. Βλ. Ιωάννου, *Η Οργάνωση της Διεθνούς Κοινωνίας,* 98, σημ. 17.

27. Ο ΟΗΕ διαθέτει τη Γενική Συνέλευση, όπου εκπροσωπούνται όλα τα κράτη μέλη (άρθρο 9 §1), και το Συμβούλιο Ασφαλείας, στο οποίο συμμετέχουν οι πέντε Μεγάλες Δυνάμεις και δέκα ακόμη κράτη που εκλέγονται από τη Γενική Συνέλευση για διάστημα δύο ετών κι αντιπροσωπεύουν όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα του πλανήτη (άρθρο 23).

28. Παρόμοιες είναι και οι αρμοδιότητες του ΔΔ του ΟΗΕ. Βλ. άρθρα 92 επ. του Χάρτη του ΟΗΕ. Αναλυτικά Ιωάννου, *Η Οργάνωση της Διεθνούς Κοινωνίας* και Στέλιος Περράκης, *Εισαγωγή στη διεθνή δικαιοσύνη, Τεύχος Ι: Γενική θεωρία και θεσμικές εφαρμογές* (Αθήνα–Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας, 1984), 60 επ.

29. 13 κράτη συνολικά. Άρθρο 1 §1 του Συμφώνου της ΚτΕ.

30. Αυτ., άρθρο 1 §2, με απόφαση των 2/3 της Συνέλευσης και με τις εγγυήσεις που καθορίζει η παρούσα διάταξη.

(εκτός από τα πολύ μικρά: Μονακό και Λιχτενστάιν) ανεξάρτητα από τη φύση του πολιτεύματός τους. Είναι αλήθεια ότι σε μερικές περιπτώσεις εισδοχής ζητήθηκε εκ μέρους της ΚτΕ η λήψη εγγυήσεων, όπως π.χ. από τις Βαλτικές Χώρες και από την Αλβανία ο σεβασμός των μειονοτήτων, από την Ουγγαρία η μη παλινόρθωση των Αψβούργων, από την Αιθιοπία η κατάργηση της δουλείας. Αλλά οι περιπτώσεις αυτές αποτελούσαν την εξαίρεση.

Η απουσία αυστηρών όρων εισδοχής ήταν το τίμημα για την επίτευξη της παγκοσμιότητας της ΚτΕ, όμως ούτε και ο στόχος αυτός επιτεύχθηκε. Από τις κυριότερες δυνάμεις, οι ΗΠΑ, δεν κύρωσαν το Σύμφωνο και έτσι δεν έγιναν μέλη της ΚτΕ,[31] η ΕΣΣΔ εισήλθε μόλις το έτος 1936 διότι μέχρι την εποχή εκείνη θεωρούσε τον οργανισμό όργανο των καπιταλιστικών συμφερόντων. Εξάλλου, όλα τα κράτη κατά των οποίων επιβλήθηκαν κυρώσεις εγκατέλειψαν την ΚτΕ,[32] με αποτέλεσμα ο αρχικός αριθμός των 45 κρατών μελών να αυξηθεί αρχικά μέχρι τα 63, αλλά να μειωθεί το 1939 στον αριθμό των 44 κρατών μελών.

Α.1.1.3. Οι αποφάσεις της ΚτΕ

Ενώ ο σκοπός που βασικά εξυπηρετούσε η ΚτΕ ήταν αποφασιστικής σημασίας για την ανθρωπότητα, ωστόσο τα μέσα που διέθετε για την επίτευξή του ήταν πενιχρά. Τα όργανά του δεν είχαν εξουσία να εκδίδουν δεσμευτικές αποφάσεις για τα κράτη μέλη, παρά μόνο «συστάσεις», δηλαδή πράξεις μη υποχρεωτικές, έστω κι αν επρόκειτο για συστάσεις που αφορούσαν στη διατήρηση της διεθνούς ειρήνης. Εξάλλου, ακόμα κι αυτές οι ασθενείς συστάσεις έπρεπε κατά κανόνα να λαμβάνονται με ομοφωνία, μέσω της οποίας εξασφαλιζόταν στις Μεγάλες Δυνάμεις η μη λήψη απόφασης με την οποία δεν θα συμφωνούσαν. Είναι φανερό ότι με τέτοιες προϋποθέσεις η λειτουργία του οργανισμού προσέκρουε σε αδιέξοδα.

Η παραπάνω μορφή της ΚτΕ αντικατοπτρίζει τις αντιθέσεις που βρίσκονταν στη βάση της ίδρυσής της. Η Γαλλία επιθυμούσε να δημιουργηθεί μια ΚτΕ ισχυρή, ικανή να επιβλέπει τη Γερμανία και να επιβάλλει το σεβασμό

31. Το Σύμφωνο της ΚτΕ δεν κυρώθηκε από την αμερικανική Γερουσία. Ανάμεσα στις γενικές αντιδράσεις υπήρχε και μία ειδική γύρω από το άρθρο 10 του Συμφώνου, επί του οποίου οι ΗΠΑ είχαν ήδη επιφέρει κάποιες αλλαγές. Φόβος κατέλαβε τη Γερουσία στην ιδέα ότι θα έπρεπε να παρέμβουν οπουδήποτε υπήρχε επίθεση κατά της εδαφικής ακεραιότητας κράτους μέλους της ΚτΕ, σύμφωνα με την παρούσα διάταξη. Περισσότερα στον Κωνσταντίνο Σκαλτσά, «Ο πρόεδρος Γ. Γουίλσον και η ΚτΕ» (διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 1968), 100 επ.

32. Σύμφωνα με το άρθρο 1 §3, τα κράτη μπορούσαν να αποχωρήσουν μετά από προειδοποίηση που γινόταν δύο χρόνια πριν.

προς τις συνθήκες ειρήνης. Για το σκοπό αυτό η Γαλλία προσπάθησε να δοθεί στην ΚτΕ η αρμοδιότητα της δημιουργίας μιας διεθνούς στρατιωτικής δύναμης. Αντίθετα, οι αγγλοσαξονικές χώρες φοβούνταν ότι με τέτοιες εξουσίες η ΚτΕ θα μείωνε σημαντικά την κυριαρχία των κρατών μελών.[33] Παράλληλα, τα κράτη αυτά επιθυμούσαν να δημιουργήσουν περισσότερο ένα σύστημα διεθνών ηθικών πιέσεων παρά ένα σύστημα διεθνούς στρατιωτικού καταναγκασμού. Η αγγλοσαξονική θέση επικράτησε μετά από διάφορους συμβιβασμούς που κατέληξαν να στερήσουν κάθε ουσιαστική δύναμη από τον νέο οργανισμό[34].

Α.1.1.4. Η νομική φύση της ΚτΕ

Όσον αφορά τη νομική φύση της ΚτΕ, πρέπει να σημειωθεί ότι ήταν υποκείμενο Διεθνούς Δικαίου,[35] με την έννοια ότι αντλούσε απευθείας δικαιώματα από τη διεθνή δικαιοταξία κι επωμιζόταν υποχρεώσεις, είχε δικαίωμα πρέσβευσης, δηλαδή δεχόταν μόνιμους αντιπροσώπους των κρατών μελών και απέστελλε προς τις κυβερνήσεις εκπροσώπους που απολάμβαναν διπλωματικά προνόμια και ασυλίες (ακριβώς όπως συμβαίνει σήμερα στο σύστημα του ΟΗΕ).[36] Διέθετε διεθνή δικαιοπρακτική ικανότητα, δηλαδή ευχέρεια να συνομολογεί συνθήκες, κι ως όργανο της διεθνούς δικαιοταξίας επιλαμβανόταν και επέλυε διαφορές μεταξύ κρατών μελών (άρθρο 11) και διαφορές μεταξύ μελών και μη μελών (άρθρο 17).[37] Μερικοί συγγραφείς την ονόμασαν και συνομοσπονδία κρατών, με ιδιόμορφη φύση και στόχο να αντιπροσωπεύει τη θεσμοποιημένη οργάνωση όλης της διεθνούς κοινωνίας.[38]

Στερείτο άμεσης εξουσίας στα κράτη μέλη και μόνιμου οργάνου που να αποφασίζει, δεδομένου ότι βάσει της γενικής αρχής της ομοφωνίας που ίσχυε τα όργανά της (Συμβούλιο, Συνέλευση) δεν μπορούσαν να λαμβάνουν αποφάσεις χωρίς τη σύμφωνη γνώμη όλων των αντιπροσώπων των κρατών μελών που συμμετείχαν.

33. Βλ. σχετικά David Hunter Miller, *My Diary at the Conference of Paris* (New York, 1928) (περιλαμβάνεται σε 20 τόμους).

34. Σ. Θ. Λάσκαρις, *Διπλωματική Ιστορία της Συγχρόνου Ευρώπης (1914-1939)* (Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 1954), τ. 1, 126 επ.

35. Από τη 10η Ιανουαρίου 1920 έως τη 18η Απριλίου 1946.

36. Βλέπε Νίκος Ζάικος, «Ειδικότερα θέματα στο δίκαιο των διπλωματικών σχέσεων», στο *Εισαγωγή στο Δίκαιο των Διπλωματικών και Προξενικών Σχέσεων, Θεωρία και Πρακτική,* έκδ. Παρούλα Νάσκου–Περράκη και Νίκος Ζάικος (Αθήνα: Θέμις, Ν. Α. Σάκκουλας, β΄ έκδ. 2015), 82 επ.

37. Ιωάννου, *Η Οργάνωση της Διεθνούς Κοινωνίας,* 95 επ.

38. Χαρακτηριστικά ο Antoine Favre, *Principes du droit des gens* (Fribourg: Edition Universitaires, 1974), 81.

Α.1.2. Ειδικά θέματα

Α.1.2.1. Η επίλυση των διεθνών διαφορών

Πρωταρχικός σκοπός της ΚτΕ ήταν η διατήρηση της ειρήνης και της ασφάλειας των κρατών. Τα μέλη συμφωνούν ότι, αν εγερθεί μεταξύ τους οποιαδήποτε διαφορά που θα μπορούσε να προκαλέσει ρήξη, θα είναι υποχρεωμένα να την υποβάλουν είτε στη διαδικασία της Διαιτησίας είτε σε Δικαστικό Διακανονισμό ή σε εξέταση από το Συμβούλιο (άρθρο 12 §1).

Με τον τρόπο αυτό τα κράτη αναλάμβαναν την υποχρέωση να υποβάλουν τη διαφορά τους σε ειρηνικό διακανονισμό, αλλά ταυτόχρονα είχαν και το δικαίωμα να επιλέξουν μια από τις ανωτέρω διαδικασίες. Η ευχέρεια αυτή όμως περιοριζόταν από το άρθρο 13 §1, που επέβαλλε την προσφυγή στις νόμιμες διαδικασίες μόνον όταν δεν μπορούσε να διευθετηθεί ικανοποιητικά διά της διπλωματικής οδού κι επρόκειτο για διαφορές επιδεκτικές διαιτητικής ή δικαστικής λύσης, κατά τη γνώμη των ενδιαφερόμενων κρατών (άρθρο 13 §1).[39] Αυτή ήταν η καινοτομία του Συμφώνου. Στην περίπτωση που η διαφορά δεν υποβαλλόταν σε διαιτησία ή δικαστικό διακανονισμό, τότε έπρεπε να ειδοποιηθεί ο Γενικός Γραμματέας και η διαφορά να αχθεί ενώπιον του Συμβουλίου (άρθρα 12-13). Με τον τρόπο αυτόν εισήγαγε στη σφαίρα του θετικού δικαίου την υποχρεωτική παρέμβαση του Συμβουλίου για τη διευθέτηση των διαφορών που θα μπορούσαν να έχουν γενικότερο αντίκτυπο στις διεθνείς σχέσεις.[40]

Η υποχρεωτική παραπομπή στο Συμβούλιο ίσχυε υπό τον όρο της πλήρωσης τριών προϋποθέσεων:

- να υπάρχει ρήξη μεταξύ κρατών, τη σοβαρότητα της οποίας μπορούσε να κρίνει το Συμβούλιο
- να μην εκκρεμεί η διαφορά ενώπιον διεθνούς διαιτητικού ή μόνιμου δικαστηρίου, όπως το ΔΔΔΔ
- να μην ανήκει στην αποκλειστική αρμοδιότητα των κρατών, κρίση που ανήκε αποκλειστικά στο Συμβούλιο που αποφάσιζε με ομοφωνία

39. Αξίζει να σημειωθεί ότι το άρθρο 13 §2 καθορίζει το περιεχόμενο των διαφορών που μπορούν να αχθούν ενώπιον διαιτητικής ή δικαστικής λύσης. Πιο αναλυτικά βλ. Εμμανουήλ Ρούκουνας, *Μεσολάβησις και συνδιαλλαγή εις το πλαίσιον του ΟΗΕ* (Αθήναι: Ελληνικό Ινστιτούτο Διεθνούς και Αλλοδαπού Δικαίου, 1968), τ. 8, 42 επ.

40. Βλ. σχετικά Nikolaos Politis, *Les nouvelles tendances du droit international* (Paris: s.n., 1927), 158-59.

Το Συμβούλιο προσπαθούσε να πετύχει το διακανονισμό της διαφοράς χωρίς να συστήνει λύση (άρθρο 15 §8),[41] ασκώντας καθήκοντα μεσολαβητή,[42] κι αν τα κατάφερνε δημοσίευε έκθεση με παράθεση των γεγονότων και τους όρους του διακανονισμού (άρθρο 15 §2). Εάν αποτύγχανε,[43] πάλι συνέτασσε έκθεση εκθέτοντας τα γεγονότα και παρέχοντας λύσεις και συναφείς εξηγήσεις (άρθρο 15 §3). Η έκθεση εγκρινόταν από τα μέλη του Συμβουλίου ομόφωνα και τα μέλη αναλάμβαναν την υποχρέωση να μην προσφύγουν σε πόλεμο εναντίον του κράτους που συμμορφώθηκε με τις συστάσεις του Συμβουλίου (άρθρο 15 §6). Άλλως, τα κράτη έκριναν σύμφωνα με το δίκαιο και τη δικαιοσύνη, μπορούσαν δηλαδή να προσφύγουν σε πόλεμο. Σε αυτό το σημείο βρίσκεται το κενό μέσω του οποίου μπορούσε να ξεφύγει υπέρ των μελών της ΚτΕ το δικαίωμα προσφυγής σε πόλεμο. Το άρθρο 12 §1 παρείχε ωστόσο στα κράτη την υποχρέωση να μην προσφύγουν σε πόλεμο πριν παρέλθει τρίμηνη προθεσμία από τη δημοσιοποίηση της έκθεσης του Συμβουλίου.

Α.1.2.2. Οι κυρώσεις κατά των κρατών

Η ΚτΕ είχε τη δυνατότητα να επιβάλλει και κυρώσεις σύμφωνα με το άρθρο 16 στην περίπτωση που κράτος προσέφευγε σε πόλεμο παρά τις υποχρεώσεις που ανέλαβε από τα άρθρα 12, 13 και 15 του Συμφώνου.

Επομένως, κάθε παραβάτης των ανωτέρω άρθρων θεωρείτο πολέμιος έναντι των λοιπών μελών. Αυτό δεν σήμαινε ότι υφίστατο αυτοδίκαια εμπόλεμη κατάσταση μεταξύ κράτους και των λοιπών μελών της ΚτΕ, αλλά ότι η πράξη του παρασπονδήσαντος κράτους εθεωρείτο casus belli –αιτία πολέμου– με την έννοια ότι επιθετική ενέργεια στρεφόμενη εναντίον του δεν θα απο-

41. Η παράγραφος 8 του άρθρου 15 προστέθηκε την τελευταία στιγμή για να ικανοποιήσει τις απαιτήσεις και τους φόβους των ΗΠΑ, που δεν επιθυμούσαν παρέμβαση της ΚτΕ στα μείζονα ζητήματα που τους απασχολούσαν την εποχή εκείνη. Τελικά, ούτε κι έτσι πείστηκε η Γερουσία. Βλ. David Hunter Miller, *The Drafting of the Covenant* (New York: Johnson, 1969), τ. 1, 277 επ.

42. Το Συμβούλιο κατάφερε να φέρει σε πέρας μια σειρά από διενέξεις, όπως της Βίλνα (Λιθουανία–Πολωνία, 1920-1921), των νήσων Άαλαντ (Φιλανδία–Σουηδία, 1921), της ελληνοβουλγαρικής διαφοράς (1925), της Κολομβίας–Περού (1935). Επίσης, ολοκλήρωσε το διακανονισμό των συνόρων Πολωνίας–Γερμανίας στην Άνω Σιλεσία και διέσωσε την Αυστρία από οικονομική κατάρρευση.

43. Η αποτυχία της οφειλόταν κυρίως στην ανάμειξη των Μεγάλων Δυνάμεων, όπως στην περίπτωση Ιταλίας–Ελλάδας για την Κέρκυρα (1923), Ιαπωνίας–Κίνας (1932), Ιταλίας–Αιθιοπίας (1935-1936), Γερμανίας–Αυστρίας (1938), Γερμανίας–Τσεχοσλοβακίας (1938-1939) και Γερμανίας–Πολωνίας για το Dantzig (1939).

τελούσε διεθνές αδίκημα. Το Συμβούλιο συνερχόταν άμεσα και λάμβανε με ομοφωνία κυρωτικά μέτρα, που σε κάθε περίπτωση εξαρτιόνταν από τη σύμφωνη γνώμη των Μεγάλων Δυνάμεων.[44]

Έτσι, σε περίπτωση σύμφωνης γνώμης για την επιβολή οικονομικών κυρώσεων κατά του κράτους αποφάσιζαν την άμεση διακοπή των εμπορικών ή δημοσιονομικών σχέσεων και κάθε εμπορικής, οικονομικής και προσωπικής επικοινωνίας μεταξύ των υπηκόων του κράτους και αυτών των άλλων κρατών της ΚτΕ (άρθρο 16 §1). Υιοθετούνταν μάλιστα η σημαντική αρχή της αλληλεγγύης των μελών της ΚτΕ (άρθρο 16 §3) για αμοιβαία συνδρομή στην εκτέλεση των μέτρων που λήφθηκαν, με σκοπό να περιορίσουν στο ελάχιστο τις τυχόν ζημίες και δυσάρεστες συνέπειες. Αναλάμβαναν στο πλαίσιο του γενικότερου συστήματος των κυρώσεων την υποχρέωση να διευκολύνουν τη διά του εδάφους των διέλευση των στρατιωτικών δυνάμεων που μετέχουν στην κοινή δράση για να καταστήσουν σεβαστές τις υποχρεώσεις της ΚτΕ (άρθρο 16 §3).

Το Συμβούλιο όφειλε να συστήσει στις ενδιαφερόμενες κυβερνήσεις[45] να συνεισφέρουν στρατιωτικές, ναυτικές ή αεροπορικές δυνάμεις που θα χρησιμοποιούνταν για την επιβολή του σεβασμού των υποχρεώσεων της ΚτΕ (άρθρο 16 §2).

Α.1.2.3. Η συλλογική ασφάλεια

Οι πρώτες προσπάθειες να ενταχθούν οι θεωρίες περί συλλογικής ασφάλειας σε ένα παγκόσμιο σύστημα πρόληψης του πολέμου εμφανίστηκαν στην ΚτΕ. Ρητά αναφέρεται στο άρθρο 11 «πόλεμος ή απειλή πολέμου… ενδιαφέρει ολόκληρον την ΚτΕ, η οποία οφείλει να λάβει τα κατάλληλα μέτρα» άρθρο 11 §1), ενώ στο άρθρο 16 §1 τονίζεται ότι «προσφυγή σε πόλεμο θεωρείται πράξη… εναντίον όλων των μελών». Αξίζει να σημειωθεί ότι το σύστημα της συλλογικής ασφάλειας αντιμετωπίστηκε από το Συμβούλιο στην ελληνική υπόθεση τον Νοέμβριο του 1923, στο γνωστό επεισόδιο του Ιταλού στρατηγού Tellini.[46]

44. Βλ. σχετικά Charles Rousseau, *La compétence de la S.D.N. dans le règlement des conflits* (Paris: s.n., 1927), 35 επ.

45. Η Ελβετία κατά την προσχώρηση στην ΚτΕ διασφάλισε την ουδετερότητά της και τη μη διέλευση στρατευμάτων από το έδαφός της ή τη συμμετοχή της σε στρατιωτικές δράσεις. *Oppenheim's International Law. Vol. II. Disputes, War and Neutrality* (London: Longmans, 7th ed. 1952), 46.

46. Ο Tellini ήταν μέλος της επιτροπής χάραξης των αλβανικών συνόρων και βρέθηκε δολοφονημένος σε ελληνικό έδαφος, γεγονός που οδήγησε την Ιταλία σε χρηματικές απαιτήσεις

Κατά τη δεκαετία του 1930, τα μέλη της ΚτΕ έχασαν όλες τις ευκαιρίες για την εφαρμογή αποτελεσματικών κυρώσεων εναντίον επιτιθέμενου κράτους. Έτσι, το 1931 η Ιαπωνία εισέβαλε στη Μαντζουρία και η απάντηση της ΚτΕ ήταν μια καθυστερημένη έρευνα μετά την ολοκλήρωση της κατοχής, που οδήγησε στη μη αναγνώριση των εδαφικών μεταβολών. Το 1935-36 εφαρμόστηκαν κυρώσεις στην Ιταλία μετά την επίθεσή της κατά της Αιθιοπίας, καθώς και εμπάργκο όπλων.[47]

Δεν επιβλήθηκαν κυρώσεις κατά των χιτλερικών επιθετικών πράξεων – όπως η κατάληψη της Ρηνανίας κατά παράβαση της Συνθήκης των Βερσαλλιών και του Συμφώνου του Λοκάρνο–, η επέκταση σε Αυστρία και Τσεχοσλοβακία, μέχρι την παραίτηση της Γερμανίας από την ΚτΕ. Ούτε όταν η Ιαπωνία επέκτεινε την κατάληψή της επί του κινεζικού εδάφους, το 1937. Τελευταία χειρονομία της ΚτΕ ήταν η αποπομπή της Σοβιετικής Ένωσης[48] μετά την εισβολή της στη Φινλανδία. Ήδη όμως είχε αρχίσει ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.[49]

Α.1.3. Ζητήματα Διεθνούς Δικαίου

Το Διεθνές Δίκαιο, όπως εξελίχθηκε στο σύγχρονο διακρατικό σύστημα, ήταν ευρωπαϊκής προέλευσης. Βασισμένο στην πρακτική των κρατών αποσαφηνίστηκε στα γραπτά λογίων, όπως των Suarez, Vitoria και Grotius. Σ' αυτή την πρώιμη περίοδο ανάπτυξης των αρχών του Διεθνούς Δικαίου αποδίδεται μεγαλύτερη σημασία στο δίκαιο του πολέμου παρά στις ειρηνικές σχέσεις μεταξύ κρατών.

Τον 19ο αιώνα αναπτύσσεται η επιδιαιτησία σε διεθνείς αντιδικίες, ενώ στις αρχές του 20ού αιώνα συνάφθηκαν πολλές συνθήκες μόνιμης διαιτησίας και αντιδικίες υποβλήθηκαν ενώπιον του *Μόνιμου Δικαστηρίου Διαιτησίας*

σε βάρος της Ελλάδας και κατάληψη της Κέρκυρας. Αναλυτικά βλ. Γιάννης Παπαφλωράτος, *Η ελληνοϊταλική κρίση του 1923. Το επεισόδιο Tellini/Κέρκυρας* (Αθήνα: Α. Ν. Σάκκουλας, 2009)· James Barros, *The Corfu Incident of 1923. Mussolini and the League of Nations* (London: Princeton University Press, 1965) και Αρετή Τούντα–Φεργάδη, *Θέματα ελληνικής διπλωματικής ιστορίας* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1986), 169 επ.

47. Οι ΗΠΑ συνέχισαν τις συναλλαγές με την Ιταλία σε προμήθεια όπλων.

48. Leo Gross, "Was the Soviet Union expelled from the League of Nations?," *AJIL* 39 (1945): 35-44.

49. Αργότερα παρατηρούμε στο Χάρτη του ΟΗΕ την προσπάθεια διαχωρισμού του ειρηνικού διακανονισμού των διαφορών από αυτές της συλλογικής ασφάλειας σε δύο χωριστά κεφάλαια (6ο και 7ο).

που δημιουργήθηκε με τη διάσκεψη της Χάγης του 1899.[50] Το ΔΔΔΔ δεν αποτελούσε επίσημο όργανο της ΚτΕ. Η συμμετοχή των κρατών σ' αυτό ήταν ξεχωριστή από αυτήν στην ΚτΕ, υπήρχαν όμως στενοί δεσμοί μεταξύ τους, όπως στο άρθρο 14 του Συμφώνου που καθόριζε ότι το Συμβούλιο ήταν υπεύθυνο για την εισήγηση σχεδίου διεθνούς δικαστηρίου, το οποίο έπρεπε να υποβάλει στα κράτη μέλη προς υιοθέτηση. Το διεθνές δικαστήριο θα επιλαμβανόταν κάθε είδους διαφορά διεθνούς χαρακτήρα που θα υπέβαλλαν τα κράτη μέλη και θα είχε τη δυνατότητα να γνωμοδοτεί μετά από αίτημα του Συμβουλίου ή της Συνέλευσης.[51]

Το Καταστατικό του Δικαστηρίου, που είχε μορφή συνθήκης, κυρώθηκε άμεσα και τέθηκε σε ισχύ το 1921. Ως το 1940 το ΔΔΔΔ είχε εκδώσει 32 αποφάσεις και 27 γνωμοδοτήσεις κι είχε την εξουσιοδότηση να ασκεί δικαιοδοσία για αντιδικίες που προέκυπταν από ένα πλήθος διεθνών συμβάσεων που υπογράφηκαν εκείνη την περίοδο.[52] Ήταν τόσο αποτελεσματικό που, όταν δημιουργήθηκε το Διεθνές Δικαστήριο του ΟΗΕ, το νέο καταστατικό ακολούθησε τα χνάρια του προκατόχου του.

Για την εδραίωση της ειρήνης συνάφθηκαν επί πλέον και μια σειρά από πρόσθετες πράξεις, όπως:

Το *Σύμφωνο Λοκάρνο* (1925) που όριζε ένα πλαίσιο υποχρεώσεων για την εξασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας των ευρωπαϊκών κρατών και θέσπιζε ειρηνικές διαδικασίες επίλυσης των τυχόν διαφορών μεταξύ της Γερμανίας και των γειτόνων της. Συνάφθηκε μεταξύ Γερμανίας και Γαλλίας, Βελγίου και Πολωνίας με την εγγύηση της Αγγλίας και της Ιταλίας και με την προοπτική να συναφθούν παρόμοια περιφερειακά σύμφωνα και σε άλλες περιοχές με την ενθάρρυνση της ΚτΕ.[53]

Το *Σύμφωνο των Παρισίων*, γνωστό ως Kellogg–Briand (1928), που προσπάθησε να θέσει τον πόλεμο εκτός νόμου αποκηρύσσοντάς τον ως πολιτικό μέσο και εθνική πολιτική των κρατών. Κυρώθηκε από όλα τα κράτη, αλλά αποδείχθηκε αναποτελεσματικό στις επιθετικές ενέργειες των κρατών μετά το

50. Όπως αναθεωρήθηκε το 1907. Επιθυμία των κρατών τότε ήταν η συγκρότηση ad hoc διαιτητικών δικαστηρίων. Βλ. περισσότερα στον Χριστοδουλίδη, *Εισαγωγή εις την Γενικήν Θεωρίαν,* 75 επ.

51. Alexander P. Fachiri, *The Permanent Court of International Justice* (Oxford: Oxford University Press, 2nd ed. 1932, reprint by Aalen, Scientia Verlag, 1980), 86-87.

52. Nguyen Quoc Dinh, Patrick Dailler et Alain Pellet, *Droit International Public* (s.l.: LGDJ, 2nd ed. 1987), 828.

53. Πρόκειται για σημαντική πράξη που διευθέτησε σειρά προβλημάτων. Με την καταγγελία του Συμφώνου, το 1936, οδηγήθηκε η Ευρώπη στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

1930.[54] Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι η έννοια του πολέμου εξαφανίζεται από το θετικό Διεθνές Δίκαιο, με τον Χάρτη του ΟΗΕ να τον αποτρέπει επίσημα στο άρθρο 2 §4.[55]

Η *Γενική Πράξη για τον Ειρηνικό Διακανονισμό των Διεθνών Διαφορών*, που υιοθετήθηκε στη Γενεύη (1928),[56] αποτέλεσε ένα είδος διεθνούς κώδικα ειρηνικού διακανονισμού των διεθνών διαφορών, αλλά δεν έτυχε ευρείας αποδοχής.

Το *Πρωτόκολλο ενάντια στον Πόλεμο των Αερίων* (1925).

Συγκλήθηκε, επίσης, *Διεθνής Διάσκεψη στη Χάγη* (1930) για την κωδικοποίηση[57] των νόμων της ιθαγένειας,[58] για ζητήματα που σχετίζονταν με τα χωρικά ύδατα, για την ευθύνη των κρατών έναντι αλλοδαπών από ζημίες που υπέστησαν στο έδαφος κράτους μέλους κ.ά. Παρόλη την αποτυχία της διάσκεψης, θεωρήθηκε ότι αποτέλεσε σημαντικό βήμα λόγω της ευρείας συμμετοχής κρατών και της συνεχούς προσπάθειας για την εξέλιξη και αποσαφήνιση διαφόρων πτυχών του Διεθνούς Δικαίου.

Α.1.4. Η προστασία του ατόμου

Η έννοια της διεθνούς προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου δεν είχε απασχολήσει ιδιαίτερα τους συντάκτες του Συμφώνου της ΚτΕ. Δύο διατάξεις του Συμφώνου, τα άρθρα 22 και 23, περιείχαν στοιχεία σχετικά με την προστασία του ατόμου. Το 1929, το *Ινστιτούτο Διεθνούς Δικαίου* κατέθεσε σχέδιο Διακήρυξης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου που κατέγραφε μια σειρά από ατομικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα στη ζωή, την ελευθερία της ιδιοκτησίας, την ελευθερία της θρησκευτικής λατρείας και πίστης, την ελεύθερη χρήση γλώσσας και μελέτης των γλωσσών, που θα μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση διατάξεων μιας συνθήκης.[59] Το έργο της ΚτΕ, ωστόσο, κρίνεται

54. Spyros Calogeropoulos–Stratis, *Le Pacte General de Renonciation a la guerre* (Paris: Librairie des Sciences Politiques et Sociales, 1931).

55. Dominique Carreau, Fabrizio Marrella, *Droit International* (Paris: Les Cours de Droit, 11th ed. 2012), 614.

56. Η Ελλάδα προσχώρησε στις 14 Σεπτεμβρίου 1931.

57. Η ΚτΕ είχε συγκροτήσει πενταμελή επιτροπή για την προοδευτική κωδικοποίηση του Διεθνούς Δικαίου, η οποία σε συνεργασία με τα κράτη έθεσε τις βάσεις για μια σειρά από θέματα. Βλ. σχετικά Manley O. Hudson, "The first Conference for the Codification of International Law," *AJIL* 24 (1930): 447.

58. Υιοθετήθηκε η Convention on Certain Questions Relating to the Conflict of Nationality Law, 13 April 1930, *LNTS* 179, 89.

59. Heribert Golsong, "Implementation of International Protection of Human Rights," *RCADI* 110 (1963): 1-152.

θεμελιώδες για την ελευθερία του ατόμου από τη δουλεία με την εγκαθίδρυση ενός κανόνα διεθνούς εθιμικού δικαίου,[60] ενώ σε γενικές γραμμές σημαντική ήταν η προσφορά της στην εφαρμογή μεταπολεμικών συνθηκών για την προστασία των μειονοτήτων.

Ειδικότερα:

Α.1.4.1. Το σύστημα των εντολών

Πολύ πριν τη δημιουργία της ΚτΕ το δικαίωμα απόκτησης αποικιών είχε ήδη αρχίσει να αμφισβητείται. Οι νικήτριες δυνάμεις κατέλαβαν τα υπερπόντια εδάφη των ηττημένων, αλλά προσπαθούσαν να αποφύγουν την κατηγορία ότι σκόπευαν να τα μετατρέψουν σε δικές τους κτήσεις. Έτσι, τα εδάφη που δεν ήταν ώριμα για αυτοδιάθεση και ανήκαν στους ηττημένους τέθηκαν υπό την κηδεμονία της ΚτΕ, ενώ η διοίκησή τους ανατέθηκε σε κράτη που ενεργούσαν ως εντολοδόχοι της.

Το Συμβούλιο της ΚτΕ είχε την ευθύνη της εποπτείας του συστήματος αυτών των εντολών,[61] που λειτουργούσε μέσω της *Διαρκούς Επιτροπής Εντολών* (ΔΕΕ). Το σύστημα των εντολών βασίστηκε στο άρθρο 22 του Συμφώνου[62] της ΚτΕ, με σκοπό να προστατεύσει τα άτομα που κατοικούσαν στα εδάφη των ηττημένων κρατών. Οι εντολοδόχοι, ορισμένοι από τις νικήτριες δυνάμεις, δεσμεύτηκαν να διαβιβάζουν στην ΚτΕ ετήσιες εκθέσεις σχετικά με τις υποχρεώσεις που ανέλαβαν στα κράτη υπό εντολή. Οι εκθέσεις εξετάζονταν από τη ΔΕΕ, που είχε όλη την εποπτεία του συστήματος των εντολών, και στη συνέχεια διαβιβάζονταν στο Συμβούλιο το οποίο μπορούσε να υιοθετήσει συστάσεις προς τις εντολοδόχες δυνάμεις.[63]

Εκτός από τη μονιμότητα που διέθετε, η ΔΕΕ απέκτησε με την πάροδο του χρόνου σημαντική δύναμη στον τομέα επίβλεψης και διοίκησης που ασκούσαν οι εντολοδόχες δυνάμεις, δεχόμενη και αναφορές από άτομα που διαβι-

60. Βλ. σχετικά Renee C. Redman, "The League of Nations and the Right to be Free from Enslavement. The First Human Right to be Recognized as Custom of International Law," *Chi-Kent Law Review* 70 (1990): 759 επ.

61. Farrid M. Zeineddine*, Le régime du contrôle des mandates de la Société des Nations* (Paris: Presse Universitaire, 1932).

62. Άρθρο που εισηγήθηκε ο στρατηγός Ian Smith από τη Ν. Αφρική κι εντάχθηκε στο Σύμφωνο της ΚτΕ. Το άρθρο αυτό αποτέλεσε τη βάση για την εντολή στην Παλαιστίνη το 1922.

63. Στέλιος Περράκης, *Η διεθνής προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Περιφερειακά θεσμικά συστήματα* (Αθήνα–Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας, 1984), 33.

ούσαν στα εδάφη αυτά. Η εξέλιξή της ανεστάλη με τη διάλυση της ΚτΕ, ενώ ο ΟΗΕ συνέχισε το έργο της μέσω του Συμβουλίου Κηδεμονιών.

Τα εδάφη υπό εντολή χωρίζονταν σε 3 κατηγορίες:

1. Στην πρώτη ανήκαν τα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που θεωρούνταν έτοιμα για αυτοδιάθεση, γνωστά ως εντολές Α΄ τάξης. Σ' αυτά ανήκαν ο Λίβανος, η Συρία, το Ιράκ, η Παλαιστίνη και η Υπεριορδανία. Σκοπός της εντολής ήταν η πλήρης ανεξαρτησία.[64]

2. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκαν οι πρώην γερμανικές κτήσεις στην κεντρική Αφρική, με τον τίτλο εντολές Β΄ τάξης, κι απείχαν πολύ από τον στόχο της αυτοδιάθεσης.

3. Η τρίτη κατηγορία, γνωστή ως Γ΄ τάξη, αφορούσε γερμανικές αποικίες στη νοτιοδυτική Αφρική και τα νησιά του νοτίου Ειρηνικού, που μετατράπηκαν σε εδάφη υπό κηδεμονία.

Αξίζει στο σημείο αυτό να σημειωθεί ότι το σύστημα των εντολών ήταν το πρώτο βήμα ανάμεσα σε πολλά που προδιέγραψαν την τελική πτώση των αποικιακών αυτοκρατοριών, η οποία ολοκληρώθηκε στη συνέχεια στο πλαίσιο του ΟΗΕ.

Α.1.4.2. Δραστηριότητες κοινωνικής ή άλλης φύσης

Η ΚτΕ ανέλαβε, σύμφωνα με το άρθρο 23, να βοηθήσει τα κράτη μέλη ώστε να εξασφαλίσουν και να διατηρήσουν δίκαιους και ανθρωπιστικούς όρους εργασίας για άνδρες, γυναίκες και παιδιά, αλλά και να αντιμετωπιστούν οι ιθαγενείς λαοί με φιλοδίκαιη συμπεριφορά. Ανέλαβε, επίσης, τον γενικό έλεγχο των συμφώνων που αφορούσαν στην εμπορία των γυναικών και των παιδιών,[65] την εμπορία οπίου ή επιβλαβών φαρμάκων (άρθρο 23 §8). Με τη διάταξη αυτή έθεσε τα πρώτα κριτήρια στον τομέα της εργασίας, έναν τομέα που ανέλαβε στη συνέχεια η *Διεθνής Οργάνωση Εργασίας* (ΔΟΕ), που δημιουργήθηκε την ίδια εποχή. Η ΔΟΕ κατάφερε μεταγενέστερα να υιοθετήσει συμβάσεις και να θέσει μηχανισμούς ελέγχου για την προστασία των δικαιωμάτων των εργαζομένων.

64. Μέχρι το 1939 μία μόνο εντολή τερματίστηκε οδηγώντας το Ιράκ στην ανεξαρτησία του.

65. Convention to Suppress the Slave Trade and the Slavery, υιοθετήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 1926, τέθηκε σε ισχύ στις 9 Μαρτίου 1927, *LNTS* 60, 253, κυρώθηκε με το Ν. 4473/1930, ΦΕΚ Α, 62. Τα κράτη μέρη είχαν την υποχρέωση να καταθέτουν εκθέσεις στο Συμβούλιο κι υπήρχε και δυνατότητα προσφυγής στο ΔΔΔΔ. Βλ. Seymour Drescher and Paul Finkelman, "Slavery," στο *The Oxford Handbook of the History of International Law,* ed. Bardo Fassbender et al. (Oxford: Oxford University Press, 2011), 890, 911.

Α.1.4.3. Η προστασία των μειονοτήτων

Παρόλο που καμία διάταξη του Συμφώνου της ΚτΕ δεν αναφερόταν στο ζήτημα των μειονοτήτων, η οργάνωση έθεσε τις βάσεις προστασίας των μειονοτικών ομάδων που προέκυψαν από την εδαφική διανομή μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, εγκαθιδρύοντας μια μορφή «συλλογικής εγγύησης» για τις μειονότητες.[66] Τέτοιες ομάδες υπήρχαν σε πολλά ανατολικοευρωπαϊκά κράτη, όπως Πολωνία, Ουγγαρία, πρώην Τσεχοσλοβακία, πρώην Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία, Ρουμανία, αλλά και στην Αλβανία και Ελλάδα.[67]

Η ΚτΕ ζήτησε από τα ανωτέρω κράτη να συνάψουν ειδικές συνθήκες για την προστασία εθνικών, θρησκευτικών ή γλωσσικών μειονοτήτων, όπου υπήρχαν, αναπτύσσοντας μέσω αυτών ένα σύστημα που θα ασχολείτο με τις προσφυγές των μειονοτικών ομάδων όταν παραβιάζονταν τα δικαιώματά τους.[68] Οι προσφυγές εξετάζονταν από τριμελή επιτροπή εκπροσώπων του Συμβουλίου της ΚτΕ, ενώπιον της οποίας εξέθεταν τα αιτήματά τους[69] και υπήρχε στη συνέχεια η δυνατότητα να ζητηθεί από το ΔΔΔΔ γνωμοδότηση για αμφισβητούμενα ζητήματα διεθνούς δικαίου.[70]

Η Πολωνία[71] ήταν η πρώτη χώρα που υπέγραψε παρόμοια σύμβαση, που θεωρήθηκε πρότυπο για την εποχή της,[72] και αργότερα ακολούθησαν το παράδειγμά της και άλλα κράτη.[73] Σύμφωνα με αυτές τις συμφωνίες, τα κράτη αναλάμβαναν την υποχρέωση να παραχωρήσουν συγκεκριμένα δικαιώματα στις μειονότητες για τη διατήρηση των εθνικών, θρησκευτικών ή γλωσσικών τους χαρακτηριστικών, η δε εγγύηση των ανωτέρω ετίθετο υπό την εποπτεία της ΚτΕ. Έτσι, όταν η Αλβανία αποφάσισε να κλείσει τα

66. Gino J. Naldi and Konstantinos D. Magliveras, "Human Rights and the Denunciation of Treaties and Withdrawal from International Organisations," *Polish Yearbook of International Law* 33 (2013): 97· Thomas D. Musgrave, *Self-Determination and National Minorities* (Oxford: Oxford University Press, 2000), 37 επ.

67. Λένα Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1999), 13 επ.

68. Το πρόβλημα, ωστόσο, ήταν ότι απέτυχαν να ορίσουν επακριβώς την έννοια της μειονότητας. Βλ. Right of Minority Schools in Upper Silesia Case, PCIJ. Ser. A, No. 15, 1928.

69. Βασίλης Γραμματίκας, *Η Διεθνής προστασία των μειονοτήτων και η θέση τους στα παρευξείνια κράτη της πρώην ΕΣΣΔ* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2010), 55 επ.

70. Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης και Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας* (Αθήνα: Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων και Κριτική, 2003), 25 επ.

71. Στις 20 Ιουλίου 1919 μεταξύ νικητών και Πολωνίας.

72. Theodore S. Woolsey, "The Rights of Minorities under the Treaty with Poland," *AJIL* 14 (1920): 389 επ.

73. Γιουγκοσλαβία 10 Σεπτεμβρίου 1919, Τσεχοσλοβακία 10 Σεπτεμβρίου 1919, Ρουμανία 9 Δεκεμβρίου 1919, Ελλάδα 10 Αυγούστου 1920, Τουρκία 24 Ιουλίου 1923.

ελληνικά σχολεία, στα οποία φοιτούσαν παιδιά της ελληνικής μειονότητας, το ΔΔΔΔ εξέδωσε γνωμοδότηση[74] σύμφωνα με την οποία υποχρέωσε την Αλβανία να προστατεύσει την ελληνική μειονότητα, διότι ως μέλος της ΚτΕ θα έπρεπε να σέβεται την προστασία των μειονοτικών ομάδων και τόνισε την ισότητα μεταξύ χριστιανικών μειονοτήτων και του υπόλοιπου αλβανικού μουσουλμανικού πληθυσμού.

Το σύστημα αυτό, στο οποίο η ΚτΕ έπαιζε ρόλο εγγυητή, χαρακτηρίζεται πρωτοποριακό για την εποχή του, έμελλε όμως να ατονήσει μετά τη διάλυσή της. Ο ΟΗΕ επικεντρώθηκε στην προστασία των ατομικών δικαιωμάτων, στην εξάλειψη των διακρίσεων και στην ισότητα και υιοθέτησε σειρά διεθνών συμβάσεων και μηχανισμών προστασίας δικαιωμάτων του ανθρώπου,[75] ενώ χρειάστηκε να περάσουν αρκετά χρόνια για να ασχοληθούν θεσμοί, όπως ο *Οργανισμός για την Ασφάλεια και Συνεργασία στην Ευρώπη* (ΟΑΣΕ) ή το *Συμβούλιο της Ευρώπης* (ΣτΕ), με την προστασία των μειονοτήτων. Ο ΟΑΣΕ, μάλιστα, δημιούργησε ειδικό θεσμό, τον Ύπατο Αρμοστή για τις Μειονότητες.

Α.1.4.4. Η προστασία των προσφύγων

Η θέσπιση και ανάπτυξη των δικαιωμάτων για την προστασία των προσφύγων ξεκίνησε από την ΚτΕ. Αν και το Σύμφωνο δεν περιείχε διάταξη που να σχετίζεται με το θέμα των προσφύγων, ωστόσο η μαζική έξοδος των 800.000 και πλέον Ρώσων προσφύγων μετά την επανάσταση των μπολσεβίκων, το 1917, ευαισθητοποίησε το Συμβούλιο της ΚτΕ και με την προτροπή του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού θεώρησε εαυτό αρμόδιο να ασχοληθεί με το θέμα, που ήταν έκτοτε μόνιμα εγγεγραμμένο στην ημερήσια διάταξή του.[76]

Η προστασία των προσφύγων κινήθηκε σε δύο επίπεδα, που αναπτύχθηκαν παράλληλα. Σε ένα θεσμικό επίπεδο, στο πλαίσιο του οποίου δημιουργήθηκαν διεθνή όργανα για την προστασία και συνδρομή των προσφύγων, όπως η *Ύπατη Αρμοστεία για τους Πρόσφυγες*[77] και το *Διεθνές Γραφείο για τους*

74. Minority Schools in Albania, Advisory Opinion, PCIJ, No. 64, Ser. A/B, 64.

75. Αναφέρουμε ενδεικτικά την υποεπιτροπή για τα δικαιώματα του ανθρώπου και των μειονοτήτων, στην οποία εκπρόσωπος της Ελλάδας υπήρξε επί σειρά ετών η καθηγήτρια Καλλιόπη Κούφα.

76. League of Nations, Minutes of the Council, 19, 117. Η πρώτη απόφαση του Συμβουλίου λήφθηκε στις 26 Φεβρουαρίου 1921.

77. Η απόφαση για τη δημιουργία της πάρθηκε σύντομα για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα των Ρώσων προσφύγων. LNOJ, 1921, 227-28.

Πρόσφυγες[78] που αντικατέστησε την Ύπατη Αρμοστεία κι άρχισε στενή συνεργασία με τη Γραμματεία της ΚτΕ, και το συμβατικό καθεστώς που περιλάμβανε σειρά διεθνών συμφωνιών και συμβάσεων που αποσκοπούσαν στον ορισμό της έννοιας του πρόσφυγα και την προστασία του. Ανάμεσα σ' αυτές, η *Συμφωνία για την Έκδοση Πιστοποιητικού Ταυτότητας για τους Ρώσους Πρόσφυγες*, γνωστή ως διαβατήριο Nansen,[79] το *Σχέδιο για την Έκδοση Πιστοποιητικού Ταυτότητας στους Αρμένιους Πρόσφυγες*, η *Σύμβαση περί του Διεθνούς Καθεστώτος των Προσφύγων* του 1933, η *Σύμβαση περί του Κάθεστώτος των Προσφύγων από τη Γερμανία* του 1938 κ.ά.

Κυρίαρχο στοιχείο της περιόδου αυτής είναι μια πρώτη αντίληψη διεθνούς αλληλεγγύης για τους πρόσφυγες, που εκφράζεται με καθορισμένη δράση και δεν αποκτά την αναμενόμενη διάσταση λόγω των πολλών επιφυλάξεων που διατυπώθηκαν στις επιμέρους διατάξεις. Έτσι, οι προσπάθειες που κινήθηκαν κατά την περίοδο αυτή κρίθηκαν ως «στοιχειώδεις». Αργότερα, στο πλαίσιο του ΟΗΕ, η προστασία των προσφύγων κατοχυρώνεται με διεθνή σύμβαση, τη *Σύμβαση της Γενεύης για το Καθεστώς των Προσφύγων* του 1951 και το *Πρωτόκολλο της Νέας Υόρκης* του 1967.[80]

Α.1.5. Η Γραμματεία της ΚτΕ

Οι διεθνείς γραμματείες χρονολογούνται πριν από 100 περίπου χρόνια. Οι πρώτες γραμματειακές υπηρεσίες προσκολλημένες σε μόνιμους διεθνείς οργανισμούς αναπτύχθηκαν τις δεκαετίες 1860-1870 με την ίδρυση της *Διεθνούς Τηλεγραφικής Ένωσης*, της *Παγκόσμιας Ταχυδρομικής Ένωσης* και του *Διεθνούς Γραφείου Μέτρων και Σταθμών*. Ωστόσο, το διοικητικό προσωπικό γι' αυτούς τους οργανισμούς δεν συνιστούσε μια πολυεθνική ομάδα υπαλλήλων, διότι είτε προσλαμβανόταν από τη χώρα υποδοχής είτε επιλεγόταν από τις κυβερνήσεις. Η αντίληψη μιας πραγματικά διεθνούς γραμματείας με πρωταρχική ευθύνη απέναντι στον οργανισμό και όχι στις εθνικές κυβερνήσεις έγινε πραγματικότητα μόνο με την ίδρυση της ΚτΕ. Δύο πιθανοί ρόλοι είχαν προβλεφθεί για τη Γραμματεία: ο ένας ενός διεθνούς πολιτικού προσώπου ή πολιτικού ηγέτη σε αντιπαραβολή με τα καθήκοντα ενός αποτελεσμα-

78. Που μετονομάστηκε τιμητικά σε Γραφείο Nansen μετά το θάνατο του τελευταίου, διατηρώντας την ονομασία αυτή μέχρι το 1938.

79. Ο Nansen ανέλαβε υπηρεσία στις 20 Αυγούστου 1921.

80. Παρούλα Νάσκου–Περράκη, *Το νομικό καθεστώς των προσφύγων στη διεθνή και ελληνική έννομη τάξη. Η Σύμβαση της Γενεύης του 1951 περί του καθεστώτος των προσφύγων* (Αθήνα–Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας, 1991)· της ιδίας, *Περί Ασύλου και Προσφύγων Ανάλεκτα* (Αθήνα–Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας, 1999).

τικού διαχειριστή που θα περιοριζόταν να διεκπεραιώνει τη βούληση των εξουσιοδοτημένων οργάνων της ΚτΕ. Έψαχναν για μια ευρέως αναγνωρισμένη προσωπικότητα και απευθύνθηκαν στον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος αρνήθηκε. Προτάθηκε επίσης ο τίτλος του Καγκελάριου, μια ιδέα που άρεσε και στον Πρόεδρο των ΗΠΑ Γουίλσον, για να καταλήξουν στον τίτλο του Γενικού Γραμματέα και στον Σερ Έρικ Ντράμοντ (Sir Eric Drummond) που άφησε εποχή για το ήθος, το χαρακτήρα του και τις αρχές του.[81] Οι διατάξεις του Συμφώνου δεν διαφώτιζαν για το περιεχόμενο και το ρόλο του Γενικού Γραμματέα.[82] Εξάλλου, ούτε και τα κράτη μέλη επιθυμούσαν την ανάληψη παρόμοιων πρωτοβουλιών κατά την άσκηση των καθηκόντων του. Παρόλο που στο άρθρο 11 §1 αναφέρεται ότι ο Γεν. Γραμματέας δύναται να συγκαλέσει αμέσως το Συμβούλιο μετά από αίτημα κράτους μέλους, στην πράξη ωστόσο ουδέποτε του αναγνωρίστηκε παρόμοια αρμοδιότητα. Ο Γεν. Γραμματέας δεν ενεργούσε ex officio.[83] Ο Ντράμοντ άσκησε ήπια διπλωματία και οραματίστηκε το ρόλο του ως διαχειριστή παρά ως ηγέτη και ήταν τόσο αποτελεσματικός, που χρόνια μετά ο Dag Hammarkjold, Γεν. Γραμματέας του ΟΗΕ (1953-1961), εξέφραζε συχνά το θαυμασμό του για την προσέγγιση αυτή του Ντράμοντ και την παρακαταθήκη που άφησε στο διοικητικό όργανο της ΚτΕ. Ο Ντράμοντ δημιούργησε μια αυστηρά διεθνή γραμματεία που λειτουργούσε σε μόνιμη βάση συνδεδεμένη με τα λοιπά όργανα της ΚτΕ. Δημιούργησε επτά διαφορετικά τμήματα για την καλύτερη δυνατή λειτουργία της, όπως: τμήμα εντολών, δημοσιονομικό και οικονομικό, μεταφοράς και επικοινωνίας, αφοπλισμού, κοινωνικών θεμάτων (για το όπιο, το εμπόριο, τις γυναίκες και τα παιδιά), πολιτικό, νομικό και πληροφοριών.[84] Η Γραμματεία κρίθηκε ότι διέθετε υψηλό βαθμό αποτελεσματικότητας, διατήρησε σοβαρό ύφος με σεβασμό προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, ισορροπία με τις μικρές και κατάφερε να δώσει την εικόνα του επικεφαλής μιας διεθνούς γραμματείας την οποία όλοι σέβονταν και εμπιστεύονταν. Τέλος, κατάφερε να κρατήσει ψηλά το σεβασμό των κανόνων του Διεθνούς Δικαίου.

81. Ο Drummond ήταν αρχικά μέλος της βρετανικής αντιπροσωπείας στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης στο Παρίσι και ένας από τους συντάκτες του Συμφώνου της ΚτΕ. Αποχώρησε από τη Γραμματεία της ΚτΕ το 1933 επιστρέφοντας στο Υπουργείο Εξωτερικών της Μ. Βρετανίας συνεχίζοντας την καριέρα του διπλωμάτη.

82. Ρόλο που ορίζει ο Χάρτης του ΟΗΕ για τον Γεν. Γραμματέα στα άρθρα 97, 98 και 99. Βλ. J. Kunz, "The Legal Position of the Secretary General of the United Nations," *AJIL* 40 (1946): 786 επ.

83. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Ρούκουνας, *Μεσολάβησης και συνδιαλλαγή,* 42.

84. Στυλιανός Σεφεριάδης, *Μαθήματα Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου* (Αθήνα: Τυπογραφείο Καλλέργη, 1937), τ. 1, 155.

Η πρακτική Ντράμοντ ενσωματώθηκε στο Χάρτη του ΟΗΕ και στις Ειδικευμένες Οργανώσεις. Διέθετε χαρακτηριστικά, όπως αμεροληψία, διεθνή χαρακτήρα, νομιμοφροσύνη, ανεξαρτησία, που αποτελούν το θεμέλιο της αποτελεσματικότητας της διεθνούς δημόσιας υπηρεσίας. Δίπλα του ο Jean Monnet εργάστηκε τα πρώτα χρόνια ως Αναπληρωτής Γενικός Γραμματέας της ΚτΕ.

Μετά τον Ντράμοντ ανέλαβαν ο Ζόζεφ Άβενολ (1933-1940),[85] μέχρι τότε βοηθός Γενικός Γραμματέας υπεύθυνος για τα οικονομικά της ΚτΕ, κι ο Ζην Λέστερ (1940-1946)[86] που προσπάθησε να συγκρατήσει τη σκελετωμένη Γραμματεία της ΚτΕ, μειώνοντας από 700 σε 100 τους εργαζόμενους, και την παρέδωσε στον ΟΗΕ το 1946.[87] Η ΚτΕ εμφάνισε για πρώτη φορά στην ιστορία των διεθνών σχέσεων ένα άρτια συγκροτημένο σώμα διεθνών υπαλλήλων.[88]

Α.1.6. Οι επιτροπές της Κοινωνίας των Εθνών

Επιτροπές που συγκροτούνταν στο πλαίσιο της ΚτΕ αποσκοπούσαν στη μελέτη ειδικών θεμάτων και διακρίνονταν ως ακολούθως:

1. Οι μόνιμες επιτροπές συμβούλευαν τα όργανα της ΚτΕ σε ειδικά θέματα υποβάλλοντας εκθέσεις κατόπιν εμπεριστατωμένης μελέτης. Τέτοιες επιτροπές ήταν:

α. Η Επιτροπή για τη μελέτη στρατιωτικών, ναυτικών και αεροπορικών ζητημάτων σύμφωνα με το άρθρο 9 του Συμφώνου.

β. Η Μόνιμη Επιτροπή Διεθνών Εντολών, η οποία προβλεπόταν από το άρθρο 22 του Συμφώνου, είχε σκοπό να εξετάζει τις ετήσιες εκθέσεις των εντολοδόχων δυνάμεων και υπέβαλλε στο Συμβούλιο τη γνώμη της σχετικά με τα ζητήματα των Εντολών.

γ. Η Επιτροπή κατά της Δουλείας.

δ. Η Διεθνής Επιτροπή Πνευματικής Συνεργασίας που απέβλεπε στην πνευματική συνεργασία των λαών.

ε. Η Επιτροπή Οπίου.

στ. Η Επιτροπή Ελέγχου που είχε σκοπό την επίβλεψη και διαχείριση των οικονομικών της ΚτΕ.

85. Γάλλος διπλωμάτης. Βλέπε σχετικά James Barros, *Betrayal from Within: Joseph Avenol, Secretary General of the League of Nations, 1933-1940* (New Haven: Yale University Press, 1969).

86. Ιρλανδός διπλωμάτης, βοηθός Γενικός Γραμματέας (1937-1940).

87. Douglas Gageby, *The last Secretary General Sean Lester and the League of Nations* (Dublin: Town House and Country, 1999).

88. Γεώργιος Τενεκίδης, *Δημόσιον Διεθνές Δίκαιον* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1959), 119 επ.

ζ. Η Επιτροπή Κατανομής Εξόδων, η οποία είχε σκοπό την επισταμένη εξέταση του ζητήματος της δίκαιης κατανομής των εξόδων της Κοινωνίας, μεταξύ των κρατών μελών της.[89]

2. Παράλληλα συγκροτούνταν από το Συμβούλιο με πρόταση της Συνέλευσης προσωρινές συμβουλευτικές επιτροπές για ειδικά ζητήματα, οι οποίες έπαυαν μετά τη διεκπεραίωση του έργου τους, όπως:

α. Η Συμβουλευτική Επιτροπή για την κατάργηση της σωματεμπορίας γυναικών και παιδιών.

β. Η Επιτροπή για την κωδικοποίηση του Διεθνούς Δικαίου, που αποτελείτο από επτά νομικούς, είχε σκοπό την προοδευτική κωδικοποίηση των κανόνων του Διεθνούς Δικαίου και αποτέλεσε τον προπομπό της σημερινής Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου του ΟΗΕ που λειτουργεί σε μόνιμη βάση.

γ. Η προπαρασκευαστική Επιτροπή για τη συνδιάσκεψη του αφοπλισμού.

δ. Η Συμβουλευτική Επιτροπή για την Άπω Ανατολή που συστήθηκε σχετικά με τη διαμάχη Κίνας και Ιαπωνίας το 1937.[90]

Α.1.7. Τεχνικές Ειδικές Οργανώσεις

Εκτός των ανωτέρω βασικών οργάνων της ΚτΕ υφίσταντο και άλλοι ειδικοί ή τεχνικοί οργανισμοί που υποβοηθούσαν το έργο της. Σπουδαιότεροι από αυτούς ήταν οι εξής:

α. Η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας, με κύριο έργο την προστασία των δικαιωμάτων των εργαζομένων.

β. Η Διεθνής Οργάνωση των Συγκοινωνιών και της Διαμετακόμισης, που ασχολείτο με τη μελέτη ζητημάτων σχετικών με την ελευθερία των συγκοινωνιών.

γ. Η Διεθνής Οργάνωση της Δημόσιας Υγιεινής, για την πρόληψη των επιδημικών νόσων και την υπόδειξη των μέσων εξυγίανσης των λαών και των χωρών.[91]

δ. Η Διεθνής Δημοσιονομική και Οικονομική Οργάνωση, η οποία ασχολείτο με τα ζητήματα συναλλαγών, υποτίμησης των βιοτικών αντικειμένων, οικονομικής ανόρθωσης των χωρών, όπως π.χ. της Αυστρίας, της Ουγγαρίας κ.ά.[92]

89. Όπως τις αναφέρει ο Σκαλτσάς, «Ο πρόεδρος Γ. Γουίλσον», 128-29, σημ. 27.

90. *Oppenheim's International Law,* 11, σημ. 32.

91. Βλ. σχετικά Heimon van Blankenstein, *L'Organisation de l'Hygiène de la Société des Nations* (Purmerend: Z. Musses, 1934).

92. Η Επιτροπή ασχολήθηκε και με το δάνειο που δόθηκε στην Ελλάδα το 1924 για την αποκατάσταση των προσφύγων. Βλ. Martin Hill, *The Economic and Financial Organisation of*

Β. Η δημιουργία της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (ΔΟΕ)

Β.1. Ιστορική διαδρομή

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος συνέβαλε στη δημιουργία κι ενός ακόμη διεθνούς οργανισμού, της *Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας*, με αποκλειστική αρμοδιότητα τα προβλήματα των εργαζομένων.

Οι πρώτες προσπάθειες για την αντιμετώπιση των κοινών προβλημάτων των εργαζομένων χρονολογούνται από το 1890, όταν αντιπρόσωποι από δεκατέσσερα κράτη συναντήθηκαν στο Βερολίνο σε μια διπλωματική διάσκεψη που επαναλήφθηκε το 1897 στις Βρυξέλλες και το 1900 στο Παρίσι, και κατέληξαν στη σύσταση μιας διεθνούς ένωσης εργαζομένων και λίγο αργότερα, στη Βασιλεία της Ελβετίας, στη δημιουργία ενός Γραφείου Εργασίας που ασχολείτο με τη μετάφραση και δημοσίευση της κοινωνικής νομοθεσίας των διαφόρων κρατών. Στη Συνδιάσκεψη του Βερολίνου πρωτοεμφανίστηκε το «τριμερές» σχήμα στη διεθνή εκπροσώπηση των εργασιακών συμφερόντων, δηλαδή κάθε κράτος αντιπροσωπεύονταν από τριμερή ομάδα, η οποία αποτελείτο από έναν κυβερνητικό εκπρόσωπο, έναν εκπρόσωπο των εργατικών σωματείων και έναν των εργοδοτικών ενώσεων.

Το 1906 υιοθετήθηκαν κατά τη διάρκεια μιας συνόδου στη Βέρνη δύο συνθήκες, από τις οποίες η μία αφορούσε στην απαγόρευση εργασίας των γυναικών κατά τη διάρκεια της νύχτας. Όταν ξέσπασε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, διάφορα σχέδια συμβάσεων είχαν ήδη ετοιμαστεί, επικεντρωμένα κυρίως στα προβλήματα εργασίας των παιδιών, στην απαγόρευση εργασίας των παιδιών κατά τη διάρκεια της νύχτας, στη διάρκεια εργασίας των γυναικών κ.ά. Οι δραστηριότητες στον εργασιακό τομέα είχαν δρομολογηθεί και δημιούργησαν το κατάλληλο κλίμα, ώστε αμέσως μετά τον τερματισμό του πολέμου να θεωρηθεί απαραίτητη η δημιουργία ενός παγκόσμιου φορέα της διεθνούς μέριμνας για τις εργασιακές σχέσεις. Αποφασίστηκε η συγκρότηση μιας Επιτροπής, στο πλαίσιο της Συνδιάσκεψης της Ειρήνης, στην οποία ανατέθηκε η επεξεργασία σχεδίου καταστατικού για την ίδρυση ενός διεθνούς οργανισμού εργασίας συνδεδεμένου με την ΚτΕ και με αποκλειστική αρμοδιότητα την αντιμετώπιση των προβλημάτων των εργαζομένων. Το καταστατικό που εκπονήθηκε ενσωματώθηκε αυτούσιο ως μέρος XIII της Συνθήκης των Βερσαλλιών και αποτέλεσε την ιδρυτική πράξη της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας.

the League of Nations (Washington: Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law, 1946).

Β.2. Ο Καταστατικός Χάρτης της ΔΟΕ

Το Σύμφωνο της ΚτΕ (άρθρο 23 §α) επέβαλε την υποχρέωση στα κράτη μέλη της «να προσπαθήσουν, να εξασφαλίσουν και διατηρήσουν δίκαιους και ανθρωπιστικούς όρους εργασίας για τον άνδρα, τη γυναίκα και τα παιδιά, εκτός του εδάφους τους και στις χώρες όπου εκτείνονται οι εμπορικές και βιομηχανικές τους σχέσεις» και για το σκοπό αυτό να συντηρήσουν τις αναγκαίες διεθνείς Οργανώσεις.[93]

Η σημασία της ίδρυσης του νέου διεθνούς οργανισμού έγκειτο τόσο στο γεγονός της σημαντικής προώθησης της οργάνωσης των διεθνών εργασιακών σχέσεων όσο και στη θεσμική δομή του. Ως προς την τελευταία πρέπει να επισημανθεί η οριστική καθιέρωση της τριμερούς σύνθεσης των αντιπροσωπειών των κρατών μελών (Κυβερνήσεις–Εργαζόμενοι–Εργοδότες), καθώς και οι ενισχυμένες αρμοδιότητες της μόνιμης Γραμματείας του οργανισμού, που ονομάστηκε Διεθνές Γραφείο Εργασίας με έδρα τη Γενεύη. Το κύριο όργανο της ΔΟΕ ήταν η Γενική Συνδιάσκεψη, που αποτέλεσε το πλήρους σύνθεσης όργανο. Τα κράτη μέλη αντιπροσωπεύονταν με τετραμελή αντιπροσωπεία, στην οποία συμμετείχαν δύο κρατικοί λειτουργοί και από ένας εκπρόσωπος των εργοδοτικών και των εργατικών σωματείων. Μέλη της ΔΟΕ ήταν αυτοδικαίως όλα τα μέλη της ΚτΕ, αλλά η τελευταία αυτή ιδιότητα δεν ήταν προϋπόθεση για τη συμμετοχή στη ΔΟΕ.

Από την πλευρά του το δεύτερο όργανο της ΔΟΕ, το Διεθνές Γραφείο Εργασίας, ήταν το όργανο δράσης και διευθυνόταν από Διοικητικό Συμβούλιο που απαρτιζόταν από είκοσι τέσσερα μέλη, έξι αντιπροσώπους των εργατών, έξι των εργοδοτών και δώδεκα των κυβερνήσεων, με τριετή θητεία. Από τα δώδεκα κυβερνητικά μέλη, τα οκτώ αντιπροσώπευαν τις πλέον αναπτυγμένες βιομηχανικά χώρες.[94] Του Γραφείου προΐστατο ο Διευθυντής, που διοριζόταν από το Διοικητικό Συμβούλιο, προς το οποίο λογοδοτούσε, αλλά ήταν υπεύθυνος και απέναντι στον Γενικό Γραμματέα της ΚτΕ. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας ανέπτυξε πρωτοβουλίες κι επέδειξε έναν αξιοσημείωτο δυναμισμό χάρη στον Αλμπέρ Τομά, τον πρώτο Διευθυντή. Ο Τομά ήταν ένας δυναμικός ακτιβιστής, μαχητής κι εύγλωττος, και εισηγούνταν μέτρα και προγράμματα που υποστήριζε με θέρμη, πίστευε στην κοινωνική δικαιοσύνη για την εργασία, καθιερώνοντας ταυτόχρονα με τη στάση του ένα προηγούμενο κι

93. Βλ. σχετικά Παρούλα Νάσκου–Περράκη, «Η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας», στο *Δίκαιο Διεθνών Οργανισμών,* 197, σημ. 5.

94. Βλ. αναλυτικά Maurice Guerreau, *L'Organisation Permanent du Travail* (Paris: Russeau, 1923), 404 επ., καθώς και Paul Pic, "Le droit international ouvrier dans le Traité de Versailles," *Revue Générale du Droit International Public* (1922): 60 επ. Βλ. και Κωνσταντίνος Ευσταθιάδης, *Διεθνές Δίκαιο* (Αθήνα: Τυπογραφείο Π. Κλεισιούνης, 1977), 213 επ.

ένα πρότυπο για τον μετέπειτα δεσμό των Ειδικευμένων Οργανώσεων με τα Ηνωμένα Έθνη. Το 1926 προχώρησε στην υλοποίηση μιας σημαντικής καινοτομίας εγκαθιδρύοντας ένα σύστημα ελέγχου εφαρμογής των συμβάσεων και άλλων δεσμεύσεων που αναλάμβαναν τα κράτη μέλη, σύστημα που υπάρχει μέχρι τις ημέρες μας. Δημιούργησε έτσι την Επιτροπή Εμπειρογνωμόνων, που αποτελείτο από ανεξάρτητους νομικούς επιφορτισμένους να εξετάζουν τις εκθέσεις που υπέβαλλαν τα κράτη μέλη στη Γενική Συνδιάσκεψη.

Επέμεινε στην αυτονομία του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας και στην απαλλαγή του από τον –αδικαιολόγητο– έλεγχο της ΚτΕ. Προσέδωσε δυναμισμό κι αποτελεσματικότητα στη ΔΟΕ, αρχικά με την άμεση υιοθέτηση σειράς συμβάσεων[95] και συστάσεων, αλλά και με τη μεγάλη εκδοτική δραστηριότητα που ανέπτυξε.[96] Η ΔΟΕ, ως αυτόνομος οργανισμός συνδεδεμένος με την ΚτΕ, αποτέλεσε το πρότυπο που μετά από χρόνια θα ήταν χρήσιμο στη σύνδεση των Ειδικευμένων Οργανώσεων με τα Ηνωμένα Έθνη. Το πρότυπο βασιζόταν στο δίδυμο της αυτονομίας και συνεργασίας κι αποδείχτηκε πιο ελκυστικό από προτάσεις που υποβλήθηκαν για ένα συγκεντρωτικό σύστημα οργανισμών. Με συνεχή λειτουργία από το 1919 μέχρι σήμερα, η ΔΟΕ είναι από τους πιο μακρόβιους διεθνείς οργανισμούς. Αφού επιβίωσε του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου μεταφέροντας προσωρινά την έδρα της στο Μόντρεαλ και τροποποίησε μερικώς το καταστατικό της, η ΔΟΕ αποτελεί την πρώτη Ειδικευμένη Οργάνωση του συστήματος των ΗΕ που συνήψε συμφωνία προσδιορισμού αυτής της σχέσης με τα Ηνωμένα Έθνη.

Γ. Προσπάθειες δημιουργίας περιφερειακών οργανισμών

Γ.1. Στο πλαίσιο της ΚτΕ

Η περιφερειακή οργάνωση της διεθνούς κοινωνίας αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Δημιουργήθηκαν δηλαδή θεσμικοί μηχανισμοί διαπολιτειακής συνεργασίας με σκοπό την επίτευξη ορισμένου αποτελέσματος σε δεδομένη γεωγραφική περιοχή.

Το Σύμφωνο της ΚτΕ (άρθρο 21) περιέλαβε μια διάταξη, υπό την πίεση των ΗΠΑ, που αναφερόταν σε μια σειρά από ειδικές ή μερικές υποχρεώσεις

95. Μεταξύ άλλων, τη Σύμβαση περί Καθορισμού Κατωτάτου Ορίου Ηλικίας των Ανηλίκων στις Βιομηχανικές Εργασίες, του 1919, στις Εργασίες στη Θάλασσα, του 1920, Περί Καταστολής της Εμπορίας Γυναικών και Παιδιών, του 1921, Περί Καθορισμού του Κατωτάτου Ορίου Εργασίας των Ανηλίκων σε μη Βιομηχανική Εργασία, του 1932, στην Αναγκαστική Εργασία, του 1930 κ.ά.

96. Επί των ημερών του εκδόθηκαν η Revue Trimestrielle du Travail, το Bulletin Officiel, η Revue International du Travail κ.ά.

των κρατών μιας γεωγραφικής περιοχής, όπως α) τις συμβάσεις διαιτησίας που αφορούσαν την ειρηνική επίλυση των διαφορών, β) τις περιφερειακές συνεννοήσεις, που αφορούσαν είτε συμφωνίες μεταξύ κρατών ορισμένης γεωγραφικής περιοχής είτε συμφωνίες σε σχέση με ορισμένη γεωγραφική περιοχή. Παράδειγμα, το δόγμα Monroe, που αναφέρεται και στη διάταξη. Ωστόσο, η διάταξη του άρθρου 21 ήταν ασαφής ως προς το ρόλο των ειδικών ή μερικών συμφωνιών στη διατήρηση της ειρήνης. Λόγω της ασάφειας αυτής, οι συμφωνίες δεν εντάχθηκαν υπό την αιγίδα της ΚτΕ, ενώ αμφίβολος παρέμεινε ο ρόλος τους σε θέματα διεθνούς συλλογικής ασφάλειας.[97] Ανάμεσα στις προσπάθειες αυτές ήταν το Σύμφωνο Λοκάρνο, Briand–Kellogg και η Γενική Πράξη της Γενεύης.

Στο πλαίσιο της ΚτΕ, το 1929, ο υπουργός Εξωτερικών της Γαλλίας Aristide Briand υπέβαλε πρόταση στην ετήσια σύνοδο της Συνέλευσης για τη δημιουργία μια ομοσπονδιακής Ευρωπαϊκής Ένωσης με σκοπό το συντονισμό των οικονομικών και πολιτικών θεμάτων. Πίστευε ότι η Ένωση αυτή θα έπρεπε να δημιουργηθεί στους κόλπους της ΚτΕ και θα τελούσε υπό την αιγίδα της. Η ιδέα του βασιζόταν στα κοινά χαρακτηριστικά που διέθεταν τα ευρωπαϊκά κράτη και έκρινε ότι θα ήταν ευκολότερο να επιλυθούν ζητήματα μέσα σε έναν περιορισμένο γεωγραφικό χώρο από τα ίδια τα κράτη, παρά να ζητείται βοήθεια από κράτη άλλων περιοχών.[98] Το 1930 υπέβαλε ένα λεπτομερές σχέδιο που συμπεριλάμβανε τα 27 ευρωπαϊκά κράτη μέλη της ΚτΕ που θα συνέρχονταν σε κανονικές διασκέψεις και το έργο τους θα επικουρούσε μια Μόνιμη Πολιτική Επιτροπή. Το σχέδιο συζητήθηκε στη σύνοδο του 1931 και κατέληξε με τη δημιουργία μιας Επιτροπής Έρευνας υπό τη προεδρία του Briand και τη βοήθεια του Ντράμοντ.[99] Σύμφωνα με το σχέδιο του Briand, κατοχυρωνόταν η ισότητα των κρατών, δημιουργούνταν μόνιμα όργανα, όπως η Ευρωπαϊκή Συνδιάσκεψη και η Πολιτική Επιτροπή με εκτελεστικό ρόλο, και μια Γραμματεία σε μόνιμη βάση. Το σχέδιο, τολμηρό για την εποχή του, δεν πρόλαβε να ολοκληρωθεί.

97. Το ζήτημα του ρόλου των περιφερειακών συμφωνιών ή συμφώνων εντάχθηκε στο Κεφάλαιο 8 του Χάρτη του ΟΗΕ με επεξηγήσεις, χωρίς ωστόσο να πρωτοτυπήσει ουσιαστικά σε σχέση με την ΚτΕ. Για το θέμα βλ. Καλλιόπη Κούφα, *Περί της περιφερειακής μορφής της Διεθνούς Κοινωνίας* (Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων, 1975) και ειδικότερα για την ΚτΕ, 64 επ.

98. Λάσκαρις, *Διπλωματική Ιστορία,* 208.

99. Βρίσκεται κατατεθειμένο στα αρχεία της ΚτΕ.

Γ.2. Άλλες πρωτοβουλίες

Γ.2.1. Η Διμερής Σύμβαση Βελγίου–Λουξεμβούργου

Στις 25 Ιουλίου 1921 υπογράφηκε μία διμερής *Σύμβαση Οικονομικής Συνεργασίας* μεταξύ Βελγίου και Λουξεμβούργου, που τέθηκε σε ισχύ την 1η Μαρτίου 1922. Η Σύμβαση αυτή αποτέλεσε την απαρχή των οικονομικών συμφωνιών που ακολούθησαν στη συνέχεια. Προέβλεπε διάρκεια ισχύος πενήντα ετών (έως το 1972), δημιουργία ενιαίου οικονομικού χώρου και οραματιζόταν μια κοινή αγορά χωρίς δασμούς.[100] Έθετε τις βάσεις για ομοιόμορφη νομοθεσία τόσο στα εισαγόμενα όσο και στα εξαγόμενα προϊόντα.[101]

Γ.2.2. Η Μικρή Συνεννόηση

Η *Μικρή Συνεννόηση*[102] ιδρύθηκε στη Γενεύη στις 16 Φεβρουαρίου 1933 και περιλάμβανε την πρώην Γιουγκοσλαβία, τη Ρουμανία και την πρώην Τσεχοσλοβακία. Η περιφερειακή αυτή οργάνωση προέκυψε από το συνδυασμό διμερών συνθηκών συμμαχίας μεταξύ των τριών κρατών, οι οποίες είχαν συναφθεί στα έτη 1921-1922 και είχαν παραταθεί τον Μάιο του 1929, καθιστώντας έτσι δυνατό ένα πολυμερές σχήμα, του οποίου σκοπός ήταν η εφαρμογή ενός περιορισμένου συστήματος συλλογικής ασφάλειας.

Το ιδρυτικό σύμφωνο της Συνεννόησης προέβλεπε την αρχή της απόλυτης ισότητας μεταξύ των τριών κρατών και θέσπιζε έναν σκιώδη κοινό θεσμικό μηχανισμό με τη μορφή Συμβουλίου Υπουργών Εξωτερικών, που κατηύθυνε την εξωτερική πολιτική και λάμβανε αποφάσεις με βάση την αρχή της ομοφωνίας.

100. Pierre Pescatore, "Union Economique Belgo-Luxembourgeoise: Expériences et Perspectives d'avenir," *CPE* 17/4 (1965): 367.

101. Pierre Pescatore, "La notion du Marche Commun dans les Traités instituant l'Union économique belgo-luxembrourgeoise, le Benelux et les Communautés européennes," στο *En hommage à Victor Gothot* (Liège: Faculté de Droit de l'Université de Liège, 1962), 50 επ.

102. Robert J. Kerner and Harry N. Howard, *The Balkan Conference and the Balkan Entente, 1930-1935* (Berkeley: University of California Press, 1936), 126 επ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Το Βαλκανικό Σύμφωνο και η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1928-1943* (Αθήνα: Εστία, 1974), 29 επ.

Γ.2.3.Το Σύμφωνο Βαλκανικής Συνεννόησης

Στις 9 Φεβρουαρίου 1934 υπογράφηκε στην Αθήνα το *Σύμφωνο Βαλκανικής Συνεννόησης* από την Ελλάδα, τη Ρουμανία και την Τουρκία.[103] Παρά τις προσπάθειες, η συμμετοχή της Βουλγαρίας και της Αλβανίας δεν κατέστη δυνατή εξ αιτίας των αναθεωρητικών τους τάσεων και του ζητήματος των μειονοτήτων. Το επίσημο κείμενο του Συμφώνου περιλάμβανε, στις λιγοστές διατάξεις του, εγγύηση των υφιστάμενων μεθοριακών διαρρυθμίσεων στον βαλκανικό χώρο και παράλληλα την ανάληψη της υποχρέωσης εκ μέρους των κρατών να απόσχουν από οποιαδήποτε πολιτική συνεννόηση με τρίτο βαλκανικό κράτος ή πολιτική υποχρέωση έναντι σε τρίτα κράτη χωρίς κοινή και αμοιβαία συγκατάθεση. Στο επίσημο Σύμφωνο ήταν επίσης προσαρτημένο ένα Μυστικό Πρωτόκολλο το οποίο όριζε ότι, εάν ένα από τα συμβαλλόμενα κράτη δεχθεί επίθεση από οποιαδήποτε μη βαλκανική δύναμη και εάν μια βαλκανική δύναμη συνενωθεί στην επίθεση αυτή είτε ταυτόχρονα είτε μεταγενέστερα, το Σύμφωνο θα ισχύσει εξ ολοκλήρου κατά του βαλκανικού αυτού κράτους. Με τη ρήτρα αυτή δημιουργείται για πρώτη φορά στον βαλκανικό χώρο σύστημα περιφερειακής συλλογικής ασφάλειας.[104]

Η θεσμική δομή της Βαλκανικής Συνεννόησης προβλεπόταν στον Κανονισμό Οργάνωσης,[105] με τη δημιουργία ενός Μόνιμου Συμβουλίου, που αποτελείτο από τους υπουργούς των Εξωτερικών των κρατών μελών. Ταυτόχρονα προβλεπόταν η σύγκληση δύο τακτικών ετήσιων συνόδων του Συμβουλίου, με εναλλασσόμενο Προεδρείο από κάθε κράτος μέλος και εναλλασσόμενη έδρα στις πρωτεύουσες των κρατών μελών. Αυτή η χαλαρή θεσμική δομή βασιζόταν διοικητικά σε μια Μόνιμη Γραμματεία, που ακολουθούσε το Προεδρείο στην εναλλασσόμενη έδρα του, και σε ένα Συμβουλευτικό Οικονομικό Συμβούλιο.

Τα διεθνή προβλήματα που εμφανίστηκαν τα έτη 1936-1939, αλλά και η έλλειψη ειλικρινούς πρόθεσης εκ μέρους των συμβαλλόμενων κρατών για θεσμοποιημένη πολιτική συνεργασία δεν επέτρεψαν την αποτελεσματική

103. Η ιδέα οφείλετο στον Αλέξανδρο Παπαναστασίου και στην ιδιωτική οργάνωση που δημιούργησε με την ονομασία «Εταιρεία των Φίλων της Ειρήνης». Ζήτησε από την ελληνική κυβέρνηση τη σύγκληση Διαβαλκανικής Διάσκεψης που πραγματοποιήθηκε το 1930 κι έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από τους βαλκανικούς λαούς.

104. Ιωάννου, *Η Οργάνωση της Διεθνούς Κοινωνίας,* 106. Για το παρασκήνιο των διπλωματικών διαβουλεύσεων και το ρόλο που διαδραμάτισε ο Ελευθέριος Βενιζέλος βλ. Λάσκαρις, *Διπλωματική Ιστορία*, 281 επ.

105. Που υπογράφηκε στην Άγκυρα το 1934.

λειτουργία του Βαλκανικού Συμφώνου.[106] Αποδείχθηκε γράμμα κενό και διαλύθηκε με την έκρηξη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου.

Γ.2.4. Ενωμένη Ευρώπη

Παράλληλα με τις προσπάθειες του Briand στην ΚτΕ, παρατηρούμε στην Ευρώπη τις πρώτες κινήσεις για τη δημιουργία της Ενωμένης Ευρώπης, αρχής γενομένης από το 1922, οπότε δημοσιεύτηκε το βιβλίο του κόμη Richard Coudenhove–Kalergi, ενός Αυστροούγγρου διπλωμάτη, με τίτλο *PanEuropa: ένα σχέδιο*. Στο βιβλίο σημειώνει την τεράστια βιομηχανική υποδομή που χρειάζεται ένας πόλεμος και τη δυνατότητα αποφυγής των συγκρούσεων μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων. Προτείνει να τεθεί ο άνθρακας της Γερμανίας και ο χάλυβας της Γαλλίας υπό τον έλεγχο μιας διεθνούς αρχής, ως λύση για την αποτροπή ενός νέου πολέμου μεταξύ Γαλλίας και Γερμανίας.

Για τον Coudenhove–Kalergi, υπάρχει ανάγκη δημιουργίας μια ισχυρής Ευρώπης, ικανής να αντισταθμίσει τις δυνάμεις των ΗΠΑ, της Σοβιετικής Ένωσης και της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Γι' αυτόν Ευρώπη σημαίνει το χώρο από τη Γαλλία έως την Πολωνία. Το 1926 ίδρυσε την *Πανευρωπαϊκή Ένωση* και το 1927 οργάνωσε το Συνέδριό της στη Βιέννη με δύο χιλιάδες και πλέον συμμετέχοντες και με θέματα συζήτησης την ειρηνική συνεργασία των κυρίαρχων κρατών και το όραμα της Ενωμένης Ευρώπης.[107] Τον στήριξαν όλοι οι διανοούμενοι της εποχής: Giullaume Apollinaire, Albert Einstein, Sigmund Freud, Thomas Man, Pablo Picasso, Jose Ortega y Gasset, Rainer Maria Rilke, Saint John Perse κ.ά.

Στη δεκαετία του '30 το σχέδιο υποστηρίζεται πολιτικά από τους Aristide Briand και Eduard Herriot, είκοσι έξι κράτη καλούνται να ενταχθούν στην προσπάθεια αυτή υπό τη προεδρία Briand υποστηριζόμενου από τον Jean Monnet, που τονίζει κατά την ίδρυσή της ότι πρόκειται για μια de facto διακυβερνητική οργάνωση Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Η οικονομική κρίση του 1929 όμως εμπόδισε την ευόδωση των προσπαθειών.

Το όραμα αυτό του Coudenhove–Kalergi θα γίνει πραγματικότητα στις 9 Μαΐου 1950, όταν ο Γάλλος υπουργός Εξωτερικών Robert Schumann θα προτείνει στη Γερμανία να τεθεί η παραγωγή άνθρακα και χάλυβα κάτω από κοινό έλεγχο στο πλαίσιο μιας ευρωπαϊκής οργάνωσης ανοικτής στα ευρω-

106. Η Γιουγκοσλαβία, π.χ., ενδιαφερόταν περισσότερο για την εξυπηρέτηση βασικών της προβλημάτων σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής και ήταν υπέρ της δημιουργίας ενός διπλωματικού forum παρά μιας συνεργασίας με μόνιμους θεσμούς.

107. Pierre H. Teitgen, "Europe de l'Ouest," στο *Les Organisations Régionales Internationales. Recueil de Cours*, Fascicule I (Paris: Editions Montchrestien, 1971), 9 επ.

παϊκά κράτη. Το 1951 υπογράφηκε στο Παρίσι η *Συνθήκη ΕΚΑΧ* για την ίδρυση της *Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα*.

Γ.2.5. Η Βαλτική Ένωση

Η *Βαλτική Ένωση* συγκροτήθηκε από τα τρία βαλτικά κράτη, Εσθονία, Λετονία και Λιθουανία, και βασίστηκε στη *Συνθήκη Κατανόησης και Συνεργασίας* που υπογράφηκε στη Γενεύη στις 12 Σεπτεμβρίου 1934.[108] Κύριος σκοπός της Ένωσης ήταν η κοινή εξωτερική πολιτική, η ενίσχυση και διπλωματική υποστήριξη στα διεθνή δρώμενα, καθώς και η πολιτική υποστήριξη εν γένει.[109] Τα τρία κράτη υπέγραψαν το καθένα χωριστά, το 1920, συμφωνία με τη Ρωσία για την κατοχύρωση της ανεξαρτησίας τους.

Συμπερασματικά, οι πρώτες προσπάθειες για δημιουργία περιφερειακών οργανώσεων δεν στέφθηκαν με επιτυχία. Οι οργανώσεις αυτές λειτουργούσαν μέσω περιοδικών συναντήσεων των υπουργών Εξωτερικών των κρατών μελών, που ήταν και το κύριο όργανό τους, και είχαν τοπικό ενδιαφέρον και περιορισμένη διάρκεια. Έθεσαν όμως τις βάσεις, τις ιδέες και την ανάγκη για συνεργασία των κρατών σε μικρότερα σχήματα.

Συμπεράσματα

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος κυοφόρησε την ιδέα της δημιουργίας ενός οικουμενικού διεθνούς οργανισμού βασισμένου στον ορθό λόγο και στο δίκαιο. Αποτέλεσε «την πρώτη εμπειρία της διεθνούς κοινότητας στην αναζήτηση μιας διεθνούς αρχής υπεράνω αυτής των κρατών, ‘μιας αρχής που να βασίζεται και να προϋποθέτει έναν ανώτερο πολιτισμό’».[110] Συνέβαλε στην εφαρμογή της δημοκρατικής αρχής στις διεθνείς σχέσεις, στη διασφάλιση των προϋποθέσεων για την παγίωση της ειρήνης, της ειρηνικής επίλυσης των διεθνών διαφορών και της εγγύησης σε περίπτωση ένοπλης επίθεσης σε βάρος ενός κράτους μέλους. Πάνω από όλα συνέβαλε στην ανάγκη δημιουργίας ενός κόσμου απαλλαγμένου από το φάσμα του πολέμου και παγίωσε το status quo στην Ευρώπη. Βοήθησε στη διεύρυνση της αντίληψης ότι ο κόσμος χρειαζόταν μια άλλη οπτική για την αναδόμηση του Διεθνούς Δικαίου, μια αντίληψη που εγκαθιδρύθηκε με τη δημιουργία του ΟΗΕ.[111] Κυρίως όμως δημιούργησε

108. Text of the Treaty of Good Understanding and Cooperation between Estonia, Latvia, Lithuania, *LNTS* 227 (1934).

109. Hain Rebas, “Baltic Regionalism,” *Journal of Baltic Studies* 2 (1988): 101-04.

110. Σεφεριάδης, *Μαθήματα Διεθνούς Δικαίου*, 55.

111. Αναλυτικά στο Thomas Skouteris, “The Notion of Progress in International Law Discourse” (PhD thesis, Athens, 2008), 195 επ.

δύο παγκόσμιους οργανισμούς–ορόσημο για τη διαδικασία επίτευξης ενός πιο εύρυθμου κόσμου: την ΚτΕ, ένα νεωτεριστικό εγχείρημα στη σφαίρα των διεθνών σχέσεων, και τη ΔΟΕ, μάχιμη μέχρι τις μέρες μας για την εξασφάλιση των δικαιωμάτων των εργαζομένων με έμφαση στα οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα. Η ΔΟΕ κατέκτησε επιπλέον τη μεγαλύτερη αποδοχή από τα κράτη, διασφαλίζοντας την επιτυχία της με την υιοθέτηση σειράς διεθνών συμβάσεων για την προστασία των εργαζομένων.

Μέσω της ΚτΕ άνοιξε ο δρόμος για την αποαποικιοποίηση και την ανεξαρτησία των λαών, για τη συλλογική ασφάλεια, για τη δημιουργία περιφερειακών συμφωνιών, για την κωδικοποίηση του Διεθνούς Δικαίου, για την κατάργηση της μυστικής διπλωματίας και τη δημοσίευση όλων των συμβάσεων και συμφωνιών που συνάπτονταν μεταξύ των κρατών (στα Treaty Series), άνοιξε δειλά το δρόμο για την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και για πολλούς άλλους τομείς, τεχνικούς και κοινωνικούς, που απολαμβάνει ο κόσμος σήμερα μέσω του ΟΗΕ που τη διαδέχτηκε και των λοιπών Ειδικευμένων Οργανώσεων του συστήματος των Ηνωμένων Εθνών. Η ίδρυση της ΚτΕ και η απαρχή μιας θεσμοθετημένης συνεργασίας των κρατών μέσω διεθνών οργανισμών διεύρυναν τη θεωρία του κλασικού Διεθνούς Δικαίου,[112] που μέχρι τότε αναγνώριζε ως μοναδικό υποκείμενό του το κράτος, και δημιούργησε νέο αυτόνομο κλάδο και κατ' επέκταση και θεωρία.[113] Συνέβαλε θετικά στην ανάπτυξη των διεθνών οργανισμών, προσέδωσε άλλη διάσταση στη δομή της διεθνούς κοινωνίας, αλλά κυρίως στην οργάνωση των διεθνών σχέσεων. Πέραν της αποτυχίας της να ανακόψει τον επερχόμενο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την εξάπλωση του φασισμού, η συμβολή της στη διαμόρφωση της διεθνούς κοινωνίας και στην επιβολή κανόνων του Διεθνούς Δικαίου κρίνεται σημαντική.

112. Georg Schwarzenberger, "The frontiers of International Law," *Stevens* 59 (1962): 274.

113. Roderick C. Ogley, "Towards a General Theory of International Organizations," *International Relations* 3 (1969): 599-619.

Κυριάκος Δ. Κεντρωτής[*]

ΑΠΟ ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΣΤΗ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ: *Άλλες σημαίες, άλλοι μύθοι*[**]

[*] Καθηγητής, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

[**] Πρόκειται για βελτιωμένη μορφή σχετικής εισήγησης που ανακοινώθηκε σε ημερίδα που οργανώθηκε στις 17 Δεκεμβρίου 2014 από το Εργαστήριο Διεθνών Σχέσεων και Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης του Τμήματος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας με θέμα: «Οι διεθνείς σχέσεις και η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου: Ένας νέος θαυμαστός κόσμος;». Ο υπότιτλος του άρθρου αφορά σε στίχο από το τραγούδι «Καλώς ήρθες φίλε» από το δισκογραφικό έργο «Πέρασες» σε μουσική και στίχους του συνθέτη Γιώργου Σταυριανού, Protasis Art 2012.

Δεν χρειάζεται ιδιαίτερη απόδειξη για το γεγονός ότι τα Βαλκάνια έχουν χαρακτηριστεί ως η άλλη Ευρώπη, όπου οι άνθρωποι δεν ενδιαφέρονται να συμμορφωθούν στα πρότυπα συμπεριφοράς που θεωρούνται γενικώς αποδεκτά από και για τον πολιτισμένο κόσμο.

Maria Todorova, *Βαλκάνια. Η Δυτική φαντασίωση*[1]

Όταν το 1956 ο καθηγητής φιλοσοφίας Ιβάν Κάτιτς άφηνε πίσω του την κόλαση της εξορίας τού Γκόλι Ότοκ[2] ξαναγυρίζοντας στην επίσημη εκδοχή της ελευθερίας της Γιουγκοσλαβίας του Ψυχρού Πολέμου, τον θαυμαστό τότε πλην, όμως, μονότονο κόσμο των διεθνών σχέσεων, τον φρουρούσαν δύο Ευρώπες με τη μια να φοβάται την άλλη. Τα Βαλκάνια του Ψυχρού Πολέμου ήσαν μία βασική παραμεθόριος αντιπαλότητας των πρώην νικητών του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όπου συνυπήρχαν οι εθνικές ιστορίες του ένδοξου παρελθόντος, οι πολιτικές παραλλαγές διακυβέρνησης και οι ιδεολογίες οικοδόμησης ενός καλύτερου μέλλοντος. Η ιστορία εξορίας του Ιβάν Κάτιτς, όπως αποτυπώνεται στο κλασικό μυθιστόρημα του Ντόμπριτσα Τσόσιτς *Η εποχή της εξουσίας*,[3] συμπληρωνόταν από παράλληλες ιστορίες εξορίας πίσω από τα ερμητικά κλειστά σύνορα των άλλων βαλκανικών χωρών. Πρόκειται για ιστο-

1. Maria Todorova, *Βαλκάνια. Η Δυτική φαντασίωση* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 2000), 29.

2. «Νησί στην Αδριατική θάλασσα, που μετατράπηκε σε στρατόπεδο συγκέντρωσης όπου κρατούνταν και βασανίζονταν οι φιλοσοβιετικοί, από το 1948 και μετά, την εποχή της μεγάλης σύγκρουσης της ηγεσίας του ΚΚ Γιουγκοσλαβίας και του Τίτο με τον Στάλιν και τη Σοβιετική Ένωση». Ντόμπριτσα Τσόσιτς, *Η εποχή της εξουσίας* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2002), 416 (σημειώσεις του μεταφραστή, εδώ: σημείωση 24).

3. *Ό.π.*

ρίες εξορίστων συνδεδεμένες, προπάντων, με τα λεγόμενα ξερονήσια–ουτοπίες,[4] που συνθέτουν ένα ιδιότυπο άλλοθι για το επίσημο αφήγημα της μεταπολεμικής πορείας των Βαλκανίων.

Το άρθρο επιχειρεί έναν ευσύνοπτο απολογισμό της 25ετίας της ΝΑ Ευρώπης της μεταψυχροπολεμικής περιόδου μετά την πτώση του τείχους του Βερολίνου οικοδομώντας τη γέφυρα με τα Βαλκάνια του Ψυχρού Πολέμου στο πλαίσιο αντιπαλότητας της κάθε φάσης μετάβασης της Χερσονήσου μεταξύ του κυρίαρχου λόγου του συστήματος ισχύος και του αντιλόγου των εξορίστων τόσο σε ενδοβαλκανικό επίπεδο όσο και μεταξύ του ευρωπαϊκού συνόλου και του βαλκανικού περιφερειακού υποσυνόλου.

Ευρωπαϊκή κανονικότητα και φάσεις της βαλκανικής εξορίας

Στη σύγχρονη διαδρομή της νεωτερικότητας, η ακαδημαϊκή βιβλιογραφία των τελευταίων τριών δεκαετιών εξετάζοντας την ιστορία των Βαλκανίων[5] σε άμεση συνάρτηση με την ταυτότητά τους[6] αρθρώνεται από την αυτοκρατορική περίοδο σε εκείνη των εθνών–κρατών και από την εποχή της αυτοδιάθεσης και του εθνικισμού στην εποχή της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Βασικό συμπλήρωμά της αποτελεί αυτή η ίδια η γεωγραφία των Βαλκανίων ως απόφυση και απόκλιση της συνολικής ευρωπαϊκής γεωγραφίας εμπεριέχοντας ένα αντίστοιχο πνεύμα εξορίας της κανονικότητας στην οποία αντιπαρατίθεται. Όπως σημειώνει η Todorova,[7] το κύριο χαρακτηριστικό που αναδεικνύεται στη μεταβατική κατάσταση των Βαλκανίων ήδη από τα πρώτα χρόνια του

4. Tzvetan Todorov, *Voices from the Gulag: Life and Death in Communist Bulgaria* (University Park, PA: The Pennsylvania State University Press, 1999). Noemi Marin, *After the Fall: Rhetoric in the Aftermath of Dissent in Post-communist Times* (New York: Peter Lang, 2007). Dušan I. Bjelić, Obrad Savić (eds.), *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation* (Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press, 2005).

5. Λευτέρης Σ. Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια από το 1453 και μετά* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2007). Mark Mazower, *Τα Βαλκάνια* (Αθήνα: Πατάκης, 2000). Barbara Jelavich, *Ιστορία των Βαλκανίων: 20ός αιώνας* (Αθήνα: Πολύτροπον, 2006). Barbara Jelavich, *Ιστορία των Βαλκανίων: 18ος-19ος αιώνας* (Αθήνα: Πολύτροπον, 2006). Edgar Hoesch, *Die Geschichte der Balkanländer von der Frühzeit bis zur Gegenwart* (München: Beck Verlag, 1998). Θάνος Βερέμης, επιμ., *Βαλκάνια. Από το διπολισμό στη νέα* εποχή (Αθήνα: Γνώση, 1995). Georges Castellan, *Ιστορία των Βαλκανίων (14ος-20ός αιώνας)* (Αθήνα: Γκοβόστης, 1995).

6. Todorova, *Βαλκάνια*, 29. Vesna Goldsworthy, *In venting Ruritania: The Imperialism of the Imagi*nation (New Haven: Yale University Press, 1998). Stathis Gourgouris, *Dream Nation: Enlightenment, Colonization and the Institution of Modern Greece* (Stanford: Stanford University Press, 1996). Milica Bakic–Hayden, "Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia," *Slavic Review* 54/4 (1995): 917-31.

7. Todorova, *Βαλκάνια*, 55.

19ου αιώνα, συνίσταται τόσο από την κακοτράχαλη γεωγραφία τους που κουβαλάει τις εθνικές ιστορίες αποτίναξης του ζυγού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσο και από το ανατρεπτικό στοιχείο της καθεστηκυίας τάξης του τέλους των Ναπολεόντειων Πολέμων. Στο ίδιο πνεύμα συνεχίζει εύστοχα ο ιστορικός Pavlowitch ότι «πρέπει να δούμε την ιστορία της Χερσονήσου ως περιοχή που καθορίστηκε από την αλληλεπίδραση της γεωγραφίας της και της ιστορίας της… Η Ευρώπη (το σύνολο) παρανοεί τα Βαλκάνια (το τμήμα), όπως ακριβώς τα Βαλκάνια παρανοούν την Ευρώπη, παρόλο που η Ευρώπη αποδέχεται και τα Βαλκάνια αξιώνουν ότι η χερσόνησος αποτελεί τμήμα της ηπείρου».[8] Οι πολιτικές ελίτ και ο περιορισμένος πνευματικός κύκλος της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης δεν δυσκολεύθηκαν να παγιώσουν μια κακόφημη εικόνα για τα Βαλκάνια κάνοντας κατά κανόνα λόγο για την «κόλαση της Ευρώπης»,[9] την πιο βρωμερή γωνιά της που δεν «αξίζει τη θυσία ούτε ενός Πομερανού στρατιώτη».[10] Η σταδιακή κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέσα από τους πολέμους και τα βαλκανικά επαναστατικά κινήματα αυτοδιάθεσης καθιέρωσε ουσιαστικά τα Βαλκάνια ως τόπο και νοοτροπία εξορίας και εξόριστων λαών σε σχέση με την κανονικότητα του ευρωπαϊκού συστήματος ισορροπιών.

Στην πρώτη φάση[11] της εξορίας από το αυτοκρατορικό μοντέλο ισχύος στη δημιουργία των κρατών, αυτός ο ιδιότυπος εξωτικός χώρος διασταύρωσης γεωγραφίας και ιστορίας οριοθετήθηκε μέχρι το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου από αμέτρητα ίχνη στρατευμάτων. Μέσα από τη σταδιακή εθνική διαμόρφωση των βαλκανικών χωρών σε συνδυασμό με τα συμφέροντα των εκάστοτε Μεγάλων Δυνάμεων παγιώθηκε η συνολική εικόνα της Χερσονήσου, που στερείται όχι μόνο φυσικών ορίων με τη Δυτική Ευρώπη, αλλά περισσότερο ως της βάρβαρης και πρωτόγονης νοοτροπίας που δεν υπόκειται στον ορθό ευρωπαϊκό λόγο της πολιτικής και του πολιτισμού. Στη μεγάλη εικόνα της πολιτικής αναδεικνύονται τα εξόριστα Βαλκάνια και οι εξόριστοι Βαλκάνιοι ως μια διαρκής απειλή μόλυνσης της κανονικότητας του Ευρωπαϊσμού και ως ένα κακό παράδειγμα προς αποφυγή προς τις άλλες περιοχές του κόσμου να αποτρέψουν πάση θυσία τον κίνδυνο να βαλκανοποιηθούν. Ταυτόχρονα, αναπτύσσεται εντός της ίδιας της εθνικής κοινότητας των εξορίστων ένα είδος «αμυντικής» εθνικής ταυτότητας, αλλά και «θυματοποίησης» έναντι της ιστορίας, που έμελλε να τους συνοδεύει μέχρι σήμερα στην πορεία

8. Stevan K. Pavlowitch, *Ιστορία των Βαλκανίων 1804-1945* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2005), 479.

9. John Gunther, *Inside Europe* (New York: Harper, 1940), 437.

10. Ρήση του Otto von Bismark (1815-1898).

11. Βλ. βιβλιογραφία στην υποσημείωση 5.

τους. Ήταν φυσικό επακόλουθο να αναδειχθούν στην επιφάνεια οι απλοϊκές εικόνες–σχήματα, όπου οι ήρωες του ενός λαού είναι εγκληματίες των υπόλοιπων γειτονικών λαών και ο εθνικός μύθος της μιας χώρας είναι ιστορία οδύνης και καταστροφών για τις υπόλοιπες γειτονικές χώρες. Η γεωγραφία των Βαλκανίων οριοθετούμενη ιστορικά στο στενό πλαίσιο του γείτονα και κατά κανόνα προαιώνιου αντιπάλου και εχθρού ήρθε μετά τις αλλαγές του 1990 να συναντηθεί σε οριζόντια διάταξη με την ιστορία της περιοχής οριοθετώντας τις συμπληγάδες των πολιτικών εξελίξεων.

Η δεύτερη φάση της ιδιότυπης εξορίας των Βαλκανίων είναι ο Ψυχρός Πόλεμος, αλλά με κύριο χαρακτηριστικό ότι αυτή η εξωτική γωνιά της Ευρώπης θεωρήθηκε ως μια απομονωμένη και ξεχασμένη γωνιά.[12] Ουσιαστικά, ο Ψυχρός Πόλεμος δεν επέτρεψε να βγαίνουν στην επιφάνεια οι προαναφερθείσες απλοϊκές εικόνες–σχήματα της προηγούμενης φάσης. Η ιδεολογική αντιπαλότητα ως προς τα μέσα και την προοπτική των δύο μεγάλων συγκρουόμενων κόσμων, των δυτικών δημοκρατιών και των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού, ως προς την οικοδόμηση της μεταπολεμικής εκδοχής ευημερίας μετέφερε τους τόπους εξορίας εντός της βαλκανικής ζώνης με εξόριστους όλους όσοι αντιστέκονταν στον νέο λόγο διακυβέρνησης του μέλλοντος. Πρόκειται για τη φάση, όπου τα ίδια τα Βαλκάνια ορίζουν, πλέον, τους τόπους εξορίας για τους δικούς τους πολίτες που πολέμησαν να οικοδομήσουν τον νέο θαυμαστό κόσμο με το ελπιδοφόρο μέλλον.

Στη μεταψυχροπολεμική περίοδο[13] τα Βαλκάνια ξαναγυρίζουν στη διττή εικόνα του εξόριστου έναντι του κυρίαρχου δυτικού ορθού λόγου, ενώ, συνάμα, αναπτύσσονται δυναμικά νέες φωνές εντός της εθνικής δομής τους που οδηγούν στο νέο αφήγημα εξορίας και απόσχισης. Η διαμεσολάβηση της εικόνας των Βαλκανίων μέσα από τα ΜΜΕ με απλουστεύσεις και υπαινιγμούς επαναφέρει ενισχυμένη την παγιωμένη αντίληψή τους ως των μακρινών άλλων της Ευρώπης. Η αναζωπύρωση των εθνικών εντάσεων και ιδίως οι φρικαλεότητες που συνόδευσαν τη διάσπαση της Γιουγκοσλαβίας ξαναζωντάνεψαν τα αρνητικά στερεότυπα του παρελθόντος, τον καιρό που η Ευρώπη των εγωιστικών αυτοκρατοριών, ανακαλύπτοντας τα Βαλκάνια, πρόβαλλε σ' αυτά άλλοτε τις επιθυμίες της, άλλοτε τις ελπίδες της και άλλοτε τα άγχη της τόσο για το μέλλον της όσο και για τις σχέσεις της με τον υπόλοιπο κόσμο

12. Γιώργος Χρηστίδης, *Τα κομμουνιστικά Βαλκάνια. Η πολιτική στην Αλβανία, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία και Ρουμανία την περίοδο 1945-1989* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2003).

13. Κυριάκος Δ. Κεντρωτής, *Περιτειχισμένες Πολιτείες. Ευρωπαϊκή Ένωση και Δυτικά Βαλκάνια* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2011). Ιωάννης Αρμακόλας, Θάνος Ντόκος, επιμ., *Από τα Βαλκάνια στη Νοτιοανατολική Ευρώπη: Προκλήσεις και Προοπτικές στον 21ο Αιώνα* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2010). Βερέμης, *Βαλκάνια*.

των παλαιών και αναδυόμενων χωρών. Στην τρίτη φάση της ιδιότυπης εξορίας των Βαλκανίων στη μεταψυχροπολεμική περίοδο, τα νέα Βαλκάνια στα μάτια της Δύσης εξακολουθούν να είναι συνώνυμα της διαφθοράς και της κατάχρησης εξουσίας, όπου κυριαρχούν η επιφυλακτικότητα και η δυσπιστία των πολιτών τους έναντι του κράτους και των θεσμών του. Πρόκειται άλλωστε για γενικότερη διαπίστωση που χαρακτηρίζει το βαλκανικό έθνος κράτος μετά την ίδρυσή του τον 19ο αιώνα, συνεχίστηκε στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, όπως ακριβώς και στην περίοδο του Ψυχρού Πολέμου.

Ανάμεσα στα εξόριστα Βαλκάνια και τον εξορθολογισμό της ΝΑ Ευρώπης

Η νέα μεγάλη βαλκανική ιδέα είναι η πλήρης αποδοχή της Χερσονήσου από την κανονικότητα της ευρωπαϊκής υπερδομής. Η ΝΑ Ευρώπη της μεταψυχροπολεμικής περιόδου αναζητά με κάθε τρόπο την ένταξη των εξόριστων Βαλκανίων στον συμβατικό δρόμο του εκδημοκρατισμού, του εξευρωπαϊσμού και κατ' επέκταση αποβάλλοντας όλα εκείνα τα «βαλκανικά στοιχεία» της ιστορίας και των ημιτελών πολιτικών δομών που δεν συνάδουν με την αναζητούμενη ευρωπαϊκή ολοκλήρωση σε θεσμικό και πολιτικοοικονομικό επίπεδο. Ως ανυπέρβλητα εμπόδια παραμένουν η ισχυρή επίδραση του λαϊκισμού στη διάρκεια της μεταπολίτευσης και η γενικότερη απουσία μιας φιλελεύθερης δημοκρατικής παράδοσης αφήνοντας ακόμα ελάχιστο χώρο για ουσιαστική θεσμική προσαρμογή στα ευρωπαϊκά πολιτικά και κομματικά πρότυπα. Στις βαλκανικές χώρες καταγράφονται αρκετές προσπάθειες εκδημοκρατισμού και εξυγίανσης των κανόνων της οικονομίας. Η ειρηνική τους, όμως, συμβίωση σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα έχει πολύ δρόμο ακόμα να διανύσει, αφού οι εσωτερικές δομές κάθε χώρας είναι είτε υπό δημιουργία είτε εξακολουθούν να εμπεριέχουν ζωντανά στοιχεία που συνδέονται με εν δυνάμει εθνικές και εθνοτικές εντάσεις, την αδυναμία θεσμοποίησης του κράτους δικαίου, το οργανωμένο έγκλημα και την εκτεταμένη διαφθορά.

Μέσα από τις εξελίξεις της τρέχουσας πολιτικής, οι διαχειριστές των κρατικών δομών στα βαλκανικά κράτη συνεχίζουν να εκμεταλλεύονται το θολό πλην, όμως, υπαρκτό και επιζητούμενο ευρωπαϊκό όνειρο των πολιτών των τοπικών κοινωνιών. Ακολουθώντας την πολιτική των μεγάλων υποσχέσεων, το βλέμμα στρέφεται σε καθετί που προέρχεται ή εφαρμόζεται στην Ευρώπη θεωρώντας ότι έχει αυτομάτως τα ίδια αποτελέσματα και στο εσωτερικό των βαλκανικών κρατών. Μακροπρόθεσμα, μέσα από το σχήμα της δανεισμένης ευρωπαϊκής ταυτότητας, τα βαλκανικά κράτη φαίνεται να κουβαλούν μια άδεια πανοπλία. Είτε επειδή οι εξελίξεις είναι δύσκολο να ελεγχθούν στο εσωτερικό των βαλκανικών χωρών είτε επειδή και οι ίδιοι οι κρατικοί μηχανισμοί εμπλέκονται στο κυνήγι του γρήγορου πλουτισμού για καθαρά ψηφοθηρικούς

λόγους, το αποτέλεσμα είναι ένα: η ζωή στα βαλκανικά κράτη αποκτά μια διττή υπόσταση. Δίπλα σε κάθε προβληματική κρατική δραστηριότητα εμφανίζεται τις περισσότερες φορές η λεγόμενη ιδιωτική πρωτοβουλία που, όμως, εδώ κινείται περισσότερο στο χώρο των παράνομων δραστηριοτήτων και λιγότερο της νομιμότητας και του ορθού λόγου της υποσχόμενης ευρωπαϊκής κανονικότητας.

Οι ιστορικές καταβολές στη Βαλκανική Χερσόνησο από την εποχή τής οθωμανικής καταδυνάστευσης έχουν συμβάλει τα μέγιστα στον εθισμό των τοπικών κοινωνιών σε μια κατάσταση, όπου καθετί που συνδέεται με την κρατική εξουσία είναι ουσιαστικά αντικείμενο καχυποψίας, ξένο, μη ελέγξιμο και εν μέρει εχθρικό έναντι της ιερότητας του στενού ατομικού–οικογενειακού κεκτημένου. Η βαλκανική πραγματικότητα της λεγόμενης «κατακερματισμένης κοινότητας» εξακολουθεί μέχρι και σήμερα να υπόσχεται προσαρμογή στα ευρωπαϊκά πρότυπα, αλλά να αντιστέκεται στην πράξη σε κάθε νεωτερικό «ευρωπαϊκό» πρότυπο δημιουργίας λειτουργικής θεσμικής συνέχειας των βαλκανικών κρατών. Οι κυριαρχούσες προβιομηχανικές δομές άσκησης εξουσίας, τη στιγμή που επαγγέλλονται υπερεθνικά πρότυπα διακυβέρνησης, προσπαθούν, ταυτόχρονα, να εξυπηρετούν κυρίως τα στενά πελατειακά συμφέροντά τους σε βάρος του γενικότερου συνόλου. Συνεπώς, στη Βαλκανική Χερσόνησο εμποδίζεται η συνέχεια που ορίζεται μέσα από το αυτονόητο σύμφωνα με τον ευρωπαϊκό ορθολογισμό ότι το κράτος γίνεται σεβαστό ιδρύοντας θεσμούς, που με τη σειρά τους παράγουν κανόνες που πρέπει, επίσης, να γίνονται σεβαστοί απ' όλους.

Στη Βαλκανική Χερσόνησο απουσιάζει, πρωτίστως, το καθιερωμένο ευρωπαϊκό πρότυπο της «οικογενειακής θαλπωρής» στην πολιτική ως τρόπου ζωής στις δομές του κράτους και των θεσμών. Εξαιτίας των ιστορικών συγκυριών, όπου το απρόοπτο των πραγμάτων «εξουσιάζει» την κανονική τους ροή, αναζητείται ακόμα στα βαλκανικά κράτη «η ασφάλεια» της ισορροπημένης οικογενειακής ατμόσφαιρας της κρατικής δομής, που έχει ήδη καθιερωθεί ως αναπόσπαστο τμήμα της κρατικής καθημερινότητας στην υπόλοιπη Ευρώπη. Το νέο αφήγημα της μεταψυχροπολεμικής περιόδου για τη ΝΑ Ευρώπη ορίζεται από τα βήματα που έχουν γίνει ως προς τον εκδημοκρατισμό και την ασφάλεια των κρατών της, αλλά περισσότερο υπό το πρίσμα της εξυπηρέτησης των συμφερόντων των εξωτερικών διαμεσολαβητικών δυνάμεων. Οι προσπάθειες μοιάζουν να είναι περισσότερο ποσοτικού χαρακτήρα,

αποσπασματικές και εντυπωσιασμού έναντι τόσο της εξωτερικής ευρωπαϊκής υπερδομής όσο και της εκάστοτε εσωτερικής βαλκανικής δομής.[14]

Το πνεύμα της εξορίας ξαναγυρίζει όχι μόνο ως απειλή πάνω από τη ΝΑ Ευρώπη των βαλκανικών χωρών, αλλά ως πραγματικότητα χωρίς εναλλακτική ή επιστροφή. Η περίπτωση της Σερβίας είναι ενδεικτική. Μετά τη λεγόμενη «χαμένη»–«ηρωική» δεκαετία του ’90 της βαλκανικής εξορίας της, πιστεύοντας ως άλλος εξόριστος στη διαφύλαξη με κάθε κόστος των ιδανικών της, αναγκάζεται, ουσιαστικά, η χώρα αυτή σήμερα μέσα από τις διάφορες ονομασίες και σχήματα να επανασυνδεθεί με κάθε κόστος με τον ορθό λόγο του εξευρωπαϊσμού.

Πέραν των όποιων επιτυχιών ως προς τις επιμέρους υποχρεώσεις των χωρών της Χερσονήσου έναντι του εξευρωπαϊσμού, ο βασικός λόγος των παλινδρομήσεων βρίσκεται στην προσπάθεια της ΕΕ να «διδάξει» τελικά τη φιλελεύθερη δημοκρατία στις τοπικές κοινωνίες μέσω των αρχών της νεοφιλελεύθερης οικονομίας, χωρίς αυτές οι κοινωνίες να διαθέτουν την αντίστοιχη φιλελεύθερη δημοκρατική παράδοση και τη μνήμη των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Όπως και στην περίπτωση των χωρών της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης και ενάντια σε αυτό που έχει συμβεί στη Δύση, η σημερινή ΝΑ Ευρώπη θεωρείται ως μια ακόμη υποδειγματική περίπτωση, όπου η *Οικονομία* μπορεί με επιτυχία να προϋπάρχει της *Πολιτικής*. Πώς θα μπορούσαν, άλλωστε, τα Βαλκάνια να αποτελούν εξαίρεση στη γενικότερη παγκόσμια τάση, όπου, όχι μόνο η εθνική σημαία ακολουθεί τη σημαία ευκαιρίας της νεοφιλελεύθερης οικονομίας, αλλά και αυτή η ίδια η δημοκρατία.[15] Η συμπλήρωση της εικοσιπενταετίας από την έναρξη της μεταψυχροπολεμικής περιόδου βρίσκει πλήρως υπερφορτωμένη με θεσμούς την υπερδομή της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ό,τι συμβαίνει στο υποσύνολο της ΝΑ Ευρώπης, ακριβώς την ίδια κατάσταση μιας ιδιότυπης εξορίας βιώνει η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στο περιβάλλον της παγκοσμιοποίησης αποβάλλοντας όλα εκείνα τα «επικίνδυνα στοιχεία» των οραμάτων, της ιστορίας και της εμβάθυνσης των πολιτικών δομών με την ουσιαστική συνέργεια των πολιτών. Μια νέα παραμεθόριος διασχίζει, πλέον, την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ορίζοντας τη διαχωριστική γραμμή αντιπαλότητας μεταξύ του κυρίαρχου

14. Othon Anastasakis, “The EU’s political conditionality in the Western Balkans: towards a more pragmatic approach,” *Southeast European and Black Sea Studies* 8/4 (2008): 365-77. Του ιδίου, «Η Ε.Ε. και ο εκδημοκρατισμός της βαλκανικής περιφέρειας: μεγάλες προσδοκίες, συγκρατημένες επιδόσεις», στο Αρμακόλας και Ντόκος, *Από τα Βαλκάνια στη Νοτιοανατολική Ευρώπη,* 201-23.

15. Michael Smith, “Does the Flag follow Trade. ‘Politicisation’ and EU Foreign Policy,” στο *A Common Foreign Policy for Europe? Competing Visions of the CFSP,* eds. John Peterson and Helene Sjursen (London: Routledge, 1998), 74-94.

λόγου του συστήματος ισχύος και του αντιλόγου των εξορίστων. Στη μεγάλη εικόνα της πολιτικής αναδεικνύεται το εξόριστο όραμα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αλλά και οι εξόριστοι Ευρωπαίοι πολίτες ως μια διαρκής απειλή μόλυνσης της κανονικότητας του Ευρωπαϊσμού ως απλής οικονομικής διακυβέρνησης.

Επίλογος

Στη συγκεκριμένη μικρή βαλκανική εικόνα εξακολουθούν οι ντόπιοι δρώντες να ξετυλίγουν διαχρονικά τις κλωστές τους φτιάχνοντας ένα κουβάρι με την ιστορία τους, αλλά κομμένες από την πολιτική πραγματικότητα των γειτονικών κρατών και των εκάστοτε Μεγάλων Δυνάμεων. Οι τελευταίες, από τη δική τους πλευρά, είτε προσφέρουν νέα κουβάρια στους ντόπιους πρωταγωνιστές είτε κόβουν αυτές οι ίδιες τις κλωστές κατά το δοκούν για την εξυπηρέτηση των δικών τους ευρύτερων συμφερόντων. Σε κάθε περίπτωση, όλοι οι εμπλεκόμενοι δρώντες στην ΕΕ και τα Βαλκάνια αντιπαλεύουν από διαφορετικές αφετηρίες με τις προκλήσεις της παγκόσμιας πολιτικής αδυνατώντας να κόψουν μόνοι τους τις κλωστές της ταυτότητάς τους από τα υπερεθνικά κουβάρια των παγκοσμιοποιημένων διεθνών σχέσεων.[16]

Στον νέο χάρτη της Χερσονήσου της ΝΑ Ευρώπης νέες σημαίες κυματίζουν στους παλαιούς τόπους εξορίας. Στη μεγάλη εικόνα της ευρωπαϊκής και παγκόσμιας πολιτικής, παλαιές και νέες χώρες της ΝΑ Ευρώπης προσαρμόζονται στο κυρίαρχο πρόσταγμα του νέου θαυμαστού κόσμου της μεταψυχροπολεμικής περιόδου, όχι μόνο για την περιοχή, αλλά και για ολόκληρη την υφήλιο. Το «μονοπώλιο του αίματος» σε πολέμους για ζητήματα κυριαρχίας, αυτοδιάθεσης και ιδεολογίας παραχωρεί τη θέση του σε πιο δημοκρατικές και παραγωγικές μορφές διακυβέρνησης, αλλά με όρους πολιτικής οικονομίας. Από τα επιλεκτικά αφηγήματα της εξορίας για λόγους εθνικούς, πολιτικούς, ιδεολογικούς, οι νέες γενιές εξορίστων είναι όλοι εκείνοι, κράτη, θεσμοί, πολίτες που εξορίζονται ως μιάσματα της ανταγωνιστικότητας σε ατομικά και συλλογικά Γκόλι Ότοκ για να αναμορφωθούν.

Όλοι αυτοί οι ιδιότυποι εξόριστοι καταδιώκονται από το «θεσμικό τέρας» της κατάστασης εξαίρεσης. Το βιώνουν να γιγαντώνεται από τα άχρηστα και μη ανταγωνιστικά κράτη, τις μη εξορθολογισμένες δομές, τους μη λειτουργικούς θεσμούς και τους μη παραγωγικούς πολίτες τους. Ρακένδυτοι όλοι, ψάχνουν για ανακυκλώσιμα υλικά της πολιτικής, σε ό,τι δεν χρειάζεται η Οικο-

16. Kyriakos Kentrotis, "The Balkans and the EU: Severed Threads–New Skeins", στο *South-Eastern Europe Today: Problems and Perspectives. The Greek and the German Aspect,* Institute for Balkan Studies/Südosteuropa Gesellschaft (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 2010), 33-49 (εδώ: 49).

νομία στην προέλασή της στην ευαγγελιζόμενη ευημερία κρατών και λαών, πολιτών και ατόμων. Την ίδια ώρα που θεσμοί και στόχοι–ζόμπι αναγορεύονται αντιστοίχως σε νέους κυρίαρχους της πολιτικής και σε παράδεισους της βιώσιμης ανάπτυξης και της υγιούς ανταγωνιστικότητας. Απογυμνωμένοι και μακριά από τις ιδανικές πολιτείες της κερδοφόρας διακυβέρνησης, οι νέοι εξόριστοι της πολιτικής είτε στα Βαλκάνια είτε στον υπόλοιπο κόσμο ψάχνουν απεγνωσμένα για απομεινάρια της Γαλλικής Επανάστασης, του κράτους δικαίου των εθνικών κρατών και του κοινοτικού κεκτημένου στα σκουπίδια που αφήνει πίσω της η προέλαση της οικονομικής ελευθερίας ως του μοναδικού και αυτονόητου συνώνυμου του νέου μύθου της ελευθερίας και του πολιτισμού του κυρίαρχου λόγου ισχύος.

Μαρία Μαλανδρή

ΟΙ ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ ΠΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΚΑΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΤΟΝ 19^{Ο} ΑΙΩΝΑ. Η «ΜΥΣΤΙΚΗ» ΔΡΑΣΗ ΤΟΥΣ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑ[*]

[*] Η παρούσα δημοσίευση αποτελεί μέρος μεταπτυχιακής εργασίας με τίτλο: «Το Κρητικό Ζήτημα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, το 1830, έως την απόκτηση της αυτονομίας του νησιού το 1898: Ο ρόλος των πατριωτικών οργανώσεων».

Στόχος του παρόντος άρθρου είναι να παρουσιάσει όλες τις πατριωτικές οργανώσεις που σχετίστηκαν με τον αγώνα της Κρήτης για ένωση με την Ελλάδα από τις αρχές του 19ου αιώνα μέχρι και το 1898, καθώς είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι οι οργανώσεις που συνέδραμαν τον κρητικό αγώνα ήταν πολύ περισσότερες από όσες γνωρίζουμε μέχρι σήμερα. Επιπροσθέτως, να αποτιμήσει το έργο τους και να αξιολογήσει την προσφορά τους, απαντώντας ταυτόχρονα σε δύο βασικά ερωτήματα: πρώτον, κατά πόσον ήταν πράγματι μυστική η δράση τους και, δεύτερον, ποια σχέση είχαν με την εκάστοτε κεντρική εξουσία στην ηπειρωτική χώρα. Στόχος είναι να έρθουν στην επιφάνεια σημαντικές πληροφορίες για τις «μυστικές» συναντήσεις των πολιτικών της εποχής με μέλη των οργανώσεων αυτών αλλά και για το κατά πόσον οι ελληνικοί κυβερνητικοί κύκλοι διατηρούσαν επαφές με τα σωματεία ή όχι. Τέλος, θα αποδειχθεί ότι οι μικρότερης εμβέλειας –άρα αφανείς– οργανώσεις ήταν αυτές που τελικά κατόρθωσαν να συνδράμουν επί της ουσίας τον κρητικό αγώνα σε σύγκριση με άλλες που έχουν απασχολήσει κυρίως την ελληνική βιβλιογραφία.

Οι οργανώσεις που συνέδραμαν τον κρητικό αγώνα συναντώνται ως επί το πλείστον τον 19ο αιώνα, κατά τη λεγόμενη «πολιτική της ενεργείας», όπως ονομάστηκε.[1] Η Μεγάλη Ιδέα υπήρξε η κινητήριος ιδεολογία που τροφοδότησε την προσφυγή σε επαναστατικές κινήσεις, οι οποίες στόχευαν στην απελευθέρωση των αλύτρωτων Ελλήνων και των περιοχών όπου αυτοί κατοικού-

1. Στέφανος Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος. Η θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους 1821-1862* (Αθήνα: Παπαζήσης 2005), 84. Ολόκληρο τον 19ο αιώνα κυριαρχούσε η ιδέα της εθνικής αποκατάστασης των λαών. Η «πολιτική της ενεργείας» πρέσβευε την εθνικοαπελευθερωτική δράση των μυστικών –συνωμοτικών– πατριωτικών οργανώσεων.

σαν.[2] Οι οργανώσεις εξέφραζαν στην πράξη αυτόν τον επαναστατικό παλμό. Με τον όρο μυστικές πατριωτικές εταιρείες εννοούνται τα σωματεία, οι οργανώσεις, οι αδελφότητες και τα τάγματα, τα οποία είχαν μυστικούς σκοπούς και συνήθειες. Οι πληροφορίες για τις εταιρείες παραμένουν πενιχρές επειδή ακριβώς τα μέλη τους όφειλαν να τηρούν όρκους σιωπής.[3] Πέρα από τις αλυτρωτικές επιδιώξεις, κάποιες εταιρείες έκρυβαν και αντικαθεστωτικούς σκοπούς, επειδή ανήκαν σε φιλορθόδοξους κύκλους και επηρεάζονταν κατά κόρον από θρησκευτικές αντιλήψεις. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η περίοδος που πυροδότησε την ίδρυση των περισσότερων σωματείων ήταν εκείνη του Όθωνα, ο οποίος ήταν βασιλιάς μη ορθόδοξος και Βαυαρός.

Οι εταιρείες υιοθετούσαν το οργανωτικό–λειτουργικό μοντέλο της Φιλικής Εταιρείας, δηλαδή μύηση–όρκος–μέλη, και διατηρούσαν στενή επαφή με τις πολιτικές ηγεσίες, οι οποίες μέσω αυτής της συνεργασίας αποσκοπούσαν στην αποποίηση των δικών τους ευθυνών. Οι εταιρείες διέθεταν σφραγίδα–έμβλημα, η οποία δήλωνε την ταυτότητά τους, καθώς και καταστατικό με εγγεγραμμένα μέλη. Οι περισσότερες οργανώσεις, όπως θα φανεί και παρακάτω, δρούσαν παρασκηνιακά εξυπηρετώντας σχέδια της εκάστοτε κυβέρνησης και δεν είναι τυχαίο ότι κατέληξαν πολλές από αυτές κάτι σαν παράρτημα των κυβερνήσεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά την ψήφιση του συντάγματος του 1864, οπότε καθιερώθηκε η αρχή του *συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι*, οι εταιρείες πολλαπλασιάστηκαν και το φαινόμενο έμεινε γνωστό ως «συλλογομανία».[4] Τέλος, επικεφαλής των εταιρειών ήταν επιφανείς άνδρες του δημόσιου βίου, άνθρωποι με κύρος που μπορούσαν να επηρεάζουν την κοινή γνώμη προς την κατεύθυνση που επιθυμούσαν.

Το ιδεολογικό υπόβαθρο, στο οποίο στηρίχθηκαν κατεξοχήν οι οργανώσεις αυτές, πέρα από τη Μεγάλη Ιδέα, ήταν τα ιστορικά δίκαια των Κρητών, όπως άλλωστε ισχύει και για τις λοιπές αλύτρωτες περιοχές. Ο στόχος των Κρητών ήταν η ένωση με την Ελλάδα και μόνο προς αυτόν το σκοπό κινούνταν οι εταιρείες. Η αυτονομία ή οποιαδήποτε άλλη μορφή καθεστώτος αποτελούσε γι' αυτούς κάτι μόνο προσωρινό. Μάλιστα, οι Κρήτες είχαν ταυτίσει την *Ένωση* με την *Ελευθερία* και δεν διαχώριζαν τις δύο έννοιες.

2. Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα (1830-1880)* (Αθήνα: Πολύτυπο 1988), 249-360 και Κωνσταντίνος Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός* (Αθήνα: Ερμής 1982), 361.

3. Νικόλαος Λούβαρις, «*Μυστικαί Εταιρείαι*», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (στο εξής *ΜΕΕ*) (Αθήνα: Πυρσός) 17: 903.

4. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο»*, 135.

Η Κρήτη, όντας πόλος έλξης του ενδιαφέροντος λόγω της γεωγραφικής και ιδιαίτερης γεωστρατηγικής και γεωπολιτικής θέσης της, υπήρξε το μήλον της έριδος μεταξύ διάφορων επίδοξων κατακτητών από την αρχαιότητα μέχρι και την κατάκτηση της αυτονομίας, το 1898. Παρόλο που η Επανάσταση του 1821 είχε ξεκινήσει με καλούς οιωνούς για το νησί, το αποτέλεσμα ήταν η Κρήτη να αποκλειστεί από τα σύνορα του ελληνικού κράτους και να καταλήξει υπό αιγυπτιακή κατοχή από το 1830 έως το 1841.[5] Από εκείνη τη στιγμή δημιουργήθηκε επί της ουσίας το Κρητικό Ζήτημα ως μέρος του Ανατολικού Ζητήματος. Η *Αιγυπτιοκρατία* διήρκησε δέκα χρόνια και αποτέλεσε ζοφερή περίοδο για το νησί. Μετά το επαναστατικό κίνημα των Μουρνιδών, το 1833, το οποίο επί της ουσίας ήταν μια ειρηνική διαδήλωση που προκλήθηκε εξαιτίας της βαριάς φορολογίας που είχε επιβληθεί, και με βάση τη Συνθήκη του Λονδίνου του 1840 επικυρώθηκε η επαναφορά της Κρήτης υπό τη σουλτανική εξουσία.[6]

Έτσι, το 1839 συναντάται για πρώτη φορά η *Φιλορθόδοξος Εταιρεία*,[7] για την οποία οι πληροφορίες είναι πενιχρές, ωστόσο υπάρχουν κάποια σχετικά στοιχεία στα *Απομνημονεύματα* του Γενναίου Κολοκοτρώνη αλλά και σε πολυσέλιδο ανώνυμο χειρόγραφο στο «Αρχείο Μαυροκορδάτου» στα Γενικά Αρχεία του Κράτους.[8] Η *Φιλορθόδοξος Εταιρεία* εμφανίστηκε στην πολιτική σκηνή με φαινομενικά αλυτρωτικούς και αντικαθεστωτικούς σκοπούς αλλά στην ουσία στόχευε στην ενίσχυση της Ορθοδοξίας και κατ' επέκταση της ρωσικής δύναμης στην ελληνική πολιτική πραγματικότητα, απομονώνοντας τον Όθωνα. Οργανώθηκε κατά το πρότυπο της Φιλικής Εταιρείας και λέγεται ότι αποτέλεσε τη συνέχεια–εξέλιξη της *Εταιρείας του Φοίνικα*, η οποία στηριζόταν κατά βάση στο ρωσικό κόμμα των Ναπαίων. Παρουσιάστηκε ως θε-

5. Βασίλης Σφυρόερας, «Τοπική Επικράτηση της Επαναστάσεως. Ο αγώνας στην Κρήτη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (στο εξής *ΙΕΕ*) (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών) ΙΒ: 173-99.

6. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ιστορία της Κρήτης βλ. ενδεικτικά: Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης* (Αθήνα: 1986). Στέφανος Ξανθουδίδης, *Επίτομος Ιστορία της Κρήτης από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς* (Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 1981). Β. Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων* (Αθήνα: 1899-1909), τ. 4. Ιωάννης Δ. Μουρέλλος, *Ιστορία της Κρήτης* (Ηράκλειο: 1950), τ. 3.

7. Κ. Δ. Καμπούρογλου, «Φιλορθόδοξος Εταιρεία», *ΜΕΕ* 24, 23. Με τη μελέτη της Φιλορθοδόξου Εταιρείας έχει ασχοληθεί η Barbara Jelavich, «The Philorthodox Conspiracy of 1839. A Report to Metternich», *Balkan Studies* 7 (1966): 89-102.

8. Το χειρόγραφο βρίσκεται δημοσιευμένο στο παράρτημα του έργου του Ιωάννη Πετρόπουλου, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο 1833-1843* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1986), τ. 2, 724-44. Βλ. *Γενναίου Κολοκοτρώνη Απομνημονεύματα: (χειρόγραφον δεύτερον, 1821-1862)* (Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, 1961).

ματοφύλακας της Ορθοδοξίας και η δράση της στην περίπτωση της Κρήτης ήταν μηδαμινή, με μοναδικό στόχο να μη χαθεί η δημοτικότητά της.

Η Κρητική Επανάσταση του 1866 αποτέλεσε μερική εφαρμογή μιας ευρύτερης πολιτικής «συνομωσίας» που είχε σχεδιαστεί από την Εταιρεία, η οποία αποσκοπούσε σε γενίκευση των εξεγέρσεων στις αλύτρωτες περιοχές. Οι Κρήτες χρησιμοποιήθηκαν ως υποχείρια της συγκεκριμένης Εταιρείας με σκοπό τη γενίκευση του επαναστατικού κλίματος, χωρίς όμως σαφή σχεδιασμό.[9] Ωστόσο, δεν υπάρχουν πληροφορίες που να διαφωτίζουν επαρκώς την περαιτέρω ανάμειξη της *Φιλορθοδόξου Εταιρείας* με την κρητική υπόθεση.

Από το 1841 έως τη μεγάλη Επανάσταση του 1866, η Κρήτη βρισκόταν σε συνεχή αναβρασμό. Διάφορες συγκυρίες ήταν αυτές που άναβαν τη φλόγα της επανάστασης κατά καιρούς. Για παράδειγμα, οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις του 1848 επηρέασαν δεόντως τους Κρητικούς εντός και εκτός του νησιού, το ίδιο και ο Κριμαϊκός Πόλεμος του 1853-1856, γι' αυτό και κατά το επόμενο διάστημα εμφανίστηκαν περισσότερες οργανώσεις με στόχο την απελευθέρωση από τον οθωμανικό ζυγό.[10] Πέραν όμως από τις ευνοϊκές συγκυρίες, υπήρξαν και πολλές άλλες που αποτέλεσαν τροχοπέδη για τους Κρητικούς. Μερικές από αυτές ήταν οι κομματικές αντιπαραθέσεις, οι επεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων αλλά και οι επιρροές του καθολικισμού, τα λεγόμενα «προσηλυτιστικά» του 1860.

Πέρα από τις οργανώσεις που έδρασαν για την απελευθέρωση της Κρήτης αυτό το μεσοδιάστημα, σημαντική ήταν και η συμβολή μικρότερων συλλόγων, όπως για παράδειγμα του *Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου* της Σύρου, το 1859.[11] Ο στόχος του Συλλόγου ήταν η βελτίωση της ηθικής και πνευματικής κατάστασης των Κρητών. Η βοήθειά του υπήρξε πολύτιμη και στόχοι του ήταν αφενός η αποφυγή του παπικού προσηλυτισμού και αφετέρου η αποτίναξη της οθωμανικής παρουσίας από το νησί. Το καταστατικό του Συλλόγου είχε δημοσιευτεί στην εφημερίδα *Αστήρ των Κυκλάδων* και μαρτυρά ότι πα-

9. Όπως πληροφορούμαστε από έγγραφο του Foreign Office, δημοσιευμένο στο βιβλίο της Μιράντας Σταυρινού, *Η αγγλική πολιτική και Κρητικό Ζήτημα 1839-1941* (Αθήνα: Δόμος, 1986). Ο Ponsoby αλληλογραφούσε με τον Palmerston και ο πρώτος είχε ισχυριστεί ότι, εάν οι επαναστάτες στην Κρήτη κέρδιζαν τη συμπάθεια των ευρωπαϊκών δυνάμεων και ιδιαιτέρως της Μεγάλης Βρετανίας, η τελευταία θα ανάγκαζε την Πύλη να προχωρήσει στην αναγνώριση της διοίκησης του νησιού από τους Έλληνες.

10. Τάσος Βουρνάς, *Το ελληνικό 1848* (Αθήνα: 1952).

11. Μιχάλης Τρούλης, «Η σύσταση του *Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Κρητών* στην Ερμούπολη της Σύρου (23 Δεκεμβρίου 1859)», στο *Πεπραγμένα Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ρέθυμνο: 1995), τ. 3β, 598-608.

ρείχε πολύτιμη οικονομική βοήθεια αλλά και ηθική συμπαράσταση στους Κρήτες.[12]

Η Επανάσταση του 1866 αποτέλεσε το δεύτερο ’21 για την Κρήτη. Μέσα στο κλίμα του επαναστατικού αναβρασμού και της διεκδίκησης εκ μέρους των Κρητών, έδρασαν πολλές οργανώσεις. Η *Μυστική Εταιρεία* του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη εμφανίστηκε το 1866 κάτω από τη ρωσική σφαίρα επιρροής και με άκρως πατριωτικούς σκοπούς, αλλά δεν διέθετε τα μέσα για την υλοποίησή τους. Ο Μητσοτάκης βασιζόταν στη συνεργασία των επαρχιών της Κρήτης, αλλά σημαντικό εμπόδιο για την επιτυχία, εκτός των άλλων, αποτέλεσε η αλαζονεία και η μη διάθεση συνεννόησης εκ μέρους των Σφακιανών. Ωστόσο, η *Μυστική εταιρεία* του Μητσοτάκη αποτέλεσε το προοίμιο των εταιρειών που ακολούθησαν μετέπειτα.[13]

Ανάμεσα σε αυτούς που πρωτοστάτησαν στην Κρητική Επανάσταση του 1866 ήταν μέλη ενός πυρήνα, του πολιτικού Συλλόγου *Ρήγας Φεραίος*, ο οποίος είχε ιδρυθεί το 1862.[14] Στους κύκλους του Συλλόγου ανήκαν φιλελεύθερες προσωπικότητες που είχαν στόχους αντικαθεστωτικούς αλλά και πολιτικούς, κυρίως την εξυγίανση και αναδιοργάνωση της ελληνικής πολιτικής ζωής. Ο πυρήνας του Συλλόγου δεν μακροημέρευσε εξαιτίας των μεγάλων αποκλίσεων στο εσωτερικό του, ωστόσο δημιούργησε την απαραίτητη ομάδα που πρωτοστάτησε στον επαναστατικό αναβρασμό του 1866.

Την πιο διαδεδομένη οργάνωση της εποχής αποτέλεσε η «μυστική» *Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή* του 1866, με ιδρυτή τον Μάρκο Ρενιέρη, η οποία έδρευε στην Αθήνα. Αν και αποτέλεσε τον εγκέφαλο των άλλων οργανώσεων της εποχής, δεν διέθετε σαφές σχέδιο δράσης και περιορίστηκε να καλλιεργεί κλίμα υπεραισιοδοξίας και παχυλών υποσχέσεων στην κοινή γνώμη.[15] Επηρεάστηκε από κομματικούς χρωματισμούς και προωθούσε την ένω-

12. *Αστήρ των Κυκλάδων,* 2-10-1860. Το Αρχείο του Συλλόγου καταστράφηκε από βομβαρδισμό του 1942, ενώ φυλασσόταν στο δικηγορικό γραφείο του Ευάγγελου Προχεράκη, τότε προέδρου του Συλλόγου. Έτσι χάθηκαν πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τη δράση του στον Κρητικό Αγώνα του 1866. Πάντως, από το αρχειακό υλικό που διασώζεται φαίνεται ότι η Γενική Επαναστατική Συνέλευση των Κρητών είχε στείλει στο Σύλλογο, στις 30 Ιουλίου του 1866, έκκληση για βοήθεια και ο Σύλλογος είχε ανταποκριθεί συνδράμοντας τον αγώνα οικονομικά.

13. Ζωή Μητσοτάκη, *Κωνσταντίνος Μητσοτάκης. Στην αυγή της Κρητικής Ελευθερίας 1868 -1898* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2004), 66.

14. Αντώνης Λιάκος, «Οι Φιλελεύθεροι στην Επανάσταση του 1802. Ο πολιτικός σύλλογος “Ρήγας Φεραίος”», *Μνήμων* 8 (1982): 9-46.

15. ΙΑΚ, Αλληλογραφία Παρθένιου Κελαϊδή, αριθ. εγγ. 32 και Αρχείο Παν. Κριάρη, αριθ. εγγ. 402. Η αισιοδοξία της Κεντρικής Επιτροπής διαφαίνεται και σε άλλα έγγραφα στο ΙΑΚ. Εντούτοις, διατηρούσε φρούδες ελπίδες.

ση της Κρήτης με την Ελλάδα, έτσι ώστε να γίνεται δημοφιλής στους Κρήτες. Ουσιαστικά συνέδραμε τον κρητικό αγώνα κυρίως με αποστολές χρημάτων και πολεμοφοδίων, αν και είχε τα μέσα για συστηματικότερη και ουσιαστικότερη παροχή βοήθειας.[16] Ίδρυσε παραρτήματα αλλά δεν μπόρεσε να δημιουργήσει ένα εκτεταμένο δίκτυο δράσης, καθώς μονίμως κωλυσιεργούσε και μεροληπτούσε αποδεικνύοντας την αφερεγγυότητά της.

Η *Κεντρική Επιτροπή* είχε επαφές με τις ελληνικές κυβερνήσεις και, ενώ επικαλούνταν μυστική δράση, ουσιαστικά εξυπηρετούσε συμφέροντα πολιτικών της εποχής και λειτουργούσε προς όφελός τους. Οι κυβερνήσεις αποδέχονταν τη λειτουργία των επιτροπών διότι έτσι αποποιούνταν τις ευθύνες που τους αναλογούσαν και χρέωναν όλες τις αποτυχίες τους σε αυτές. Δεν είναι τυχαίο ότι η *Κεντρική Επιτροπή* καταχράστηκε χρήματα καλύπτοντας πολιτικούς σκοπούς.[17] Είναι η εταιρεία που δρούσε κάτω από τα βλέμματα των πολιτικών της εποχής, καλύπτοντας τα παραπτώματά τους και η δράση της καταγράφεται έως το 1869, οπότε και αυτοδιαλύθηκε εξαιτίας του δυσμενούς κλίματος που είχε διαμορφώσει.[18]

Άμεσα εξαρτώμενη από την *Κεντρική Επιτροπή* ήταν η *Επιτροπή της Σύρου* που ιδρύθηκε την ίδια χρονιά ως παράρτημα της πρώτης. Η *Επιτροπή της Σύρου* ήταν γνωστή με την ονομασία *Ειδική επί των Αποστολών Επιτροπή* και ήθελε να συνδράμει επί της ουσίας τον κρητικό αγώνα, γι' αυτό και έπαιξε το ρόλο του διαμεσολαβητή αξιοποιώντας τις δυνατότητες των πλοίων της.[19] Ωστόσο, επειδή ακριβώς ήταν εξαρτώμενη από την *Κεντρική Επιτροπή*, η δράση της περιορίστηκε σημαντικά διότι έμεινε εκτεθειμένη εξαιτίας της δυσλειτουργίας της *Κεντρικής Επιτροπής*. Οι προσδοκίες όλων για την *Επιτροπή της Σύρου* ήταν πολλές λόγω των δυνατοτήτων που είχε εφόσον είχε υπό τον έλεγχό της ένα σημαντικό λιμάνι, ωστόσο η σύνδεσή της με την *Κεντρική Επιτροπή* δεν έφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα.

Η *Επιτροπή της Σύρου* είχε αναλάβει το τεράστιο έργο της αποστολής εφοδίων στην Κρήτη και σημαντική ευνοϊκή παράμετρο αποτέλεσε η ύπαρξη πυροτεχνουργείου που διέθετε η Σύρος για την κατασκευή πολεμοφοδίων.[20]

16. ΙΑΚ, Αρχείο Κεντρικής Επιτροπής, αριθ. εγγ. 39/4/82 α.

17. Ιάκωβος Μιχαηλίδης, *Μικρή Περήφανη Πατρίδα: Ο κόσμος των Ελλήνων διπλωματών και προξενικών υπαλλήλων στα Βαλκάνια και την καθ' ημάς Ανατολή 1830-1853* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2012), 213.

18. Νικόλαος Τσιριντάνης, *Η πολιτική και διπλωματική ιστορία της εν Κρήτη εθνικής επαναστάσεως 1866-1869* (Αθήνα: χ.τ., 1950-1951), τ. 2, 675-76 και *Παλιγγενεσία,* 30-4-1868.

19. Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης,* 2207.

20. ΙΑΚ, Αρχείο Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη, αριθ. εγγ. 65 και Παύλος Παχυνάκης, «Η συμβολή της Σύρας στον Κρητικό Αγώνα (1866-1869)», *Νέα Εστία* 944 (1966): 1595-97. Δεν ήταν

Ψυχή της Επιτροπής ήταν ο Μίνως Μπογιατζόγλου, ο οποίος δεχόταν τις εκκλήσεις των Κρητών και προσπαθούσε να φέρει σε πέρας την αποστολή του. Παρόλο που η *Επιτροπή της Σύρου* είχε τη διάθεση να προσφέρει ενεργά στον αγώνα, δεν ήταν λίγες οι φορές που η *Κεντρική Επιτροπή* την άφηνε εκτεθειμένη λέγοντας πως δεν υπήρχαν εφόδια στις αποθήκες της.[21] Είναι χαρακτηριστικό ότι η *Επιτροπή της Σύρου* προέβαινε σε εκκλήσεις προς την *Κεντρική Επιτροπή*, αλλά η δεύτερη δεν έδινε καμία απολύτως απάντηση.[22] Από την αρχειακή έρευνα προκύπτει ότι η *Επιτροπή της Σύρου* δεν διατηρούσε επαφές με την εξουσία, αν και αποτελούσε παράρτημα της *Κεντρικής Επιτροπής*. Το βασικό της μέλημα ήταν η παροχή βοήθειας στο νησί της Κρήτης.

Σημαίνοντα ρόλο στην Επανάσταση του 1866 έπαιξε και ο *Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός»* που ιδρύθηκε το 1865 κατά το πρότυπο των μυστικών εταιρειών από τους αδελφούς Λάμπρου. Σκοπός του ήταν «η διά της από κοινού των μελών αυτού ενεργείας πρόοδος και γενική ωφέλεια».[23] Ο Σύλλογος, αν και είχε φιλολογικές αναζητήσεις και ως επί το πλείστον ασχολούνταν με πνευματικά ζητήματα, διακατεχόταν από φιλοπατρία και αγάπη για την Κρήτη συνδράμοντας τον κρητικό αγώνα με όσα μέσα διέθετε. Μάλιστα, είχε προβεί σε ψήφισμα περί σύστασης λαχείου υπέρ των Κρητών με σκοπό τη συγκέντρωση χρημάτων. Ο *Σύλλογος «Παρνασσός»* αποτελεί παράδειγμα ενός μικρής εμβέλειας συλλόγου που, αν και φιλολογικός, συνέδραμε τους Κρήτες πολύ περισσότερο από άλλες οργανώσεις που είχαν δημιουργηθεί με το σκοπό αυτό και μόνο.

Βασικό μειονέκτημα για τους Κρήτες το 1866, αλλά και πιο νωρίς, ήταν η έλλειψη ομοψυχίας και πρακτικά αποτελούσε πρόβλημα η απουσία ενός γενικού αρχηγού. Η περίοδος του 1866 σημαδεύτηκε από τη μεγάλη ήττα στην περιοχή του Βαφέ της επαρχίας Αποκορώνου και από το ολοκαύτωμα της Μονής Αρκαδίου, ένα γεγονός που είχε μεγάλο αντίκτυπο όχι μόνο στο εσωτερικό της Ελλάδας αλλά και στο εξωτερικό.[24] Το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου έμεινε στην ιστορία ως ένα από τα μεγαλύτερα και πιο φρικαλέα δράματα που

τυχαίο ότι επιλέχθηκε η Σύρος για να στεγάσει την Επιτροπή, αφού αποτελούσε διεθνές λιμάνι και προβαλλόταν ως πρωτεύουσα του εξευρωπαϊσμού. Η Σύρος διέθετε οικονομική ευρωστία λόγω της ανάπτυξης του εμπορίου, της ναυτιλίας και της βιομηχανίας. Επιπρόσθετα, διέθετε ζηλευτό επίπεδο ζωής και άνδρωσε την αστική τάξη στην Ελλάδα.

21. ΙΑΚ, Αρχείο Κεντρικής Επιτροπής, αριθ. εγγ. 98.

22. ΙΑΚ, Αρχείο Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη.

23. Βλ. αναλυτικά Ιωάννης Μπολανάκης, «Η συμβολή του Φιλολογικού Συλλόγου "Παρνασσός" στη μεγάλη Κρητική Επανάσταση του 1866», στο *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο: 2005), τ. 1, 231-39.

24. Τιμόθεος Βενέρης, *Το Αρκάδι διά των αιώνων* (Αθήναι: Πυρσός, 1938).

έζησαν οι Κρήτες και επέδρασε άσχημα στην ψυχολογία τους καθόλη τη διάρκεια των περιπετειών τους. Μετά από αυτό το γεγονός παρατηρήθηκε πιο συχνά το φαινόμενο της συγκρότησης επιτροπών και παροχής βοήθειας στο νησί. Για παράδειγμα, έκτοτε ιδρύθηκαν φιλελληνικά κομιτάτα και σε πολλές ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, τα οποία ενεργούσαν υπέρ του κρητικού αγώνα. Εκτός από τις οργανώσεις, όμως, παρατηρήθηκε και η δράση μεμονωμένων φιλελλήνων.[25] Ξεχωρίζει μεταξύ αυτών η δράση του αμερικανού Samuel Gridley Howe καθώς και Βαλκάνιων εθελοντών και δημοσιογράφων.

Για τους Κρήτες το τέλος κάθε επαναστατικής κίνησης σηματοδοτούσε την έναρξη μιας άλλης. Άλλωστε, ολόκληρος ο 19ος αιώνας ήταν ένας συνεχής αγώνας, μέσω των οποίων σταδιακά κατακτούσαν συγκεκριμένα προνόμια με στόχο πάντα την επίτευξη μιας καλύτερης συμφωνίας και μακροπρόθεσμα της Ένωσης. Βέβαια, η οθωμανική πλευρά συνεχώς προέβαινε σε διάψευση των υποσχέσεών της απέναντι στην Κρήτη και έτσι αυτό το γεγονός από μόνο του σηματοδοτούσε την έναρξη νέων εχθροπραξιών. Είναι γνωστό πως είχαν υπογραφτεί κείμενα που αναγνώριζαν προνόμια για τους Κρήτες, όπως το Χάτι Σερίφ του Γκιουλχανέ, το 1839, και το Χάτι Χουμαγιούν, το 1856, τα οποία εισήγαγαν τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ και παρείχαν ελαφρύνσεις για τους χριστιανούς. Η Πύλη, ωστόσο, ποτέ δεν ανταποκρίθηκε στις δεσμεύσεις της, όπως έγινε και μετά το τέλος της Κρητικής Επανάστασης και την παραχώρηση του Οργανικού Νόμου, το 1868, έναν κανονισμό που υποσχόταν καθεστώς υποτυπώδους ημι-αυτονομίας με παραχωρήσεις προνομίων, κανονισμός που δεν τηρήθηκε ποτέ.[26] Η Πύλη συνήθιζε να προβαίνει σε φαινομενικές παραχωρήσεις που ως μοναδικό στόχο είχαν την προσωρινή παραμυθία των Κρητών και την αποφυγή περαιτέρω πολεμικών συγκρούσεων.

Οι εξελίξεις μετά το 1866 υπήρξαν καταιγιστικές λόγω της ίδρυσης της βουλγαρικής Εξαρχίας το 1871, των πολεμικών αναμετρήσεων στην Ευρώπη αλλά και λόγω της προσάρτησης των Επτανήσων το 1864. Όπως ήταν φυσικό τα γεγονότα αυτά επηρέασαν τους Κρήτες και ήταν η περίοδος κατά την οποία οργανώθηκαν νέες επαναστατικές επιχειρήσεις και ιδρύθηκαν νέες οργανώσεις. Το 1876 συστάθηκε στην Αθήνα το *Κρητικόν Κέντρον*, γνωστό και ως *Εθνικόν Κέντρον*. Η οργάνωση αυτή κινούνταν στο πνεύμα των προηγούμενων και ακολούθησε συνετή πολιτική έχοντας ως στόχο την επίτευξη των

25. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. το παράδειγμα του Samuel Howe στο Ιωάννης Μαμαλάκης, «Ο Samuel Howe και η Κρητική Επανάσταση του 1866», *Κρητικά Χρονικά* 3 (1949): 506-18 και Εμμανουήλ Μαρκόγλου, *Το ενδιαφέρον του Αμερικανικού λαού διά την Κρητικήν Επανάστασιν 1866-1869* (Αθήνα: ΕΚΚΕ, 1970).

26. ΙΑΚ, Αρχείο 1878, Διάταγμα Αυτοκρατορικόν. Βλ. και Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης,* 373-74.

πατριωτικών της σκοπών. Πολλές πληροφορίες γι' αυτή την οργάνωση βρίσκονται στο Αρχείο του Ιωάννη Ζυμβρακάκη στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, αφού ο ίδιος αποτέλεσε ενεργό μέλος και για ένα μικρό διάστημα ανέλαβε την προεδρία της. Το *Κρητικόν Κέντρον* κατάφερε να πείσει τους ακροατές του γιατί κινήθηκε ειλικρινά εναντίον της φαλκίδευσης του Οργανικού Νόμου από μέρους της Πύλης. Πρακτικά συνέδραμε τον κρητικό αγώνα μέσω της διεξαγωγής εράνων και, αν και δεν διέθετε ουσιαστικά μέσα, μπόρεσε να βοηθήσει αποτελεσματικότερα σε σχέση με άλλες οργανώσεις που και πολυάριθμα μέσα διέθεταν και μεγαλύτερες διασυνδέσεις είχαν αποκτήσει.[27]

Με πρωτοβουλία του *Κρητικού Κέντρου* την ίδια χρονιά ιδρύθηκε στα Χανιά η μυστική Αδελφότης *Άγιοι Ανάργυροι* ως παράρτημα του πρώτου. Είναι από τις οργανώσεις που λειτουργούσαν υπό πλήρη μυστικότητα και στόχο είχε να συνδράμει τον κρητικό αγώνα με όπλα, χρήματα και τρόφιμα. Βρισκόταν σε συνεχή επαφή με το *Κρητικόν Κέντρον* και οι πληροφορίες για τη δράση της παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού προκύπτει το ερώτημα πώς μια μικρής εμβέλειας οργάνωση κατάφερε να προσφέρει τόσο σπουδαίο έργο στηρίζοντας τους Κρήτες οικονομικά, ηθικά και ψυχολογικά.[28]

Από το 1870 και μετά, δεδομένων των αναταραχών στη βόρεια Βαλκανική, ενισχύθηκαν και πολλαπλασιάστηκαν οι οπαδοί της «πολιτικής της ενεργείας» και αυξήθηκαν οι σχηματισμοί μυστικών αδελφοτήτων. Το 1876 ιδρύθηκε ο σύλλογος *Αδελφότης* κατά το πρότυπο της Φιλικής Εταιρείας ως συνέχεια προηγούμενων συλλόγων τοπικού χαρακτήρα. Ο σύλλογος προήλθε από τη μυστική *Αδελφική Ένωση* ή *Ενότητα*, διέθετε συνωμοτικά χαρακτηριστικά και πρέσβευε αρχές ισονομίας, ισοπολιτείας, ανεξιθρησκίας και βαλκανικής συνεργασίας υπέρ όλων των αλύτρωτων.[29] Η *Αδελφότης* είχε καταρτίσει υποεπιτροπές σε διάφορα μέρη της Ελλάδος και στο εξωτερικό. Επιπροσθέτως, δραστηριοποιούνταν όχι μόνο για την περίπτωση της Κρήτης αλλά και για τις λοιπές υπόδουλες στους Οθωμανούς περιοχές. Είναι χαρακτηριστικό ότι επιδίωκε συνεργασίες, όπως για παράδειγμα με το *Κρητικόν Κέντρον*, και ανέλαβε πρωτοβουλίες προς ενίσχυση του έργου των Κρητών. Οι πληροφορίες για την οργάνωση είναι ιδιαίτερα ελλιπείς και η δράση της μαρτυρείται μόνο μέχρι το 1879.

27. ΙΑΚ, Αρχείο Ι. Ζυμβρακάκη, φάκ. 4, αριθ. εγγρ. 187, 32/2/1072 και 32/2/1047.

28. ΙΑΚ, Αρχείο Ι. Ζυμβρακάκη, αριθ. εγγρ. 32/2/1039.

29. Βλ. αναλυτικά, Ελευθερία Κατσιώπη, «Εθνικές εταιρείες τον 19ο αιώνα: Η περίπτωση της *Αδελφότητας* και της *Εθνικής Άμυνας*» (Μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2010).

Το ίδιο έτος δραστηριοποιήθηκε και η *Εθνική Άμυνα*, η οποία ήταν ευρέως γνωστή με την ονομασία *Γενική Κεντρική Επιτροπή εν Αθήναις υπέρ της Εθνικής Άμυνας*. Η συγκεκριμένη οργάνωση δεν διέθετε συνωμοτικά χαρακτηριστικά και αποτέλεσε συνέχεια της *Κεντρικής υπέρ των Κρητών Επιτροπής* του 1866. Στόχευε στη συλλογή χρημάτων και συνεισφορών από τους Έλληνες της διασποράς με απώτερο σκοπό την αγορά όπλων και πολεμοφοδίων.[30] Στα πλαίσια γενικευμένης δραστηριοποίησης υπέρ του αλυτρωτικού αγώνα συνέδραμε και την Κρήτη. Το πρόβλημα με την περίπτωση της *Εθνικής Άμυνας* είναι ότι αποτέλεσε ένα είδος «παρα-κυβέρνησης», αφού έπραττε ό,τι φοβόταν να επιτελέσει η κυβέρνηση. Αποτελεί περίπτωση οργάνωσης τα μέλη της οποίας διατηρούσαν στενές επαφές με πολιτικούς και κυβερνητικούς κύκλους. Η δράση της χαρακτηρίζεται από έντονο παρασκήνιο και γι' αυτό το λόγο κατηγορήθηκε για μηχανορραφίες και κατάχρηση χρηματικών ποσών. Οι πληροφορίες δεν επαρκούν για να διαφωτιστεί πλήρως το έργο του συγκεκριμένου σωματείου, το σίγουρο είναι ότι αποτέλεσε πυρήνα διαφθοράς και αντί να συνδράμει ουσιαστικά τον αλυτρωτικό αγώνα υπέπεσε σε παιχνίδια συνομωσιών και διαφθοράς. Βασικές κατηγορίες που αντιμετώπισε αφορούσαν τη χειραγώγηση της κοινής γνώμης και την επαφή με πολιτικούς και κύκλους της κυβέρνησης.[31] Ακόμη, υπήρξαν βαριές κατηγορίες για κατάχρηση χρημάτων, για κακό χειρισμό των πολεμοφοδίων και για άκυρη, χωρίς κριτήρια και προϋποθέσεις, στρατολόγηση εθελοντών. Αν και αποτέλεσε οργάνωση που διέθετε μεγάλες δυνατότητες, το έργο της περιορίστηκε σε πολιτικά παιγνίδια και όχι σε ουσιαστική συνδρομή του κρητικού αγώνα.

Οι δύο παραπάνω οργανώσεις, η *Αδελφότης* και η *Εθνική Άμυνα*, συνενώθηκαν και τον Μάιο του 1877 σχημάτισαν την *Κεντρική Επιτροπή*, διατήρησαν ωστόσο άτυπα την αυτονομία τους και την ανεξαρτησία στη λήψη των αποφάσεων.[32] Η συνένωσή τους σήμαινε τη δημιουργία ενός πιο ισχυρού είδους «παρα-κυβέρνησης», εφόσον δρούσαν στο εξής σε πλήρη συνεννόηση με τους πολιτικούς της εποχής, καταλήγοντας να είναι φερέφωνα της κυβέρνησης. Η *Κεντρική Επιτροπή* στόχευε σε μια γενικευμένη οργάνωση επαναστατικών κινήσεων σε όλες τις αλύτρωτες περιοχές. Για την περίπτωση της

30. Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα 1875-1881: Από τις επαναστάσεις της Βοσνίας Ερζεγοβίνης στην ενσωμάτωση της Θεσσαλίας* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2001), 88.

31. Ιωάννης Κολιόπουλος, *Η «Πέραν» Ελλάς και οι «Άλλοι» Έλληνες: Το σύγχρονο ελληνικό έθνος και οι ετερόγλωσσοι σύνοικοι χριστιανοί (1800-1912)* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2003), 125.

32. ΑΤΒ, φάκ. 22, Πρακτικά των συνεδριάσεων της Κεντρικής Επιτροπής.

Κρήτης, όπως προκύπτει από τα πρακτικά των συνεδριάσεών της που φυλάσσονται στο Αρχείο του μακεδονομάχου Τσόντου Βάρδα, η Επιτροπή μεριμνούσε για αποστολές όπλων στο νησί αλλά και για οικονομική ενίσχυση των Κρητών οπλαρχηγών.[33] Για τη διευκόλυνση του έργου της είχε καταρτίσει υποεπιτροπές και για την περίπτωση των Κρητών δρούσε η *Κρητική Επιτροπή*. Ωστόσο, δεν διακατεχόταν από πνεύμα αλληλεγγύης και συνεργασίας και έδινε προτεραιότητα σε άλλες περιοχές πέραν της Κρήτης. Η δράση της μαρτυρείται μέχρι τον Οκτώβριο του 1879.

Όπως προκύπτει από τα πρακτικά των συνεδριάσεων, η *Κεντρική Επιτροπή* συνέδραμε τον κρητικό αγώνα και αν και επικαλούνταν μυστική δράση υπάρχουν πληροφορίες που αποδεικνύουν ότι ο Δημήτριος Βούλγαρης, για παράδειγμα, γνώριζε τα πάντα για τις δραστηριότητές της και τις επικροτούσε.[34] Αν και μέλη της ελληνικής κυβέρνησης φαίνονταν να διατηρούν επιφυλακτική στάση, από έγγραφα της εποχής αποδεικνύεται ολοκάθαρα η αλληλογραφία μεταξύ των δύο πλευρών.[35] Είναι πολύ χαρακτηριστικό το γεγονός που περιγράφεται στα πρακτικά των συνεδριάσεων της *Κεντρικής Επιτροπής*, το Δεκέμβριο του 1877: Αναφέρεται συγκεκριμένα ότι ο Χαρίλαος Τρικούπης είχε καλέσει στο σπίτι του μέλη της *Κεντρικής Επιτροπής* διότι ήθελε να ενημερωθεί για τις κινήσεις τους και να τους δώσει νέες εντολές για το τι έπρεπε να πράξουν στη συνέχεια.[36] Το εντυπωσιακό είναι ότι στο τέλος της συνάντησης ο Τρικούπης απαίτησε να μη γίνει γνωστή ούτε η συνάντηση ούτε να γνωστοποιηθεί ότι και ο ίδιος ήταν ενημερωμένος και ότι έδινε εντολές. Σ' αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι ο Τρικούπης πίστευε στην πρωτοκαθεδρία του οργανωμένου εθνικού κράτους και επιδίωκε τη διάλυση των πατριωτικών οργανώσεων διαχρονικά.[37] Μάλιστα, τις θεωρούσε επικίνδυνες για την ομαλή ζωή του τόπου και επιδίωκε τη διάλυσή τους με το πρόσχημα ότι εξάπτουν άκυρα και άκαιρα την κοινή γνώμη, οδηγώντας την σε ακραίο παροξυσμό. Τέλος, ο Τρικούπης δεν στήριζε ιδιαίτερα τον κρητικό αγώνα και «μεροληπτούσε» σε βάρος των Κρητών.

Το 1878 υπογράφτηκε η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, η οποία, για την περίπτωση της Κρήτης, υποχρέωνε απλώς την Πύλη με το άρθρο 15 να εφαρμόσει πιστά τις διατάξεις τους Οργανικού Νόμου του 1868 και δεν προέβλεπε

33. Αυτ., Συνεδρίαση 17-09-1877, σ. 9-12 και Συνεδρίαση 17-10-1877, σ. 28-31.

34. Αυτ., Συνεδρίαση 10-10-1877, σ. 24-28.

35. Αυτ., Συνεδρίαση 14-11-1878, σ. 44-46.

36. Αυτ., Συνεδρίαση 25-10-1878, σ. 216-24.

37. Ιωάννης Κολιόπουλος, *Ιστορία της Ελλάδος από το 1800* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2002), τ. 2, 169.

καμία επιπλέον ρύθμιση.[38] Για τους Κρήτες πάγιο αίτημα αποτελούσε η ένωση με την Ελλάδα και δευτερευόντως επιθυμούσαν την τήρηση των δεσμεύσεων του Οργανικού Νόμου, τον οποίο για άλλη μια φορά η Πύλη αθετούσε. Λίγο αργότερα, με το Συνέδριο του Βερολίνου του ίδιου χρόνου, οι Κρήτες δεν κατόρθωσαν τίποτα περισσότερο, αντιθέτως οι Μεγάλες Δυνάμεις απέκτησαν περισσότερα δικαιώματα επέμβασης στο νησί.[39] Στο Συνέδριο καταδικάστηκαν επί της ουσίας τα αιτήματα των Κρητών. Ο νέος Οργανισμός που αντικατέστησε τον προηγούμενο Οργανικό Νόμο ήταν η *Σύμβαση της Χαλέπας*, το 1878. Η Σύμβαση όριζε καθεστώς ημι-αυτονομίας για το νησί, προέβλεπε παραχώρηση προνομίων και καλύτερη αντιμετώπιση έναντι των χριστιανών.[40] Η Σύμβαση της Χαλέπας αναμφίβολα αποτέλεσε την πρώτη διπλωματική επιτυχία και μεγάλη κατάκτηση των Κρητών.

Το επόμενο διάστημα οι Κρήτες αναλώθηκαν σε κομματικούς φατριασμούς παραμελώντας τον αλυτρωτικό αγώνα. Γι' αυτό το λόγο και το Κρητικό Ζήτημα τέθηκε στο περιθώριο και δεν συναντώνται πατριωτικές οργανώσεις μέχρι το 1896. Πέρα από τα κομματικά πάθη, σημαντική τροχοπέδη αλλά ταυτόχρονα και αφορμή για επανάσταση στάθηκε η επιβολή του στρατιωτικού νόμου, το 1889, από τον Σακήρ πασά, ο οποίος θέλησε να επιβάλει την τάξη περιορίζοντας τις ελευθερίες που είχαν κατακτήσει οι χριστιανοί.[41] Το 1890 άρθηκε ο στρατιωτικός νόμος και χορηγήθηκε γενική αμνηστία, ωστόσο με φιρμάνι καταστρατηγήθηκαν και πάλι οι ελευθερίες των Κρητών. Η περίοδος 1890-1895 αποτέλεσε μια νέα εποχή σκληρής οθωμανοκρατίας για την Κρήτη και μόνο από το 1895 και μετά άρχισαν να διαγράφονται στον ορίζοντα ευνοϊκές συνθήκες για το νησί. Σημαντική παράμετρος προς αυτή την κατεύθυνση υπήρξε ο διορισμός χριστιανού στη θέση του Γενικού Διοικητού της Κρήτης, του Αλέξανδρου Καραθεοδωρή.[42]

Το 1895 οργανώθηκε από τον Μανούσο Κούνδουρο στην Κρήτη και συγκεκριμένα στον Βάμο της επαρχίας Αποκορώνου η *Μεταπολιτευτική Επιτροπή* ή, επισήμως, *Κεντρική Επιτροπή της Μεταπολιτεύσεως Κρήτης*, μια οργά-

38. Στρατής Παπαμανουσάκης, *Η ξενοκρατία στην Κρήτη* (Αθήνα: Κάλβος, 1979), 89.

39. ΙΑΚ, Αρχείο 1878, Συνθήκη Βερολίνου, άρθρο 55.

40. Ελευθέριος Πρεβελάκης, «Το καθεστώς της Χαλέπας και το φιρμάνι του 1889», *Κρητικά Χρονικά* 17 (1963): 163-83 και Μάνος Περάκης, «Η Σύμβαση της Χαλέπας ως σταθμός στα πολιτικά δρώμενα στην Κρήτη. Οι μεταβολές στη Γενική Συνέλευση και η συμβολή τους στη διαμόρφωση μιας νέας πολιτικής πραγματικότητας», στο *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου,* 297-307.

41. Γεώργιος Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1821-1921* (Αθήνα: χ.τ., 1922-1930), τ. 2, 186-90.

42. Jean Tulard, *Ιστορία της Κρήτης* (Αθήνα: Δαίδαλος, 1967), 129.

νωση–σταθμός για την ιστορία του νησιού, η οποία έδρασε ουσιαστικά υπέρ των Κρητών. Η κοσμοθεωρία του εμπνευστή τής οργάνωσης ήταν σαφής και μπορεί κανείς να την αναζητήσει στο *Ημερολόγιο* του ιδίου, το οποίο έχει εκδοθεί.[43] Ο Κούνδουρος προωθούσε την αυτονομία του νησιού ως προσχέδιο που θα είχε επόμενο στόχο την ένωση με την Ελλάδα. Το σωματείο διακατεχόταν από πατριωτικά αισθήματα, ανέλαβε πρωτοβουλίες και επιδίωκε συνεργασίες όσο κανένα άλλο, σε σημείο που έπαιξε το ρόλο του διαμεσολαβητή μεταξύ των λοιπών εταιρειών. Αποτέλεσε οργάνωση που δεν υπέπεσε σε κομματικές αντιζηλίες και εξυπηρέτηση πολιτικών σκοπιμοτήτων.

Σημαντικές πληροφορίες για το σωματείο βρίσκονται στο αρχειακό υλικό του Ιωσ. Λεκανίδη, ο οποίος διατέλεσε γενικός γραμματέας της Επιτροπής.[44] Επιπρόσθετα, αναλυτικές πληροφορίες υπάρχουν στο αρχείο της *Μεταπολιτευτικής Επιτροπής* στο ΙΑΚ, στα Χανιά. Σώζεται αναλυτικά ο Κανονισμός του σωματείου καθώς και πληροφορίες για τη δράση του. Από την αλληλογραφία του σωματείου αποδεικνύεται ότι, ενώ απηύθυνε εκκλήσεις προς την *Κεντρική Επιτροπή* της Αθήνας για χορήγηση χρηματικής βοήθειας και φαρμάκων, η δεύτερη παρουσιαζόταν εντελώς απρόθυμη να ανταποκριθεί.[45] Μάλιστα, η Επιτροπή της Αθήνας προσποιούνταν ότι ήταν συνεπής και ότι συνέδραμε τον κρητικό αγώνα, αποκρύπτοντας την αλήθεια από την κοινή γνώμη. Δεν ήταν λίγες οι φορές που η *Μεταπολιτευτική Επιτροπή* είχε εκθέσει τα παράπονά της στην *Κεντρική Επιτροπή*. Ο Κούνδουρος αγωνιζόταν συνεχώς για την ομαλή λειτουργία του σωματείου αλλά και προς την κατεύθυνση της συνεργασίας με τα υπόλοιπα.[46] Μέσω των εγγράφων του αποδεικνύεται ότι αποτελούσε τακτική της Αθήνας, παρόλο που οι αποθήκες ήταν γεμάτες με πολεμοφόδια, να αρνείται την αποστολή τους, ώστε να σιγήσει ο ενθουσιασμός και το να θέμα να λυθεί διά της διπλωματικής οδού. Στο ημερολόγιό του αναφέρει ότι οι ελληνικές κυβερνήσεις κατέκριναν το πρόγραμμά του και επιδίωκαν τη διάλυση της *Μεταπολιτευτικής Επιτροπής*. Άρα, ακόμη κι από αυτό το γεγονός διαφαίνεται η στενή σχέση της *Κεντρικής* με τους κυβερνητικούς κύκλους, οι οποίοι την είχαν νουθετήσει να μη συνεργάζεται με τον Μανούσο Κούνδουρο.[47]

43. Βλ. αναλυτικά, Μανούσου Κούνδουρου, *Ημερολόγιον: Ιστορικαί και διπλωματικαί αποκαλύψεις. Η απελευθερωτική επανάστασις της Κρήτης και η αρμοστεία αυτής* (Αθήναι: Τυπογραφείον Καλέργη, 1921).

44. Βλ. Μαρίνα Ζινευράκη–Λεκανίδου, *Εκ του Αρχείου Ιωσήφ Γ. Λεκανίδου. Αλληλογραφία της Απελευθερωτικής Επαναστάσεως της Κρήτης 1895-1898* (Χανιά: χ.ε., 1954).

45. Ζινευράκη–Λεκανίδου, *Εκ του* Αρχείου, 302-03, 383-84.

46. ΙΑΚ, Αρχείο Μεταπολιτευτικής Επιτροπής, φάκ. 2, αριθ. εγγρ. 455.

47. Κούνδουρου, *Ημερολόγιον,* 73.

Χαρακτηριστικό της εποχής ήταν η σύγκρουση των εν ενεργεία επιτροπών, αφού αντί να επικρατεί μια διάθεση αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας, η μία ήθελε να εξουδετερώσει την άλλη. Τη μεγαλύτερη ευθύνη για τις συγκρούσεις είχε η *Κεντρική Επιτροπή*, η οποία έσπειρε διχόνοιες και προκάλεσε τους δισταγμούς της κοινής γνώμης.[48] Οι χειρισμοί της *Κεντρικής Επιτροπής* έπληξαν τον αγώνα των Κρητών γιατί, παρά το ότι υπήρχαν ιδιώτες που ήθελαν να συνεισφέρουν οικονομικά, το διαμορφωμένο κλίμα τους έκανε να δυσπιστούν και να ελπίζουν σε μελλοντική, αρμονική συνεργασία των σωματείων. Την ίδια περίοδο είχε ιδρυθεί το *Πολεμικό Κομιτάτο* από τον Πάνο Κορωναίο, ωστόσο δεν υπάρχουν περισσότερες πληροφορίες γι' αυτό. Ήταν ευρέως γνωστό με την ονομασία *Εθνικό υπέρ του Αγώνος της Κρήτης Κομιτάτο Πολέμου* και δραστηριοποιήθηκε κυρίως στη διενέργεια εράνων και στη διοργάνωση συλλαλητηρίων με στόχο την εξεύρεση χρημάτων υπέρ των Κρητών.[49] Αν και ξεκίνησε τη δράση του αναλαμβάνοντας σημαντικές πρωτοβουλίες, περιορίστηκε σημαντικά εξαιτίας της ανεπάρκειας των μέσων.

Από το αρχείο του Λεκανίδη προκύπτει ότι η *Μεταπολιτευτική*, εφόσον δεν έβρισκε πρόσφορο έδαφος στο εσωτερικό, συνεργαζόταν με μια επιτροπή ομογενών, η οποία είχε συσταθεί στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Σε έγγραφο στο ΙΑΚ πιστοποιείται η μεταξύ τους επαφή.[50] Η αδελφότητα που συνέδραμε τον κρητικό αγώνα είναι γνωστή με την επωνυμία *Αδελφότητα των εν Αλεξανδρεία Κρητών* και πληροφορίες γι' αυτήν προέρχονται από τη δημοσίευση της Βιργινίας Βεργή–Νέρη, η οποία εργάστηκε για πολλά χρόνια στο Ιστορικό Αρχείο της Αδελφότητας, το οποίο ανήκει στην ελληνική κοινότητα της Αλεξάνδρειας.[51] Η Αδελφότητα ιδρύθηκε το 1885 και συνέδραμε υλικά και ηθικά τους Κρήτες μέσω της *Μεταπολιτευτικής Επιτροπής*. Οι ομογενείς τής Αλεξάνδρειας ανταποκρίνονταν θετικά και συνέδραμαν τον αγώνα, αν και οι δυνατότητές τους ήταν περιορισμένες. Η δράση της οργάνωσης περιορίστηκε από ένα σημείο και έπειτα μόνο σε ηθική συμπαράσταση, εντούτοις ακόμα κι αυτό ήταν εξίσου σημαντικό εκείνη την περίοδο.

Επιπροσθέτως, η *Μεταπολιτευτική* συνεργαζόταν με την *Πανεπιστημιακή Επιτροπή υπέρ των Κρητών* ή *Επιτροπή των Κρητών Φοιτητών* στην Αθήνα, η οποία είχε ιδρυθεί το 1895.[52] Την ανάληψη πρωτοβουλιών διατηρούσαν Κρήτες φοιτητές, οι οποίοι συνέδραμαν με τα μέσα που διέθεταν τον αγώνα της

48. ΙΑΚ, Αρχείο Μεταπολιτευτικής Επιτροπής, φάκ. 4, αριθ. εγγρ. 716.

49. Ζινευράκη–Λεκανίδου, *Εκ του* Αρχείου, 307-09.

50. ΙΑΚ, Αρχείο Μεταπολιτευτικής Επιτροπής, φάκ. 3, αριθ. εγγρ. 334.

51. Βιργινία Βεργή–Νέρη, «Η πορεία και οι δραστηριότητες της Κρητικής Αδελφότητας της Αιγύπτου. Μέσα από το αρχείο της Αδελφότητας των εν Αλεξανδρεία Κρητών», στο *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου,* 255-72.

52. Ζινευράκη–Λεκανίδου, *Εκ του* Αρχείου, 126, 150-51.

πατρίδας τους. Μάλιστα, εδραίωσαν την πεποίθηση ότι η επιτροπή τους ήταν πολύ καλύτερα οργανωμένη από τα λοιπά σωματεία της Αθήνας, τα οποία εξυπηρετούσαν πολιτικά συμφέροντα.

Ένα χρόνο αργότερα, ομάδα φοιτητών Κρητών και μη προχώρησε στη σύσταση νέας επιτροπής στην Αθήνα με την ονομασία *Υπέρ της Αμύνης της Κρήτης Επιτροπή του Εθνικού Πανεπιστημίου*, η οποία ομοίως συνεργαζόταν στενά με τη *Μεταπολιτευτική*.[53] Η συνεργασία των δύο επιτροπών μαρτυρείται από αλληλογραφία που διατηρούσαν τα δύο σωματεία και σώζεται στο Αρχείο της Μεταπολιτευτικής Επιτροπής στο ΙΑΚ. Είναι χαρακτηριστικό ότι η *Μεταπολιτευτική* συνεργαζόταν άψογα με τους φοιτητές, εφόσον ειλικρινής μέριμνα και των δύο ήταν μόνο η παροχή βοήθειας στο νησί της Κρήτης και τίποτα παραπάνω.[54] Χαρακτηριστική είναι η σφραγίδα του σωματείου, που απεικονίζει ένα κτίριο, πιθανόν το Πανεπιστήμιο, πάνω από το οποίο αναδύεται μια φλόγα, συμβολίζοντας την άσβεστη φλόγα των Κρητών φοιτητών.

Επίσης, στον Πειραιά είχε καταρτιστεί Αδελφότητα των Κρητών με την επωνυμία *Ομόνοια.* Παρόλο που οι δυνατότητες του συγκεκριμένου σωματείου ήταν ελάχιστες, επιδείκνυε μεγάλη προθυμία να συνδράμει τους Κρήτες και σε πολύ μεγάλο βαθμό το κατάφερε. Πρόεδρος της οργάνωσης ήταν ο Μιλτιάδης Βολανάκης, ο οποίος βρισκόταν σε πλήρη σύμπνοια με τον Μανούσο Κούνδουρο και έτσι πέτυχαν τη μεταξύ τους ουσιαστική συνεργασία.[55] Ο Βολανάκης, μάλιστα, υπήρχαν φορές που συνέδραμε τους Κρήτες από το υστέρημά του. Η *Μεταπολιτευτική*, εφόσον είχε να αντιμετωπίσει τις ραδιουργίες των μεγάλων σωματείων της εποχής, συντηρούνταν και συνεργαζόταν με μικρά σωματεία, που ωστόσο είχαν να προσφέρουν σημαντικό έργο. Στο Αρχείο του Ιωσ. Λεκανίδη σώζεται η αλληλογραφία των δύο σωματείων και αποδεικνύεται ότι η *Ομόνοια* ενίσχυε υλικά και ηθικά τη *Μεταπολιτευτική Επιτροπή*, δημιουργώντας πνεύμα αλληλεγγύης και συνεργασίας.

Το 1896, γεγονός που αναπτέρωσε τις ελπίδες των Κρητών αποτέλεσε η επιχείρηση που ανέλαβε η *Μεταπολιτευτική Επιτροπή* και πολιόρκησε τον οθωμανικό στρατό με επιτυχία στον Βάμο της επαρχίας Αποκορώνου. Αμέσως μετά η *Μεταπολιτευτική* έλαβε την ονομασία *Γενική Επαναστατική των Κρητών Συνέλευση*.[56] Ταυτόχρονα, στην Αθήνα ανασυστάθηκε η *Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή*, με την ονομασία *Νέα Κεντρική Επιτροπή*.[57] Ωστόσο, οι Οθωμανοί συνέχιζαν να απαντούν με βιαιότητες εναντίον των Κρητών

53. *Ό.π.*, 298-99.
54. ΙΑΚ, Αρχείο Μεταπολιτευτικής Επιτροπής, φάκ. 3, αριθ. εγγρ. 442.
55. Ζινευράκη–Λεκανίδου, *Εκ του* Αρχείου, 130, 209-12, 239.
56. *Ό.π.*, 407-10, 414-15.
57. ΙΑΚ, Αρχείο Μεταπολιτευτικής Επιτροπής, φάκ. 4, αριθ. εγγρ. 716.

και ακολούθησαν οι σφαγές στα Χανιά και το Ηράκλειο. Να σημειωθεί ότι αυτή την περίοδο η ελληνική κυβέρνηση έδειχνε πλήρη αδιαφορία στις εκκλήσεις των Κρητών. Κατόπιν πολλών διαπραγματεύσεων και παρεμβάσεων εκ μέρους των Μεγάλων Δυνάμεων, οι Κρήτες πέτυχαν την έκδοση του Νέου Οργανισμού της Κρήτης, το 1896, ο οποίος βασιζόταν σε τροποποιήσεις των διατάξεων της Σύμβασης της Χαλέπας και παρείχε περισσότερες ελευθερίες.[58] Μ' αυτό τον τρόπο οι Κρήτες σταδιακά κατακτούσαν κάποια από τα αιτήματά τους μέχρι να φτάσουν στην οριστική ένωση με την Ελλάδα. Βέβαια, η Πύλη δεν εφάρμοζε τις διατάξεις των κανονισμών καταφεύγοντας όπως πάντα στην τακτική της κωλυσιεργίας και των αναβολών. Ωστόσο, οι επαναστατικές κινήσεις του 1895 έμειναν στη μνήμη του λαού ως η «τυχερή επανάσταση».

Αν και παραχωρήθηκε ο Νέος Κανονισμός, η κατάσταση παρέμεινε έκρυθμη εφόσον οι διατάξεις του έπεσαν στο κενό. Οι Κρήτες πέρα από τις ωμότητες των Οθωμανών, τις αναστολές της Πύλης και την αδράνεια της ελληνικής κυβέρνησης είχαν να αντιμετωπίσουν πλέον και τον αυξημένο παροξυσμό της κοινής γνώμης. Την περίοδο αυτή είχε δράσει μια οργάνωση που προϋπήρχε από το 1862, η *Πανεπιστημιακή Φάλαγγα* ή *Πανεπιστημιακή Εθνοφυλακή*.[59] Η οργάνωση είχε ιδρυθεί από φοιτητές υπό την καθοδήγηση των καθηγητών τους και είχε αναλάβει δράση ήδη από τα χρόνια του Όθωνα, ωστόσο στο ενδιάμεσο διάστημα είχε διαλυθεί. Η επανεμφάνισή της πραγματοποιήθηκε μετά το 1866 και συγκεκριμένα το 1868, όταν 400 φοιτητές τάχθηκαν υπέρ της Κρητικής Επανάστασης.[60] Το 1870 ενόψει του Ανατολικού Ζητήματος η δράση της *Φάλαγγας* κορυφώθηκε και ειδικότερα την περίοδο 1873-1874. Ενώ η οργάνωση από τη στιγμή που ιδρύθηκε είχε ως στόχο την τήρηση της τάξης, από το 1875 και μετά οι στόχοι της μεταβλήθηκαν: στο εξής την ενδιέφερε η ανάληψη δράσης στις αλύτρωτες περιοχές και η απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών. Η δράση της καταγράφεται μέχρι το 1879, όταν ψηφίστηκε νόμος περί γενικής στρατολογίας και η *Φάλαγγα* καταργήθηκε.[61]

58. Αυτ., φάκ. 2, αριθ. εγγρ. 227.

59. Φ. Θ. Παπακωνσταντίνου, «Πανεπιστημιακή Φάλαγξ», *ΜΕΕ* 19, 517 και Χρήστος Λάζος, *Ιστορία της Πανεπιστημιακής Φάλαγγας ή Φοιτητικής Φάλαγγας* (Αθήνα: Χρυσή Τομή, 1980).

60. Κώστας Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα* (Αθήνα: ΕΙΕ, 2004), 525-27.

61. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως,* αρ. 69, 4-12-1878.

Η τελευταία αναλαμπή της *Πανεπιστημιακής Φάλαγγας* καταγράφηκε τις παραμονές της Κρητικής Επανάστασης του 1896. Οι φοιτητές είχαν αναλάβει την πρωτοβουλία να κατέβουν στην Κρήτη. Έτσι, εξέλεξαν μια επιτροπή με την ονομασία *Ελληνισμός* που θα αναλάμβανε την αποστολή του σώματος στο νησί.[62] Ο *Ελληνισμός* στην ουσία είχε ιδρυθεί άτυπα από το 1892 και αποτέλεσε σωματείο «τη φιλοπάτριδι πρωτοβουλία εξεχόντων εν τη ελληνική κοινωνία προσώπων με σκοπόν την εξερεύνησιν και θεραπείαν των δικαίων του Ελληνισμού».[63] Στις 2 Φεβρουαρίου 1897 φαλαγγίτες φοιτητές ταξίδεψαν με το «Ήπειρος» στην Κρήτη για να πολεμήσουν για την ανεξαρτησία του νησιού. Τα προβλήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν όμως οι φοιτητές ήταν πολλά, όπως για παράδειγμα το ότι οι ντόπιοι, όντας άοπλοι και ανήμποροι, τους πήραν τα όπλα και τα πολεμοφόδια. Μέσα στο κλίμα απογοήτευσης κάποιοι φοιτητές εγκατέλειψαν την προσπάθεια ενώ άλλοι παρέμειναν για να πολεμήσουν, χωρίς όμως να εκδηλώσουν προθυμία να συνεργαστούν με τους επαναστάτες.

Μετά από κάποιες πολεμικές αναμετρήσεις με τους Οθωμανούς, άλλες νικηφόρες και άλλες όχι, οι φοιτητές έλαβαν εντολή να επιστρέψουν στην Αθήνα μια και η επιβίωσή τους στο νησί ήταν δύσκολη. Αλλά και η επιστροφή τους ήταν εξίσου δυσχερής εξαιτίας του στενού ναυτικού αποκλεισμού που είχαν επιβάλει οι Μεγάλες Δυνάμεις.[64] Η απογοήτευση και οι κακουχίες που πέρασαν οι φοιτητές δεν τους άφησαν περιθώρια για συνέχιση του αγώνα και έτσι επήλθε η διάλυση του σώματος της *Πανεπιστημιακής Φάλαγγας*. Συμπερασματικά, η *Φάλαγγα* ουσιαστικά στόχευε στην τήρηση της τάξης και όχι τόσο στην παροχή βοήθειας στην Κρήτη. Οι στόχοι της βρίσκονταν σε σύγχυση και με την παρουσία της προκάλεσε αναταραχές αλλά άνοιξε το δρόμο για το επόμενο σωματείο που δραστηριοποιήθηκε γύρω από το Κρητικό Ζήτημα, την *Εθνική Εταιρεία.*

Η *Εθνική Εταιρεία* αποτέλεσε την πιο εκτεταμένη και δραστήρια ομάδα στα τέλη του 19ου αιώνα και πρέσβευε την ανασύσταση της *Εθνικής Άμυνας*. Ενώ εμφανίστηκε αρχικά με πατριωτικούς σκοπούς, ως σωτήρας του έθνους, προκάλεσε την έξαψη της κοινής γνώμης και ένα νοσηρό κλίμα στη χώρα, ενώ η ίδια εξελίχθηκε σε εθνικιστική οργάνωση. Με τις κινήσεις της κατέ-

62. Λάζος, *Ιστορία της Πανεπιστημιακής Φάλαγγας,* 158-63.

63. Γιάννης Γιανουλόπουλος, *"Η ευγενής μας τύφλωσις…". Εξωτερική πολιτική και "εθνικά θέματα" από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή,* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2003), 25 και Γιώργος Κόκκινος, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα: Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη: 1849-1936* (Αθήνα: Τροχαλία, 1996), 25-26.

64. Λάζος, *Ιστορία της Πανεπιστημιακής Φάλαγγας,* 179-84.

στησε την κυβέρνηση όμηρό της και μετατράπηκε σε κράτος εν κράτει. Η πτώχευση του 1893, η αδυναμία της χώρας να θέσει σε εφαρμογή την αλυτρωτική της πολιτική και η απογοήτευση του στρατού οδήγησαν στην ίδρυσή της.[65] Η ανάπτυξή της ήταν αναμενόμενη αφού την ευνοούσαν ο τεκτονισμός, που εκείνη την περίοδο βρισκόταν στην ακμή του, και ο ρομαντικός μεγαλοιδεατισμός. Τα μέλη της *Εταιρείας* συγκαταλέγονταν ως επί το πλείστον μεταξύ των στρατιωτικών, οι οποίοι στόχευαν στην πολεμική προετοιμασία της χώρας, στην αναζωπύρωση του εθνικού φρονήματος καθώς και στην απελευθέρωση των υπόδουλων ελληνικών πληθυσμών. Ενώ ξεκίνησε τη δράση της με στόχο τη σωτηρία του έθνους, αποπροσανατολίστηκε και προκάλεσε αναταραχές έχοντας ως στόχο την εξυπηρέτηση ιδιοτελών συμφερόντων και την απόκτηση δόξας. Από μια άλλη οπτική όμως, όπως υποστηρίζει ο Μαζαράκης, ο οποίος έζησε την εποχή εκείνη και μάλιστα διατέλεσε αξιωματικός και μέλος της *Εθνικής Εταιρείας*,[66] επωμίστηκε όλες τις προηγούμενες αποτυχίες και τα λάθη των κυβερνήσεων και των πολιτικών, απαντώντας με εκδικητικό τρόπο στους επικριτές της. Έγινε στην ουσία ο αποδιοπομπαίος τράγος που φορτώθηκε τις ανευθυνότητες των πολιτικών. Ο Ασπρέας, με τη σειρά του, συμβουλευόμενος απόρρητα έγγραφα χαρακτήρισε την *Εθνική Εταιρεία* εγκληματική, διότι αδιαφόρησε για την κρητική υπόθεση και οδήγησε τη χώρα στην ήττα του 1897 με ανυπολόγιστες συνέπειες.[67]

Σε ό,τι αφορά την Κρήτη, η *Εταιρεία* επιδίωκε την ένωση με την Ελλάδα ακόμα κι αν υπήρχε το οποιοδήποτε κόστος.[68] Μέσω της εθνικιστικής πολιτικής που προωθούσε, η κυβέρνηση Δηλιγιάννη παρασύρθηκε στις δραματικές εξελίξεις των επόμενων ετών, ενώ είναι γνωστό ότι ήταν πλήρως ενημερωμένη για της κινήσεις της *Εταιρείας*. Μάλιστα, ο Μαζαράκης υποστηρίζει ότι ο οπλισμός της *Εταιρείας* διοχετευόταν αποκλειστικά από τις αποθήκες του κράτους. Όσον αφορά την περίπτωση της Κρήτης, η *Εταιρεία* τασσόταν υπέρ των Κρητών μόνο για το θεαθήναι, μην υπολογίζοντας τις συνέπειες των ενεργειών της.[69] Η *Εθνική Εταιρεία* χρησιμοποίησε το Κρητικό Ζήτημα για να δείξει πόσο απαραίτητο και επείγον ήταν να πραγματοποιηθεί η πολεμική προπαρασκευή του έθνους. Η κυβέρνηση στάθηκε ανίσχυρη μπροστά της και

65. Κολιόπουλος, *Ιστορία της Ελλάδος,* 175.

66. Αλέξανδρος Μαζαράκης–Αινιάν, *Ιστορική Μελέτη 1821-1897 και ο πόλεμος του 1897* (Αθήνα: Τυπογραφείο Μπουκούρη, 1950), τ. 1, 290.

67. Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία,* τ. 2, 227.

68. Γιανουλόπουλος, *"Η ευγενής μας τύφλωσις…",* 166.

69. Γεώργιος Φιλάρετος, *Ξενοκρατία και Βασιλεία εν Ελλάδι 1821-1897* (Αθήνα: Επικαιρότητα, 1975), 297.

κατέληξε να μην μπορεί να χειριστεί ψύχραιμα το Κρητικό Ζήτημα. Έτσι, έχοντας άγνοια κινδύνου, επέβαλε την κατάληψη της Κρήτης οδηγώντας τις εξελίξεις στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο και κατ' επέκταση στην καταστροφή του 1897. Αμέσως μετά η *Εθνική Εταιρεία* διαλύθηκε δίνοντας ένα τέλος στη μείζονα πολιτική ανωμαλία του δημοσίου βίου της χώρας.

Η απερίσκεπτη απόβαση του συνταγματάρχη Τιμολέοντα Βάσσου καθ' υπόδειξη του Δηλιγιάννη στην Κρήτη, ώστε να κηρύξει την ένωση με την Ελλάδα, οδήγησε σε κατοχή της νήσου από τις Μεγάλες Δυνάμεις,[70] οι οποίες εποφθαλμιούσαν το νησί. Όταν πληροφορήθηκαν την κίνηση της ελληνικής κυβέρνησης απάντησαν αναλόγως. Η κίνηση του Δηλιγιάννη υπαγορευόταν αφενός από τους κύκλους της *Εθνικής Εταιρείας* και αφετέρου από την ανεξέλεγκτη κοινή γνώμη.

Εξαιτίας της έκρυθμης κατάστασης που δημιουργήθηκε, οι Μεγάλες Δυνάμεις πρότειναν τη λύση της αυτονομίας, κάτι που τις εξυπηρετούσε, αφού το ζητούμενο ήταν η αποφυγή της ένωσης με την Ελλάδα, αλλά οι Κρήτες και η ελληνική κυβέρνηση απέρριψαν την αυτονομία κατηγορηματικά. Εντούτοις, οι Δυνάμεις απάντησαν με αποκλεισμό των κρητικών παραλίων. Οι Κρήτες αναγκάστηκαν μετά από διαπραγματεύσεις να δεχθούν το καθεστώς αυτονομίας, ως τη μοναδική λύση.[71] Οι Δυνάμεις επιβλήθηκαν de facto στο νησί και έλαβαν την Κρήτη ως παρακαταθήκη. Αυτό σήμαινε επί της ουσίας την προσωρινή διαχείριση της νήσου από τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις, μια διαχείριση που τελικά μετατράπηκε στο καθεστώς της Αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα την κυριαρχία του σουλτάνου στο νησί.[72] Στις 9 Δεκεμβρίου 1898 αποβιβάστηκε στο λιμάνι της Σούδας ως Ύπατος Αρμοστής των Δυνάμεων ο πρίγκιπας Γεώργιος. Ο Βαγγέλης Κεχριώτης υποστηρίζει ότι η Κρητική Πολιτεία ήταν ένα δύσκολο πείραμα υπαγωγής ενός κυρίαρχου ως τότε μουσουλμανικού πληθυσμού σε καθεστώς μειονότητας υπό χριστιανική διοίκηση. Ταυτόχρονα αποτέλεσε και το εργαστήρι μέσα στο οποίο σφυρηλατήθηκε μια αντιπαράθεση που σημάδεψε την ελληνική πολιτική σκηνή για δεκαετίες, μεταξύ του Ελευθέριου Βενιζέλου και της ελληνικής βασιλικής οικογένειας.[73]

Το 1899 ψηφίστηκε σύνταγμα, ένας νέος κανονισμός επικυρωμένος από τη Γενική Συνέλευση των Κρητών, ο οποίος καθόριζε τους νόμους της Νέας

70. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης,* 395.

71. *Άστυ,* 19-2-1897.

72. Jean Stanislaw Dutkowski, *Une experience d'administration international d'un territoire: L'occupation de la Crete (1897-1913)* (Paris: Pedone, 1952), 11-36.

73. Βαγγέλης Κεχριώτης, «Ρέκβιεμ για την Οθωμανική Αυτοκρατορία», στο *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19ου αιώνα* (Αθήνα: Νεφέλη, 2008), 43.

Πολιτείας και διατηρήθηκε σε ισχύ μέχρι την παραίτηση του Γεωργίου, το 1906. Για τα επόμενα χρόνια στο Φρούριο του Φιρκά στα Χανιά κυμάτιζε η σημαία της αυτονομίας, η σημαία της Κρητικής Πολιτείας, στην οποία τα ¾ αυτής σε γαλάζιο χρώμα συμβόλιζαν τον ελληνικό πληθυσμό και το ¼ με κόκκινο χρώμα συμβόλιζε τη μουσουλμανική μειονότητα του νησιού. Στο κόκκινο τεταρτημόριο υπήρχε ένα λευκό αστέρι, η μία κάτω ακτίνα του οποίου ήταν μεγαλύτερη από τις άλλες ώστε να μην ταυτίζεται με το τουρκικό αστέρι αλλά με το άστρο που οδήγησε τους τρεις μάγους στη Βηθλεέμ. Η ένωση των Κρητών με την Ελλάδα ολοκληρώθηκε λίγα χρόνια αργότερα με τους Βαλκανικούς Πολέμους, το 1913.

Συνοψίζοντας μπορεί κανείς να επισημάνει τα εξής: Καταρχάς, οι οργανώσεις τέθηκαν στην πρώτη γραμμή των γεγονότων εφόσον ο 19ος αιώνας χαρακτηριζόταν από κομματικές αντιπαραθέσεις, βασιλικές παρεμβάσεις στην πολιτική ζωή, αδρανή στάση των κυβερνήσεων και απουσία ηγετικών προσωπικοτήτων. Όλα τα παραπάνω είχαν δημιουργήσει ένα κλίμα ανασφάλειας, το οποίο εκμεταλλεύτηκαν οι πατριωτικές οργανώσεις. Η μυστικότητα της δράσης τους είναι ένας μύθος, αφού αποτελούσαν το κοινό μυστικό όλων και διατηρούσαν υπόγειες συζητήσεις με κυβερνητικούς κύκλους. Επιπροσθέτως, κάποιες δεν αρνιόντουσαν τη σύνδεσή τους με την πολιτική σκηνή αλλά οι περισσότερες διέψευδαν την ύπαρξη οποιασδήποτε επαφής. Εξαιτίας της ανεπάρκειας του αρχειακού υλικού, υπάρχουν πτυχές της δράσης της κάθε οργάνωσης που δεν έχουν διαφωτιστεί πλήρως. Τα στοιχεία που έχουν έρθει στο φως από τη μέχρι σήμερα έρευνα αποκαλύπτουν την παρασκηνιακή δράση των οργανώσεων και θέτουν νέα ερωτήματα προς απάντηση.

Πέρα από τη σύσταση των οργανώσεων, οι αρμόδιοι των σωματείων κρίθηκαν ακατάλληλοι διότι δεν παραμέρισαν τα προσωπικά τους κίνητρα, δεν διέθεταν γνώσεις σε υπηρεσιακά ζητήματα αλλά βασικό τους μέλημα ήταν η κατάκτηση εξουσίας και δόξας. Οι περισσότεροι, αν και εξέχουσες προσωπικότητες του δημόσιου βίου, σύστηναν πρόχειρα σωματεία και στόχευαν απλά στην ανάμειξή τους στα εσωτερικά ζητήματα του κράτους. Ίσως γι' αυτό το λόγο η αποτίμηση του έργου των μικρότερων συλλόγων (και κάποιων με αμιγώς φιλολογικό περιεχόμενο) να κρίνεται πιο σπουδαία και αποτελεσματική, επειδή ακριβώς τα κίνητρα ήταν διαφορετικά. Ακόμη, πρέπει να σημειωθεί η συμβολή ευεργεσιών από ιδιώτες, αλλά και η δράση ομογενών και φιλελλήνων, χωρίς τους οποίους τα σωματεία θα αντιμετώπιζαν πρόσθετες αντιξοότητες.

Σφραγίδες

Εικόνα 1-2: *Υπέρ της Αμύνης της Κρήτης Επιτροπή του Εθνικού Πανεπιστημίου*

Εικόνα 3: *Η Επί των Αποστολών Επιτροπή των Κρητών εν Σύρω*

Εικόνα 4: *Κεντρική Επιτροπή Μεταπολιτεύσεως Κρήτης*

Εικόνα 5: *Το Υπέρ της Κρήτης Εθνικό Κομιτάτο.*

Εικόνα 6: *Η εν Αθήναις υπέρ των Κρητών Κεντρική Επιτροπή*

Εικόνα 7: *Αδελφότης των εν Αλεξανδρεία Κρητών*

Εικόνα 8: Σύλλογος, η Αδελφότητα εν Αθήναις

Εικόνα 9: *Η εν Αθήναις επί των Κρητικών Επιτροπή 1878*

Δημήτριος Τσάμος[*]

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΣΤΕΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΩΝ ΕΤΩΝ 1933-1936 (ΕΩΣ ΚΑΙ ΤΗ ΣΥΓΚΛΗΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΣΚΕΨΗΣ ΤΟΥ MONTREUX)

[*] Υποψήφιος διδάκτορας του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Εισαγωγικά στοιχεία

Η «Σύμβαση περί του Καθεστώτος των Στενών» της 24ης Ιουλίου 1923, που υπογράφηκε στη Λωζάννη και ενσωματώθηκε στο κείμενο της ομώνυμης συνθήκης, αποστέρησε, ως ένα βαθμό, τον έλεγχο των στενών του Βοσπόρου και των Δαρδανελίων από την Τουρκία και τον απέδωσε σε τρίτες δυνάμεις, καταλείποντάς την σε καθεστώς μειωμένης εξάρτησης.[1] Ως εκ τούτου, ο διακανονισμός του καθεστώτος των Στενών θεωρείτο από τις εκάστοτε τουρκικές κυβερνήσεις ως παραβαίνων την ανεξαρτησία του τουρκικού κράτους και υποτιμητικός του εθνικού και διεθνούς του γοήτρου. Από τα μέσα, λοιπόν, της δεκαετίας του 1920 και για τα επόμενα χρόνια οι Τούρκοι πολιτικοί ιθύνο-

1. Η «Σύμβαση περί του καθεστώτος των Στενών» περιλάμβανε 20 άρθρα και οι σημαντικότερες διατάξεις της ήταν οι εξής:

1) Αρχή της ελεύθερης ναυσιπλοΐας εντός των στενών του Ελλησπόντου, της Προποντίδας και του Βοσπόρου (άρθρο 1).

2) Αποστρατικοποίηση των δύο ακτών του στενού του Ελλησπόντου και του Βοσπόρου διαφορετικής εκτάσεως, καθώς και των νήσων της Προποντίδας, εκτός της Καλολήμνου, όπως και της Σαμοθράκης, της Λήμνου, της Ίμβρου, της Τενέδου και των Λαγουσών (άρθρο 4).

3) Σύσταση διεθνούς επιτροπής, υπό την επονομασία «Επιτροπή των Στενών» (άρθρο 10) και υπό την προεδρία ενός αντιπροσώπου της Τουρκίας (άρθρο 12).

4) Στην περίπτωση που η αρχή της ελεύθερης ναυσιπλοΐας των Στενών ή το καθεστώς των ουδετεροποιημένων ζωνών ετίθεντο σε κίνδυνο, οι εγγυήτριες δυνάμεις (Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία, Ιταλία και Ιαπωνία) θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν όλα τα υπό του Συμβουλίου της Κοινωνίας των Εθνών προκρινόμενα μέσα, προκειμένου να διασφαλίσουν την απρόσκοπτη λειτουργία των ως άνω διατάξεων (άρθρο 18).

Προκειμένου περί των υπόλοιπων άρθρων της σύμβασης, καθώς και ολόκληρου του κειμένου της συνθήκης βλ. αναλυτικά Υπουργείο Εξωτερικών (Ειδική Νομική Υπηρεσία/Τμήμα Διεθνών Συμβάσεων), *Πράξεις που υπογράφηκαν στη Λωζάννη στις 30 Ιανουαρίου και 24 Ιουλίου 1923* (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1992).

ντες και διπλωμάτες επισήμαιναν τους κινδύνους που δυνητικά προκαλούσε στην Τουρκία η αποστρατικοποίηση των Στενών και εργάζονταν συστηματικά για την κατάργηση του επιβληθέντος καθεστώτος.[2]

Προκειμένου να πετύχει το στόχο της, η Τουρκία φρόντισε να σταθεροποιήσει τη θέση της στο διεθνές περιβάλλον. Τον Ιούνιο του 1926 υπέγραψε Σύμφωνο Φιλίας με τη Μεγάλη Βρετανία, ενώ τα κατοπινά έτη επιδίωξε την υπογραφή παρόμοιων συμφώνων με την Ιταλία (Μάιος 1928), τη Γαλλία (Φεβρουάριος 1930) και την Ελλάδα (Οκτώβριος 1930), μαζί με την οποία ανέλαβε να διαδραματίσει ηγετικό ρόλο στα Βαλκάνια συμβάλλοντας στο σχηματισμό της βαλκανικής Entente (τα υπόλοιπα μέλη της ήταν η Γιουγκοσλαβία και η Ρουμανία) τον Φεβρουάριο του 1934. Η ευρωπαϊκή πολιτική της Τουρκίας επιστέφθηκε με την εκλογή της (Ιούλιος 1932) ως μέλους της Κοινωνίας των Εθνών. Με τη γειτνιάζουσα Σοβιετική Ένωση, το τουρκικό κράτος διατηρούσε τις κατά το δυνατόν καλύτερες σχέσεις ανανεώνοντας (το 1929) τη μεταξύ τους Συνθήκη του 1925. Τον Μάρτιο του 1931 προστέθηκε ως παράρτημα στη συνθήκη το Ναυτικό Πρωτόκολλο, που καθόριζε τη δράση των δύο χωρών στον Εύξεινο Πόντο, και δύο χρόνια αργότερα (Ιούλιος 1933) υπογράφηκε Σύμφωνο μη Επιθέσεως. Τέλος, τον Σεπτέμβριο του 1934 η Σοβιετική Ένωση εισήλθε στους κόλπους της Κοινωνίας των Εθνών με την ενεργή υποστήριξη της Τουρκίας.[3] Έχοντας, λοιπόν, κατορθώσει να αναβαθμιστεί –κατά το μάλλον ή ήττον– ως παράγων της διεθνούς διπλωματίας, η Τουρκία ανέμενε τη δημιουργία ευνοϊκών περιστάσεων που θα της επέτρεπαν να θέσει εκ νέου το Ζήτημα των Στενών στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων.

Η Διάσκεψη του Αφοπλισμού και η ανακίνηση του ζητήματος για το καθεστώς των Στενών

Στις 16 Μαρτίου 1933 η Μεγάλη Βρετανία παρουσίασε στη Διάσκεψη του Αφοπλισμού για τη Μείωση και τον Περιορισμό των Εξοπλισμών (η οποία λάμβανε χώρα στη Γενεύη από τον Ιανουάριο του ίδιου έτους) ένα σχέδιο, γνωστό ως Σχέδιο MacDonald (από το όνομα του πρωθυπουργού της), το οποίο προέβλεπε την αντικατάσταση των στρατιωτικών διατάξεων που αφορούσαν τις Συνθήκες Ειρήνης των Βερσαλλιών, Αγίου Γερμανού, Τριανόν και Νεϊγύ και παραχωρούσε το δικαίωμα στις κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο εχθρικές χώρες (Γερμανία, Αυστρία, Ουγγαρία και Βουλγαρία) το δικαίωμα να επανοπλιστούν έως έναν ορισμένο βαθμό (άρθρο 96). Η μη επέκταση

2. A. L. Macfie, *The Straits Question 1908-36* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1993), 213.

3. Harry N. Haword, *Turkey, the Straits and U. S. Policy* (Baltimore: The John Hopkins University Press, 1974), 130-31.

του άρθρου 96 και στους στρατιωτικούς όρους της Συνθήκης της Λωζάννης έδωσε λαβή στον επικεφαλής της τουρκικής διπλωματίας Tevfik Rüştü Aras και τον αντιπρόσωπο της Τουρκίας στη Διάσκεψη Cemal Hüsnü Bey να διατυπώσουν την άποψη ότι η εφαρμογή του σχεδίου θα επηρέαζε τη δυνατότητα της Τουρκίας να διατηρήσει ελεύθερη τη διέλευση και να προασπίσει τη ζώνη των Στενών.[4] Όπως εξήγησε ο υπουργός Εξωτερικών της Τουρκίας στον πρέσβη της Ελλάδας στην Άγκυρα Κωνσταντίνο Σακελλαρόπουλο, στην περίπτωση που το βρετανικό σχέδιο γινόταν αποδεκτό υπήρχε ο κίνδυνος η Βουλγαρία με την υποκίνηση της Ιταλίας να προβάλει αξιώσεις στην περιοχή της Θράκης. Ως προς τα Στενά, συνέχισε, η Τουρκία προς το παρόν θα αρκείτο στην ανακίνηση του ζητήματος, ευελπιστώντας ότι τούτο θα αποτελούσε στο εγγύς μέλλον αντικείμενο ειδικής διασκέψεως των παράκτιων κρατών του Εύξεινου Πόντου και της Μεσογείου, με τη συμμετοχή των αντιπροσώπων των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και της Ιαπωνίας. Όσον αφορά την ελληνική στάση επί του θέματος, ο Tevfik Rüştü Aras δεν θα απαιτούσε ενεργή υποστήριξη, αλλά θα έμενε ικανοποιημένος με τη συμπαθή ουδετερότητα της χώρας.[5]

Ωστόσο, το αίτημα του Aras δεν έτυχε ευνοϊκής υποδοχής εκ μέρους της βρετανικής και της γαλλικής κυβέρνησης. Η πρώτη απέρριψε το αίτημα επί τη βάσει ότι δεν υπήρχε υποχρέωση για την Τουρκία να κρατά τα Στενά ανοικτά ούτε προβλεπόταν να προασπίσει την αποστρατικοποιημένη ζώνη τους, μιας και το άρθρο 18 της Σύμβασης των Στενών εγγυόταν την ασφάλειά τους. Πίσω από την άρνησή της, η βρετανική διπλωματία στηριζόμενη και στην εισήγηση του ναυαρχείου διέβλεπε ότι η επανοχύρωση των Στενών θα ενδυνάμωνε τη τουρκοσοβιετική συμμαχία, επειδή αφενός μεν η Τουρκία θα επέτρεπε τη διέλευση των σοβιετικών πολεμικών σκαφών, αφετέρου δε δεν θα διακινδύνευαν οι βρετανικές ναυτικές επιχειρήσεις στα Στενά και τη Μαύρη Θάλασσα. Ο αντιπρόσωπος της Μεγάλης Βρετανίας στην Κοινωνία των Εθνών Robert Anthony Eden επιφυλάχθηκε να μελετήσει το ζήτημα στο μέλλον, ενώ ο Γάλλος συνάδελφός του Paul-Boncour έθεσε ζήτημα αρχής αναθεώρησης των συνθηκών, παρατηρώντας ότι το τουρκικό αίτημα εξερχόταν των ορίων της πρότασης MacDonald και της αρμοδιότητας της Διάσκεψης του Αφοπλισμού, καθότι αποτελούσε αίτηση αναθεώρησης της Συνθήκης

4. Dilek Barlas, *Etatism and Diplomacy in Turkey. Economic and Foreign Policy Strategies in an uncertain world, 1929-1939* (Leiden–New York–Köln: Brill, 1998), 129.

5. Διπλωματικό Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (στο εξής ΔΙΑΥΕ), Α/18/9/1933, Σακελλαρόπουλος (Άγκυρα) προς Μάξιμο, αρ. π. 521, 23/3/1933.

της Λωζάννης. Η τελευταία δε δεν μπορούσε να εξεταστεί παρά μόνο εντός του πλαισίου του άρθρου 19 του Συμφώνου της ΚτΕ.[6]

Οι διεθνείς εξελίξεις και η Τουρκία

Το αίτημα της Τουρκίας για την επαναστρατικοποίηση των Στενών δεν έλαβε θετική ανταπόκριση εκ μέρους των δυτικών Δυνάμεων, αλλά ούτε και από τη Σοβιετική Ένωση, η οποία εν όψει των πολιτικών εξελίξεων στη Γερμανία και την απαρχή της εθνικοσοσιαλιστικής δικτατορίας δεν επιθυμούσε προς το παρόν να επέλθει αλλαγή στο status quo των Στενών, επιδιώκοντας να διατηρεί αγαστές σχέσεις με το χιτλερικό καθεστώς. Υπέγραψε (3 Ιουλίου 1933), ωστόσο, με την Τουρκία Σύμφωνο μη Επιθέσεως παρέχοντας κάποια ασφάλεια στα τουρκικά ναυτικά σύνορα. Κατόπιν, ο Aras πρότεινε στην ελληνική κυβέρνηση να συμμετάσχει στη σύναψη ενός «Συμφώνου του Ευξείνου», το οποίο θα περιλάμβανε τα κράτη της Μαύρης Θάλασσας και την Ελλάδα και προβλεπόταν να αντικαταστήσει τις διατάξεις αποστρατικοποίησης των Στενών. Σύμφωνα με τον Aras, εκτός των πολιτικών ωφελημάτων, η ελληνική εμπορική ναυτιλία θα απολάμβανε ιδιαίτερο προτιμησιακό καθεστώς εντός των υδάτων του Εύξεινου Πόντου. Και αυτή η προσπάθεια του Τούρκου υπουργού Εξωτερικών έπεσε στο κενό, καθότι η ελληνική κυβέρνηση διά του πρωθυπουργού της Κωνσταντίνου Τσαλδάρη δήλωσε την ουδετερότητά της μέχρις ότου το θέμα συζητηθεί λεπτομερώς.[7]

Στις αρχές του 1934, η Τουρκία εστίασε στη διατήρηση της ασφάλειας στα Βαλκάνια. Η εμπλοκή της Ιταλίας στα οικονομικά ζητήματα των χωρών της κεντρικής Ευρώπης και η υπογραφή των «Πρωτοκόλλων της Ρώμης» (17 Μαρτίου 1934) μεταξύ Ιταλίας, Αυστρίας και Ουγγαρίας προσέφεραν, κατά την τουρκική άποψη, οικονομικά πλεονεκτήματα στην Ιταλία και ισχυροποιούσαν την πολιτική της θέση στον Δούναβη. Λίγες ημέρες αργότερα, μιλώντας ο Μουσολίνι στα μέλη του φασιστικού κόμματος διακήρυσσε ότι το μέλλον της Ιταλίας βρισκόταν στην Ασία και την Αφρική και επιπλέον δικαιολογούσε την ενίσχυση των ναυτικών οχυρώσεων στα Δωδεκάνησα (ιδιαίτερα στη Ρόδο και τη Λέρο) ως αναπόφευκτη, από τη στιγμή που η Μεγάλη Βρετανία και η Γαλλία διατηρούσαν ναυτικές βάσεις στη Μεσόγειο.[8]

6. Anthony R. Deluca, *Great Power Rivalry at the Turkish Straits: The Montreux Conference and Convention of 1936* (New York: Columbia University Press, 1981), 14-16. Süleyman Seydi, *The Turkish Straits and the Great Powers: From the Montreux Convention to the early Cold War, 1936-1947* (Istanbul: Isis Press, 2003), 36-37.

7. Domna Dontas, *Greece and Turkey: The regime of the Straits, Lemnos and Samothrace* (Athens: Eleftheroudakis, 1987), 92-93.

8. Seydi, *The Turkish Straits*, 37-38.

Παρά τις αντίθετες διαβεβαιώσεις των Ιταλών ότι δεν υφίστατο καμία επιθετική πρόθεση εναντίον της Τουρκίας, ο ιταλικός επεκτατισμός, όπως ήταν επόμενο, έβαλε σε ανησυχία την τουρκική ηγεσία. Έκτοτε εκείνη επιδόθηκε σε μια επίθεση φιλίας στη Βαλκανική υπογράφοντας, όπως αρχικά αναφέρθηκε, μια σειρά διμερών συμφώνων με κορωνίδα το πολυμερές Βαλκανικό Σύμφωνο του Φεβρουαρίου του 1934. Σκοπός του Aras ήταν να περιορίσει την αναθεωρητική διάθεση της Βουλγαρίας προσελκύοντάς την στο βαλκανικό πλέγμα συμμαχιών και να την αποσπάσει από την επιρροή της Ιταλίας, μειώνοντας έτσι τον κίνδυνο για μια ενδεχόμενη επίθεση στα Στενά. Οι βουλγαρικές, όμως, αξιώσεις ως προς τη Θράκη και τη Δοβρουτσά, καθώς και η επίμονη απαίτησή της για διέξοδο στο Αιγαίο, κράτησαν τη Βουλγαρία εκτός του βαλκανικού συνασπισμού.[9]

Επίσης, η Τουρκία σχεδίαζε να ενισχύσει τις ναυτικές της δυνάμεις και σε συνεργασία με το ελληνικό πολεμικό ναυτικό να αναλάβουν την επίβλεψη της πρόσβασης στα Στενά και τη διασφάλιση της εμπορικής ναυτιλίας στο Αιγαίο. Στη δεδομένη, όμως, στιγμή οι Τούρκοι αδυνατούσαν να προχωρήσουν στη σύναψη στρατιωτικών δεσμών με την Ελλάδα, καθώς θα διακινδύνευαν τα σχέδιά τους για τη στρατικοποίηση των Στενών. Εξάλλου, και το Λονδίνο, στο οποίο απευθύνθηκε η τουρκική κυβέρνηση, αρνήθηκε τη χορήγηση πιστώσεων για εξοπλισμούς, οι οποίοι θα λειτουργούσαν ως αντίμετρο εναντίον της ιταλικής πολιτικής στα Δωδεκάνησα.[10] Παρά τις διαβεβαιώσεις του Aras προς τον Βρετανό υπουργό των Εξωτερικών Sir John Simon ότι η τουρκική κυβέρνηση δεν σχεδίαζε προς το παρόν να ζητήσει την άδεια της ΚτΕ για την οχύρωση των Στενών, η Τουρκία χρησιμοποιώντας υλικά παρεχόμενα από τους Σοβιετικούς (κυρίως υποβρύχιες νάρκες) προέβαινε στην κατασκευή οχυρωματικών έργων για την άμυνα των Δαρδανελίων.[11]

Σε αντιστοιχία με τις διπλωματικές ζυμώσεις στα Βαλκάνια, τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη προχωρούσαν στη σύναψη συμμαχιών, εξαιτίας του αδιεξόδου στο οποίο είχε περιέλθει το ζήτημα του αφοπλισμού και της απαξίωσης με την οποία αντιμετωπίζονταν η ΚτΕ και οι συνθήκες ειρήνης. Η αποχώρηση της Γερμανίας από την ΚτΕ (Οκτώβριος 1933), το γερμανοπολωνικό Σύμφωνο μη Επιθέσεως (26 Ιανουαρίου 1934) και η πολιτική αστάθεια στην Αυστρία ανησυχούσαν έντονα τη Γαλλία, η οποία, προκειμένου να ανακόψει τη γερμανική δυναμική, πρότεινε τη συνομολόγηση ενός «Ανατολικού Συμφώνου»

9. Dontas, *Greece and Turkey*, 94.

10. Barlas, *Etatism and Diplomacy*, 156.

11. ΔΙΑΥΕ, Α/3/10/1934, Κακλαμάνος (Λονδίνο) προς Υπουργείον των Εξωτερικών, αρ. π. 2089/ΣΤ/34, 24/8/1934.

αμοιβαίας βοήθειας μεταξύ της Γαλλίας, Γερμανίας, Σοβιετικής Ένωσης και των χωρών της Βαλτικής, καθώς και της Μικρής Entente. Σε κάθε περίπτωση η γαλλική πρωτοβουλία δεν ευοδώθηκε εξαιτίας της άρνησης της Γερμανίας και της Πολωνίας να προσέλθουν σε πολυμερή σύμφωνα.[12] Το επόμενο εγχείρημα, πάλι με επικεφαλής τη Γαλλία, υπήρξε η απόπειρα δημιουργίας του «Μεσογειακού Συμφώνου», το οποίο θα συμπεριλάμβανε τις Γαλλία, Μεγάλη Βρετανία, Ιταλία, Ισπανία, Γιουγκοσλαβία, Ελλάδα και Τουρκία. Το εν λόγω σύμφωνο θα συνίστατο στην αμοιβαία βοήθεια μεταξύ των συμβαλλόμενων κρατών, εγγυώμενο μόνο τα ναυτικά σύνορα απέναντι σε μια ενδεχόμενη ναυτική και αεροπορική επίθεση στη Μεσόγειο. Η Τουρκία, μάλιστα, συνηγορούσε υπέρ της εισδοχής της Σοβιετικής Ένωσης στο σύμφωνο. Εντούτοις, οι διαβουλεύσεις για το «Μεσογειακό Σύμφωνο» δεν απέδωσαν καρπούς, καθώς ούτε η Ιταλία ούτε η Μεγάλη Βρετανία έδειξαν διατεθειμένες να συμμετάσχουν σε αυτό.[13]

Στις αρχές του επόμενου έτους, ο διάδοχος του Barthou στο Υπουργείο Εξωτερικών της Γαλλίας Pierre Laval υπέγραψε στη Ρώμη (7 Ιανουαρίου 1935) τις γαλλοϊταλικές συμφωνίες (σχετικές με την Αιθιοπία και την Τυνησία) που αφορούσαν εδαφικά και οικονομικά ζητήματα των δύο χωρών στην Αφρική, την εγγύηση της αυστριακής ανεξαρτησίας και τον παράνομο γερμανικό επανεξοπλισμό. Στη Διάσκεψη της Στρέζα (11-14 Απριλίου 1935) η Μεγάλη Βρετανία, η Γαλλία και η Ιταλία αποφάσισαν να δημιουργήσουν ένα αντιγερμανικό μέτωπο ως αντίδραση στην απόφαση του Χίτλερ (16 Μαρτίου 1935) να ενεργοποιήσει τη στρατολογία στη Γερμανία, διακηρύσσοντας ότι θα χρησιμοποιούσαν όλα τα δυνατά μέσα έναντι της όποιας μονομερούς καταγγελίας των συνθηκών ειρήνης που θα έθετε σε κίνδυνο την ειρήνη στην Ευρώπη.[14]

Η μονομερής και πραξικοπηματική εκ μέρους της Γερμανίας κατάργηση του πέμπτου μέρους της Συνθήκης των Βερσαλλιών, που αφορούσε τους στρατιωτικούς όρους, προξένησε ζωηρή εντύπωση στην Άγκυρα. Υπό την προϋπόθεση ότι το παράδειγμα της Γερμανίας θα ακολουθούσε πιθανώς και η Βουλγαρία καταγγέλλοντας τις δεσμευτικές διατάξεις της Συνθήκης του Νεϊγύ, η τουρκική κυβέρνηση έκρινε ως ενδεδειγμένη την άρνησή της να αναγνωρίσει εφεξής την ισχύ των στρατιωτικών περιορισμών που της επιβλήθηκαν με τη Συνθήκη της Λωζάννης, ως μειωτική για το γόητρο της χώρας. Σύμφωνα με τον Aras, η Τουρκία δεν είχε την πρόθεση να θίξει ούτε την ουδέτερη

12. Barlas, *Etatism and Diplomacy*, 157-58.

13. Dontas, *Greece and Turkey*, 94-95.

14. Αρετή Τούντα–Φεργάδη, *Η εξωτερική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων στο Μεσοπόλεμο* (Αθήνα: Σιδέρης, 2005), 190.

ζώνη της Θράκης ούτε την ελευθεροπλοΐα των Στενών και την Επιτροπή τους. Απέβλεπε μόνο στην κατάργηση των διατάξεων που σχετίζονταν με την ουδετεροποίηση των Στενών, χωρίς να επιδιώκει τη μόνιμή τους οχύρωση, αλλά να έχει το δικαίωμα να τοποθετήσει κατά μήκος αυτών κινητό πυροβολικό και να ορίσει την Καλλίπολη ως έδρα μεραρχίας. Τα μέτρα αυτά θεωρούνταν επαρκή για την εξασφάλιση των συγκοινωνιών μεταξύ των ευρωπαϊκών και των ασιατικών επαρχιών της χώρας, γεγονός που θα της επέτρεπε ανά πάσα στιγμή να μετακινεί το στρατό της για την αντιμετώπιση διαφόρων αμυντικών αναγκών. Υπ' αυτούς τους όρους, η Τουρκία αφενός μεν θα μπορούσε να αντιμετωπίσει οποιονδήποτε ενδεχόμενο κίνδυνο στις ευρωπαϊκές επαρχίες, αφετέρου δε θα ήταν σε θέση να στερήσει από τη Βουλγαρία τη μοναδική οδό ανεφοδιασμού της σε πολεμικό υλικό. Εντούτοις, η κυβέρνηση της Άγκυρας δεν θα προέβαινε στην όποια ενέργεια, αν δεν ερχόταν πρώτα σε συνεννόηση με τα μέλη της Βαλκανικής Entente.[15]

Η νέα απόπειρα της Τουρκίας για την τροποποίηση του καθεστώτος των Στενών

Οι αποφάσεις της Στρέζα, που συζητήθηκαν στο Συμβούλιο της ΚτΕ στις 17 Απριλίου 1935, έδωσαν την ευκαιρία στον Aras να επαναφέρει το ζήτημα των Στενών ενώπιον των μελών του διεθνούς αυτού οργανισμού. Ο υπουργός Εξωτερικών της Τουρκίας δήλωσε ότι η χώρα του θεωρούσε μεροληπτικές τις στρατιωτικές διατάξεις που αφορούσαν τα Στενά και, αν μεταβάλλονταν οι όροι των συνθηκών ειρήνης, η Τουρκία θα ήταν υποχρεωμένη να λάβει όλα τα απαραίτητα μέτρα προκειμένου να διαφυλάξει την εθνική της ασφάλεια επί τη βάσει της αρχής της ισότητας μεταξύ των κρατών. Με άλλα λόγια, επιφυλασσόταν να ζητήσει τροποποιήσεις στο στρατιωτικό καθεστώς των Στενών.[16]

Αν και είχε τη θερμή υποστήριξη της Σοβιετικής Ένωσης, η τουρκική πρόταση για μία ακόμη φορά απορρίφθηκε από τους αντιπροσώπους της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας, οι οποίοι οχυρώθηκαν πίσω από την αρχή του σεβασμού των συνθηκών. Ιδιαίτερα η Μεγάλη Βρετανία θεωρούσε ότι η επαναστρατικοποίηση της ζώνης των Στενών θα χρησιμοποιείτο από τη Γερμανία ως επιχείρημα για την κατάληψη της αποστρατικοποιημένης ζώνης της Ρηνανίας και επιπλέον αρνήθηκε την τουρκική πρόταση να αναλάβει εκείνη

15. ΔΙΑΥΕ, Α/Ι/3/1935, Σακελλαρόπουλος (Άγκυρα) προς Τσαλδάρη, αρ. π. 725, 18/3/1935.
16. Seydi, *The Turkish Straits*, 38-39.

την ασφάλεια της περιοχής των Στενών στα πλαίσια μιας αγγλοτουρκικής συμφωνίας αμοιβαίας βοήθειας.[17]

Στην ετήσια συνάντηση του Μόνιμου Συμβουλίου της Βαλκανικής Entente, που έλαβε χώρα στο Βουκουρέστι (10-13 Μαΐου 1935), τα μέλη της συμφώνησαν να στηρίξουν το τουρκικό αίτημα θεωρώντας ως δεδομένη την αρνητική στάση των Μεγάλων Δυνάμεων.[18]

Η θέση της Τουρκίας ισχυροποιήθηκε με την υπογραφή του γαλλοσοβιετικού Συμφώνου Αμοιβαίας Βοήθειας (2 Μαΐου 1935), το οποίο η τουρκική ηγεσία έκρινε ότι θα άνοιγε μελλοντικά το δρόμο για τη δημιουργία ενός «Μεσογειακού Συμφώνου». Όμως η ιταλική κυβέρνηση αρνήθηκε και πάλι να συνεργαστεί με τις άλλες μεσογειακές χώρες. Επιπλέον, η ανάπτυξη των ιταλικών δυνάμεων στην Αβησσυνία και η εισβολή στη χώρα, τον Οκτώβριο του 1935, έστρεψε την προσοχή των Μεγάλων Δυνάμεων στην ανατολική Αφρική. Ήδη από τον Αύγουστο του ίδιου έτους η Μεγάλη Βρετανία είχε επιβάλει εμπάργκο στην εξαγωγή πολεμικού υλικού στην Ιταλία και είχε μεταφέρει τον μεσογειακό της στόλο από τη Μάλτα στην Αλεξάνδρεια. Η ανησυχητική διάσταση που λάμβανε η ιταλοβρετανική κρίση οδήγησε στη σύγκληση της ΚτΕ, όπου ενώπιον της Ολομέλειας της Συνέλευσης της 14ης Σεπτεμβρίου, ο Aras αναφέρθηκε εκ νέου στην επιθυμία της Τουρκίας να οχυρώσει τα Στενά.[19] Στο μεταξύ, η Γαλλία και η Μεγάλη Βρετανία συνέχιζαν την πολιτική του κατευνασμού απέναντι στη Ρώμη και μετά την απόβαση στην Αιθιοπία. Ακόμη κι όταν η ΚτΕ επέβαλε οικονομικές κυρώσεις στην Ιταλία, οι υπουργοί Εξωτερικών της Γαλλίας και της Μεγάλης Βρετανίας Pierre Laval και Samuel Hoare αντίστοιχα εκπόνησαν ένα σχέδιο (το Σχέδιο Laval–Hoare), με το οποίο οι δύο δυνάμεις συμφώνησαν να παραχωρηθεί το μεγαλύτερο τμήμα της Αβησσυνίας στην Ιταλία.[20]

Ταυτόχρονα, η συγκέντρωση των βρετανικών και ιταλικών ναυτικών δυνάμεων στην ανατολική Μεσόγειο και οι περιπολίες τους στα ελληνικά ύδατα μοιραία ενέπλεξαν την Ελλάδα, η οποία ευελπιστούσε να κρατήσει στάση ουδετερότητας απέναντι στις δύο δυνάμεις. Όντας, όμως, μέλος της ΚτΕ, η χώρα όφειλε να τηρήσει τις υποχρεώσεις της που απέρρεαν από τον καταστατικό της χάρτη. Στην περίπτωση, δηλαδή, που η Ιταλία προσέφευγε σε πολεμική αναμέτρηση κατά της Μεγάλης Βρετανίας, η Ελλάδα θα συντασσόταν με την τελευταία τόσο στο πεδίο των διευκολύνσεων προς ένα κράτος–μέλος της ΚτΕ όσο και ως προς την επιβολή των κυρώσεων. Σε αντιστάθμι-

17. Deluca, *Great Power Rivalry*, 20-21.
18. Dontas, *Greece and Turkey*, 97.
19. Barlas, *Etatism and Diplomacy*, 160-61.
20. Τούντα–Φεργάδη, *Η εξωτερική πολιτική*, 199, 201.

σμα, η ελληνική κυβέρνηση ζητούσε την παροχή βρετανικής αρωγής αν η Ιταλία επιτίθετο εναντίον της. Η βρετανική κυβέρνηση συμφώνησε και μάλιστα τον Δεκέμβριο του 1935 απευθύνθηκε προς την Ελλάδα, την Τουρκία και τη Γιουγκοσλαβία ζητώντας να διαπιστώσει την προθυμία τους να διαθέσουν τα λιμάνια τους και να παράσχουν ναυτικές διευκολύνσεις στο βρετανικό ναυτικό. Τα τρία κράτη με τη σειρά τους ζήτησαν ανταποδοτικές εγγυήσεις ασφάλειας, οι οποίες και τους δόθηκαν υπό τη μορφή ναυτικής και αεροπορικής συνεργασίας. Οι Τούρκοι, ωστόσο, δεν ικανοποιήθηκαν και έθεσαν ως προαπαιτούμενο της συνεργασίας τους την αναγνώριση των δικαιωμάτων τους στα Στενά. Η Μεγάλη Βρετανία αρνήθηκε και συμβούλευσε την Τουρκία να αναδείξει το ζήτημα ως αντικείμενο ξεχωριστής διαβούλευσης εντός της ΚτΕ ή μεταξύ των υπογραψάντων τη Σύμβαση των Στενών κρατών. Ωστόσο, παρά την αποτρεπτική του στάση το Ηνωμένο Βασίλειο χρειαζόταν τη στήριξη της Τουρκίας και της Ελλάδας προκειμένου αφενός μεν να αποκαταστήσει το κύρος του ως μεγάλης ναυτικής δύναμης, αφετέρου δε να μη διαταραχθεί η ισορροπία των δυνάμεων στη Μεσόγειο. Οι ιταλικές αεροπορικές και ναυτικές βάσεις στα Δωδεκάνησα συνιστούσαν απειλή όχι μόνο για τα Στενά και τις ανατολικές ακτές της Τουρκίας, αλλά και για τις βρετανικές οδούς των θαλάσσιων συγκοινωνιών.[21] Το Βρετανικό Ναυαρχείο είχε ήδη με υπόμνημά του επισημάνει στο Foreign Office τη στρατηγική αξία της Τουρκίας στη Μεσόγειο και την ανάγκη διατήρησης φιλικών δεσμών μαζί της. Εκτός του ότι η Τουρκία θα χρησίμευε ως αντίβαρο απέναντι στις ιταλικές φιλοδοξίες για κυριαρχία στη Μεσόγειο, επιπλέον θα αποτρεπόταν μια στενή τουρκοσοβιετική συνεργασία και θα ετίθετο φραγμός στη διείσδυση του γερμανικού κεφαλαίου στη χώρα.[22]

Η κρίση στην Αβησσυνία κατέδειξε ότι η αποστρατικοποιημένη ζώνη των Στενών καθιστούσε την Τουρκία ευάλωτη και έκθετη σε στρατιωτική επίθεση. Η τουρκική ηγεσία θεωρούσε ότι οι εγγυήτριες χώρες που είχαν αναλάβει τη διαφύλαξη του καθεστώτος των Στενών δεν ήταν πλέον σε θέση να τα υπερασπίσουν. Ήταν επίσης πεπεισμένη ότι οι δυτικές δυνάμεις, εν προκειμένω η Γαλλία και η Μεγάλη Βρετανία, θα αναλάμβαναν στρατιωτική δράση μόνο αν θίγονταν τα άμεσα συμφέροντά τους. Η Ιαπωνία ήδη από το 1933 είχε αποχωρήσει από την ΚτΕ. Επιπλέον, οι οικονομικές κυρώσεις που είχαν επιβληθεί στη Ρώμη αποδείχθηκαν αναποτελεσματικές και η ΚτΕ δεν φαινόταν ικανή να θέσει όρια στα επεκτατικά σχέδια του Μουσολίνι.[23]

21. Deluca, *Great Power Rivalry*, 23-24.
22. Frank G. Weber, *Ο επιτήδειος ουδέτερος* (Αθήνα: Θετίλη, 1993), 30-31.
23. Barlas, *Etatism and Diplomacy*, 163.

Η τουρκική διακοίνωση

Στις 7 Μαρτίου 1936 τα γερμανικά στρατεύματα εισέβαλαν στην ανοχύρωτη Ρηνανία και κατέλαβαν γερμανικές πόλεις παραβιάζοντας τη Συνθήκη Ειρήνης των Βερσαλλιών και τις Συμφωνίες του Λοκάρνο.[24] Η πραξικοπηματική αυτή ενέργεια της Γερμανίας, αν και καταδικάστηκε από τους επίσημους τουρκικούς κύκλους, δεν προξένησε αισθήματα δυσαρέσκειας στην Άγκυρα. Κάθε πράξη που έτεινε να ανατρέψει τους επιβληθήντες από τις συνθήκες ειρήνης στρατιωτικούς περιορισμούς δημιουργούσε και μια νέα ευνοϊκή κατάσταση για την προώθηση της λύσης του ζητήματος αφοπλισμού των Στενών. Σεβόμενη, ωστόσο, τους διεθνείς κανόνες και εργαζόμενη για τη διατήρηση της ευρωπαϊκής ειρήνης και ασφάλειας, η κυβέρνηση της Άγκυρας έστειλε τον Aras στο Λονδίνο προκειμένου να συμμετάσχει στην έκτακτη διάσκεψη του Συμβουλίου της ΚτΕ (12-25 Μαρτίου 1936), το οποίο θα συζητούσε την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί ύστερα από τη γερμανική ενέργεια. Στη βρετανική πρωτεύουσα ο υπουργός Εξωτερικών της Τουρκίας, υπό την ιδιότητα και του προέδρου της Βαλκανικής Entente, ενήργησε εντός των αρχών της ΚτΕ. Ενημέρωσε μάλιστα τον πρεσβευτή της Ελλάδας στο Λονδίνο ότι δεν σκόπευε να θίξει το Ζήτημα των Στενών, καθότι δεν παρουσίαζε πλέον τόσο μεγάλη σημασία και θα επιλυόταν μόνο του με το πέρασμα του χρόνου.[25]

Εντούτοις, λίγο πριν από τη συνεδρίαση της 24ης Μαρτίου, ο Aras ανακοίνωσε στα μέλη του Συμβουλίου της ΚτΕ την πρόθεσή του να ανακινήσει το ζήτημα υποβάλλοντάς τους ένα υπόμνημα, σύμφωνα με το οποίο οι διατάξεις των άρθρων που αναφέρονταν στην αποστρατικοποίηση των Στενών των Δαρδανελίων είχαν περιέλθει σε αχρηστία εξαιτίας της ριζικής μεταβολής τόσο του διεθνούς περιβάλλοντος όσο και της κατάστασης των γειτονικών χωρών. Ως εκ τούτου θα ήταν δίκαιο να προβεί και η Τουρκία στην οχύρωση των Στενών, από τη στιγμή που πρώτη η Ιταλία είχε οχυρώσει τα Δωδεκάνησα. Παρά τη θερμή υποστήριξη του επιτρόπου Εξωτερικών Υποθέσεων της Σοβιετικής Ένωσης Maxim Litvinov, το Foreign Office διά του νέου του

24. Τον Οκτώβριο του 1925 υπογράφηκε στο Λοκάρνο της Ελβετίας μια σειρά συνθηκών μεταξύ της Μεγάλης Βρετανίας, της Γαλλίας, της Ιταλίας, της Γερμανίας και του Βελγίου. Μεταξύ άλλων, οι συνθήκες προέβλεπαν την αμοιβαία εγγύηση των συνόρων αφενός μεν μεταξύ Γαλλίας και Γερμανίας, αφετέρου δε μεταξύ Γερμανίας και Βελγίου. Επίσης, αποφασίστηκε να τηρηθεί η αποστρατικοποιημένη ζώνη της Ρηνανίας. Εγγυήτριες των συνθηκών αυτών ορίστηκαν η Μεγάλη Βρετανία και η Ιταλία. Βλ. Γιάννης Δ. Στεφανίδης, *Ο τελευταίος ευρωπαϊκός αιώνας. Διπλωματία και πολιτική των Δυνάμεων (1871-1945)* (Αθήνα: Προσκήνιο, 1997), 114.

25. ΔΙΑΥΕ, 1/1/1936, Σιμόπουλος (Λονδίνο) προς Υπουργείον των Εξωτερικών, αρ. π. 761/ΣΤ/36, 17/3/1936.

υπουργού Eden απέτρεψε τον Aras να ανακινήσει την υπόθεση λόγω παρουσών δυσχερών περιστάσεων.[26] Οι αντιρρήσεις, όμως, του Λονδίνου ως προς την επαναστρατικοποίηση των Στενών ήταν ήπιες. Στην πραγματικότητα, η Μεγάλη Βρετανία αντιλαμβανόταν ότι υπό την επικρατούσα κατάσταση η Τουρκία μπορούσε σε όποια δεδομένη στιγμή ήθελε να κλείσει τα Στενά αποτελεσματικώς. Συμβούλευσε, λοιπόν, την τουρκική κυβέρνηση να διαπραγματευθεί την επανεξέταση των διατάξεων του καθεστώτος των Στενών με τα κράτη που είχαν υπογράψει τη σχετική Σύμβαση του 1923, επικαλούμενη τη μεταβολή των διεθνών περιστάσεων που είχαν τότε υπαγορεύσει την υπογραφή της. Με άλλα λόγια, της πρότεινε να επικαλεστεί το άρθρο 19 του Συμφώνου της ΚτΕ περί αναθεωρήσεως των συνθηκών που είχαν καταστεί ανεφάρμοστες.[27] Η στροφή αυτή της Μεγάλης Βρετανίας δεν υπαγορευόταν τόσο από την προσήλωσή της στις αρχές των διεθνών συμφωνιών όσο από την επιδίωξή της να περιορίσει την αυξανόμενη δύναμη της Ιταλίας στη Μεσόγειο με τη συνέργεια φίλα προσκείμενων χωρών.[28]

Φεύγοντας από το Λονδίνο, ο Aras προσέγγισε διπλωματικούς και πολιτικούς κύκλους στο Παρίσι και δεν συνάντησε σοβαρή αντίσταση στο ζήτημα, αλλά δεν έλαβε και συγκεκριμένες υποσχέσεις. Οι Γάλλοι, μετά την κατάληψη της Ρηνανίας, είχαν πλέον απωλέσει το –έστω και ακαδημαϊκό– ενδιαφέρον τους για τα Στενά και απλά συνέστησαν το θέμα να συζητηθεί εκτός της ΚτΕ. Η Ελλάδα και η Γιουγκοσλαβία ενημερώθηκαν και εκείνες για την εξέλιξη του ζητήματος. Όπως επισήμαιναν ανώτεροι κύκλοι του Υπουργείου Εξωτερικών της Τουρκίας, το Ζήτημα των Στενών αφορούσε άμεσα το εθνικό γόητρο της χώρας και, αν δεν διακανονιζόταν με νόμιμες διαδικασίες, η Τουρκία θα μπορούσε να προβεί στην οχύρωσή τους εντός λίγων ωρών.[29]

Ευθύς μετά την επάνοδο του Aras στην Άγκυρα (8 Απριλίου) ακολούθησε η συνεδρίαση του υπουργικού συμβουλίου, το οποίο ενέκρινε την απόφαση της τουρκικής κυβέρνησης να απευθυνθεί στα κράτη που είχαν υπογράψει τη Σύμβαση των Στενών και να ζητήσει την αναθεώρησή της. Η Τουρκία βάσιζε την απόφασή της στο γεγονός ότι, κατόπιν των ριζικών μεταβολών που είχαν επέλθει στη διεθνή κατάσταση, η εν λόγω Σύμβαση έπρεπε να υποστεί θεμελιώδεις τροποποιήσεις, υπαγορευόμενες από τις ανάγκες άμυνας και ασφά-

26. ΔΙΑΥΕ, 1/1/1936, Σιμόπουλος (Λονδίνο) προς Υπουργείον των Εξωτερικών, αρ. π. 878/ΣΤ/36, 26/3/1936.

27. ΔΙΑΥΕ, 1/1/1936, Σιμόπουλος (Λονδίνο) προς Υπουργείον των Εξωτερικών, αρ. π. 919/ΣΤ/36, 1/4/1936.

28. Macfie, *The Straits Question*, 216.

29. Dontas, *Greece and Turkey*, 102.

λειας της χώρας.[30] Με τη διακοίνωση της 11ης Απριλίου 1936 ο Aras ενημέρωσε τις υπογράψασες τη Σύμβαση των Στενών χώρες, τη Σοβιετική Ένωση, τη Βουλγαρία, τα κράτη μέλη της Μικρής Entente (Γιουγκοσλαβία, Ρουμανία, Τσεχοσλοβακία) και την ΚτΕ για την αξίωση της Τουρκίας να αναθεωρηθεί το status quo των Στενών. Η διακοίνωση αναφερόταν στη νομιμοφροσύνη που είχε επιδείξει η Τουρκία απέναντι στις διεθνείς της υποχρεώσεις και δεσμεύσεις, στην πολιτική συνδιαλλαγής που είχε ακολουθήσει και την αφοσίωσή της στην παγίωση της παγκόσμιας ειρήνης. Λαμβάνοντας υπ' όψιν τις αλλαγές που είχαν συμβεί από το 1923 και εξής, τονιζόταν στη διακοίνωση ότι πλέον το καθεστώς των Στενών δεν παρείχε καμία ασφάλεια υπό την ερμηνεία του άρθρου 18 της ομώνυμης Σύμβασης και ως εκ τούτου η χώρα ήταν εκτεθειμένη σε σοβαρό κίνδυνο. Συνεπώς, η Τουρκία ήταν υποχρεωμένη να λάβει τα κατάλληλα μέτρα για την προάσπισή της και προέτρεπε τα συμβαλλόμενα μέρη να προσέλθουν σε διαπραγματεύσεις για τη σύναψη νέων συμφωνιών. Οι συμφωνίες αυτές θα ρύθμιζαν το καθεστώς των Στενών υπό προϋποθέσεις που θα εξασφάλιζαν το απαραβίαστο της τουρκικής επικράτειας και εντός του πλέον φιλελεύθερου πνεύματος για τη διαρκή ανάπτυξη της εμπορικής ναυτιλίας μεταξύ της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας.[31]

Η θετική απήχηση της τουρκικής διακοίνωσης στο εξωτερικό έγινε δεκτή με ιδιαίτερη ικανοποίηση στην Άγκυρα. Ο εγχώριος Τύπος αναδημοσίευε συνεχώς τα θετικά σχόλια του αλλοδαπού Τύπου και εξήρε τη νόμιμη οδό που ακολούθησε η τουρκική κυβέρνηση προδιαθέτοντας θετικά τα ενδιαφερόμενα κράτη. Οι διπλωματικοί κύκλοι της τουρκικής πρωτεύουσας έκριναν ότι η Τουρκία χειρίστηκε το ζήτημα πολύ επιδέξια, καθότι απέφυγε την επίκληση του άρθρου 19 του Συμφώνου της ΚτΕ, η οποία θα ήταν δυνατό να προκαλέσει τις αντιδράσεις όσων είχαν αντιταχθεί προς την οποιαδήποτε αναθεωρητική τάση. Αντιθέτως, τα επιχειρήματα που πρόβαλε η Τουρκία αντλούνταν από την ίδια τη Σύμβαση των Στενών, της οποίας το άρθρο 18 προέβλεπε την εγγύηση της ασφάλειας των Στενών εντός του πλαισίου της ΚτΕ. Από τη στιγμή, λοιπόν, που η διεθνής πολιτική κατάσταση μεταβλήθηκε, δικαιολογημένα η Τουρκία θεωρούσε πλέον την εγγύηση αυτή ως αναποτελεσματική.[32]

Η Σοβιετική Ένωση ήταν η πρώτη χώρα που απάντησε (16 Απριλίου) στο τουρκικό διάβημα, δηλώνοντας ότι αναγνώριζε ως βάσιμους τους τουρκικούς

30. ΔΙΑΥΕ, 1/1/1936, Βατικιώτης (Άγκυρα) προς Υπουργείον των Εξωτερικών, αρ. π. 919, 13/4/1936.

31. Howard, *Turkey*, 141-42.

32. ΔΙΑΥΕ, 1/1/1936, Βατικιώτης (Άγκυρα) προς Υπουργείον των Εξωτερικών, αρ. π. 950, 20/4/1936.

φόβους για τη διατήρηση της ειρήνης και της ενδεχόμενης κήρυξης του πολέμου. Επιπλέον, θεωρούσε φυσική και κατανοητή την επιθυμία της Τουρκίας να κατοχυρώσει την ασφάλειά της με την κατάλληλη τροποποίηση του καθεστώτος των Στενών.[33] Η σοβιετική κυβέρνηση ήταν αντίθετη με τις ισχύουσες διατάξεις, καθώς η Σύμβαση της Λωζάννης (Παράρτημα §2) σε καιρό ειρήνης επέτρεπε στα μη παρευξείνια κράτη να διασχίζουν τα Στενά με κατεύθυνση τη Μαύρη Θάλασσα, έχοντας στόλο ισοδύναμο με τον ισχυρότερο στόλο ενός παρευξείνιου κράτους. Σε περίπτωση πολέμου, η Τουρκία ούσα ουδέτερη, οι εμπόλεμοι στόλοι είχαν πλήρη ελευθερία δράσης στον Εύξεινο Πόντο. Κατά συνέπεια, οι Σοβιετικοί υποστήριξαν το αίτημα της Τουρκίας επειδή τους προσέφερε την ευκαιρία να επωφεληθούν από την αναθεώρηση των διατάξεων της Λωζάννης.[34]

Από τα βαλκανικά κράτη η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση απάντησε (29 Απριλίου) ότι ήταν σύμφωνη με τη διαδικασία που ακολουθήθηκε από την Τουρκία για την τροποποίηση της Σύμβασης του 1923, αλλά άφηνε ανοικτό το ενδεχόμενο να μη συμμετάσχει στις σχετικές διαπραγματεύσεις.[35] Θετική υπήρξε και η ανταπόκριση της Σόφιας (25 Απριλίου).[36]

Η κοινοποίηση της τουρκικής διακοίνωσης έγινε δεκτή με δυσαρέσκεια στο Βουκουρέστι. Σύμφωνα με τη ρουμανική κυβέρνηση, ο Aras είχε υποσχεθεί στον πρωθυπουργό Nicolae Titulescu τον προηγούμενο Μάρτιο στο Λονδίνο ότι δεν θα ανακινούσε το Ζήτημα των Στενών προτού εκείνο συζητηθεί στη Συνδιάσκεψη της Βαλκανικής Entente στις 4 Μαΐου 1936 στο Βελιγράδι. Η τουρκική ενέργεια θεωρήθηκε ως προσβολή και πλήγμα κατά του βαλκανικού συνασπισμού και ότι υπέσκαπτε το κύρος του Βαλκανικού Συμφώνου, εφόσον τα υπόλοιπα μέλη του αδυνατούσαν να επιβάλουν κυρώσεις σε ένα σύμμαχό τους, την Τουρκία εν προκειμένω. Επίσης, καθιστούσε τα κράτη μέλη της Βαλκανικής Συνεννόησης περισσότερο ευάλωτα έναντι των αναθεωρητικών χωρών, όπως η Ουγγαρία και η Βουλγαρία.[37] Ο πραγματικός, όμως, λόγος της ρουμανικής αντίδρασης έγκειτο στο γεγονός ότι η επανοχύρωση των Στενών θα στερούσε τη Ρουμανία από τη μόνη θαλάσσια οδό που προσέφερε ελεύθερη συγκοινωνία στα λιμάνια της, ενώ σε καιρό πολέμου

33. Deluca, *Great Power Rivalry*, 35.

34. Barlas, *Etatism and Diplomacy*, 164.

35. ΔΙΑΥΕ, 1/1/1936, Σακελλαρόπουλος (Βελιγράδι) προς Υπουργείον των Εξωτερικών, αρ. π. 752, 30/4/41936.

36. ΔΙΑΥΕ, 1/1/1936, Κούστας (Αθήνα) προς Πρεσβεία Άγκυρας, αρ. π. 8110/Α/Ι, 27/4/1936.

37. Barlas, *Etatism and Diplomacy*, 164.

την καθιστούσε υποχείρια της Τουρκίας. Εν τέλει, το Βουκουρέστι συμφώνησε (29 Απριλίου) να λάβει μέρος στις εργασίες της Βαλκανικής Συνδιάσκεψης και να συζητήσει τις προτάσεις της Τουρκίας, υπό την προϋπόθεση ότι η τουρκική διακοίνωση δεν θα αποτελούσε προηγούμενο για μελλοντική αναθεώρηση των συνθηκών από την Ουγγαρία και τη Βουλγαρία.[38]

Η ελληνική κυβέρνηση διά του πρωθυπουργού και υπουργού των Εξωτερικών Ιωάννη Μεταξά δήλωσε ότι θα συνταχθεί με την τουρκική άποψη. Ο λόγος ήταν προφανής: στην περίπτωση που τα Στενά επανοχυρώνονταν από την Τουρκία, τότε το καθεστώς της Λήμνου και της Σαμοθράκης, των ελληνικών νησιών που περιλαμβάνονταν στην ουδετεροποιημένη ζώνη των Στενών (άρθρο 4 της Σύμβασης των Στενών) θα υπόκειτο σε ανάλογη τροποποίηση των περιοριστικών του διατάξεων.[39] Ο Aras από τη μεριά του, επιθυμώντας να αποσπάσει μια επίσημη θετική απάντηση, γνωστοποίησε την πρόθεση της Τουρκίας να μην προβάλει καμία αντίδραση αν η Ελλάδα προέβαινε στην οχύρωση όχι μόνο της Λήμνου και της Σαμοθράκης, αλλά και της Μυτιλήνης, της Χίου, της Σάμου και της Ικαρίας. Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε και ο τουρκικός Τύπος, υποστηρίζοντας αφενός μεν το δίκαιο των ελληνικών αιτημάτων αφετέρου δε επικρίνοντας τη βουλγαρική αξίωση για έξοδο στο Αιγαίο και αναθεώρηση της Συνθήκης του Νεϊγύ.[40] Στην πραγματικότητα, όμως, η οχύρωση των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου και της Κέρκυρας ήταν απευκταία, καθώς θα δημιουργούσε περιπλοκές στην Ανατολική Μεσόγειο προερχόμενες από την πλευρά της Ιταλίας.[41] Ταυτόχρονα, ανεπιβεβαίωτες δημοσιογραφικές φήμες που κυκλοφόρησαν στην Άγκυρα και διαψεύσθηκαν από τον Aras έκαναν λόγο για κατάληψη των στενών των Δαρδανελίων από τον τουρκικό στρατό.[42]

Ο Μεταξάς, ωστόσο, αμφέβαλλε για την ειλικρίνεια της δήλωσης του Aras σχετικά με τον εξοπλισμό των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου και ζήτησε τη διαβεβαίωση του υπουργού Εξωτερικών της Τουρκίας, αν το θέμα γινόταν αντικείμενο συζήτησης στην ελληνική Βουλή. Ο τελευταίος απάντησε ότι θεωρούσε αυτονόητο το δικαίωμα της Ελλάδας να στρατικοποιήσει τη Λήμνο και τη Σαμοθράκη, το ζήτημα της οχύρωσης, όμως, των νησιών του Ανατο-

38. ΔΙΑΥΕ, 1/1/1936, Κόλλας (Βουκουρέστι) προς Υπουργείον των Εξωτερικών, αρ. τηλ. 908, 28/4/1936.

39. Dontas, *Greece and Turkey*, 105.

40. ΔΙΑΥΕ, 1/1/1936, Βατικιώτης (Άγκυρα) προς Υπουργείον των Εξωτερικών, αρ. π. 950, 20/4/1936.

41. Dontas, *Greece and Turkey*, 104.

42. ΔΙΑΥΕ, 1/1/1936, Βατικιώτης (Άγκυρα) προς Υπουργείον των Εξωτερικών, αρ. τηλ. 942, 19/4/1936.

λικού Αιγαίου υπαγόταν στις εδαφικές διατάξεις της Συνθήκης της Λωζάννης (άρθρο 13) και αφορούσε την ασφάλεια των κοινών ναυτικών συνόρων έναντι τρίτης Δύναμης. Ως εκ τούτου, αποτελούσε ζήτημα ειδικής και από κοινού μελέτης στο άμεσο μέλλον. Πρότεινε, λοιπόν, να μη θιγεί το ζήτημα στη Βουλή, ώστε να μη δημιουργηθούν αμφιβολίες στους συμμάχους της Βαλκανικής Entente.[43]

Εν τέλει, στις 22 Απριλίου ο Μεταξάς σε απάντηση της τουρκικής διακοίνωσης ανέφερε ότι η ελληνική κυβέρνηση θα προσερχόταν σε διαπραγματεύσεις για τη λήψη των συνιστώμενων από την Τουρκική Δημοκρατία συμφωνιών, υπό την επιφύλαξη των δικαιωμάτων που απέρρεαν για την Ελλάδα από την τροποποίηση των διατάξεων του άρθρου 4 της Σύμβασης των Στενών. Επίσης, σε επιστολή του προς τον πρέσβη της Τουρκίας στην Αθήνα Ruşen Eşref παρέπεμπε στη δήλωση του Rüştü Aras ότι η Τουρκία δεν θα υπέβαλλε καμία ένσταση στην περίπτωση που η Ελλάδα προέβαινε στην οχύρωση των υπόλοιπων νησιών του Αιγαίου, ανεξάρτητα από την οχύρωση της Λήμνου και της Σαμοθράκης.[44]

Από τις εγγυήτριες του καθεστώτος των Στενών δυνάμεις, η Μεγάλη Βρετανία έστειλε καταφατική απάντηση (16 Απριλίου),[45] ενώ η Γαλλία συμφώνησε (23 Απριλίου) υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα τροποποιείτο η αρχή της ελεύθερης ναυσιπλοΐας. Εξάλλου, από τη στιγμή που η Γαλλία συνδεόταν με συμμαχικούς δεσμούς με τη Σοβιετική Ένωση, θα απέφευγε να αντιταχθεί κατά των αξιώσεων των Σοβιετικών για τα Στενά.[46] Η Ιαπωνία από τη μεριά της, αν και αρχικά επιφυλακτική να συμμετάσχει σε διαπραγματεύσεις που θα τελούσαν υπό την αιγίδα της ΚτΕ, αποδέχθηκε την τουρκική πρόταση (25 Απριλίου) και αποφάσισε να στείλει αντιπροσώπους της στην επερχόμενη διάσκεψη. Σκοπός της ήταν να αποτρέψει την αύξηση της σοβιετικής επιρροής στην περιοχή της Μέσης Ανατολής και, ως εκ τούτου, προσπάθησε να πείσει τη Μεγάλη Βρετανία σχετικά με τη σημασία της απόλυτης ελευθερίας διέλευσης των πολεμικών πλοίων διαμέσου των Στενών.[47]

Η μόνη εκ των Μεγάλων Δυνάμεων που πρόβαλε προσκόμματα στην τουρκική διακοίνωση ήταν η Ιταλία, αν και στην απάντησή της (29 Απριλίου) φάνηκε πρόθυμη να εξετάσει μαζί με την τουρκική κυβέρνηση το διακανονισμό του ζητήματος διατηρώντας, όμως, τις επιφυλάξεις της επ' αυτού. Οι

43. Dontas, *Greece and Turkey*, 106.

44. *Ό.π.*, 107.

45. ΔΙΑΥΕ, 1/1/1936, Αλμανάχος (Λονδίνο) προς Υπουργείον των Εξωτερικών, αρ. τηλ. 1062, 17/4/1936.

46. Barlas, *Etatism and Diplomacy*, 166.

47. Deluca, *Great Power Rivalry*, 36.

επιφυλάξεις αυτές, σύμφωνα με τον υπουργό Εξωτερικών της Suvich, συνίσταντο στον τρόπο εξασφάλισης των ιταλικών ναυτιλιακών και οικονομικών συμφερόντων στη Μαύρη Θάλασσα, κατόπιν του τουρκικού αιτήματος για τα Στενά. Η διαβεβαίωση του πρεσβευτή της Τουρκίας στη Ρώμη Hüsseyin Rağib ότι ο ελεύθερος διάπλους των Στενών δεν θα επηρεαζόταν κατόπιν του επανεξοπλισμού τους και ότι συνεπώς τα συμφέροντα της Ιταλίας στον Εύξεινο Πόντο ουδόλως θα θίγονταν κατέστη πειστική για την ιταλική κυβέρνηση.[48] Η τελευταία πίστευε ότι οι ενέργειες της Τουρκίας για την οχύρωση των Στενών έρχονταν σε ευθεία αντίθεση με τα σχέδιά της για ηγεμονία στη Μεσόγειο. Παράλληλα, οι επιβληθείσες από την ΚτΕ κυρώσεις είχαν προκαλέσει διπλωματική «ασφυξία» στην Ιταλία. Ανεπιτυχώς, ωστόσο, προσπάθησε να χρησιμοποιήσει το ζήτημα της συμμετοχή της στη διάσκεψη για τα Στενά ως διαπραγματευτικό ατού, ώστε να πετύχει ως αντάλλαγμα μια περισσότερο ευνοϊκή αντιμετώπιση από την Τουρκία στο θέμα των κυρώσεων.[49]

Η Γερμανία, αν και δεν είχε λάβει πρόσκληση να συμμετάσχει στη διάσκεψη ως αναθεωρητικό κράτος, επικρότησε την πρωτοβουλία της Τουρκίας. Το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών δήλωσε ότι το τουρκικό διάβημα αποδείκνυε την αδικία των διεθνών συνθηκών και την ανεπάρκεια των μέτρων που εγγυόνταν τη συλλογική ασφάλεια. Η γερμανική κυβέρνηση προσδοκούσε ότι ο έλεγχος των Στενών από την Τουρκία θα της παρείχε τη δυνατότητα να αποκτήσει μεγαλύτερη ανεξαρτησία από τη Σοβιετική Ένωση και να αυξήσει την επιρροή της επί της Βαλκανικής Entente.[50]

Τέλος, οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, αν και δεν είχαν υπογράψει τη Συνθήκη της Λωζάννης και ενδιαφέρονταν κυρίως για τη διασφάλιση των αμερικανικών δικαιωμάτων ναυσιπλοΐας στα Στενά, δήλωσαν ότι δεν θα έστελναν παρατηρητή στην επερχόμενη διάσκεψη, απλά επιθυμούσαν να τηρούνται ενήμερες για την εξέλιξη των εργασιών της.[51]

Έχοντας λάβει τις απαντήσεις και των εννέα ενδιαφερόμενων δυνάμεων, η τουρκική αντιπροσωπεία με επικεφαλής τον Aras προσήλθε στο Βελιγράδι για τη σύνοδο της Βαλκανικής Συνδιάσκεψης. Προτού μεταβεί στη σερβική πρωτεύουσα, ο υπουργός Εξωτερικών της Τουρκίας συναντήθηκε στις 2 Μαΐου στην Αθήνα με τον Μεταξά. Στη μεταξύ τους συνομιλία ο Aras συμβούλευσε τον Έλληνα πρωθυπουργό ότι η Ελλάδα θα έπρεπε να προβεί στην οχύρωση της Λήμνου και της Σαμοθράκης, ενώ αναφορικά με την οχύρωση

48. ΔΙΑΥΕ, 1/1/1936, Μεταξάς (Ρώμη) προς Υπουργείον των Εξωτερικών, αρ. π. 853, 15/5/1936.

49. Barlas, *Etatism and Diplomacy*, 167.

50. Deluca, *Great Power Rivalry*, 35-36.

51. Howard, *Turkey*, 147.

των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου έκρινε ότι, μιας και τα νησιά αυτά δεν περιλαμβάνονταν στη Σύμβαση των Στενών αλλά στη Συνθήκη της Λωζάννης, θα ήταν προτιμότερο το θέμα τους να συζητηθεί αργότερα, λαμβανομένης υπ' όψιν και της ασφάλειας της Τουρκίας. Ο Μεταξάς παρατήρησε ότι η Ελλάδα, αν και δεν ανήκε στα κράτη με αναθεωρητικές τάσεις, συμφώνησε να υποστηρίξει το τουρκικό διάβημα υπό την προϋπόθεση ότι η Τουρκία θα αρνείτο να παράσχει την υποστήριξή της στις βουλγαρικές αξιώσεις για έξοδο στο Αιγαίο. Ο Rüştü Aras δήλωσε ότι τέτοιου είδους αξιώσεις θα συναντούσαν την απόλυτη αντίθεση της Βαλκανικής Entente. Αντιθέτως, αν η Βουλγαρία αξίωνε οικονομικές διευκολύνσεις, το αίτημά της θα εξεταζόταν. Στη διάρκεια της Βαλκανικής Συνδιάσκεψης η Ελλάδα, η Γιουγκοσλαβία και η Ρουμανία με κοινό ανακοινωθέν εξέφρασαν την υποστήριξή τους στο αίτημα της Τουρκίας, υπό τον όρο ότι εκείνη θα τις συμβουλευόταν εκ των προτέρων προτού προβεί σε κλείσιμο των Στενών σε περίοδο πολέμου.[52]

Η προπαρασκευή της Διάσκεψης του Montreux

Η επίσημη κατάλυση της ανεξαρτησίας της Αβησσυνίας στις 9 Μαΐου 1936 προκάλεσε την επομένη την έκτακτη σύγκληση της ΚτΕ, προκειμένου να εξεταστεί το ζήτημα των οικονομικών κυρώσεων κατά της Ιταλίας. Επίσης, παρείχε την ευκαιρία στον Aras να προλειάνει το έδαφος για την επερχόμενη Διάσκεψη των Στενών, που αποφασίστηκε να συνέλθει στις 22 Ιουνίου στο Montreux της Ελβετίας. Κατόπιν συνομιλιών του με τον Eden, ο Aras ικανοποιήθηκε διαπιστώνοντας την προθυμία της Μεγάλης Βρετανίας να συνταχθεί με την τουρκική υπόθεση.[53] Η ιταλική πλευρά διαμήνυσε ότι εφόσον το ζήτημα των κυρώσεων βρισκόταν ακόμη σε εκκρεμότητα, αδυνατούσε να λάβει μέρος στη Διάσκεψη του Montreux.[54]

Παράλληλα, περί τα τέλη Μαΐου, ο γενικός γραμματέας του Υπουργείου Εξωτερικών της Τουρκίας Numan Rifat Menemencioğlu επισκέφθηκε τις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες και τη Μόσχα, προκειμένου να βολιδοσκοπήσει τις απόψεις των κυβερνήσεών τους επί του θέματος των Στενών. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο Λονδίνο, ο Menemencioğlu κατέστησε σαφές ότι η τουρκική κυβέρνηση, πέρα από την αναθεώρηση των στρατιωτικών όρων της Σύμβασης των Στενών, επιζητούσε επιπλέον τη μεταβολή των διατάξεων που αναφέρονταν στο σύστημα διέλευσης των ναυτικών και αεροπορικών δυνάμεων και την κατάργηση της Επιτροπής των Στενών. Το Foreign Office,

52. Dontas, *Greece and Turkey*, 108.

53. *Ό.π.*, 110-11.

54. ΔΙΑΥΕ, 1/1/1936, Μεταξάς (Ρώμη) προς Υπουργείον των Εξωτερικών, αρ. τηλ. 1045, 17/6/1936.

αν και υποσχέθηκε να υποστηρίξει τις τουρκικές απόψεις, εξέφρασε εντούτοις τη γνώμη ότι θα ήταν σκόπιμο να αποφασιστεί πρώτα η στρατιωτική ανακατοχή των Στενών και μεταγενέστερα να εξεταστεί το νέο καθεστώς διέλευσης. Μολαταύτα, ο Menemencioğlu αρνήθηκε, τονίζοντας ότι τα δύο ζητήματα ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με την ασφάλεια της Τουρκίας.[55]

Οι προτάσεις του Τούρκου διπλωμάτη συνιστούσαν τις κατευθυντήριες γραμμές του σχεδίου σύμβασης της 11ης Ιουνίου του 1936, που παρουσίασε η τουρκική κυβέρνηση στους αντιπροσώπους των ενδιαφερόμενων δυνάμεων στην Άγκυρα. Τα κυριότερα σημεία του τουρκικού σχεδίου βασίζονταν επί των εξής αρχών: α) της γενικής ασφάλειας της Τουρκίας, β) της ειδικής ασφάλειας της ζώνης των Στενών, εντός της οποίας περιλαμβάνεται η θάλασσα του Μαρμαρά, και γ) της ασφάλειας του Εύξεινου Πόντου.

Οι διατάξεις αναφορικά με τη γενική ασφάλεια της Τουρκίας καταργούσαν τα άρθρα της Σύμβασης της Λωζάννης που αναφέρονταν στον αφοπλισμό των Στενών, καθώς και των δύο ελληνικών νησιών. Καθόριζαν τους όρους διέλευσης των πολεμικών πλοίων εν καιρώ ειρήνης και πολέμου και στην περίπτωση απειλής πολέμου κατά της Τουρκίας και εξασφάλιζαν την πλήρη ελευθερία ναυσιπλοΐας των εμπορικών πλοίων. Σχετικά με την ειδική ασφάλεια των στενών των Δαρδανελίων και την εξασφάλιση της Τουρκίας από απροσδόκητη επίθεση, το σχέδιο περιόριζε τη χωρητικότητα των πολεμικών πλοίων των δυνάμενων να διέλθουν τα Στενά στους 14.000 τόνους και απαγόρευε τη διέλευση των υποβρυχίων. Προκειμένου για την ασφάλεια της Μαύρης Θάλασσας, προβλεπόταν ότι ο καθορισμός του ανώτατου ορίου για τα πολεμικά πλοία εκάστου κράτους θα ήταν οι 14.000 τόνοι, ενώ η συνολική χωρητικότητα των ξένων πολεμικών σκαφών που θα επισκέπτονταν τον Εύξεινο Πόντο δεν θα υπερέβαινε τους 28.000 τόνους. Υπήρχε, επίσης, πρόβλεψη ανάλογου διακανονισμού για τη διέλευση της Μεσογείου από τα πολεμικά πλοία των κρατών του Εύξεινου Πόντου. Καταργείτο, τέλος, η Επιτροπή των Στενών. Σύμφωνα με τον Menemencioğlu, το σχέδιο περιλάμβανε και διάταξη που παρείχε τη δυνατότητα στην Τουρκία, στην περίπτωση που ήταν σε εμπόλεμη κατάσταση, να απαγορεύσει τη διέλευση των πολεμικών πλοίων. Πρόσθεσε, επίσης, ότι η πιθανότητα απειλής πολέμου θα της επέτρεπε να κλείσει τα Στενά μετά από προηγούμενη προσφυγή της στην ΚτΕ προς διαπίστωση υπάρξεως ή μη τέτοιου κινδύνου.[56]

Ευθύς μετά την ανακοίνωση του τουρκικού σχεδίου, οι αρμόδιες υπηρεσίες του Υπουργείου Εμπορικής Ναυτιλίας και του Γενικού Επιτελείου Ναυτικού υπέβαλαν εκθέσεις στο Υπουργείο Εξωτερικών σχετικά με τις επιπτώ-

55. Seydi, *The Turkish Straits*, 44.

56. Dontas, *Greece and Turkey*, 112-14. Macfie, *The Straits Question*, 219-20.

σεις που θα επέφερε στα ελληνικά συμφέροντα η τροποποίηση των διατάξεων του καθεστώτος των Στενών, λαμβάνοντας υπ' όψιν τις ακόλουθες δύο παραμέτρους: την προάσπιση των συμφερόντων της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας και την αμυντική θέση της χώρας.

Όσον αφορά το πρώτο σκέλος, οι διατάξεις του παραρτήματος της Σύμβασης των Στενών του 1923 εξασφάλιζαν πλήρη ελευθερία ναυσιπλοΐας διαμέσου αυτών, χωρίς να υφίσταται υποχρέωση καταβολής τέλους από τα εμπορικά πλοία κάθε εθνικότητας (§1). Όμως, παρά τις σαφείς αυτές διατάξεις, η Τουρκία επέβαλλε στα διερχόμενα *en transit* πλοία την πληρωμή υγειονομικών και φαρικών τελών, όπως και ναυαγοσωστικών δικαιωμάτων. Η επιβολή αυτών των τελών δεν αντιστρατευόταν μόνο τις διατάξεις της ίδιας της Συνθήκης της Λωζάννης, αλλά και τους διεθνείς κανονισμούς. Το ζήτημα αποκτούσε ιδιαίτερη σημασία για την εμπορική ναυτιλία, καθώς η ελληνική σημαία ήταν πρώτη μεταξύ όλων των σημαιών των πλοίων που διέσχιζαν *en transit* τα Στενά και συνεπώς εκείνη που επιβαρυνόταν περισσότερο από την καταβολή των τελών. Η απαλλαγή, λοιπόν, των φορτηγών πλοίων από την πληρωμή τους θα ανακούφιζε σε μεγάλο βαθμό τη ναυτιλία της χώρας. Η ελληνική αντιπροσωπεία που θα συμμετείχε στη Διάσκεψη του Montreux έπρεπε, με τη συνεργασία και των λοιπών ενδιαφερόμενων ναυτικών κρατών, να επιδιώξει την τελική ρύθμιση του ζητήματος αξιώνοντας από την Τουρκία την κατάργηση των εισπρακτικών μέτρων. Εξάλλου, η Επιτροπή των Στενών στις ετήσιες εκθέσεις της χαρακτήριζε ως αδικαιολόγητη την υποχρεωτική στάθμευση των πλοίων στα Στενά και την καταβολή υγειονομικών δικαιωμάτων στο τουρκικό κράτος.[57]

Από στρατηγική άποψη, εξετάζονταν δύο περιπτώσεις: α) η Ελλάδα βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση με δύναμη του Εύξεινου Πόντου, π.χ. τη Βουλγαρία, και συγχρόνως η Τουρκία σε ίδια κατάσταση με κάποια άλλη δύναμη. Αν αναγνωριζόταν στην Τουρκία το δικαίωμα απαγόρευσης διάπλου των πολεμικών πλοίων, τότε ήταν προφανές ότι θα περιοριζόταν αφενός μεν η ελευθερία κινήσεων του ελληνικού στόλου, εφόσον δεν θα ήταν δυνατή η προσβολή των παρευξείνιων ακτών του εχθρού, αφετέρου δε η άμυνα των νηοπομπών της Μαύρης Θάλασσας από εχθρικές επιθέσεις υποβρυχίων, ελαφρών σκαφών επιφάνειας και αεροσκαφών· β) η Τουρκία, σε περίπτωση μεσογειακής περιπλοκής, έκλεινε τα Στενά και για τα εμπορικά πλοία και ως εκ τούτου απαγόρευε τον ανεφοδιασμό της Ελλάδας από τον Εύξεινο Πόντο. Αν σε ενδεχόμενο ξέσπασμα πολέμου η Τουρκία παρέμενε ουδέτερη, οι Ιταλοί θα απέκλειαν τις διαβάσεις από τη δυτική προς την ανατολική Μεσόγειο,

57. ΔΙΑΥΕ, 1/2/1936, Ρεδιάδης (Υφυπουργός Ναυτικών) προς Υπουργείον των Εξωτερικών, αρ. π. 308, 10/6/1936.

όπως και εκείνες της Ερυθράς Θάλασσας. Η Ελλάδα, είτε σε εμπόλεμη κατάσταση με την Ιταλία είτε ευμενώς ουδέτερη απέναντι σε εχθρική προς την Ιταλία δύναμη, θα αποκλειόταν από τον θαλάσσιο ανεφοδιασμό. Επιπλέον, θα στερείτο τη δυνατότητα ανεφοδιασμού της κι αν ακόμη συντασσόταν με συνδυασμό–αντίπαλο της Μεγάλης Βρετανίας, επειδή η τελευταία θα έλεγχε τις προσβάσεις της Μεσογείου από τον Ατλαντικό και τον Ινδικό Ωκεανό. Ήταν, λοιπόν, αντιληπτό ότι η αναγνώριση του δικαιώματος στην Τουρκία να κλείνει τα Στενά και για τα εμπορικά πλοία θα είχε καταστρεπτικές συνέπειες για την Ελλάδα, έστω και αν παρέμενε ουδέτερη σε περίπτωση πολεμικής αναταραχής στη Μεσόγειο.[58]

Επιπλέον, προτεινόταν να παραμείνει περιορισμένος στα τρία σκάφη –όχι πέραν των 10.000 τόνων έκαστο– ο αριθμός των ξένων πολεμικών πλοίων που θα διέρχονταν τα Στενά, καθώς και η ελευθερία οχύρωσης και χρήσης προς οποιονδήποτε σκοπό της Λήμνου και της Σαμοθράκης. Σύμφωνη, επίσης, με τις ελληνικές απόψεις ήταν η κατάργηση των άρθρων 6-9 της Σύμβασης των Στενών, που αφορούσαν τις στρατιωτικές εγκαταστάσεις, τα οχυρωματικά έργα και τις ένοπλες δυνάμεις εντός της ουδετεροποιημένης ζώνης των Στενών. Όσον αφορά τα άρθρα 10-16 που αναφέρονταν στην Επιτροπή των Στενών, η ελληνική πλευρά δεν επιθυμούσε την κατάργησή τους, καθότι τα Στενά αποτελούσαν διεθνή οδό ναυσιπλοΐας και θα ήταν ορθό οι κανονισμοί διέλευσής τους να ρυθμίζονται από μια διεθνή επιτροπή.[59]

Επίλογος

Η Τουρκία, κινούμενη εντός του πλαισίου των μεσοπολεμικών συνθηκών ειρήνης και εκμεταλλευόμενη τα αντικρουόμενα συμφέροντα και τις γενικότερες επιδιώξεις των Μεγάλων Δυνάμεων, κατόρθωσε να αναδείξει το υψίστης σπουδαιότητας για εκείνη Ζήτημα των Στενών. Οι εγγυήσεις της Σύμβασης της Λωζάννης που καθόριζαν την ασφάλεια της αποστρατικοποιημένης ζώνης των Δαρδανελίων και την προστασία της ελεύθερης ναυσιπλοΐας είχαν απωλέσει μεγάλο μέρος της αξιοπιστίας τους, όταν δύο εκ των δυνάμεων που είχαν αναλάβει να προασπίσουν το status quo των Στενών, η Ιαπωνία και η Ιταλία, έπαψαν να ακολουθούν τους θεσπισμένους κανόνες της ΚτΕ. Και αν για την πρώτη η περιοχή των Στενών δεν παρουσίαζε άμεσο ενδιαφέρον, για τη δεύτερη αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα της μεσογειακής της πολιτικής.

58. ΔΙΑΥΕ, 1/2/1936, Οικονόμου (Αρχηγός ΓΕΝ) προς Υπουργείον των Εξωτερικών, αρ. π. Β13 / 671, 20/6/1936.

59. Dontas, *Greece and Turkey*, 114.

Η απόβαση στην Αιθιοπία βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με τα σχέδια του Μουσολίνι για την μετατροπή της Μεσογείου σε mare nostrum, ενώ οι αεροπορικές και ναυτικές της βάσεις στα Δωδεκάνησα, απέναντι από τις ανατολικές ακτές της Τουρκίας, ισχυροποιούσαν τη θέση της στο Αιγαίο. Τόσο η ΚτΕ με την επιβολή των κυρώσεων όσο και οι Μεγάλες Δυνάμεις, εν προκειμένω η Μεγάλη Βρετανία και η Γαλλία, με την πολιτική κατευνασμού απέναντι στον Μουσολίνι απέτυχαν να αναχαιτίσουν την επιθετική διάθεση της Ιταλίας.

Η Τουρκία διέβλεπε τον κίνδυνο που αποτελούσε τα Στενά μια ιταλική επιθετική ενέργεια και κατ' επέκτασιν για την ίδια της την ύπαρξη. Ωστόσο, το αίτημα της τουρκικής κυβέρνησης από το βήμα της ΚτΕ για τη μεταβολή του στρατιωτικού καθεστώτος των Στενών δεν βρήκε θετική ανταπόκριση, λόγω κυρίως της βρετανικής αντίδρασης, ενώ αργότερα οι Βρετανοί απέρριψαν την πρόταση μιας αγγλοτουρκικής συμμαχίας. Η ένταση όμως που επικρατούσε στη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου και το ενδεχόμενο μιας γενικευμένης σύρραξης επαναπροσδιόρισαν τη στάση της Μεγάλης Βρετανίας απέναντι στην Τουρκία, εξαιτίας αφενός μεν των διπλωματικών περισπασμών που επικρατούσαν στην Ευρώπη, αφετέρου δε του ρόλου που δυνητικά μπορούσε να διαδραματίσει η Τουρκία ως φύλακας των βρετανικών συμφερόντων στην περιοχή της Εγγύς και Μέσης Ανατολής.

Το γερμανικό πραξικόπημα στη Ρηνανία αποτέλεσε το έναυσμα ώστε να δραστηριοποιηθεί ενεργά η τουρκική κυβέρνηση προς την τροποποίηση της Σύμβασης των Στενών. Ακολουθώντας και εκείνοι την αναθεωρητική οδό, αλλά εντός των νόμιμων διαδικασιών και έχοντας πλέον λάβει τη βρετανική υποστήριξη, οι Τούρκοι καλούσαν με μια διακοίνωση τα κράτη που είχαν συμμετάσχει το 1923 στη Λωζάννη να παρευρεθούν σε διαπραγματεύσεις που θα καθόριζαν το νέο καθεστώς των Στενών.

Η Ελλάδα από τη μεριά της δεν προέβαλε αντιδράσεις ως προς την τουρκική αξίωση, παρέχοντας για μια ακόμη φορά δείγματα φιλίας προς τη γειτονική χώρα. Εξάλλου στο Montreux δεν επρόκειτο να τεθεί ζήτημα περί αναθεώρησης του καθεστώτος των αφοπλισμένων ζωνών της Θράκης και βουλγαρικής εξόδου στο Αιγαίο. Η Τουρκία, μάλιστα, προέτρεπε την ελληνική κυβέρνηση να προβεί στη στρατικοποίηση της Λήμνου και της Σαμοθράκης, ασκώντας το δικαίωμα που της παρεχόταν από τις διατάξεις της Συνθήκης της Λωζάννης. Η Ελλάδα θα εξασφάλιζε κατά κάποιον τρόπο τη θαλάσσια αμυντική της γραμμή από μια ενδεχόμενη ιταλική επίθεση.

Εν κατακλείδι, η Τουρκία κατόρθωσε να προβάλει τα δικαιώματα και τις διεκδικήσεις της επί των Στενών χωρίς να έχει δεσμευθεί εκ των προτέρων με συμμαχικούς δεσμούς με καμία εκ των Μεγάλων Δυνάμεων και να έχει προ-

σφέρει κάποιου είδους ανταλλάγματα. Αντίθετα, επωφελούμενη από τις αναθεωρητικές διαθέσεις της εποχής και την αδυναμία των δυτικών εταίρων να υιοθετήσουν μια κοινή πολιτική γραμμή, έθεσε επί τάπητος ένα ζήτημα, η λύση του οποίου θα της επέτρεπε να ανακτήσει τον έλεγχο επί των Στενών και να διασφαλίσει την εθνική της κυριαρχία.

Ανθή Γ. Λιμπιτσιούνη[*]

Η ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΔΙΕΘΝΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΟΥ ΚΥΠΡΙΑΚΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ (1950-1954)

[*] Υποψήφια διδάκτωρ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΑΠΘ.

Εισαγωγή

Στις αρχές της δεκαετίας του ’50, η Γαλλία δεν ήταν πλέον η Μεγάλη Δύναμη του παρελθόντος. Έχοντας εξέλθει οικονομικά κατεστραμμένη και πολιτικά διχασμένη από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η προσπάθεια που αναλήφθηκε για την ανασυγκρότηση της χώρας δεν ήταν διόλου εύκολο εγχείρημα. Οι ασταθείς κυβερνητικοί συνασπισμοί που διαδέχονταν ο ένας τον άλλο στην εξουσία, απόρροια της αδυναμίας διαμόρφωσης ενός ισχυρού δικομματικού συστήματος που θα επέτρεπε τη δημιουργία μιας σταθερής προσωποκεντρικής κυβέρνησης, καλούνταν να αντιμετωπίσουν οξύτατα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα, εικόνα που σίγουρα δεν ενέπνεε τη δέουσα εμπιστοσύνη στο εξωτερικό.[1]

Την ίδια περίοδο, η αποικιακή αυτοκρατορία της Γαλλίας, η διατήρηση της οποίας αποτελούσε για τον γαλλικό λαό sine qua non προκειμένου να διασφαλιστεί η επιρροή που ασκούσε το Παρίσι σε διεθνές επίπεδο, απειλούνταν από αποσχιστικές τάσεις. Ο λυσσαλέος πόλεμος που μαινόταν ήδη στην Ινδοκίνα ανάμεσα στα γαλλικά στρατεύματα και τους Βιετναμέζους κομουνιστές αναδείχθηκε σε μία αιμορροούσα πληγή για τη χειμαζόμενη γαλλική οικονομία. Παράλληλα, την ίδια περίπου εποχή, οι χώρες του Μαγκρέμπ άρχισαν να διεκδικούν την ανεξαρτησία τους από τη Γαλλία, απειλώντας με διάλυση το οικοδόμημα της γαλλικής αυτοκρατορίας.

Μολαταύτα, η σταθερότητα δεν απωλέστηκε ποτέ στη Γαλλία χάρη στην απρόσκοπτη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού, αλλά και στην αποτελεσματική άσκηση της προεδρίας της Γαλλικής Δημοκρατίας, την κρίσιμη περίοδο από το 1947 έως το 1954, από τον Vincent Auriol. Κυρίως, όμως, δεν απωλέστηκε η αίσθηση του *μεγαλείου* της Γαλλίας, της ιδέας, δηλαδή, ενός

1. John W. Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου, 1945-1991* (Αθήνα: Πατάκης, 2009), 175-92.

αιώνιου έθνους που υπερέβαινε τις δυσκολίες, ιδέα που ήταν βαθιά ριζωμένη στην πολιτική κουλτούρα της χώρας και επρόκειτο να βρει αργότερα την ενσάρκωσή της στο πρόσωπο του στρατηγού De Gaulle.[2]

Τούτη η αίσθηση διαχεόταν συχνά στις εκθέσεις των Γάλλων διπλωματών προς το Quai d'Orsay, προσδίδοντας ενίοτε έναν δηκτικό τόνο στο ύφος τους. Εντούτοις, οι εκτιμήσεις τους ήταν συγκροτημένες και επαρκώς τεκμηριωμένες. Αποτιμώντας την προσπάθεια διεθνοποίησης του Κυπριακού, όπως αυτή σκιαγραφείται μέσα από τα διπλωματικά αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών της Γαλλίας την κρίσιμη περίοδο από το 1950 ως το 1954, δηλαδή από τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος που διοργάνωσε η Ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου τον Ιανουάριο του 1950 έως και την κατάθεση της πρώτης ελληνικής προσφυγής στα Ηνωμένα Έθνη το καλοκαίρι του 1954, δύναται να υποστηριχτεί ότι οι αναλύσεις τους υπήρξαν ιδιαιτέρως διεισδυτικές ως προς τον σύνθετο χαρακτήρα που παρουσίαζε το Κυπριακό, το οποίο επρόκειτο από τις αρχές της δεκαετίας του '50 να αναδειχθεί σε μείζον ζήτημα για τη διατήρηση της ειρήνης στην ευαίσθητη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου.[3]

1. Η γαλλική διπλωματία στις αρχές της δεκαετίας του '50

Η απόφαση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου της Εθναρχίας της Κύπρου, την 15η Ιανουαρίου 1950, σε περίπτωση που η βρετανική διοίκηση του νησιού αρνούνταν να το πράξει, να προχωρήσει στη διεξαγωγή δημοψηφίσματος που θα επέτρεπε στο λαό της Κύπρου να εκφράσει την ακλόνητη επιθυμία του για Ένωση με τη μητέρα Ελλάδα, δεν θορύβησε διόλου το Quai d'Orsay. Ο πρόξενος της Γαλλίας στη Μάλτα και την Κύπρο εξέφραζε με περισσή βεβαιότητα την εκτίμηση ότι «εάν το τουρκικό στοιχείο του νησιού δεν επιδιδόταν σε κάποια απερίσκεπτη ενέργεια, η 15η Ιανουαρίου δεν θα διέφερε από οποιαδήποτε άλλη ημερομηνία και το δημοψήφισμα δεν θα συνιστούσε παρά μια

2. Young, *ό.π.*

3. Για τη μελέτη του Κυπριακού την κρίσιμη δεκαετία του '50 βλ. ενδεικτικά: Άγγελος Βλάχος, *Δέκα χρόνια Κυπριακού* (Αθήνα: Εστία, 2003). François Crouzet, *Η κυπριακή διένεξη, 1946-1959* (Αθήνα: MIET, 2011) τ. 2. Νίκος Κρανιδιώτης, *Δύσκολα Χρόνια, Κύπρος 1950-1960* (Αθήνα: Εστία, 1981). Ioannis Stefanidis, *Isle of discord. Nationalism, Imperialism and the Making of the Cyprus Problem* (London: Hurst & Company, 1999). Πανταζής Τερλεξής, *Διπλωματία και Πολιτική του Κυπριακού. Ανατομία ενός λάθους* (Αθήνα: Κέδρος, 2004). Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του Κυπριακού. Η δεκαετία του '50* (Αθήνα: Πατάκης, 2004). Ρόμπερτ Χόλλαντ, *Η Βρετανία και ο Κυπριακός Αγώνας, 1954-1959* (Αθήνα: Ποταμός, 2001).

νέα πλατωνική εκδήλωση ενός πόθου, για πολλοστή φορά εκπεφρασμένου από τον ελληνικό πληθυσμό της Κύπρου».[4]

Η πεποίθηση του Γάλλου αξιωματούχου δεν απηχούσε μόνο τη νοοτροπία μιας αποικιακής δύναμης, όπως η Γαλλία των αρχών της δεκαετίας του '50, η οποία αντιμετώπιζε με αδιαφορία, αν όχι και αλαζονεία, την προσφυγή στη λαϊκή ετυμηγορία ως μέσο διευθέτησης μίας διένεξης κατεξοχήν αποικιακού χαρακτήρα. Παράλληλα, εδραζόταν στις αναφορές των Γάλλων προξενικών πρακτόρων στο νησί,[5] οι οποίοι διαβεβαίωναν τον πολιτικό τους προϊστάμενο ότι τα εμπρηστικά άρθρα του ελληνοκυπριακού Τύπου και η προσπάθειά του να διεγείρει την κοινή γνώμη της Μεγαλονήσου δεν είχαν επιφέρει κανένα απολύτως αποτέλεσμα, εκτός από το να πυροδοτήσουν την οργισμένη αντίδραση των Τουρκοκυπρίων, οι οποίοι τάσσονταν αναφανδόν εναντίον μίας ενδεχόμενης τροποποίησης του εδαφικού καθεστώτος της Κύπρου, επισείοντας τον κίνδυνο εμφυλίου πολέμου στο νησί.[6]

Ο κίνδυνος αυτός φάνταζε στις εκτιμήσεις των ιθυνόντων της γαλλικής διπλωματίας περισσότερο ορατός από τις πιθανολογούμενες επιπτώσεις μίας ακόμα ηχηρής εκδήλωσης του ενωτικού αισθήματος των Ελληνοκυπρίων, πρακτική με την οποία ήταν ούτως ή άλλως εξοικειωμένο το Quai d'Orsay. Πράγματι, το Υπουργείο Εξωτερικών της Γαλλίας και η προεδρία της Γαλλικής Δημοκρατίας, ως γνήσιοι εκφραστές των ιδεωδών που γέννησαν τη Γαλλική Επανάσταση, γίνονταν πολύ συχνά αποδέκτες ψηφισμάτων που διακήρυτταν τον διακαή πόθο των Ελληνοκυπρίων υπέρ της Ένωσης, καλώντας τη φιλελεύθερη Γαλλία, υπέρμαχο της ελευθερίας και των ανθρώπινων δικαιωμάτων, να παρέμβει υπέρ της πραγμάτωσής της.[7]

Εξίσου σαφή είχαν καταστεί στους κόλπους της γαλλικής διπλωματίας και τα αρνητικά αισθήματα που έτρεφε ο ελληνικός πληθυσμός της Κύπρου απέναντι στο καθεστώς της βρετανικής κυριαρχίας. Οι αναφορές σχετικά με την

4. Ministère des Affaires Étrangères, Centre des Archives Diplomatiques de la Courneuve (στο εξής MAE/CADC), Série Europe, 1949-1955 (στο εξής SE 1949-1955), 189QO/120, Βαλέττα, 23 Δεκεμβρίου 1949, No. 343/EU, Προξενείο της Γαλλίας στη Μάλτα και την Κύπρο προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

5. Η Κύπρος υπαγόταν στη δικαιοδοσία του προξενείου της Γαλλίας στη Μάλτα, στην πρωτεύουσα της οποίας, Βαλέττα, βρισκόταν η έδρα του Γάλλου προξένου. Στη Μεγαλόνησο η Γαλλία διέθετε τρεις προξενικούς πράκτορες, στις πόλεις της Αμμοχώστου, της Λάρνακας και της Λεμεσού.

6. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/120, Βαλέτα, 23 Δεκεμβρίου 1949, αυτ.

7. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/120, Αθήνα, 15 Ιουλίου 1949, No. 543/EU, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι και Βαλέτα 28 Νοεμβρίου 1949, No. 322/EU, Γενικό Προξενείο στη Μάλτα και την Κύπρο προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

εχθρική υποδοχή που επιφυλάχθηκε στον νέο Βρετανό κυβερνήτη Sir Andrew Wright κατά την άφιξή του τον Αύγουστο του 1949 στο νησί, σε συνδυασμό με τη διακήρυξη που απηύθυνε η Ιερά Σύνοδος προς το λαό της Κύπρου καλώντας τον να απορρίψει διαρρήδην κάθε συνταγματική πρόταση που θα κόμιζε ο νέος κυβερνήτης, ήταν ενδεικτικές των διαθέσεων των Ελληνοκυπρίων απέναντι στη βρετανική διοίκηση.[8]

Μολαταύτα, το Quai d'Orsay φαινόταν να διατηρεί ορισμένες επιφυλάξεις ως προς το εάν το κίνημα της Ένωσης απηχούσε το σύνολο του λαού της Κύπρου ή υποβαλλόταν από την προπαγανδιστική δράση της Εθναρχίας, η οποία αποτελούσε το σύμβολο των εθνικών διεκδικήσεων στο νησί. Η εκτίμηση αυτή συνδεόταν άρρηκτα με την εντύπωση που είχε διαμορφωθεί στους κόλπους του Foreign Office, ότι το Κυπριακό υποκινούνταν αποκλειστικά από τον Τύπο και ότι η υποτιθέμενη αναταραχή των Ελληνοκυπρίων, την οποία προέβαλλαν μετ' επιτάσεως οι ελληνικές εφημερίδες, αποτελούσε περισσότερο μύθο παρά πραγματικότητα.[9]

Τούτη την άποψη συμμεριζόταν και το Υπουργείο Εξωτερικών της Γαλλίας, το οποίο, αν και αναγνώριζε ότι το δημοψήφισμα αποτελούσε σημαντικό βήμα στην εξέλιξη του Κυπριακού, δεν είχε πεισθεί ότι μία σημαντική πλειοψηφία του πληθυσμού του νησιού απαιτούσε πράγματι την Ένωση με την Ελλάδα. Η επισήμανση αυτή βασιζόταν στο γεγονός ότι αφενός η Εθναρχία απέφυγε επιμελώς να συμπεριλάβει στις λίστες του δημοψηφίσματος τους Τουρκοκυπρίους, που συνιστούσαν το ¼ του συνολικού πληθυσμού, και αφετέρου ένας αξιοσημείωτος αριθμός επιφανών Ελληνοκυπρίων δεν συντασσόταν με την ιδέα της Ένωσης. Παράλληλα, όμως, υπό αμφισβήτηση ετίθετο και η ελεύθερη βούληση όσων συνυπέγραψαν τις λίστες του δημοψηφίσματος, καθώς θεωρείτο ότι η δράση τους υπαγορευόταν από τις επιταγές του ελληνορθόδοξου κλήρου ή του ΑΚΕΛ.[10]

Τούτες οι εκτιμήσεις απηχούσαν τον προβληματισμό που επικρατούσε, στις αρχές του 1950, στους κόλπους του Quai d'Orsay ως προς το χειρισμό του Κυπριακού, το οποίο τη δεδομένη χρονική στιγμή έτεινε να θεωρείται ως ένα «αρκετά τεχνητό ζήτημα» (sic), άποψη βέβαια που επρόκειτο να αναθεωρηθεί προϊόντος του χρόνου και των εξελίξεων. Η εκτίμηση αυτή δεν ήταν

8. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/120, Βαλέτα 19 Ιουλίου 1949, No. 207/EU και Βαλέτα, 10 Αυγούστου 1949, No. 229/EU, Γενικό Προξενείο στη Μάλτα και την Κύπρο προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

9. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/120, Αθήνα, 2 Δεκεμβρίου 1949, No. 899/EU, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

10. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/120, Παρίσι, 26 Ιανουαρίου 1950, No. 77/EU, Σημείωμα της Διεύθυνσης Νοτίου Ευρώπης και Παρίσι, 16 Οκτωβρίου 1950, Σημείωμα της Διεύθυνσης Νοτίου Ευρώπης.

μόνο απόρροια των επιφυλάξεων που διατηρούσαν οι ιθύνοντες της γαλλικής διπλωματίας ως προς την πραγματική απήχηση του κινήματος της Ένωσης στον πληθυσμό του νησιού. Παράλληλα, οφειλόταν και στην ψύχραιμη αποτίμηση των αναπόδραστων παραγόντων που εμπλέκονταν στο ζήτημα αυτό. Εξέχουσα βαρύτητα στη συλλογιστική τους αποκτούσε η εφεκτική στάση της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία διά στόματος του Έλληνα πρωθυπουργού διακήρυξε στη Βουλή ότι το Κυπριακό θα έπρεπε να λυθεί στο πλαίσιο της ελληνοβρετανικής φιλίας. Και τούτο διότι η ανακίνησή του τη δεδομένη χρονική στιγμή θα μπορούσε να επιφέρει καίριο πλήγμα στη διεθνή θέση της χώρας.[11]

Η σκοπιμότητα που εξυπηρετούσε η δήλωση αυτή, η οποία πραγματοποιήθηκε, άλλωστε, καθ' υπαγόρευση της βρετανικής πρεσβείας στην Αθήνα, δεν διέφυγε της προσοχής του Γάλλου πρέσβυ. Ανήσυχος για τις διαστάσεις που θα μπορούσε να προσλάβει το Κυπριακό, όχι μόνο δεν συμμεριζόταν τη βεβαιότητα του Βρετανού ομολόγου του ότι «το ζήτημα μπορούσε εφεξής να θεωρείται κλειστό» (sic), αλλά αντίθετα προχωρούσε σε μία πιο διεισδυτική αποτίμηση της πραγματικότητας. Στο πλαίσιο αυτό, πίσω από την εφεκτικότητα της Αθήνας διέβλεπε την αγωνία τής ελληνικής κυβέρνησης να μη δώσει την εντύπωση ότι ενθάρρυνε έστω και στο ελάχιστο ένα κίνημα, η εξέλιξη του οποίου μπορούσε να προκαλέσει σοβαρές δυσχέρειες στις σχέσεις της με τη Βρετανία και την Τουρκία, χωρίς όμως παράλληλα να κατηγορηθεί στο εσωτερικό για έλλειψη πατριωτικού ζήλου ως προς το ζήτημα της Κύπρου.[12]

Εντούτοις, ο Γάλλος πρέσβυς στο Λονδίνο εμφανιζόταν άκρως επιφυλακτικός ως προς τα αποτελέσματα που θα μπορούσε να αποφέρει αυτή η προσπάθεια. Και τούτο διότι, κατά την εκτίμησή του, η σιωπηρή συμφωνία και των δύο πλευρών να αποφύγουν συστηματικά την ανακίνηση του Κυπριακού, επιδεικνύοντας αμοιβαία αυτοσυγκράτηση, βασιζόταν σε μία εύθραυστη ισορροπία, η οποία μπορούσε ανά πάσα στιγμή να διασαλευτεί είτε από μία βίαιη εκδήλωση του ελληνικού εθνικισμού είτε από τα αυστηρά μέτρα καταστολής που ήταν έτοιμη να εφαρμόσει η βρετανική διοίκηση στην Κύπρο. Μάλιστα, προχωρούσε το συλλογισμό του ένα βήμα πιο πέρα, διερωτώμενος «μήπως ερχόταν μία μέρα, που η βρετανική κυβέρνηση αναγκαζόταν, εξαιτίας του κινδύνου που ελλόχευε από μία ανησυχητική άνοδο του κομουνισμού στο νησί, να επιλέξει τη διατήρηση των στρατιωτικών της βάσεων σε

11. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/120, Παρίσι, 26 Ιανουαρίου 1950, No. 77/EU, Σημείωμα της Διεύθυνσης Νοτίου Ευρώπης.

12. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/120, Αθήνα, 16 Ιανουαρίου 1950, No. 36/EU και Αθήνα, 17 Ιουνίου 1950, No. 467/EU, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

ένα ξένο, αλλά φιλικό έδαφος, παρά να τις απωλέσει διά παντός κατά τη διάρκεια μίας ένοπλης αναμέτρησης».[13]

Μολονότι το ενδεχόμενο μετατροπής της Κύπρου σε εστία πολεμικής σύρραξης δεν φάνταζε ιδιαιτέρως πιθανό στις αρχές του 1950, η εκτίμηση ότι η ανακίνηση του Κυπριακού τη δεδομένη χρονική στιγμή αποτελούσε μία καθ' όλα άκαιρη και άστοχη ενέργεια επιβεβαιωνόταν και από τη γαλλική πρεσβεία στην Άγκυρα. Με αφορμή μια συζήτηση που διεμείφθη μεταξύ του υπουργού Εξωτερικών της Τουρκίας και του Βρετανού ομολόγου του αναφορικά με την Κύπρο, ο πρέσβυς της Γαλλίας, ο οποίος είχε εύστοχα αντιληφθεί ότι το Κυπριακό επρόκειτο να αναδειχθεί σε πεδίο σύγκρουσης μεταξύ του ελληνικού και του τουρκικού εθνικισμού, εμφανίστηκε άκρως επικριτικός ως προς την επιλογή της Εθναρχίας να προχωρήσει στη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος. Ο Γάλλος αξιωματούχος παρατηρούσε ότι «οι Έλληνες επέδειξαν έλλειψη πολιτικού πνεύματος, διεκδικώντας πρόωρα την Κύπρο. Απόρροια των προσπαθειών των Ελλήνων βουλευτών και δημοσιογράφων ήταν να επισκιάσουν ένα θέμα ξεκάθαρο, αποτρέποντας την πραγματοποίηση των εθνικών τους διεκδικήσεων και ερεθίζοντας άσκοπα τόσο τους νυν ιδιοκτήτες της Κύπρου όσο και τους προκατόχους τους».[14]

Υπό το πρίσμα τούτων των αναφορών, το ενδεχόμενο διεθνοποίησης του Κυπριακού είχε αρχίσει, ήδη από τον Ιανουάριο του 1950, να απασχολεί σοβαρά τους ιθύνοντες της γαλλικής διπλωματίας. Παρά την καθησυχαστική έκθεση του Γάλλου Προξένου στη Μάλτα,[15] το Quai d'Orsay εκτιμούσε ότι σε περίπτωση έγερσης του Κυπριακού στον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών, το ζήτημα θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί από τη γαλλική αντιπροσωπεία με εξέχουσα περίσκεψη. Και τούτο διότι η στήριξη των ελληνικών διεκδικήσεων θα μπορούσε να εκληφθεί από τη Βρετανία, στρατηγικό σύμμαχο της Γαλλίας, ως μία άκρως εχθρική ενέργεια, γεγονός που θα επενεργούσε εναντίον των γαλλικών συμφερόντων στην Ανατολική Μεσόγειο, τα οποία ούτως ή άλλως θα δέχονταν σοβαρό πλήγμα από μία ενδεχόμενη αποδυνάμωση της βρετανικής ισχύος σε αυτή τη νευραλγικής σημασίας περιοχή της υφηλίου.[16]

13. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/120, Λονδίνο, 23 Φεβρουαρίου 1950, No. 316/EU, Πρεσβεία Λονδίνου προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

14. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/120, Άγκυρα, 11 Ιανουαρίου 1950, No. 31/AL, Πρεσβεία Άγκυρας προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

15. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/120, Βαλέτα, 16 Ιανουαρίου 1950, No. 21/EU, Γενικό Προξενείο στη Μάλτα και την Κύπρο προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

16. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/120, Παρίσι, 26 Ιανουαρίου 1950, No. 77/EU, Σημείωμα της Διεύθυνσης Νοτίου Ευρώπης και Παρίσι, 16 Οκτωβρίου 1950, Διεύθυνση της Νοτίου Ευρώπης.

Παράλληλα, όμως, η Γαλλία είχε έναν επιπρόσθετο λόγο να ενδιαφέρεται για τις εξελίξεις στο Κυπριακό, αν και, φαινομενικά τουλάχιστον, δεν εμπλεκόταν άμεσα σ' αυτό. Ξεφυλλίζοντας τα αρχεία της πρεσβείας στην Αθήνα, ο Γάλλος πρέσβυς ανέσυρε μία έκθεση του Quai d'Orsay για την εξέγερση του Οκτωβρίου του 1931, στο πλαίσιο της οποίας γινόταν αναφορά στο 4ο άρθρο της Συνθήκης της 23ης Δεκεμβρίου 1920, η οποία διαμόρφωνε τα σύνορα των υπό εντολή εδαφών της Συρίας, της Παλαιστίνης και του Ιράκ. Σύμφωνα με το άρθρο αυτό, το Λονδίνο δεσμευόταν ότι δεν θα παραχωρούσε την Κύπρο σε τρίτη δύναμη χωρίς τη συναίνεση της γαλλικής κυβέρνησης. Μολονότι δεν μπορούσε να αποφανθεί με βεβαιότητα εάν το επίμαχο άρθρο βρισκόταν, υπό αυστηρά νομικούς όρους, ακόμα εν ισχύι, ζήτημα για το οποίο ζητούσε τη γνωμοδότηση των νομικών συμβούλων του Quai d'Orsay, θεωρούσε εξόχως ενδιαφέρον το γεγονός, κυρίως από άποψη γοήτρου, ότι η Γαλλία μπορούσε να έχει λόγο επί των εξελίξεων στο Κυπριακό υποχρεώνοντας το Λονδίνο να τη συμβουλευτεί σε περίπτωση που αποφάσιζε να αναθεωρήσει την πολιτική του στην περιοχή.[17]

Βεβαίως, μία τέτοια προοπτική φάνταζε μάλλον απίθανη τη δεδομένη χρονική στιγμή. Μολονότι το ενδεχόμενο έγερσης του Κυπριακού στον ΟΗΕ δεν άφηνε αδιάφορη τη βρετανική κυβέρνηση, ο διευθυντής του τμήματος Νοτίου Ευρώπης του Foreign Office, Sir Anthony Rumbold, κατά τη διάρκεια συνομιλίας του με τον πρέσβυ της Γαλλίας στη βρετανική πρωτεύουσα αποσαφήνισε ότι το Λονδίνο επ' ουδενί λόγω δεν προτίθετο να αναθεωρήσει την πολιτική του επί της Κύπρου. Και τούτο διότι η διατήρηση του status quo του νησιού ήταν ζωτικής σημασίας για την προάσπιση των στρατηγικών του συμφερόντων στην Εγγύς Ανατολή. Άλλωστε, οποιαδήποτε πράξη συμβιβασμού εκ μέρους της χώρας του θα εκλαμβανόταν από τον αραβικό κόσμο ως ένδειξη αδυναμίας, γεγονός που θα καθιστούσε ακόμα πιο δύσκολη τη θέση της Βρετανίας τόσο απέναντι στις αξιώσεις της Αιγύπτου επί του Σουδάν όσο και στη Διώρυγα του Σουέζ.[18]

2. Το δημοψήφισμα του 1950 και οι συνέπειές του

Η αληθοφάνεια τούτων των ισχυρισμών δεν ετίθετο υπό αμφισβήτηση από το Quai d'Orsay, το οποίο αντιλαμβανόταν πλήρως τον πολυσύνθετο χαρακτήρα του Κυπριακού και την απειλή που συνιστούσε τόσο για τα συμφέρο-

17. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/120, Αθήνα, 30 Ιανουαρίου 1950, No. 78/EU, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

18. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/120, Λονδίνο, 2 Σεπτεμβρίου 1950, No. 3311/3314, Πρεσβεία Λονδίνου προς Secrétariat des Conferences.

ντα της Βρετανίας όσο και για την εύθραυστη ισορροπία δυνάμεων στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Μολαταύτα, το Υπουργείο Εξωτερικών της Γαλλίας λάμβανε σοβαρά υπ' όψιν τις ανησυχίες του Γάλλου πρέσβυ στο Λονδίνο, ο οποίος φοβόταν ότι το ζήτημα της Κύπρου θα μπορούσε να προσλάβει στο μέλλον κρίσιμη τροπή.[19] Υπό το πρίσμα αυτό, οι ιθύνοντες της γαλλικής διπλωματίας εξέφραζαν ανοιχτά τον προβληματισμό τους για «τη δυνατότητα της Μεγάλης Βρετανίας, το παιχνίδι της οποίας συνίστατο στην υποδαύλιση των αντιδράσεων της τουρκικής μειονότητας, να συνεχίσει να ανθίσταται στις απαιτήσεις της ελληνικής πλειοψηφίας, στην περίπτωση που το Κυπριακό προσλάμβανε τέτοια έκταση, ώστε όχι μόνο η Ελλάδα, αλλά και τα Ηνωμένα Έθνη να καλούνταν να παρέμβουν».[20]

Ανάλογους προβληματισμούς διατύπωνε και η αμερικανική πλευρά, η οποία επιθυμούσε να παραμείνει το Κυπριακό σε αδράνεια. Ο επιτετραμμένος της αμερικανικής πρεσβείας στην Αθήνα εξέφραζε επιφυλάξεις ως προς την ικανότητα του Λονδίνου να αντιτίθεται για αρκετό καιρό ακόμη σε οποιαδήποτε αλλαγή του εδαφικού καθεστώτος της Μεγαλονήσου. Και τούτο διότι το ρεύμα της κοινής γνώμης τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Κύπρο ήταν πολύ δυνατό για να μπορέσει να αγνοηθεί.[21]

Ο καθοριστικός ρόλος που η ελληνική κοινή γνώμη μπορούσε να διαδραματίσει στις εξελίξεις επί του Κυπριακού ανησυχούσε έντονα και τη βρετανική κυβέρνηση. Μολονότι, επισήμως, αρνούνταν κατηγορηματικά οποιαδήποτε συζήτηση επί του θέματος, ο Γάλλος πρέσβυς στο Λονδίνο υπογράμμιζε στις εκθέσεις του προς το Quai d'Orsay ότι το Κυπριακό είχε αρχίσει να προκαλεί ένα συναίσθημα δυσφορίας μεταξύ των Βρετανών αξιωματούχων, ενδεικτικές του οποίου ήταν οι συζητήσεις που διεξάγονταν τόσο στη Βουλή των Λόρδων όσο και στη Βουλή των Κοινοτήτων. Ο απόηχος των διαλόγων αυτών που, σε αντίθεση με το παροιμιώδες βρετανικό φλέγμα, αποκτούσαν, σταδιακά, ολοένα και πιο οξύ χαρακτήρα, καθώς το Κυπριακό επρόκειτο να αναδειχθεί σε πεδίο έντονης ιδεολογικής αντιπαράθεσης μεταξύ της εκάστοτε κυβέρνησης και της αντιπολίτευσης, είχε σοβαρό αντίκτυπο στον βρετανικό Τύπο. «Σπάζοντας τη συνωμοσία της σιωπής που επικρατούσε γύρω από το ζήτημα της Κύπρου», όπως χαρακτηριστικά σχολίαζε ο επικεφαλής της γαλ-

19. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/120, Λονδίνο, 25 Ιουλίου 1950, No. 1194/EU, Πρεσβεία Λονδίνου προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

20. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/120, Παρίσι, 16 Οκτωβρίου 1950, Διεύθυνση της Νοτίου Ευρώπης και 189QO/121, Παρίσι, 4 Μαΐου 1953, Σημείωμα του Quai d'Orsay.

21. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/120, Αθήνα, 17 Ιουνίου 1950, No. 467/EU, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

λικής πρεσβείας στη βρετανική πρωτεύουσα, άρχισαν, από το 1952 και εντεύθεν, να κάνουν την εμφάνισή τους ολοένα και περισσότερα άρθρα έγκριτων βρετανικών εφημερίδων, που ασκούσαν οξύτατη κριτική στους χειρισμούς του Λονδίνου προκρίνοντας την υιοθέτηση μιας πιο διαλλακτικής στασης απέναντι στην Αθήνα.[22]

Ενδεικτικό του κλίματος αυτού ήταν το άρθρο των *Times* του Λονδίνου της 1ης Μαΐου 1954. Μολονότι η μεγάλης κυκλοφορίας εφημερίδα παραδεχόταν ότι καμία βρετανική κυβέρνηση δεν θα μπορούσε να συναινέσει υπέρ του αιτήματος της Ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα, σημείωνε ότι θα ήταν προτιμότερο, στο σημείο που είχε εξελιχθεί πλέον η κατάσταση, να προβεί το Λονδίνο σε μία χειρονομία καλής θέλησης αποδεικνύοντας εμπράκτως στην ελληνική πλευρά ότι ήταν διατεθειμένο να εξετάσει μαζί της ουσιαστικά το ζήτημα. Και τούτο διότι θεωρούσε εντελώς παράδοξο το γεγονός ότι η Βρετανία αρνούνταν να συζητήσει το Κυπριακό με μία φιλικά διακείμενη προς αυτή κυβέρνηση, τη στιγμή που θα ήταν υποχρεωμένη από την τροπή των πραγμάτων να αποσαφηνίσει δημοσίως τη θέση της ενώπιον του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών, πολλά μέλη του οποίου διέκειντο εχθρικά έναντι της βρετανικής αποικιοκρατίας.[23]

Οι επικρίσεις που διατυπώνονταν στο εσωτερικό της Βρετανίας έβρισκαν σύμφωνο σε μεγάλο βαθμό και το Παρίσι, δεδομένου ότι οι ιθύνοντες της γαλλικής διπλωματίας αμφισβητούσαν έντονα την ικανότητα ή μάλλον την αποφασιστικότητα των εκάστοτε ελληνικών κυβερνήσεων να θέσουν υπό τον έλεγχό τους τόσο την έξαρση της ελληνικής κοινής γνώμης όσο και την πληθωρική δραστηριότητα του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου, γεγονός που θα μπορούσε να έχει ανυπολόγιστες συνέπειες στην εξέλιξη του Κυπριακού. Ο Γάλλος πρέσβυς στην Αθήνα επέκρινε δριμύτατα τις παλινωδίες της ελληνικής κυβέρνησης ως προς το ζήτημα αυτό. Μολονότι υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι της διακήρυσσαν ως ύψιστη προτεραιότητα της χώρας τη διατήρηση των συμμαχικών της δεσμών με το Λονδίνο, η Αθήνα όχι μόνο δεν προσπαθούσε να χαλιναγωγήσει την ελληνική κοινή γνώμη, αλλά, απεναντίας, υπέθαλπε με βαρύγδουπες δηλώσεις τις ψευδαισθήσεις, που έτρεφε γύρω από το ζήτημα της Κύπρου. Εντούτοις, λίγο αργότερα υποχρεωνόταν να προχωρήσει στην κατηγορηματική τους διάψευση, προσκρούοντας στην αμετάκλητη απόφαση της βρετανικής κυβέρνησης να μη δεχτεί οποιαδήποτε τροποποίηση του εδαφικού καθεστώτος της Μεγαλονήσου. Εξόχως αποκαλυπτικός της

22. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/121, Παρίσι, 4 Μαΐου 1953, Σημείωμα του Quai d'Orsay.

23. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/122, Λονδίνο, 5 Μαΐου 1954, No. 850/EU, Πρεσβεία Λονδίνου προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

αμετροέπειας αυτής ήταν ο άκρως δηκτικός τίτλος, ίσως και ο μοναδικός ανάλογου ύφους, της έκθεσης που απηύθυνε ο επικεφαλής της γαλλικής πρεσβείας στην ελληνική πρωτεύουσα προς το Quai d'Orsay λίγο πριν την ολοκλήρωση της θητείας του. Συνοψίζοντας τις ενέργειες της ελληνικής κυβέρνησης στο Κυπριακό, ο Γάλλος αξιωματούχος σημείωνε καυστικά ότι «αναφορικά με την Κύπρο: πολύς θόρυβος για το τίποτα» (sic).[24]

Τη γνώμη τού προκατόχου του συμμεριζόταν και ο νέος πρέσβυς της Γαλλίας στην Αθήνα Jean Baelen, ο οποίος, αν και θεωρούσε ότι το Κυπριακό είχε κάθε άλλο παρά περιστασιακό χαρακτήρα, κατηγορούσε την ελληνική κυβέρνηση για έλλειψη σύνεσης στην προπαγάνδα διέγερσης της κοινής γνώμης, τη δράση της οποίας χρησιμοποιούσε κατά το δοκούν. Μολονότι η Αθήνα εμφανιζόταν ν' ασφυκτιά υπό το βάρος των αφόρητων πιέσεων που δεχόταν από τον ελληνικό λαό, υπονοώντας ότι θα αναγκαζόταν, υπό τις συνθήκες αυτές, να προχωρήσει στη διεθνοποίηση του Κυπριακού, ήταν απολύτως βέβαιος ότι οι διαδηλώσεις υπέρ της Ένωσης πραγματοποιούνταν, αν όχι με την έγκριση, τουλάχιστον με την ανοχή της ίδιας της ελληνικής κυβέρνησης. Και τούτο παρά το γεγονός ότι οι εκδηλώσεις αυτές αποτελούσαν συχνά αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους κομουνιστές, την απειλή των οποίων επικαλούνταν η Αθήνα προκειμένου να εκβιάσει τη λύση του Κυπριακού.[25]

Ενδεικτική του πολιτικού αδιεξόδου στο οποίο είχε περιέλθει η ελληνική κυβέρνηση, συνεπεία της αδυναμίας της να θέσει υπό τον έλεγχό της την κοινή γνώμη της χώρας, ήταν η αβουλία της να προχωρήσει προς μία διευθέτηση του Κυπριακού που θα προσέκρουε στο εθνικό αίσθημα των Ελλήνων. Σε έκθεσή του προς το Quai d'Orsay, ο επικεφαλής της γαλλικής πρεσβείας στην Αθήνα αποκάλυπτε ότι η κυβέρνηση Παπάγου θα αρκούνταν, όπως του είχαν εκμυστηρευτεί υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι της, σε μία απλή διαβεβαίωση της Βρετανίας ότι προτίθετο να ρυθμίσει το ζήτημα της Κύπρου στο εγγύς μέλλον. Εντούτοις, απέφευγε να προβεί σε τούτη την ομολογία δημοσίως, μην τολμώντας να παραγνωρίσει μία εθνική διεκδίκηση, υπέρ της οποίας τάσσονταν αναφανδόν όλα τα πολιτικά κόμματα της χώρας.[26]

Οι εκτιμήσεις της γαλλικής πρεσβείας στην Αθήνα συνδέονταν άρρηκτα με την αποτίμηση της πολιτικής κατάστασης που επικρατούσε στην ίδια την Κύπρο. Οι προξενικοί πράκτορες της Γαλλίας στο νησί υπογράμμιζαν στις

24. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/121, Αθήνα, 1 Δεκεμβρίου 1951, No. 921/EU και Αθήνα, 21 Ιανουαρίου, No. 61, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

25. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/121, Αθήνα, 26 Φεβρουαρίου 1952, No. 184/EU, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

26. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/122, Αθήνα, 20 Μαΐου 1954, No. 470/EU, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

εκθέσεις τους προς το Quai d'Orsay ότι, παρά την έντονη κινητικότητα που επέδειξε η Εθναρχία αμέσως μετά τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος, το κίνημα της Ένωσης είχε εισέλθει πλέον σε περίοδο στασιμότητας. Και τούτο διότι η Ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου, επίκεντρο των εθνικών διεκδικήσεων στο νησί, δυσκολευόταν, παρά τη διοργάνωση εντυπωσιακών εθνικιστικών εκδηλώσεων, να διατηρήσει αμείωτο τον ενθουσιασμό των Ελληνοκυπρίων, ο ζήλος των οποίων είχε καταφανώς καμφθεί μετά το δημοψήφισμα του 1950. Παράλληλα, ούτε η προσπάθειά της για την κινητοποίηση της διεθνούς κοινής γνώμης μέσω της σύστασης αντιπροσωπειών και τη διαμόρφωση ισχυρών συμμαχιών είχε αποδώσει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα, δεδομένης της αδυναμίας της να επιτύχει την έγερση του Κυπριακού στον Οργανισμό των Ηνωμένων Εθνών.[27]

Η αβελτηρία που παρατηρούνταν ως προς τη διεθνοποίηση του Κυπριακού προκαλούσε, σύμφωνα με τους Γάλλους διπλωμάτες, τις εύλογες ανησυχίες της Εθναρχίας, η οποία είχε περιέλθει πλέον σε αδιέξοδο. Και τούτο διότι η μη ευόδωση του αιτήματος της Ένωσης υπέθαλπε τις προσπάθειες του Λονδίνου για την προώθηση ενός σχεδίου Συντάγματος στο νησί, υπέρ του οποίου τασσόταν ένας μη ευκαταφρόνητος αριθμός Ελληνοκυπρίων, πρωταρχικό μέλημα των οποίων ήταν η προάσπιση των οικονομικών τους συμφερόντων. Ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος, υποκινούμενος από το φόβο ενός συμβιβασμού που θα μπορούσε ν' αποδυναμώσει το κύρος της Εθναρχίας, απέρριπτε κατηγορηματικά κάθε πρόταση περί εκχώρησης Συντάγματος, το οποίο χαρακτήριζε ως «το δούρειο ίππο που επρόκειτο να αλώσει την ψυχή της Κύπρου», απειλώντας με κατάρρευση το όνειρο της Ένωσης.[28]

Οι προξενικοί πράκτορες της Γαλλίας στην Κύπρο επισήμαιναν προς το Quai d'Orsay ότι η συντριπτική πλειοψηφία των Ελληνοκυπρίων θεωρούσε ανέφικτη τη λύση της Ένωσης τη δεδομένη χρονική στιγμή. Και τούτο διότι αποτελούσε κοινή παραδοχή ότι το Κυπριακό συνιστούσε δευτερεύον ζήτημα στις προτεραιότητες όχι μόνο των Μεγάλων Δυνάμεων, αλλά και αυτής ακόμη της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία θεωρούσε την αγαστή της συνεργασία με τη Δύση ως το θεμέλιο λίθο της ασφάλειάς της. Υπό το πρίσμα αυτό, οι Γάλλοι αξιωματούχοι διαφωνούσαν με την υπερβολική βαρύτητα που απέδι-

27. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/121, Βαλέτα, 8 Απριλίου 1952, No. 102/EU και Βαλέτα, 9 Μαΐου 1952, No. 133/EU, Γενικό Προξενείο στη Μάλτα και την Κύπρο προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

28. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/121, Βαλέτα, 9 Μαΐου 1952, No. 133/EU, Βαλέτα, 30 Απριλίου 1953, No. 112/EU, 189QO/122, Βαλέτα, 4 Αυγούστου 1954, No. 197/EU και 198/EU, Γενικό Προξενείο στη Μάλτα και την Κύπρο προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

δαν τα πρακτορεία Τύπου στις διαθέσεις του κυπριακού λαού, μεταδίδοντας τον απόηχο της προπαγάνδας υπέρ της Ένωσης. Αντιθέτως, αποτελούσε εδραιωμένη πεποίθησή τους ότι οι Ελληνοκύπριοι ήταν κατά βάθος ένας φιλήσυχος λαός που αποστρεφόταν τις πολιτικές δολοπλοκίες.[29] Απλώς, «διψούσαν ενδόμυχα για πατριωτικά άσματα και ενθουσιώδη κινήματα» (sic), ανάγκη που φαινόταν να είχε αντιληφθεί και η βρετανική διοίκηση, η οποία χορηγούσε τις απαιτούμενες άδειες για τη διοργάνωση των διάφορων εθνικιστικών εκδηλώσεων. Συνοψίζοντας την πολιτική κατάσταση στη Μεγαλόνησο, ανέφεραν ότι η τάξη και η ηρεμία βασίλευαν, εν ολίγοις, στην Κύπρο παρά τη βίαιη φρασεολογία του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου, «αυτού του ένθερμου ιεροκήρυκα της Ένωσης»,[30] τον ενθουσιασμό του οποίου δεν συμμεριζόταν διόλου το ποίμνιό του.[31]

Η γαλλική διπλωματία διατηρούσε έντονες επιφυλάξεις ως προς τους χειρισμούς του στο Κυπριακό. Οι ενδοιασμοί του Quai d'Orsay δεν ήταν μόνο απόρροια της αιχμηρής φρασεολογίας του και της δυσφορίας που είχε αρχίσει να προκαλεί η δράση του στους κόλπους της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία αισθανόταν εκτεθειμένη στις ασφυκτικές πιέσεις του.[32] Αιχμή του δόρατος της κριτικής των Γάλλων διπλωματών αποτελούσε, στην πραγματικότητα, ο διττός ρόλος του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου ως θρησκευτικού και πολιτικού ηγέτη των Ελληνοκυπρίων, ο οποίος θεωρούνταν ολότελα ασυμβίβαστος με την πολιτική κουλτούρα της Ευρώπης. Σε αντίθεση με τον προκάτοχό του, ο Γάλλος πρέσβυς στην Αθήνα εμφανιζόταν ιδιαίτερα επικριτικός ως προς αυτόν τον «ανορθόδοξο συγκερασμό», αδυνατώντας να κατανοήσει την ελληνική ιστορική παράδοση, στο πλαίσιο της οποίας Ορθοδοξία και Ελληνισμός αποτελούν αδιάρρηκτες έννοιες. Σε έκθεση που απηύθυνε τον Μάιο του 1954 προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Γαλλίας, υπογράμμιζε με έμφαση ότι εξίσου επιλήψιμη με τα αυστηρά μέτρα που εφάρμοσε η βρετανική διοίκηση στην Κύπρο, με σκοπό τον αφελληνισμό του νησιού, ήταν η δράση του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου, ο οποίος, με την αρωγή των κληρικών του, εκβίαζε

29. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/121, Βαλέτα, 18 Ιουλίου 1953, No. 189/EU, Γενικό Προξενείο στη Μάλτα και την Κύπρο προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

30. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/121, Αθήνα, 27 Μαρτίου 1953, No. 311/EU, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

31. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/121, Βαλέτα, 8 Απριλίου 1952, No. 102/EU, Βαλέτα, 30 Απριλίου 1953, No. 112/EU και Βαλέτα, 6 Οκτωβρίου 1953, No. 253/EU, Γενικό Προξενείο στη Μάλτα και την Κύπρο προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

32. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/121, Αθήνα 27 Ιουλίου 1952, No. 679, Αθήνα, 27 Μαρτίου 1953, No. 311/EU και Αθήνα, 1 Ιουλίου 1953, No. 505/EU, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

το ποίμνιό του απειλώντας με αυστηρές θρησκευτικές ποινές όσους πιστούς επιδείκνυαν έλλειψη ζήλου ως προς το ζήτημα της Ένωσης.[33] Τούτη η άποψη, την οποία συμμερίζονταν και άλλοι ξένοι διπλωμάτες,[34] παρά τα στοιχεία υπερβολής που μπορεί να εμπεριέχει, αντικατοπτρίζει την εντύπωση που είχε εδραιωθεί στους ξένους διπλωματικούς κύκλους για το ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας στο Κυπριακό, εντύπωση που δεν φαίνεται να είχε αντιληφθεί διόλου η ελληνοκυπριακή πλευρά.

Μολαταύτα, η κατηγορία που προσήπταν οι ιθύνοντες της γαλλικής διπλωματίας στην Αθήνα, περί επίδειξης πολιτικής ανωριμότητας, δεν σχετιζόταν μόνο με την αδυναμία της να θέσει υπό τον έλεγχό της τη δράση της κοινής γνώμης και της Ορθόδοξης Εκκλησίας στο Κυπριακό. Παράλληλα, εδραζόταν στην αβελτηρία της να αποτιμήσει ορθά το ρόλο της Τουρκίας στο ζήτημα αυτό. Και τούτο διότι η ελληνική κυβέρνηση θεωρούσε ότι η παρέμβασή της οφειλόταν μόνο στην υποδαύλιση της Βρετανίας, τη στιγμή που η Άγκυρα είχε καταστήσει σαφές το ενδιαφέρον της για οποιαδήποτε τροποποίηση ως προς το εδαφικό καθεστώς του νησιού.[35] Μάλιστα, η κυβέρνηση Menderes δεν δίστασε να εφιστήσει, με επίσημο διάβημά της, την προσοχή της Αθήνας στον κίνδυνο που ενείχε για τις διμερείς σχέσεις των δύο χωρών η έγερση του Κυπριακού στον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών, προσδοκώντας ότι η πρωτοβουλία αυτή δεν θα έπεφτε στο κενό.[36]

Ο Γάλλος πρέσβυς στην Άγκυρα εκτιμούσε ότι η κυβέρνηση Menderes ήταν εξίσου ευάλωτη με την Αθήνα στις πιέσεις του Τύπου και της κοινής γνώμης. Και τούτο διότι, παρά τις αλλεπάλληλες εκκλήσεις της για επίδειξη μετριοπάθειας, δεν μπορούσε να αγνοήσει τα αισθήματα του τουρκικού λαού στο Κυπριακό, καθώς μία τέτοια στάση θα εκλαμβανόταν, αν όχι ως προδοσία, τουλάχιστον ως αδυναμία. Υπό το πρίσμα αυτό, ακολουθώντας τη συλλογιστική του προκατόχου του, σύμφωνα με την οποία το Κυπριακό επρόκειτο να εξελιχθεί σε μία αμιγώς ελληνοτουρκική διένεξη, εμφανιζόταν έντονα προβληματισμένος για τους καρπούς που θα μπορούσε να αποφέρει μία

33. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/122, Αθήνα, 20 Μαΐου 1954, No. 470/EU, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

34. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/121, Αθήνα, 31 Μαρτίου 1954, No. 325/326, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

35. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/121, Αθήνα, 3 Απριλίου 1952, No. 322/EU, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι και Άγκυρα, 11 Μαΐου 1952, No. 304/307, Πρεσβεία Άγκυρας προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

36. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/121, Άγκυρα, 6 Απριλίου 1954, No. 581/582 και Άγκυρα, 15 Απριλίου 1954, No. 439/EU, Πρεσβεία Άγκυρας προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

συμφωνία μεταξύ των δύο χωρών αναφορικά με την Κύπρο, τη στιγμή που η κοινή γνώμη τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Τουρκία αμφισβητούσε εμπράκτως το οικοδόμημα της ελληνοτουρκικής φιλίας.[37]

Η εκτίμηση του Γάλλου διπλωμάτη δεν ήταν διόλου παρακινδυνευμένη. Ανήσυχος για το εύρος των επιθέσεων που εξαπέλυε, ολοένα και συχνότερα, σύσσωμος ο τουρκικός Τύπος εναντίον της Ορθόδοξης Εκκλησίας, καθιστώντας την υπεύθυνη για τη «μεγαλομανία» των Ελλήνων, δεν έκρυβε στις εκθέσεις του προς το Quai d'Orsay το φόβο του για το μέλλον τόσο του Οικουμενικού Πατριαρχείου όσο και της ελληνικής μειονότητας στην Τουρκία, το οποίο θεωρούσε ιδιαιτέρως επισφαλές.[38] Το ψήφισμα που εξέδωσε η Επιτροπή για την Υπεράσπιση της Κύπρου, στο στόχαστρο της οποίας τέθηκε όχι μόνο ο Οικουμενικός Πατριάρχης αλλά και το σύνολο των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης, αποδείκνυε πόσο εύκολα θα μπορούσε να αναζωπυρωθεί το τουρκικό μένος εναντίον τους. Στο πλαίσιο τούτης της συλλογιστικής, ασκούσε δριμύτατη κριτική στους χειρισμούς της ελληνικής κυβέρνησης, την οποία κατηγορούσε ευθέως για αφροσύνη και έλλειψη πολιτικής σύνεσης. Και τουτο διότι επιχειρούσε εσφαλμένα να εμπλέξει την ελληνική μειονότητα στην πολιτική διαμάχη της με την Άγκυρα, επί του ζητήματος της Κύπρου, αδιαφορώντας επιδεικτικά για την άκρως ευάλωτη θέση της, γεγονός που δεν είχε διαφύγει ούτε της προσοχής του Οικουμενικού Πατριάρχη Αθηναγόρα.[39]

3. Η πορεία προς την προσφυγή στα Ηνωμένα Έθνη

Όμως η Αθήνα, έχοντας παρασυρθεί στη δίνη του Κυπριακού, δεν ήταν σε θέση ν' αποτιμήσει με τη δέουσα ψυχραιμία όλες αυτές τις παραμέτρους. Προβάλλοντας επισήμως ως άλλοθι την ασφυκτική πίεση που δεχόταν από την κοινή γνώμη της χώρας, την οποία καμία δημοκρατική κυβέρνηση που σεβόταν τον εαυτό της δεν μπορούσε να παραγνωρίσει σε ένα ζήτημα που άπτονταν της εθνικής ευαισθησίας των Ελλήνων, όπως η ίδια υπογράμμιζε σε εμπιστευτικό υπόμνημά της που κατατέθηκε τον Μάιο του 1954 προς το Quai d'Orsay, αποφάσισε να προχωρήσει, στις 22 Αυγούστου 1954, στη διεθνοποίηση του Κυπριακού, αξιώνοντας την εφαρμογή της αρχής της Αυτοδιά-

37. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/121, Άγκυρα, 15 Απριλίου 1954, No. 439/EU, Πρεσβεία Άγκυρας προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

38. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/122, Κωνσταντινούπολη, 24 Αυγούστου 1954, No. 903/EU, Πρεσβεία Άγκυρας προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

39. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/122, Κωνσταντινούπολη, 7 Σεπτεμβρίου 1954, No. 935/EU, Πρεσβεία Άγκυρας προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

θεσης των Λαών στην Κύπρο.[40] Ο κίνδυνος που διέτρεχε μετά την ανάληψη της πρωτοβουλίας αυτής είχε εγκαίρως επισημανθεί από τον Έλληνα πρέσβυ στο Λονδίνο, ο οποίος είχε προειδοποιήσει επανειλημμένως την κυβέρνησή του ως προς το θέμα αυτό. Εντούτοις, ο Β. Μόστρας εκμυστηρεύτηκε στον Γάλλο ομόλογό του ότι, στο σημείο που είχε αφήσει ο στρατάρχης Παπάγος να εξελιχθεί η κατάσταση, η προσφυγή της Ελλάδας στον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών καθίστατο πλέον αναπόφευκτη.[41]

Ο ρόλος που διαδραμάτισε στη λήψη της απόφασης του Έλληνα πρωθυπουργού η πολυθρύλητη συνάντησή του με τον Anthony Eden, τον Σεπτέμβριο του 1953 στην Αθήνα, υπήρξε αναμφίβολα καθοριστικός. Το ιταμό ύφος του επικεφαλής του Foreign Office, η τακτική του οποίου συχνά εξόργιζε τους συνομιλητές του, άσκησε καταλυτική επίδραση στην εύθραυστη ψυχολογία του Αλέξανδρου Παπάγου, ο οποίος αισθάνθηκε βαθύτατα προσβεβλημένος. Ο Γάλλος πρέσβυς στην Αθήνα αποδεχόταν την ερμηνεία αυτή, επισημαίνοντας σε έκθεσή του προς τον πολιτικό του προϊστάμενο ότι «η ειρωνεία δεν εκτιμήθηκε ποτέ στην Ελλάδα, ιδιαίτερα όταν επρόκειτο για εθνικές διεκδικήσεις».[42]

Εντούτοις, φαίνεται να διαφωνούσε με την εξέχουσα βαρύτητα που αποδιδόταν στη συνάντηση αυτή, υποστηρίζοντας ότι η απόφαση του Έλληνα πρωθυπουργού να προχωρήσει στη διεθνοποίηση του Κυπριακού εξυπηρετούσε άλλες πολιτικές σκοπιμότητες. Στο πλαίσιο αυτό, ο Γάλλος διπλωμάτης του απέδιδε εν πρώτοις το κίνητρο της πολιτικής φιλοδοξίας, θεωρώντας ότι έθελγε έντονα τον στρατιώτη Παπάγο η ιδέα να προσθέσει στους βαρυσήμαντους τίτλους του και εκείνον του ελευθερωτή της Κύπρου.[43] Αν και η σημασία της παραμέτρου αυτής δεν θα έπρεπε διόλου να υποτιμηθεί, πίσω από την πρωτοβουλία του στρατάρχη διέβλεπε, ταυτόχρονα, μία κίνηση τακτικής στο πεδίο της εσωτερικής πολιτικής, καταλογίζοντάς του πολιτική υστεροβουλία. Και τούτο διότι χρησιμοποιούσε το Κυπριακό και τον παροξυσμό που επικρατούσε στην ελληνική κοινή γνώμη ως προς το ζήτημα αυτό προκειμένου να υπερκεράσει τις έριδες που είχαν αρχίσει να εκδηλώνονται στο εσωτερικό του *Ελληνικού Συναγερμού*. Στηλιτεύοντας με το γνώριμο δη-

40. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/122, Παρίσι, 5 Μαΐου 1954, Υπόμνημα της Ελληνικής Πρεσβείας προς το Quai d'Orsay.

41. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/122, Λονδίνο, 15 Μαΐου 1954, No. 2.122, Πρεσβεία Λονδίνου προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

42. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/122, Αθήνα, 20 Αυγούστου 1954, No. 730/EU, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

43. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/122, Αθήνα, 13 Αυγούστου 1954, No. 713/EU, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

κτικό του ύφος τις ενέργειες του Έλληνα πρωθυπουργού, ο επικεφαλής της γαλλικής πρεσβείας στην Αθήνα υπογράμμιζε ότι «ο σπόρος της ηλιθιότητας δεν είναι ποτέ αθώος και χωρίς κινδύνους. Η κυβέρνηση Παπάγου, κατατρυχόμενη από εσωτερικές δυσκολίες, είναι λάθος να τον αναπαράγει» (sic).[44]

Οι ισχυρισμοί του Γάλλου διπλωμάτη φαινόταν να ενισχύονται από τη δημόσια παραδοχή υψηλόβαθμων αξιωματούχων της ελληνικής κυβέρνησης ότι η Αθήνα δεν έτρεφε υψηλές προσδοκίες από την προσφυγή της στον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών, ευελπιστώντας μόνο σε ένα πλατωνικό ψήφισμα που θα καλούσε την Ελλάδα και τη Βρετανία σε διάλογο, αναγκάζοντάς την να υπαναχωρήσει από την αδιάλλακτη στάση της.[45] Προς το συμπέρασμα αυτό κατέτεινε, άλλωστε, και η έκκληση που απηύθυνε η κυβέρνηση Παπάγου προς τους συμμάχους της προκειμένου ν' αναλάβουν πρωτοβουλία διαμεσολάβησης προς το Λονδίνο, ούτως ώστε να προσέλθει, έως την καταληκτική ημερομηνία της 22ας Αυγούστου, στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων αποτρέποντας την ύστατη στιγμή την έγερση του Κυπριακού στον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών.[46]

Συνεκτιμώντας τα δεδομένα αυτά, δεν έκρυβε την ανησυχία του για την κρίσιμη τροπή, που θα μπορούσε να προσλάβει το Κυπριακό, καθώς πλησίαζε η ημερομηνία εγγραφής του στην ημερήσια διάταξη της 9ης Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών. Και τούτο διότι ούτε η παράδοση των στενών δεσμών φιλίας που συνέδεαν την Ελλάδα με τη Βρετανία ούτε οι κοινοί τους αγώνες κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου μπορούσαν ν' αποσοβήσουν την κορύφωση της έντασης, αφού το κίνημα της Ένωσης είχε προσλάβει πλέον τέτοιο εύρος, που ήταν σχεδόν αδύνατο ν' ανασχεθεί.[47]

Οι επιδεικτικές δηλώσεις αδιαλλαξίας, στις οποίες επιδίδονταν, αφρόνως, αξιωματούχοι της βρετανικής κυβέρνησης σε όλο αυτό το διάστημα, είχαν αναμφίβολα συμβάλει προς την κατεύθυνση αυτή. Παράλληλα, όμως, ο Γάλλος διπλωμάτης εκτιμούσε ότι καταλυτικό ρόλο στην όξυνση του Κυπριακού

44. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/122, Αθήνα 23 Αυγούστου 1954, No. 737/EU, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

45. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/122, Νέα Υόρκη, 30 Ιουνίου 1954, No. 1672, Μόνιμη αντιπροσωπεία στον ΟΗΕ προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι και Παρίσι, 4 Αυγούστου 1954, Σημείωμα της Ελληνικής Πρεσβείας στο Παρίσι προς τον πρωθυπουργό Mendes-France.

46. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/122, Παρίσι, 5 Μαΐου 1954, Υπόμνημα της Ελληνικής Πρεσβείας προς το Quai d'Orsay και Παρίσι, 1η Ιουλίου 1954, Σημείωμα της Διεύθυνσης Νοτίου Ευρώπης.

47. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/122, Αθήνα, 5 Αυγούστου 1954, No. 673/EU και Αθήνα, 13 Αυγούστου 1954, No. 713/EU, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

διαδραμάτισε και η τοποθέτηση του Αλέξη Κύρου, πρωτοστάτη της εξέγερσης του 1931, στη θέση του γενικού γραμματέα του Υπουργείου Εξωτερικών. Και τούτο διότι, αντιβαίνοντας στη μετριοπαθή στάση που είθιστο να επιδεικνύει το Υπουργείο Εξωτερικών σε ανάλογες περιστάσεις, εισηγήθηκε την υιοθέτηση μιας άκρως επιθετικής πολιτικής ως προς το ζήτημα της Κύπρου, επιτρέποντας στον εαυτό του να παρασυρθεί από τα προσωπικά του αισθήματα πικρίας. Ο Γάλλος πρέσβυς στην Αθήνα δεν έκρυβε την απογοήτευσή του ως προς το σημείο αυτό, παρατηρώντας ότι άτομα που στερούνταν της απαιτούμενης ψυχραιμίας είχαν καταλάβει καίριες θέσεις, σε μία κρίσιμη στιγμή, που η έξαψη της ελληνικής κοινής γνώμης είχε πλέον προσλάβει ανησυχητικές διαστάσεις.[48]

Σε αντίθεση με τη γαλλική πρεσβεία στην Αθήνα, η βρετανική πλευρά είχε εμφανώς υποτιμήσει το μέγεθος της απειλής που συνιστούσε το Κυπριακό για την πορεία των ελληνοβρετανικών σχέσεων. Πράγματι, η κυβέρνηση του Λονδίνου, η οποία εμφανιζόταν σίγουρη για την υποστήριξη της Ουάσιγκτον, αντιμετώπιζε την άνοιξη του 1954 με παροιμιώδη ψυχραιμία το ενδεχόμενο μίας ελληνικής προσφυγής στον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών. Ενδεικτική του κλίματος αυτού ήταν η πεποίθηση του γενικού γραμματέα του Foreign Office, Sir Ivone Kirkpatrick, ότι «εάν η Ελλάδα προσέφευγε στον ΟΗΕ ως προς το ζήτημα της Κύπρου, θα έσπαγε τα μούτρα της» (sic).[49]

Μολαταύτα, τούτη η εκπεφρασμένη βεβαιότητα, χαρακτηριστικό δείγμα της βρετανικής αλαζονείας, επρόκειτο σύντομα να μετατραπεί σε έκδηλη ανησυχία. Ο εκπρόσωπος της Γαλλίας στην έδρα του ΟΗΕ στη Νέα Υόρκη αποκάλυπτε σε έκθεσή του προς το Quai d'Orsay ότι η βρετανική αντιπροσωπεία δεν έκρυβε τον έντονο προβληματισμό της για την τροπή που θα μπορούσε να προσλάβει η συζήτηση επί του Κυπριακού στη Γενική Συνέλευση του διεθνούς οργανισμού, καθώς θεωρούνταν πλέον βέβαιο ότι η Αθήνα δεν μπορούσε να υπαναχωρήσει από τη διακηρυγμένη θέση της. Ιδιαιτέρως φαινόταν να την απασχολεί η στάση που θα τηρούσε επί του θέματος η αμερικανική αντιπροσωπεία. Και τούτο διότι, παρά τις επαφές που είχε τόσο με υψηλόβαθμους αξιωματούχους του State Department όσο και με τον John Foster Dulles αυτοπροσώπως, δεν είχε πεισθεί ότι η κυβέρνηση των Ηνωμέ-

48. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/122, Αθήνα, 5 Αυγούστου 1954, No. 673/EU, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

49. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/122, Λονδίνο, 15 Μαΐου 1954, No. 2.122, Πρεσβεία Λονδίνου.

νων Πολιτείων θα τασσόταν εναντίον της εγγραφής του Κυπριακού στην ημερήσια διάταξη της 9ης Γενικής Συνέλευσης.[50]

Σε μία προσπάθεια να εξασφαλίσει την αμερικανική υποστήριξη, η κυβέρνηση του Λονδίνου, με επίσημο διάβημά της προς την Ουάσιγκτον, αξίωνε την αποχή της αμερικανικής αντιπροσωπείας κατά την επικείμενη συζήτηση για την εγγραφή του Κυπριακού. Ωστόσο, η αντίδραση του State Department δεν ήταν διόλου ενθαρρυντική, μολονότι αρνητική απάντηση ως προς την πιθανότητα στήριξης του αιτήματός της είχε δώσει αντιστοίχως και στην Αθήνα.[51] Η κυβέρνηση των ΗΠΑ, μη θέλοντας να δυσαρεστήσει αμφοτέρους, φαινόταν να προσανατολίζεται προς τη λύση της αποχής, πρόθεση που με επίσημο υπόμνημά της γνωστοποίησε προς το Quai d'Orsay λίγο πριν την κρίσιμη ψηφοφορία της 24ης Σεπτεμβρίου 1954.[52] Αν και δεν έκρυβε την απογοήτευσή της για την τροπή που είχε λάβει το ζήτημα της Κύπρου, η Ουάσιγκτον δεν παραιτούνταν από την προσπάθεια εξεύρεσης συμβιβαστικής λύσης, ευελπιστώντας ότι το σχέδιο περί παραχώρησης εσωτερικής αυτονομίας στο νησί είχε σημαντικές πιθανότητες επιτυχίας, άποψη που δεν συμμεριζόταν διόλου η γαλλική πρεσβεία στην Αθήνα.[53]

Το ενδεχόμενο της αποχής κατά τη διάρκεια της ψηφοφορίας για την εγγραφή του Κυπριακού στην ημερήσια διάταξη της 9ης Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών δεν απέκλειε, το καλοκαίρι του 1954, ούτε η Διεύθυνση του Τμήματος Νοτίου Ευρώπης του Quai d'Orsay, θεωρώντας δέον να συμβουλευτεί ως προς το ζήτημα αυτό την κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών. Και τούτο διότι, εάν εκείνη αποφάσιζε να υιοθετήσει τη στάση της αποχής, τότε θα ήταν πιο εύκολο να αιτιολογήσει το Παρίσι τη θέση του έναντι του Λονδίνου. Άλλωστε, τη δέουσα κατανόηση ως προς την επιλογή αυτή αναμενόταν ότι θα επιδείκνυε και η Αθήνα, η οποία είχε αποφασίσει ν' απόσχει στο παρελθόν από τις ψηφοφορίες που διεξήχθησαν για τα ζητήματα του Μαρόκου και της Τυνησίας, προτάσσοντας αφενός το συμφέρον της ελλη-

50. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/122, Νέα Υόρκη, 5 Αυγούστου 1954, No. 1820, Μόνιμη αντιπροσωπεία στον ΟΗΕ.

51. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/122, Αθήνα, 18 Αυγούστου 1954, No. 813, Πρεσβεία Αθηνών.

52. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/123, Παρίσι, 23 Σεπτεμβρίου 1954, No. 1249/SC, Secrétariat des Conférences.

53. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/122, Ουάσιγκτον, 18 Αυγούστου 1954, No. 4834/4839, Πρεσβεία Ουάσιγκτον προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι και Αθήνα, 26 Αυγούστου 1954, No. 824, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

νικής παροικίας στην Αίγυπτο και αφετέρου το ζήτημα της Κύπρου.[54] Εντούτοις, αυτό το συμπέρασμα ήταν άκρως επισφαλές. Και τούτο διότι οι ιθύνοντες της γαλλικής διπλωματίας φαινόταν να λησμονούν ότι το Παρίσι όχι μόνο δεν είχε επιδείξει την ανοχή που τώρα απαιτούσε από την Αθήνα, αλλά, αντίθετα, της είχε ασκήσει ασφυκτικές πιέσεις, ώστε ν' αναθεωρήσει τη στάση της χρησιμοποιώντας απροκάλυπτα ως απειλή το ζήτημα της Κύπρου.[55]

Οι εκτιμήσεις αυτές, που μάλλον ως ευσεβείς πόθοι θα μπορούσαν να θεωρηθούν τη δεδομένη χρονική στιγμή παρά ως εύλογες διαπιστώσεις, απηχούσαν τους προβληματισμούς που ταλάνιζαν το Quai d'Orsay. Πράγματι, η αμετάκλητη απόφαση της Αθήνας να προχωρήσει τον Αύγουστο του 1954 στη διεθνοποίηση του Κυπριακού είχε φέρει σε ιδιαιτέρως δύσκολη θέση τη γαλλική κυβέρνηση. Και τούτο διότι, εάν το Παρίσι τασσόταν υπέρ της διατήρησης του εδαφικού καθεστώτος της Κύπρου, στάση απολύτως δικαιολογημένη βάσει των συμμαχικών δεσμών που το συνέδεαν πρωτίστως με το Λονδίνο και δευτερευόντως με την Άγκυρα, ήταν απολύτως βέβαιο ότι θα έθετε σε σοβαρό κίνδυνο την κυρίαρχη θέση που κατείχε η Γαλλία στην Ελλάδα στον τομέα του πολιτισμού, καθιστώντας δύσκολη τη διαπραγμάτευση, που ήταν ήδη σε εξέλιξη, για τη διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας στα ελληνικά σχολεία. Επιπλέον, εικαζόταν ότι δεν θα έμενε ανέπαφη ούτε η εξαγωγική δραστηριότητα των γαλλικών βιομηχανιών, η οποία θα εκτίθετο εφεξής στην εχθρική διάθεση της ελληνικής κοινής γνώμης.[56]

Εντούτοις, η διχοστασία που επικρατούσε στους κόλπους του Quai d'Orsay, έμελλε σύντομα να αρθεί. Σε σημείωμά της προς το Secrétariat des Conférences τον Αύγουστο του 1954, η Διεύθυνση του Τμήματος Νοτίου Ευρώπης υπογράμμιζε ότι αφενός η γαλλοβρετανική συνεννόηση και αφετέρου η ανεπιφύλακτη στήριξη που είχε προσφέρει στο παρελθόν η Βρετανία ως προς τις γαλλικές θέσεις, κατά τη συζήτηση των θεμάτων της Βορείου Αφρικής στα Ηνωμένη Έθνη, θα έπρεπε να ληφθούν σοβαρά υπόψη, καθορίζοντας τη στάση της γαλλικής αντιπροσωπείας στον διεθνή οργανισμό.[57] Πιθανώς, στη λήψη της απόφασης αυτής ίσως να συνετέλεσε και το γεγονός

54. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/122, Παρίσι, 1 Ιουλίου 1954, Σημείωμα της Διεύθυνσης Νοτίου Ευρώπης.

55. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/121, Βαλέτα, 7 Μαΐου 1952, No. 129/EU, Γενικό Προξενείο Μάλτας και Κύπρου προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι και Αθήνα, 20 Οκτωβρίου 1952, No. 902/EU, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

56. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/122, Παρίσι, 1 Ιουλίου 1954, Σημείωμα της Διεύθυνσης Νοτίου Ευρώπης και Αθήνα, 20 Αυγούστου 1954, No. 820, Πρεσβεία Αθηνών.

57. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/122, Παρίσι, 5 Αυγούστου 1954, No. 737/EU, Σημείωμα για το Secrétariat des Conférences.

ότι έως τις αρχές Αυγούστου δεν είχε υποβληθεί στο Παρίσι κανένα επίσημο αίτημα από την κυβέρνηση Παπάγου που ν' αξίωνε τη γαλλική υποστήριξη στο Κυπριακό.[58]

Στην κίνηση αυτή προέβη εν τέλει η Αθήνα προς τα τέλη του καλοκαιριού του 1954, αξιώνοντας, με επίσημο υπόμνημα που υπέβαλε η ελληνική Πρεσβεία στο Παρίσι, την αποχή της γαλλικής αντιπροσωπείας από τη διαδικασία εγγραφής του Κυπριακού στην ημερήσια διάταξη της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ, προκαλώντας μεγάλη αμηχανία στους κόλπους του Quai d'Orsay.[59] Εντείνοντας τις πιέσεις της ελληνικής πλευράς προς τη γαλλική κυβέρνηση, ο Αλέξης Κύρου, γενικός γραμματέας του Υπουργείου Εξωτερικών, διαμήνυσε χωρίς περιστροφές προς τον Γάλλο πρέσβυ ότι, αν και η Αθήνα κατανοούσε τη δύσκολη θέση στην οποία βρισκόταν το Παρίσι αναφορικά με το ζήτημα της Κύπρου, θα έπρεπε να ήταν έτοιμο ν' αντιμετωπίσει τις συνέπειες μιας αρνητικής ψήφου στο Κυπριακό, τονίζοντας ότι μία τέτοια ενέργεια θα προκαλούσε μεγάλη απογοήτευση στον ελληνικό λαό.[60]

Το ήδη τεταμένο κλίμα που επικρατούσε στις σχέσεις των δύο χωρών επρόκειτο να επιδεινωθεί ακόμη περισσότερο από μία παρεξήγηση που λίγο έλειψε να εξελιχθεί σε διπλωματικό επεισόδιο, απόρροια της εσφαλμένης συνεννόησης μεταξύ της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Νέα Υόρκη και του Υπουργείου Εξωτερικών. Σε τηλεγράφημά του από την έδρα του διεθνούς οργανισμού, ο Στέφανος Στεφανόπουλος εφιστούσε την προσοχή της Αθήνας διότι, σύμφωνα με ασφαλείς πληροφορίες, αναμενόταν να υποβληθεί από τη γαλλική αντιπροσωπεία πρόταση περί αναβολής της συζήτησης του Κυπριακού στη Γενική Συνέλευση του επόμενου έτους. Η είδηση αυτή προκάλεσε την οξύτατη αντίδραση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, ο οποίος έθεσε τη Γαλλία προ των ευθυνών της, υπογραμμίζοντας στον επικεφαλής της γαλλικής πρεσβείας στην Αθήνα ότι μία τέτοια ενέργεια θα πυροδοτούσε την αγανάκτηση της ελληνικής κοινής γνώμης, επιφέροντας καίριο πλήγμα στις εύθραυστες ελληνογαλλικές σχέσεις. Ο εκπρόσωπος της γαλλικής αντιπροσωπείας στην έδρα των Ηνωμένων Εθνών διαμαρτυρήθηκε έντονα για το προ-

58. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/122, Αθήνα, 5 Αυγούστου 1954, No. 673/EU και Αθήνα, 13 Αυγούστου 1954, No. 713/EU, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

59. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/122, Παρίσι, 20 Αυγούστου 1954.

60. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/122, Αθήνα, 18 Αυγούστου 1954, No. 810/812, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

σβλητικό ύφος του Έλληνα υπουργού Εθνικής Αμύνης, θεωρώντας ως αποκύημα και μόνο της φαντασίας μία τέτοια πληροφορία.[61]

Μολαταύτα, η διευθέτηση της παρεξήγησης αυτής δεν αναιρούσε την έντονη δυσφορία που προκάλεσε στην Αθήνα η αρνητική ψήφος της Γαλλίας κατά τη διάρκεια της συζήτησης για την εγγραφή του Κυπριακού στην ημερήσια διάταξη της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ. Διερμηνεύοντας τα συναισθήματα της ελληνικής κοινής γνώμης, ο Στέφανος Στεφανόπουλος διατύπωσε στον Γάλλο πρέσβυ το έκδηλο παράπονο της κυβέρνησής του για τη στάση της γαλλικής αντιπροσωπείας. Σε ακόμη πιο οξύ ύφος ήταν η παρέμβαση του επικεφαλής της Διεύθυνσης Δυτικής Ευρώπης του Υπουργείου Εξωτερικών. Ο Γ. Κούστας τόνισε στο σύμβουλο της γαλλικής πρεσβείας στην ελληνική πρωτεύουσα ότι το Παρίσι είχε σιωπηρά εξαπατήσει με τη στάση του την κυβέρνηση Παπάγου, ενέργεια τις συνέπειες της οποίας θα έπρεπε να ήταν πλέον έτοιμο να επωμιστεί. Η επίθεση αυτή, διόλου προσήκουσα για ένα διπλωμάτη, μπορούσε να προϊδεάσει το Παρίσι για τη στάση που θα τηρούσε εφεξής ο Αλέξης Κύρου, αρμόδιος επί των ζητημάτων που άπτονταν των γαλλικών συμφερόντων.[62]

Οι επιθέσεις αυτές, οι οποίες προκάλεσαν έκδηλη αμηχανία στους αξιωματούχους της γαλλικής πρεσβείας, ερμηνεύθηκαν εν πολλοίς ως απόρροια του αισθήματος πικρίας που δοκίμασε η Αθήνα μετά την ψηφοφορία στον ΟΗΕ, χωρίς να απηχούν τις πραγματικές προθέσεις της ελληνικής κυβέρνησης. Μολονότι το ελληνικό αίτημα υπέρ της εγγραφής του Κυπριακού στην ημερήσια διάταξη της Γενικής Συνέλευσης είχε υιοθετηθεί, η κυβέρνηση Παπάγου δεν έτρεφε υψηλές προσδοκίες για την εξέλιξη της συζήτησης στα Ηνωμένα Έθνη. Ενδεικτικές ήταν ως προς το σημείο αυτό οι δηλώσεις του υπουργού Εξωτερικών, μέσω των οποίων καλούσε τον ελληνικό λαό να μην προσδοκά άμεση και οριστική διευθέτηση του ζητήματος της Κύπρου.[63]

Την άποψη αυτή συμμεριζόταν απόλυτα και ο επικεφαλής της μόνιμης αντιπροσωπείας της Γαλλίας στα Ηνωμένα Έθνη. Και τούτο διότι οι διαφωνίες που εκδηλώθηκαν κατά την ψηφοφορία για την εγγραφή του Κυπριακού αποδείκνυαν ότι δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί η απαιτούμενη πλειοψηφία

61. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/123, Αθήνα, 22 Σεπτεμβρίου 1954, No. 886/888, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι, Νέα Υόρκη, 23 Σεπτεμβρίου 1954, No. 2180 και 2181, Μόνιμη Αντιπροσωπεία στη Νέα Υόρκη προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι, Παρίσι, 24 Σεπτεμβρίου 1954, No. 1673/1674, Κεντρική Υπηρεσία και Αθήνα, 2 Οκτωβρίου 1954, No. 920/921, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

62. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/123, Αθήνα, 12 Οκτωβρίου 1954, No. 952/954, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

63. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/123, Αθήνα, 8 Οκτωβρίου 1954, No. 859/EU και Αθήνα, 3 Νοεμβρίου 1954, No. 922/EU, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

για την υιοθέτηση ενός ψηφίσματος. Άλλωστε, πολλοί από τους εκπροσώπους των χωρών που είχαν ταχθεί υπέρ της εγγραφής του στην ημερήσια διάταξη έσπευσαν να δηλώσουν ότι η θετική τους ψήφος δεν προδίκαζε τη στάση των κυβερνήσεών τους ως προς την αρμοδιότητα της Γενικής Συνέλευσης να ασχοληθεί περαιτέρω με την ουσία του ζητήματος. Υπό το πρίσμα αυτό, κατέληγε στο συμπέρασμα ότι, εάν οι Βρετανοί προέβαιναν στους απαραίτητους ελιγμούς υιοθετώντας παρόμοια στάση με εκείνη της Γαλλίας επί των ζητημάτων της Βορείου Αφρικής, τότε η συζήτηση στα Ηνωμένα Έθνη θα έληγε υπέρ των θέσεων της κυβέρνησης του Λονδίνου. Εντούτοις, θα επρόκειτο, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του, για μία πύρρειο νίκη, καθώς το χάσμα που είχε δημιουργηθεί μεταξύ των εμπλεκομένων χωρών θα ήταν δύσκολο εφεξής να γεφυρωθεί.[64]

Πράγματι, τα μηνύματα που ερχόντουσαν από τις πρεσβείες της Γαλλίας προς το Quai d'Orsay δεν ήταν διόλου ενθαρρυντικά. Μετά την ψηφοφορία στον ΟΗΕ, ο Γάλλος πρέσβυς στην Αθήνα επισήμαινε την εμφάνιση ενός επικίνδυνου φαινομένου, που επρόκειτο ν' αποτελέσει στο μέλλον σταθερό σημείο αναφοράς στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας, την εκδήλωση ενός έντονου αντιαμερικανισμού μέσα στους κόλπους της χώρας.[65] Παράλληλα, όμως, σε αναβρασμό βρισκόταν, σύμφωνα με τη γαλλική πρεσβεία στο Λονδίνο, και η κοινή γνώμη στη Βρετανία. Και τούτο διότι, παρά την πρόσκαιρη ικανοποίηση που της προκάλεσε η απόφαση της Γενικής Συνέλευσης στις 17 Δεκεμβρίου 1954 να μην ασχοληθεί περαιτέρω με το ζήτημα της Κύπρου, αφού δεν διαφαινόταν η πιθανότητα εξεύρεσης μιας λύσης επ' αυτού, τα βίαια επεισόδια που εκδηλώθηκαν στη Μεγαλόνησο αμέσως μετά την υιοθέτησή της πυροδότησαν εκ νέου έντονες αντεγκλήσεις ως προς το χειρισμό του Κυπριακού τόσο στα αρμόδια κοινοβουλευτικά όργανα όσο και στον βρετανικό Τύπο.[66]

Μεγαλύτερο έλεγχο επί της καταστάσεως φαινόταν να διατηρεί η κυβέρνηση Menderes, η οποία είχε κατορθώσει ως ένα βαθμό να συγκρατήσει τις ανθελληνικές εκδηλώσεις, στις οποίες επιδίδονταν τόσο ο Τύπος όσο και η κοινή γνώμη της χώρας. Εντούτοις, ο επικεφαλής της γαλλικής πρεσβείας στην τουρκική πρωτεύουσα, αμφισβητώντας ευθέως τα κίνητρα της Άγκυρας,

64. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/123, Νέα Υόρκη, 25 Σεπτεμβρίου 1954, No. 2213/2214, Μόνιμη Αντιπροσωπεία στη Νέα Υόρκη.

65. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/123, Αθήνα, 3 Νοεμβρίου 1954, No. 922/EU, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

66. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/123, Λονδίνο, 22 Δεκεμβρίου 1954, No. 2352/EU, Πρεσβεία Λονδίνου προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

σημείωνε εύστοχα ότι δίχως να διακυβεύονται ουσιαστικά τα πραγματικά της συμφέροντα, μπορούσε εύσχημα να θυσιάσει την εθνικιστική φρενίτιδα για το Κυπριακό προς όφελος της ελληνοτουρκικής φιλίας, όντας βέβαιη για την απόρριψη του ελληνικού αιτήματος στον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών.[67]

Υπό το πρίσμα αυτό, η προσπάθεια που αναλήφθηκε, με εκατέρωθεν δηλώσεις, για την εκτόνωση της έντασης που σοβούσε στις σχέσεις των δύο χωρών δεν έπεισε διόλου τον Γάλλο πρέσβυ, ο οποίος θεωρούσε ότι η ελληνοτουρκική φιλία είχε επίπλαστο χαρακτήρα. Η Άγκυρα, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του, ανέμενε εφεξής σαφείς κινήσεις επίδειξης μετριοπάθειας από την Αθήνα, αφού δεν ήταν πλέον διατεθειμένη να επιφορτιστεί μόνη της το βάρος της διατήρησής της. Επανερχόμενος στις αρχικές του εκτιμήσεις, ήταν απόλυτα πεπεισμένος ότι το Κυπριακό είχε αναδείξει με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο τον άκρως επισφαλή χαρακτήρα των ελληνοτουρκικών σχέσεων, δεδομένου ότι οι περιώνυμοι δεσμοί φιλίας που είχαν σφυρηλατηθεί μεταξύ των δύο χωρών δεν ανταποκρίνονταν στο πραγματικό αίσθημα της κοινής γνώμης ούτε στην Ελλάδα, αλλά ούτε και στην Τουρκία. Έχοντας υπαγορευθεί από πολιτικές σκοπιμότητες, το οικοδόμημα της ελληνοτουρκικής φιλίας μπορούσε πολύ εύκολα να διασαλευτεί, αφού οποιαδήποτε αφορμή αρκούσε για να αναζωπυρώσει την εχθρότητα μεταξύ των δύο λαών.[68]

Τα συμπεράσματα στα οποία έτειναν οι πρέσβεις της Γαλλίας επιβεβαιώνονταν και από τις εκτιμήσεις του επικεφαλής της γαλλικής αντιπροσωπείας στα Ηνωμένα Έθνη. Έχοντας παρακολουθήσει εκ του σύνεγγυς τις συζητήσεις που διεξήχθησαν κατά τη διαδικασία εγγραφής του Κυπριακού στην ημερήσια διάταξη της Γενικής Συνέλευσης, επισήμανε ότι όχι μόνο δεν συντέλεσαν στη διευθέτηση του ζητήματος, αλλά απεναντίας έφεραν σε οξύτατη αντιπαράθεση την Ελλάδα, η οποία αποξενώθηκε από τους παραδοσιακούς της εταίρους, με τη Βρετανία, θέτοντας παράλληλα σε δοκιμασία τη βαλκανική συμμαχία. Συνεκτιμώντας τα δεδομένα αυτά, ο Γάλλος αξιωματούχος κατέληγε στο συμπέρασμα ότι η επιλογή της διεθνοποίησης του Κυπριακού τη δεδομένη χρονική στιγμή δεν ήταν λελογισμένη ενέργεια και από αυτήν εξήλθαν ζημιωμένα όλα τα εμπλεκόμενα μέρη και περισσότερο όλων ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών.[69]

67. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/123, Κωνσταντινούπολη, 21 Σεπτεμβρίου 1954, No. 991/EU, Πρεσβεία Άγκυρας προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

68. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/123, Κωνσταντινούπολη, 5 Οκτωβρίου 1954, No. 1033/EU, Άγκυρα, 15 Νοεμβρίου 1954, No. 1175/EU και Άγκυρα, 27 Δεκεμβρίου 1954, No. 1304/EU, Πρεσβεία Άγκυρας προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

69. MAE/CADC, SE 1949-1955, 189QO/123, Νέα Υόρκη, 22 Δεκεμβρίου 1954, No. 1857/SC, Μόνιμη αντιπροσωπεία στον ΟΗΕ προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

Συμπεράσματα

Η απόφαση της Γαλλίας να ταχθεί υπέρ της προάσπισης των βρετανικών θέσεων κατά τη διαδικασία έγερσης του Κυπριακού στον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών ήταν μία καθαρά πολιτική επιλογή, που υπαγορεύτηκε από τις σκοπιμότητες της εποχής. Μολαταύτα, οι Γάλλοι διπλωμάτες δεν δίστασαν ν' ασκήσουν οξύτατη κριτική στην αδιαλλαξία που επέδειξε η κυβέρνηση του Λονδίνου, επισημαίνοντας τον καθοριστικό της ρόλο στο αδιέξοδο που σημειώθηκε στο Κυπριακό, καταδεικνύοντας ταυτόχρονα την υστεροβουλία που υπέκρυπταν, εκ μέρους της Άγκυρας, οι ενέργειές της περί επίδειξης μετριοπάθειας.

Όμως, κατά κύριο λόγο μέσω των εκθέσεών τους προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Γαλλίας στοιχειοθέτησαν την ολότελα εσφαλμένη πεποίθηση της Αθήνας ότι, παραβλέποντας τους κανόνες λειτουργίας του διεθνούς συστήματος της εποχής, θα μπορούσε να επιτύχει την Ένωση με την Κύπρο προτάσσοντας αποκλειστικά και μόνο τον δίκαιο χαρακτήρα του αιτήματός της. Η γαλλική πρεσβεία στην Αθήνα άσκησε δριμύτατη κριτική στους χειρισμούς των ελληνικών κυβερνήσεων στο Κυπριακό, στηλιτεύοντας τις δομικές αδυναμίες που χαρακτήριζαν την πολιτική ζωή της χώρας. Παρά το έντονα επικριτικό και ενίοτε δηκτικό ύφος των παρατηρήσεών τους, οι επισημάνσεις των Γάλλων διπλωματών δεν ήταν άδικες. Ακόμα κι αν σημειώνονται ενστάσεις προς ορισμένες κρίσεις τους, όπως ως προς το ρόλο που διαδραμάτισε η Ορθόδοξη Εκκλησία στη χειραγώγηση της κοινής γνώμης, τούτες αποτύπωναν με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο τη διάσταση αντιλήψεων που χώριζε την Αθήνα από τους δυτικούς της εταίρους. Αυτή ήταν μία αναπόδραστη πραγματικότητα, που η ελληνική πλευρά δύσκολα μπορούσε να παραβλέψει, εάν ήθελε να επιτύχει την ευόδωση των προσπαθειών της όχι μόνο στο ζήτημα της Κύπρου, αλλά στο σύνολο των εθνικών της θεμάτων.

Πάνος Κουργιώτης[*]

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΙΣΛΑΜ ΣΤΟ ΥΣΤΕΡΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ: Ο ΠΑΝΙΣΛΑΜΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΟΥ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΡΑΒΕΣ

[*] Δρ. Πολιτικών Επιστημών ΑΠΘ, Μεταδιδακτορικός ερευνητής Τμήματος Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Καθηγητής αραβικής γλώσσας του ΙΜΧΑ.

Εισαγωγή

Ένα από τα γνωρίσματα της τουρκικής διπλωματίας των τελευταίων ετών, ιδίως υπό το φως των δεδομένων που δημιούργησαν στην ευρύτερη περιοχή οι αραβικές λαϊκές εξεγέρσεις, είναι ότι βρίθει έντονων αναφορών στην κοινότητα της σουνιτικής πίστης μεταξύ του τουρκικού, αλλά και των δοκιμαζόμενων αραβικών λαών. Ακολούθως, ο αγώνας των Σύρων αδελφών ενάντια στον «τύραννο» Άσαντ ή το αίτημα περί αποκατάστασης της νομιμότητας στην Αίγυπτο, μετά την ανατροπή του ισλαμιστή προέδρου Morsi, η αντίσταση των Παλαιστινίων της Γάζας και η στρατηγική σχέση με το Κατάρ, έχουν αναδειχθεί σε ύψιστα διακυβεύματα της τουρκικής δημόσιας ζωής, ενώ πλέον επηρεάζουν και τις σχέσεις της Τουρκίας με τον υπόλοιπο κόσμο. Οι αναφορές αυτές θυμίζουν αντίστοιχες της αιγυπτιακής Μουσουλμανικής Αδελφότητας κατά τις δεκαετίες ’30 και ’40, όταν προσπαθούσε να εξάγει το δικό της συντηρητικό μοντέλο οργάνωσης και πάλης στους μουσουλμάνους της Αλγερίας, της Παλαιστίνης, της Ινδίας και της Ινδονησίας.[1]

Αναμφίβολα, αυτή η αραβοϊσλαμική επικέντρωση της εξωτερικής της πολιτικής υποβοήθησε σημαντικά την ανάδειξη της Τουρκίας σε περιφερειακή δύναμη της ανατολικής Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής και αντιστάθμισε τον αρνητικό αντίκτυπο του παγώματος των διαπραγματεύσεων για μία ενδεχόμενη ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση την χαραυγή του 21ου αιώνα. Πολλοί αναλυτές αναφέρθηκαν έκτοτε στην επικείμενη «οθωμανοποίηση» της τουρκικής διπλωματίας, αρχιτέκτονες της οποίας υπήρξαν οι ισλαμιστές ιθύνοντες του κυβερνώντος ΑΚΡ, ωστόσο δεν πρέπει να λησμονούμε ότι ήδη πριν το 2002, οπότε και ξεκίνησε η μακρά περίοδος εξουσίας του «σουλτάνου» Ταγίπ Ερντογάν, η Τουρκία προσπαθούσε να διεισδύσει στη

1. *Al-Ikhwān al-Muslimūn khamsūn ‘aāmān min Jihād* (Οι Αδελφοί Μουσουλμάνοι 50 χρόνια αγώνα) (Αλεξάνδρεια: Dar al-Da ‘wa, 1978), 126.

γειτονιά της χειραγωγώντας τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς των βαλκανικών κρατών με πρόσχημα το ενδιαφέρον της για τις ομόθρησκες κοινότητες, ενώ το ίδιο πράττει εδώ και χρόνια και όσον αφορά την ελληνική μουσουλμανική μειονότητα της δυτικής Θράκης.[2] Αντίστοιχα προσχήματα αναζητούσαν άλλωστε και οι Ρώσοι τσάροι, όταν στη Βαλκανική Χερσόνησο επικρατούσε η οθωμανική τάξη πραγμάτων. Εν ολίγοις, η χρησιμοποίηση της θρησκείας από το τουρκικό κράτος ως μέσου περιφερειακής ηγεμονίας και ενίσχυσης της ίδιας του της ταυτότητας δεν αποτελεί το προϊόν μιας πρόσφατης ιδεολογικής μεταστροφής, αντιθέτως πρόκειται για μία διαχρονική και μόνιμα διαθέσιμη επιλογή, ανεξαρτήτως του ποιος κυβερνάει (κεμαλικοί εθνικιστές, στρατιωτικές χούντες ή κεντροδεξιοί θιασώτες του πολιτικού Ισλάμ), η οποία υπερθεματίζεται κατά καιρούς, αναλόγως της συγκυρίας, εντός ή εκτός συνόρων.

Βέβαια, υπήρχαν και τα ιστορικά προηγούμενα από τα χρόνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Θα λέγαμε, μάλιστα, ότι πρόκειται για ένα κληρονομημένο μοντέλο τόσο πολιτιστικής διπλωματίας όσο και εξωτερικής, αλλά και εσωτερικής, πολιτικής, το οποίο χρησιμοποιήθηκε με μία κυμαινόμενη ένταση μεταξύ 1774 και 1914, όταν οι Οθωμανοί διαπραγματεύονταν τη θέση τους σε ένα ραγδαία μεταβαλλόμενο, περισσότερο παγκοσμιοποιημένο και αμείλικτο διεθνές περιβάλλον. Ιδίως κατά τις τελευταίες δεκαετίες της αυτοκρατορίας, η σφυρηλάτηση ενός αισθήματος ενότητας μεταξύ των σουνιτικών πληθυσμών της Ανατολίας και των αραβικών επαρχιών αποτέλεσε μία από τις κυριότερές της προτεραιότητες. Κατά την προσπάθεια αυτή, το οθωμανικό κράτος υπήρξε ο τελευταίος διεθνώς αναγνωρισμένος πολιτικός οργανισμός που επένδυσε τόσα πολλά στην επανίδρυση του Χαλιφάτου και τη σύγχρονη καθιέρωσή του, λίγες δεκαετίες πριν την οριστική του κατάργηση από τον ιδρυτή της τουρκικής δημοκρατίας. Η παρούσα μελέτη λοιπόν εστιάζει στην κατανόηση του χαρακτήρα αυτών των αυτοκρατορικών πρωτοβουλιών, καθώς και των πολιτικών αποτελεσμάτων που αυτές παρήγαγαν.

Ο οθωμανικός κόσμος μεταξύ 1774-1914: το μεταβαλλόμενο γεωπολιτικό πλαίσιο, η φύση των προκλήσεων και τα εργαλεία αντιμετώπισής τους

Αρχής γενομένης από τη συνθήκη του Κιουτσούκ–Καϊναρτζή, το 1774, η νικήτρια επί των Οθωμανών δυναστεία των Ρομανόφ υπό τη Μεγάλη Αικατερίνη αναγνώρισε το σουλτάνο ως χαλίφη των μουσουλμανικών πληθυσμών

2. Θάνος Βερέμης και Θάνος Π. Ντόκος, επιμ., *Η σύγχρονη Τουρκία: Κοινωνία, Οικονομία και Εξωτερική Πολιτική* (Αθήνα: ΕΛΙΑΜΕΠ, Παπαζήσης, 2002), 311-13, 331.

της Κριμαίας, με αντάλλαγμα την αντίστοιχη αναγνώριση των τσάρων από τους Οθωμανούς ως των μόνων εγγυητών των ορθόδοξων πληθυσμών της αυτοκρατορίας.[3] Απ' ό,τι φαίνεται, οι Ρώσοι νεκρανάστησαν στην ευρωπαϊκή διπλωματική γλώσσα έναν λίγο πολύ ξεχασμένο τίτλο μόνο και μόνο για να ικανοποιήσουν τις δικές τους αρπακτικές επιδιώξεις πέριξ της Μαύρης Θάλασσας και του Αιγαίου.

Καταρχάς, ας θυμηθούμε ότι το Χαλιφάτο ήταν αρχικά ένας καθαρά πολιτικός θεσμός, που επινοήθηκε από τους άμεσους διαδόχους του Μωάμεθ στη Μεδίνα, πολύ πριν κυκλοφορήσει το ίδιο το Κοράνι ως ένα και μοναδικό βιβλίο επί των ημερών του τρίτου Χαλίφη, 'Uthmān bn 'Affān, περί το 650 μ.Χ.[4] Όπως έγραψε και ο Αιγύπτιος θεολόγος 'Ali 'Abd al-Rāziq, το 1925, στο τολμηρό του έργο *Το Ισλάμ και οι βάσεις της Εξουσίας*, η θρησκευτική αποστολή του Προφήτη είχε λήξει με το θάνατό του και το Χαλιφάτο κλήθηκε να επιλύσει το ακανθώδες και αμφιλεγόμενο ζήτημα των σχέσεων της Κοινότητας των Μουσουλμάνων, γνωστής ως Ούμμα, με την κοσμική εξουσία και την κρατική οργάνωση.[5] Εν μέσω των βίαιων συγκρούσεων μεταξύ των μουσουλμανικών ομάδων για τη νομή της εξουσίας, των πολιτικών τους διαιρέσεων, που εν συνεχεία θα μεταμορφώνονταν και σε θεολογικές, και τη σταδιακή εδραίωση των πρώτων ισλαμικών δυναστειών, το Χαλιφάτο αναδείχθηκε σε ύψιστο πολιτικό–ιδεολογικό διακύβευμα του σουνιτικού κόσμου, εν αντιθέσει με το σιιτικό Ισλάμ που δημιούργησε τη δική του αντισταθμιστική παράδοση, αυτήν του Ιμαμάτου.[6] Παρ' όλα αυτά, με την πάροδο των αιώνων η εξουσία των Χαλιφών γινόταν όλο και πιο συμβολική, ενώ ο θεσμός έχασε την πολιτική του υπόσταση μετά την άλωση της έδρας του, της Βαγδάτης, από τους Μογγόλους εισβολείς, το 1258.

Έκτοτε αποκόπηκε από την αραβική, σουνιτική του μήτρα και θα επανεμφανιζόταν μόνο μετά από κάποιους αιώνες ως ιδεολογικό εργαλείο άσκησης περιφερειακής πολιτικής από τις εκάστοτε εξουσίες των νεότερων μουσουλ-

3. Donald Quataert, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία: οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006), 71.

4. M. A. Shaban, *Ισλαμική Ιστορία: Μία νέα ερμηνεία. Τόμ. Α (600-750),* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2006), 141.

5. Wajih Kuthrānī, *al-Daūla wa-l-Khilāfa fi-l-Khitāb al-'Arabī* (Το Κράτος και το Χαλιφάτο στο λόγο των Αράβων) (Βηρυτός: Dar al-Talī 'a, 1996), 27· Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age 179-1939* (London: Cambridge University Press, 2009), 186.

6. Για μια αντιδιαστολή των δύο ισλαμικών θεσμών σε σχέση με το σχίσμα Σουνιτών–Σιιτών, Αγγελική Ζιάκα, *Το σιιτικό Ισλάμ: οι κοινωνικές και πολιτικές του προεκτάσεις στη Μέση Ανατολή* (Θεσσαλονίκη: Κορνηλία Σφακιανάκη, 2004), 52-56.

μανικών κρατών ή, μετά την επίσημη κατάργησή του το 1924, ως σημείο αναφοράς διάφορων σύγχρονων φονταμενταλιστικών ρευμάτων, μεταξύ αυτών και των σημερινών τζιχαντιστικών ομάδων, όπως η al-Qa'ida ή το ISIS.[7] Η οθωμανική δυναστεία, λοιπόν, είχε προβάλει τις αξιώσεις της για μια «επανιδιοποίηση» του πολιτικά «ορφανού» θεσμού του Χαλιφάτου ήδη από τις αρχές του 16ου αιώνα (1517), όταν καταλήφθηκαν τα αραβικά εδάφη των Μαμελούκων και μαζί με αυτά οι ιερές πόλεις της Μέκκας και της Μεδίνας.[8] Η εξέλιξη εκείνη ήταν σημαντική για τις ενδομουσουλμανικές διεθνείς σχέσεις, ιδίως σε ό,τι αφορούσε τους πολέμους των Οθωμανών με τη σιιτική δυναστεία των Σαφαβιδών στο Ιράν, ωστόσο οι συνέπειες της συνθήκης του 1774 έμελλε να είναι σπουδαιότερες, καθώς ήταν η πρώτη φορά που ο σουλτάνος αναγνωρίστηκε ως Χαλίφης από μία δύναμη του σύγχρονου ευρωπαϊκού συστήματος ισχύος.

Ωστόσο, την ίδια ώρα που ο σουλτάνος «αναβαπτιζόταν» Χαλίφης, η αυτοκρατορία περίπου ρεζιλεύτηκε στην κοινή γνώμη των μουσουλμάνων υπηκόων της εξαιτίας ενός νέου προβλήματος, αυτή τη φορά στην καρδιά της Αραβικής Χερσονήσου και πλησίον της ιστορικής γενέτειρας του Ισλάμ, της Χετζάζης. Κατά το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, το υπερπουριτανικό θρησκευτικό κίνημα των Ουαχαμπιτών είχε εδραιωθεί στο μεγαλύτερο μέρος της χερσονήσου,[9] ορμώμενο από τις πόλεις–οάσεις του εμιράτου των Σαούντ στην κεντρική Αραβία, κηρύττοντας γενικευμένο τζιχάντ κατά των μουσουλμάνων που είχαν «παραστρατήσει», καταστρέφοντας τάφους επιφανών προσωπικοτήτων του Ισλάμ και παρενοχλώντας διαρκώς τις οθωμανικές επαρχίες της Συρίας και του Ιράκ, καθώς και τα καραβάνια των προσκυνητών.[10] Η πραγματικότητα βέβαια είναι ότι, όπως και αλλού, η αδυναμία επιβολής ενός άμεσου αυτοκρατορικού ελέγχου σε εκείνη την απομακρυσμένη και άνυδρη

7. Πάνος Κουργιώτης, «Το Χαλιφάτο ως Πολιτικό Αποτέλεσμα… ενενήντα χρόνια μετά την κατάργησή του (1924-2014)», *Κέντρο Μεσογειακών, Μεσανατολικών και Ισλαμικών Σπουδών Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου* (2014). http://cemmis.edu.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=538%3A-1924-2014&catid=76%3Agnomes&Itemid=1&lang=en

8. Αλέξιος Γ. Κ. Σαββίδης, *Δοκίμια Οθωμανικής Ιστορίας* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2002), 78.

9. Για μια αναλυτική παρουσίαση του Ουαχαμπισμού, Πάνος Κουργιώτης, «Μορφές "Επανίδρυσης του Ισλάμ" στη Νεότερη και Σύγχρονη Εποχή–Η εμφάνιση των Ισλαμικών Οργανώσεων: η περίπτωση των Αδελφών Μουσουλμάνων» (Διδακτορική διατριβή: Τμήμα Πολιτικών Επιστημών ΑΠΘ, 2013), 58-103.

10. Halil Inalcik και Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Vol. II 1600-1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 648. Επίσης, για την αδυναμία των Οθωμανών να καταστείλουν τις λεηλασίες των καραβανιών από τους Άραβες νομάδες, Michael Winter, *Egyptian Society under Ottoman Rule 1517-1798* (London and New York: Routledge, 1992), 62 και Suraiya Faroqhi, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο Κόσμος γύρω της* (Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2009), 148-49.

περιοχή πάντα επέτρεπε την ανάδυση αυτόνομων εμιράτων, τα οποία γίνονταν ανεκτά από την πρωτεύουσα, όσο δεν παραβίαζαν τις τοπικές ισορροπίες δυνάμεων και τις οικονομικές λειτουργίες εντός του πλαισίου της οθωμανικής εξουσίας.

Εν προκειμένω, η συμμαχία των Ουαχαμπιτών με τους Σαούντ είχε ξεφύγει από κάθε έλεγχο, δημιουργώντας επικίνδυνα προηγούμενα και αμφισβητώντας ξεκάθαρα την ανάγκη αφοσίωσης των αραβικών επαρχιών στο Χαλίφη–σουλτάνο. Η κατατρόπωση των Χασεμιτών που έχαιραν ειδικής μεταχείρισης από την Πύλη ως συνεχιστές του οίκου του Προφήτη (Bani Hashem) και η κατάληψη της Μέκκας, το 1803, από τους φανατικούς Ουαχαμπίτες ανέτρεψαν τις ισχύουσες ισορροπίες. Επιπλέον, οι βιαιότητες του σαουδικού εμιράτου, μεταξύ των οποίων και η καταστροφή του τάφου του ίδιου του Μωάμεθ, καταρράκωσαν το γόητρο των σουλτάνων ως *Υπηρετών των δύο ιερών πόλεων*, ένας εξίσου τιμητικός τίτλος που εδώ και δεκαετίες κατέχεται μόνον από τους βασιλείς της Σαουδικής Αραβίας. Ως εκ τούτου, ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ (1808-1839), ο οποίος είχε να αντιμετωπίσει και τις σερβικές εξεγέρσεις της περιόδου εκείνης, κατέστησε την «απελευθέρωση του Ισλάμ από τους αιρετικούς» άμεση προτεραιότητα της βασιλείας του.[11] Θα λέγαμε ότι τα πρώτα σπέρματα του μετέπειτα δημοφιλέστατου Πανισλαμισμού εντοπίζονται σε εκείνες τις εκστρατείες εκκαθάρισης των ιερών πόλεων.

Η απειλή των Ουαχαμπιτών–Σαούντ υπήρξε και η μεγαλύτερη πρόκληση που αντιμετώπισε μέχρι τότε η οθωμανική δυναστεία από τις αραβικές επαρχίες της, οι πληθυσμοί των οποίων θεωρούνταν κατά γενική ομολογία νομιμόφρονες λόγω της ομόδοξης σουνιτικής τους πίστης με τους Οθωμανούς κυβερνήτες. Το γεγονός ότι η εξέγερση εκείνη προκλήθηκε από ένα αραβικό κίνημα με φονταμενταλιστικές αναφορές, το οποίο έθετε εν αμφιβόλω ολόκληρη την προσπάθεια θρησκευτικής νομιμοποίησης του οθωμανικού κράτους, όπως αυτή συντελούνταν μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ–Καϊναρτζή, ήταν άκρως ανησυχητικό. Επομένως, μετά τη συντριβή του σαουδικού εμιράτου με τη συνδρομή των κυβερνητών της Αιγύπτου, οι Οθωμανοί σουλτάνοι επένδυσαν εκ νέου στο λαβωμένο τους Χαλιφάτο, στην προσπάθειά τους να ενισχύσουν τη θέση τους τόσο εντός όσο κι εκτός της αυτοκρατορίας. Παράλληλα, κατά τη διάρκεια του τελευταίου αιώνα ζωής της, δηλαδή από τις αρχές του 19ου αιώνα έως το ξέσπασμα του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, η αυτοκρατορία μπορεί να είχε αποκρούσει την επικίνδυνη θρησκευτική απονομιμοποίηση στο εσωτερικό, ωστόσο πλέον είχε να αντιμετωπίσει το διπλό πρόβλημα των

11. Pascal Menoret, *The Saudi Enigma* (Palgrave and Macmillan, 2005), 59.

αυξανόμενων ευρωπαϊκών επεμβάσεων στις κτήσεις της και των εθνικιστικών ξεσηκωμών διάφορων υποτελών λαών της (Σέρβων, Ελλήνων, Βουλγάρων, Αρμενίων, Αράβων).

Ο τρόπος με τον οποίο προσπάθησε το ύστερο οθωμανικό κράτος να αντιμετωπίσει τις διάφορες προκλήσεις συνίστατο στην υιοθέτηση πολιτικών, που ενδεχομένως φαντάζουν αντιφατικές: από τη μια προωθήθηκαν μεταρρυθμίσεις, τα περίφημα *Τανζιμάτ* των διαταγμάτων του 1839 και 1856,[12] που απέβλεπαν στον εκσυγχρονισμό της δημόσιας διοίκησης και στη δημιουργία ενός αισθήματος ισότητας μεταξύ των Οθωμανών υπηκόων, που πλέον ονομάστηκαν πολίτες, και από την άλλη, ιδίως προς τα τέλη του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού, έλαβαν χώρα απόπειρες βίαιης εκκαθάρισης των μη μουσουλμανικών πληθυσμών. Παράλληλα βέβαια με τον Οθωμανισμό ή τη σταδιακή αφύπνιση ενός τουρκικού εθνικισμού, που πράγματι αναιρούσαν ο ένας τον άλλο, η επικέντρωση στο Ισλάμ παρέμενε μία σταθερά της οθωμανικής πολιτικής λίγα χρόνια πριν την οριστική συντριβή. Η οθωμανική νίκη στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897, για παράδειγμα, που ήταν άλλωστε κι ένας από τους τελευταίους νικηφόρους πολέμους της αυτοκρατορίας, προσέλαβε έντονα θρησκευτικά χαρακτηριστικά και δεν αποδόθηκε στον Οθωμανισμό, αλλά στο δόγμα του Πανισλαμισμού.[13] Το 1908 οι Νεότουρκοι, αφού επανέφεραν το Σύνταγμα του 1876, αρχικά είχαν ως διακηρυγμένη τους πρόθεση να συσπειρώσουν τους διάφορους λαούς της αυτοκρατορίας υπό τη σκέπη ενός ενιαίου, σύγχρονου «οθωμανικού έθνους», ενθαρρύνοντας μάλιστα την είσοδο Ελλήνων, Αρμενίων, Κούρδων και Αράβων στο οθωμανικό κοινοβούλιο.[14] Παρ' όλα αυτά, την ύστατη στιγμή κατέφυγαν σε άλλες «λύσεις»: όσο συνεχιζόταν η εδαφική αποσύνθεση της αυτοκρατορίας τόσο αυξάνονταν οι σφαγές των ίδιων των Οθωμανών πολιτών, ακόμη κι αν οι Νεότουρκοι επίσημα παρέμεναν προσηλωμένοι στον Οθωμανισμό, ενώ ποτέ δεν απεμπόλησαν την πανισλαμική ρητορική του Αμπντούλ Χαμίντ Β΄, τον οποίο είχαν ανατρέψει.[15] Ο μεγάλος πόλεμος που θα ακολουθούσε θα ήταν και το κύκνειο άσμα του οθωμανικού Πανισλαμισμού.

Το ύστερο οθωμανικό κράτος, λοιπόν, χρησιμοποίησε ένα πολιτικό κράμα ισλαμικών αναφορών, μεταρρυθμισμού κι εθνικισμού στην προσπάθειά του να μετεξελιχθεί και να επιβιώσει εν μέσω μεγάλων εδαφικών απωλειών. Αυτό

12. Quataert, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία,* 116, 120.

13. Gareth Jenkins, *Political Islam in Turkey Running West, Heading East?* (New York: Palgrave Macmillan, 2008), 52.

14. Βλ. ενδεικτικά για την πολιτική ζωή της περιόδου, Εμμανουήλ Χ. Εμμανουηλίδης, πρώην βουλευτής Σμύρνης και Αϊδινίου εν τη Οθωμανική Βουλή, *Τα τελευταία έτη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας,* (Αθήναι: Τύποις Γ. Η. Καλλέργη, 1924).

15. Quataert, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία,* 327.

ήταν άλλωστε το πεπρωμένο πολλών προνεωτερικών, πολυεθνικών αυτοκρατοριών κατά την επώδυνη μετάβασή τους στην εποχή του έθνους–κράτους με τη μόνη διαφορά ότι, εν αντιθέσει για παράδειγμα με την Αυτοκρατορία των Αψβούργων, πολλά από τα εδάφη που έχανε η Οθωμανική Αυτοκρατορία μετατρέπονταν σε ευρωπαϊκές αποικίες, ο πληθυσμός των οποίων παρέμενε ως επί το πλείστον αραβικός και μουσουλμανικός, όπως συνέβη με ολόκληρη τη βόρεια Αφρική μεταξύ 1830 (γαλλική εισβολή στην Αλγερία) και 1911 (ιταλική εισβολή στην Κυρηναϊκή). Επρόκειτο για μία νέα γεωπολιτική κατάσταση στον περίγυρο της αυτοκρατορίας, που οφειλόταν στην αναπόφευκτη επέκταση και διασύνδεση του παλαιού Ανατολικού Ζητήματος με τις αποικιακές φιλοδοξίες των ιμπεριαλιστικών αυτοκρατοριών της Ευρώπης. Οι τελευταίες είχαν ήδη μοιράσει την Αφρική και αργά ή γρήγορα θα έστρεφαν το ενδιαφέρον τους και στα οθωμανικά εδάφη της Μέσης Ανατολής. Εντός αυτού του πλαισίου, ο Πανισλαμισμός αποκτούσε νέα ζωτική σημασία.

Η αποικιοκρατική παράμετρος σαφώς και συνιστούσε μία επιπρόσθετη επιπλοκή για τους Οθωμανούς και τον γύρω κόσμο τους και καθιστούσε τη σχέση του Χαλίφη με τις μουσουλμανικές χώρες, που δεν βρίσκονταν υπό τον έλεγχό του, ακόμη πιο περίπλοκη. Οι γεωπολιτικές ανακατατάξεις συνοδεύτηκαν από πληθυσμιακές μεταβολές, οι οποίες συνέβαιναν ταχύτερα απ' ό,τι θα μπορούσε να διαχειριστεί το ύστερο οθωμανικό κράτος. Η αυτοκρατορική πολιτική απλώς προσαρμοζόταν όπως μπορούσε στα μεταβαλλόμενα δημογραφικά δεδομένα και η ιδεολογική εργαλειοποίηση του Ισλάμ υπάκουε στις πραγματικότητες αυτές.[16] Νέοι μουσουλμανικοί πληθυσμοί είχαν συρρεύσει για προστασία από τους θρησκευτικούς διωγμούς του τσάρου, ενώ ήταν η πρώτη φορά που ο σουλτάνος επιδίωκε να αναγνωριστεί ως ο Χαλίφης εκατομμυρίων μουσουλμάνων που βρίσκονταν υπό άμεση ευρωπαϊκή εξουσία, από το γαλλικό Αλγέρι και τον ρωσικό Καύκασο μέχρι τη βρετανική Ινδία. Αυτή ήταν πράγματι μία μεγαλεπήβολη επιδίωξη ή και μία κατάχρηση της θρησκευτικής του επιρροής σε σχέση με ό,τι του επιφύλασσαν οι Ρώσοι μετά το 1774 (Χαλίφης μόνο των μουσουλμάνων της Κριμαίας), ωστόσο δεν αποτελούσε παρά μία μουσουλμανική αντιστροφή του ίδιου του ορθόδοξου μεγαλοϊδεατισμού των τσάρων και του Πανσλαβισμού που τον ακολούθησε στα Βαλκάνια, μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο το 1856.[17]

16. Για τις μετακινήσεις χριστιανικών και μουσουλμανικών πληθυσμών από και προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον 19ο αιώνα έως και το 1909, Quataert, *ό.π.*, 204-06, 304.

17. Δημήτρης Σταματόπουλος, «Οριενταλισμός και Αυτοκρατορία», στο *Οριενταλισμός στα Όρια: από τα Οθωμανικά Βαλκάνια στη σύγχρονη Μέση Ανατολή,* επιμ. Φωτεινή Τσιμπιρίδου και Δημήτρης Σταματόπουλος (Αθήνα: Κριτική, 2008), 252-54. Για μία γλαφυρή παρουσίαση

Εντός αυτών των πρωτοφανών συνθηκών πολιτικής αναστάτωσης κι εναλλαγής μεταξύ των διάφορων ιδεολογικών εργαλείων, το αναδυόμενο ρεύμα του Πανισλαμισμού αποτέλεσε ένα πρόταγμα ηγεμονικής πολιτικής και νομιμοποίησης σε μία αυτοκρατορία, η πολυεθνικότητα και πολυθρησκευτικότητα της οποίας έφθινε χρόνο με το χρόνο. Δυνητικά μετατρεπόταν σε ένα κυρίως αραβοτουρκικό μουσουλμανικό κράτος, ενώ η συγκολλητική του ύλη συνέχιζε να υπονομεύεται από την κοινή εθνικιστική πρόκληση.

Κατανοώντας τον Πανισλαμισμό: η βασιλεία του Αμπντούλ Χαμίντ, ο ρόλος του Άζχαρ και η «ισλαμική αναγκαιότητα» των μεταρρυθμίσεων

Παρά το γεγονός ότι ο Πανισλαμισμός αρθρώθηκε πολιτικά ως η επίσημη ιδεολογία του ισχυρότερου και πλέον ανεξάρτητου μουσουλμανικού κράτους εκείνη την εποχή, παράλληλα με την αποδυνάμωση διάφορων μουσουλμανικών πολιτικών οργανισμών υπό το βάρος των πιέσεων του ευρωπαϊκού αποικισμού, εντούτοις όφειλε τη θεωρητική του επεξεργασία και την ενεργότερη προβολή του στις εργασίες δύο στοχαστών που έδρασαν κυρίως από το γειτονικό Κάιρο. Επρόκειτο για τον –πιθανότατα Πέρση– περιηγητή Jamāl al-Din al-'Afghani (1838-1897) και το θεολόγο του πανεπιστημίου Άζχαρ Muhammad 'Abduh (1849-1905). Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο Κάιρο (1871-1879),[18] ο 'Afghani μαζί με τον 'Abdu έθεσαν τις βάσεις για την ανάπτυξη του πανισλαμικού ρεύματος στις τάξεις των σπουδαστών του Άζχαρ, δηλαδή στην ίδια την καρδιά της τότε μουσουλμανικής διανόησης, επηρεάζοντας βαθύτατα ολόκληρη τη γενιά πολιτικών ακτιβιστών που θα ακολουθούσε. Παράλληλα, ο 'Afghani έχαιρε της εκτίμησης του Αμπντούλ Χαμίντ, τον οποίο και επισκεπτόταν συχνότατα στην Κωνσταντινούπολη, ενώ βρισκόμενος σε εξορία στο Παρίσι από τους Βρετανούς εξέδωσε το 1884 μαζί με τον 'Abduh την πρώτη πανισλαμική εφημερίδα της εποχής υπό τον τίτλο *al-'Urwa al-Ūthqā* (ο Άρρηκτος Δεσμός). Ακόμα κι αν εκδόθηκαν μόλις δεκαοχτώ τεύχη, το πολιτικό αποτύπωμα της εφημερίδας στη σκέψη των αραβόφωνων εγγράμματων ελίτ ήταν ισχυρό, υπηρετώντας απόλυτα την οθωμανική, πανισλαμική προπαγάνδα.

του τρόπου με τον οποίο γινόταν αντιληπτός ο Πανσλαβισμός ως απώτερος στόχος της «ύπουλης», ορθόδοξης ρωσικής διπλωματίας, Βλάσης Γαβριηλίδης, *Η Ελλάς και ο Πανσλαβισμός* (Αθήνα: εκ του Τυπογραφείου «Κοραής», 1869), 67-69.

18. Nikki R. Keddie, *An Islamic response to Imperialism–Political and Religious Writings of Sayyid Jamal ad–Din al Afgani* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1983), 20.

Τούτων λεχθέντων, η ανάδειξη του Καΐρου σε πνευματικό φάρο του Πανισλαμισμού υπήρξε σπουδαία για την οθωμανική διπλωματία για δύο λόγους: Πρώτον, κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα είχε εξελιχθεί στον γονιμότερο πολιτιστικά κόμβο του αραβοϊσλαμικού κόσμου χάρη στη γοργή αύξηση του αριθμού όσων μπορούσαν να διαβάσουν και να γράψουν στην κλασική αραβική γλώσσα, η αναβίωση και καθιέρωση της οποίας διευκολύνθηκε κυρίως μέσω των μεταφράσεων ευρωπαϊκών έργων και της μαζικότερης κυκλοφορίας των νέων μέσων της εφημερίδας και του περιοδικού.[19] Η ειρωνεία εδώ, βέβαια, είναι ότι οι ίδιοι οι αραβόφωνοι Οθωμανοί υπήκοοι που είχαν καταφύγει στην Αίγυπτο, μετά τις διακοινοτικές σφαγές της Δαμασκού και του Λιβάνου του 1860, συμβάλλοντας εν πολλοίς στην πνευματική αναγέννηση του Καΐρου δημιούργησαν εν τέλει και τις κατάλληλες συνθήκες για την επαφή του αραβόφωνου αναγνωστικού κοινού με την έντυπη προπαγάνδα των υπέρμαχων του σουλτάνου.[20] Σε αυτήν περιλαμβάνονταν οι μεταρρυθμιστικές του προθέσεις υπέρ όλων των Οθωμανών πολιτών, η νίκη του επί των Ελλήνων το 1897 και τα λοιπά πανισλαμικά του εγχειρήματα, όπως για παράδειγμα η ενσωμάτωση της Χετζάζης στο σιδηροδρομικό δίκτυο της αυτοκρατορίας περί το 1900 για τη γρηγορότερη μετάβαση των προσκυνητών.

Δεύτερον, η σύμπλευση του πανεπιστημίου Άζχαρ με την επίσημη αυτοκρατορική πολιτική. Παρά το γεγονός ότι η Αίγυπτος είχε αποκτήσει ένα σχετικά αυτόνομο καθεστώς διακυβέρνησης υπό τη δυναστεία του Μουχάμαντ Άλι, εντούτοις θεωρητικά παρέμενε υποτελής στον Οθωμανό σουλτάνο, τουλάχιστον μέχρι και το 1914, όταν οι Βρετανοί την ανακήρυξαν προτεκτοράτο τους ως απάντηση στο τζιχάντ που είχε κηρύξει κατά της Entente η εξουσία των Νεότουρκων συμπαρατασσόμενη με τους Γερμανούς και τους Αψβούργους.[21] Η υποτέλεια της Αιγύπτου, βέβαια, είχε μικρή πολιτική σπουδαιότητα για τους Οθωμανούς, οι οποίοι ειδικά μετά τη βρετανική επέμβαση του 1882 είχαν συνειδητοποιήσει πως πλέον δεν υπήρχε καμία ελπίδα ανάκτησης της επιρροής τους στην κοιλάδα του Νείλου. Παρ' όλα αυτά, η πνευματική πρόσδεση της Αιγύπτου μέσω του Άζχαρ με το Χαλίφη παρέμενε ισχυρή και αυτή ήταν ίσως η μεγαλύτερη επιτυχία της οθωμανικής πανισλαμικής διπλωματίας. Διότι το Άζχαρ των τελών του 19ου αιώνα αποτελούσε τον κυριότερο χώρο

19. Hourani, *Arabic Thought,* 97.

20. Bassam Tibi, *Arab Nationalism–Between Islam and the Nation-State* (New York: St. Martin's Press, 1997), 103 και P. J. Vatikiotis, *The Modern History of Egypt* (London: Wienfield and Nicolson, 1976), 171.

21. Dr. C. Snouck Hurgronje, *The Holy War "made in Germany"* (London & New York: G. P. Putnam's Sons, 1915), 46.

διαμόρφωσης μιας πανισλαμικής συνείδησης μεταξύ των χιλιάδων σπουδαστών του από την αφρικανική ενδοχώρα μέχρι τα Βαλκάνια, τον Καύκασο, τη Χετζάζη και την Ινδία, οι οποίοι επέστρεφαν στις αποικιοκρατούμενες χώρες τους ως ουλεμάδες (νομομαθείς θεολόγοι του σουνιτικού Ισλάμ), δάσκαλοι σουφικών αδελφοτήτων ή ιδρυτές θρησκευτικών μεταρρυθμιστικών κινήσεων. Εν ολίγοις, η σημασία του Άζχαρ έγκειτο στη στελέχωση των ιεραποστολών του Πανισλαμισμού, απαρτιζόμενων από την τότε θεολογική διανόηση των πόλεων και της υπαίθρου, την ώρα που η πραγματική πολιτική επιρροή του σουλτάνου επί των μουσουλμανικών πληθυσμών της αυτοκρατορίας εκτροχιαζόταν λόγω των αποικιακών αρπαγών εδαφών.

Καθ' όλο το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, οι ευρωπαϊκές δυνάμεις διαιρούσαν την Αφρική, ενώ οι θρησκευτικές αδελφότητες σάρωναν τα χωριά με τους μεντρεσέδες τους[22] και το Άζχαρ αναβαθμιζόταν πολιτικά ως το τελευταίο ανάχωμα του Πανισλαμισμού στις νότιες και δυτικές εσχατιές της αυτοκρατορίας. Αυτή υπήρξε η επίσημη γραμμή του τουλάχιστον μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα, όταν ο τότε μουφτής και πρύτανης του πανεπιστημίου 'Abduh άμβλυνε την πανισλαμική ρητορική του παλιού του συνοδοιπόρου 'Afghani, συμβιβαζόμενος με τις απαιτήσεις της βρετανικής αποικιοκρατικής διοίκησης.[23] Στην ίδια κατεύθυνση με το Άζχαρ έδρασαν και κάποιες σουφικές αδελφότητες, οι οποίες εργαλειοποιήθηκαν πολιτικά από την οθωμανική διπλωματία, όπως ήταν η Madaniyya, που είχε ως αποστολή της την προσέγγιση των δασκάλων του λαϊκού Ισλάμ και τη σύμπηξη ενός κοινού αντιγαλλικού μετώπου. Μέλη της υπήρξαν τόσο οι λόγιοι ουλεμάδες όσο και οι κρατικοί αξιωματούχοι, μεταξύ αυτών και ο ίδιος ο Αμπντούλ Χαμίντ.[24]

Παρατηρούμε λοιπόν ότι, ακόμα κι αν το ύστερο οθωμανικό κράτος συγκρούστηκε με κάποια θρησκευτικά κινήματα και αδελφότητες στο όνομα του Ισλάμ ή της μεταρρύθμισης, όπως συνέβη με το ουαχαμπιτικό κίνημα της Αραβίας και τους –υποστηριζόμενους από τους γενίτσαρους– μπεκτασήδες[25] αντίστοιχα, παρ' όλα αυτά προς τα τέλη του 19ου αιώνα προσπάθησε να χει-

22. E. M. Wherry, S. M. Zwemer, C. G. Mylrea, *Islam and Missions*. *Being Papers read at the Second Missionary Conference on behalf of the Mohammedan World at Lucknow, January 23-28, 1911* (London and Edinburgh: Fleming H. Revell Company, 1911), 58.

23. Vatikiotis, *The Modern History of Egypt,* 103.

24. Al-Talili al-'Ajili, *Al-Turuq al-Sūfiyya wa-l-Isti 'amār al-Faransī fi-l-Bilād al-Tūnusiyya* (Οι σουφικές αδελφότητες και η γαλλική αποικιοκρατία στην Τυνησία 1881-1939) (Τύνιδα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις, 1992), 47.

25. Ευστράτιος Χ. Ζεγκίνης, *Γενίτσαροι και Μπεκτασισμός–γενεσιουργοί παράγοντες του βαλκανικού Ισλάμ* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2002), 237-40.

ραγωγήσει όλες αυτές τις προνεωτερικές δυνάμεις ως απάντηση στην αυξανόμενη ευρωπαϊκή διείσδυση τόσο στα πρώην οθωμανικά βορειοαφρικανικά εδάφη[26] όσο και στην Ινδία, όπου μεταξύ 1847 και 1908 έλαβαν χώρα πάνω από εξήντα αντιβρετανικές εξεγέρσεις, οργανωμένες από σουφικές αδελφότητες.[27] Αναμφίβολα, η σύνδεση των διάφορων εξεγέρσεων με την πανισλαμική προπαγάνδα επετεύχθη χάρη στο ρόλο του Άζχαρ, την εποχή που οι διδασκαλίες των ‘Afghani και ‘Abduh γνώριζαν μεγάλες δόξες. Έτσι, λοιπόν, ακόμα και η εξέγερση του δερβίση Mahdi κατά των Άγγλων στο Σουδάν (1884-1899) παρουσιάστηκε ως πανισλαμικό τζιχάντ για λογαριασμό του Χαλίφη.[28] Επιπλέον, το Άζχαρ ήταν σημαντικό, επειδή για ένα μεγάλο διάστημα αποτελούσε αναπόσπαστο στάδιο της εκπαίδευσης που λάμβαναν όλοι οι μετέπειτα εθνικιστές και ιδρυτές πολιτικών κομμάτων.[29] Αυτός ήταν άλλωστε και ο λόγος που οι πρώτοι εθνικιστές της Αιγύπτου, άλλα και άλλων αραβικών περιοχών, διέθεταν ένα ισχυρό πανισλαμικό υπόβαθρο. Αυτό ήταν βέβαια και το στοίχημα που προσπάθησε η Οθωμανική Αυτοκρατορία να κερδίσει, όταν ενεργοποιήθηκαν τα πρώτα σημάδια έξαρσης του αραβικού εθνικισμού.

Αφού αναφερθήκαμε στη σχέση του Άζχαρ με την οθωμανική διπλωματία, πρέπει τώρα να στραφούμε στο ίδιο το περιεχόμενο του Πανισλαμισμού. Τα δύο κύρια διακυβεύματά του, στη βάση των οποίων εκφράστηκε η επίσημη πολιτική της ασθμαίνουσας αυτοκρατορίας, ήταν η *ενότητα* και η *μεταρρύθμιση*. Το πρώτο αναφερόταν στην ισλαμική ενότητα, δηλαδή την αναβίωση ενός φαντασιακού χώρου, αυτού της Ούμμα,[30] υπερβατικού των υφιστάμενων πολιτικών ή εθνικών διαιρέσεων που τόσο στηλίτευσαν οι πανισλαμιστές στην εφημερίδα τους:

> «τα ίδια κενά που χαρακτηρίζουν τις σχέσεις μεταξύ των ουλεμάδων της Ούμμα τα βλέπουμε και στην περίπτωση μεταξύ των δυναστειών της. Δεν είναι πράγματι περίεργο να μη διαθέτουν οι Οθωμανοί πρεσβεία στο Μαρόκο και ο Σουλτάνος του Μαρόκου στην Κωνσταντι-

26. Rev. Canon Sell, *The Religious Orders of Islam* (London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., 1908), 73 και Selim Deringil, *The Well-Protected Domains. Ideology and the Legitimization of Power in the Ottoman Empire 1876-1909* (London–New York: I. B. Tauris, 1998), 65-66.

27. *Historical Atlas of Islam* (Massachusetts: Harvard University Press, 2004), 109.

28. Muhammad ‘Abduh, *Al-Thā ’ir al-Islāmī* (Ο επαναστάτης του Ισλάμ) (Dar al-Hilāl, s.a.), 89-90.

29. Sidney Low, *Egypt in Transition* (New York: the Macmillan Company, 1914), 207.

30. Edward W. Said, *Κουλτούρα και Ιμπεριαλισμός* (Αθήνα: Νεφέλη, 1996), 244-55.

> νούπολη αντίστοιχα; Δεν είναι περίεργο να μην έχει σχέσεις το οθωμανικό κράτος με τους Αφγανούς και τους άλλους λαούς της ισλαμικής ανατολής;»[31]

Παράλληλα, και με τον υπερτονισμό του θεσμού του Χαλιφάτου ο Οθωμανός σουλτάνος φιλοδοξούσε να αποτελέσει τον εγγυητή–«κληρονόμο» του χώρου αυτού, εν μέσω εθνικιστικών αναβρασμών και αποικιακών επεμβάσεων στα ιστορικά εδάφη του Ισλάμ. Επειδή ακριβώς η νεωτερική δύναμη του εθνικισμού δεν μπορούσε να εξουδετερωθεί, αφού πλέον κλόνιζε τόσο τις καπιταλιστικές όσο και τις προκαπιταλιστικές χώρες, οι θιασώτες του Πανισλαμισμού εντός κι εκτός της αυτοκρατορίας προσπάθησαν να τη χειραγωγήσουν, προσαρμόζοντας την εισαγόμενη νεωτερικότητα σε μία νέα εγχώρια αφήγηση και αναπλάθοντας εν τέλει την ίδια την «παράδοση» των μουσουλμανικών λαών.[32] Γι' αυτόν το λόγο πριμοδοτήθηκαν οι δεσμοί της πίστης και της κοινής μουσουλμανικής παράδοσης προκειμένου να επινοηθούν οι «Μουσουλμάνοι» ως ένα πολιτικό, ιστορικό υποκείμενο ευρύτερο του αντίστοιχου *millet* εντός της αυτοκρατορίας, σε αντιδιαστολή με τους Σλάβους του Πανσλαβισμού, τους Γερμανούς του Παγγερμανισμού ή αργότερα τους Άραβες του Παναραβισμού.[33] Παρατηρούμε λοιπόν πως, υπό την επιρροή των ευρωπαϊκών ρομαντικών ρευμάτων, ο ʻAfghani και ο ʻAbduh πρόσφεραν στον Αμπντούλ Χαμίντ ένα ανεκτίμητο, αν και βραχύβιο, πολιτικό κεφάλαιο:

> «εν αντιθέσει με τα ευρωπαϊκά φύλα, οι μουσουλμάνοι από τη γέννηση της θρησκείας τους μέχρι σήμερα, δεν χρειάζονται δεσμούς αίματος… το ισλαμικό έθνος προκύπτει απ' την ενότητα της θρησκείας γι' αυτό βλέπουμε τους Άραβες να μην αντιμάχονται την τουρκική εξουσία, τους Πέρσες να δέχονται την αραβική κυριαρχία και τους Ινδούς την κυριαρχία των Αφγανών».[34]

Μιας και η αυτοκρατορία γινόταν όλο και πιο αραβοτουρκική ως προς τη σύνθεσή της, η ισλαμική ενότητα γινόταν περισσότερο αντιληπτή ως αραβοτουρκική–πανοθωμανική ενότητα. Εντός αυτής, βέβαια, εντάσσονταν και οι

31. *Al-ʻUrwa al-Ūthqā* (Ο Άρρηκτος Δεσμός), επανέκδοση της πρωτότυπης εφημερίδας, επιμ. Sayeed Hasrusahi, (Κομ–Τεχεράνη: Κέντρο Ισλαμικών Ερευνών, 1984), 99, 142-43.

32. Για την έννοια της πολιτισμικής μετάφρασης της νεωτερικότητας, Φωτεινή Τσιμπιρίδου, «Περί της πολιτικής και εργαλειακής χρήσης των συνόρων μεταξύ Ισλάμ και Δύσης, Θρησκείας και εκκοσμίκευσης», *Τοπικά* 13 (2013): 11-15.

33. Reinhard Schulze, *A Modern History of the Islamic World* (London: I. B. Tauris & CO Ltd., 2002), 18.

34. *Al-ʻUrwa al-Ūthqā,* 132, 72.

μουσουλμάνοι της Αλβανίας, της Μακεδονίας, της Βουλγαρίας και του Καυκάσου, αλλά και μη Οθωμανοί, όπως οι Αιγύπτιοι, οι Αφρικανοί, οι Πέρσες, οι Αφγανοί και οι Ινδοί. Αυτός υπήρξε άλλωστε και ο λόγος που οι Νεότουρκοι στράφηκαν εκ νέου στον Πανισλαμισμό, αμέσως μετά την απώλεια σχεδόν όλων των ευρωπαϊκών κτήσεων της αυτοκρατορίας. Υπό αυτή την έννοια, η Ούμμα αναβαπτίστηκε ως «Ισλαμικό Έθνος» και ο εθνικιστικός θεσμός του σχολείου ευρωπαϊκού τύπου επιβλήθηκε στην αυτοκρατορία από τις επιταγές του ίδιου του Ισλάμ, ενώ ο σουλτάνος παρουσιάστηκε ως ένδοξος συνεχιστής της πανισλαμικής ενότητας σε ένα αφηγηματικό πλαίσιο, που τοποθετούσε στην ίδια θέση τον ιδρυτή του σελτζουκικού οίκου και τον Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή με τους Αββασίδες χαλίφες και τον απελευθερωτή της Ιερουσαλήμ από τους Σταυροφόρους, Σαλαδίνο, θέτοντας ως αφετηρία του την εποποιία του Μωάμεθ. Ακολουθώντας το δρόμο που χάραξε ο *Άρρηκτος Δεσμός*, Ινδοί μουσουλμάνοι ίδρυσαν το 1903 στο Λονδίνο την Πανισλαμική Αδελφότητα ως την πολιτική πλατφόρμα του παγκόσμιου πανισλαμικού κινήματος και τόνισαν την ιστορική αναγκαιότητα της αναβίωσης του «Ισλαμικού Έθνους»:

> «πολλοί μορφωμένοι άνθρωποι της εποχής μας αποδίδουν τη γέννηση του Πανισλαμισμού στην Αυτού Μεγαλειότητα του Οθωμανού Σουλτάνου ή στο ιεραποστολικό έργο του δασκάλου Σανουσί… κατά τη γνώμη μας ο εμπνευστής αυτού του κινήματος ήταν ο ίδιος ο Μωάμεθ, ο μεγαλύτερος όλων των ανδρών που κήρυξαν το Ισλάμ».[35]

Παράλληλα με την ενότητα του «Ισλαμικού Έθνους», εξίσου σημαντική ήταν η σύγχρονη αναγέννησή του μέσω των μεταρρυθμίσεων εκείνων, οι οποίες έμειναν γνωστές στο οθωμανικό λεξιλόγιο ως *Τανζιμάτ* και στο λόγο των Αράβων πανισλαμιστών στοχαστών της εποχής ως *Islāhāt*. Πράγματι, κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, η γλώσσα της μεταρρύθμισης κέρδιζε διαρκώς έδαφος μεταξύ των ελίτ της Κωνσταντινούπολης, του Καΐρου και της Τύνιδας σε ό,τι αφορούσε την εκπαίδευση, το στρατό, τη δικαιοσύνη, τη φορολογία, την ιδιοκτησία κ.ά.[36] Ταυτόχρονα, οι συνθήκες ήταν κατάλληλες

35. Shaikh Mushir Hosain Kidwai (late Honorary Secretary of the Pan-Islamic Society of London), *Pan- Islamism,* (London: Lusac and Co., 1908), 4.

36. Hourani, *Arabic Thought*, 109 και Charles C. Adams, *Islam and Modernism in Egypt–A study of the modern reform movement inaugurated by Muhammad Abdu* (New York: The

για την εκφορά ενός λόγου περί θρησκευτικής μεταρρύθμισης από τα πνευματικά κινήματα που αναπτύσσονταν στην περιφέρεια των αστικών κέντρων του Ισλάμ και ως συνήθως σχετίζονταν με τις δομές των σουφικών αδελφοτήτων στην ύπαιθρο και τις διδασκαλίες των sheikh τους, όπως ήταν η περίπτωση του εμιράτου που ίδρυσε ο δάσκαλος Sanussi στη Λιβύη.[37] Από την αρχή φρόντισε να τονίσει τον «εξαγνιστικό» χαρακτήρα του κινήματός του και να κερδίσει την υποστήριξη των Οθωμανών αξιωματούχων, αλλά και των πανισλαμιστών του Άζχαρ:

> «χτίσαμε μια ζάουιγια (τεκέ) και στείλαμε έναν από τους Αδελφούς για να προσευχηθεί μαζί με τους ανθρώπους και να τους διδάξει το Κοράνι, έτσι ώστε να ανακαλύψουν τη θρησκεία τους, να ακμάσει η γεωργία και να επικρατήσει η τάξη… η ζάουιγια είναι ένα ακόμα σπίτι του Θεού κι ένα από τα τζαμιά του… όλοι ωφελούνται από αυτήν κάθε φορά που ιδρύεται, τόσο οι άνθρωποι των πόλεων όσο και οι άνθρωποι της υπαίθρου, γιατί σκοπός της είναι η ανάγνωση του Κορανίου και η διάδοση της Σαρία… η θρησκεία θριαμβεύει γιατί υπάρχει δεσμός ανάμεσα σε αυτούς που κατοικούν σε αυτήν και σε αυτούς που την επισκέπτονται… για κάθε μία από αυτές διορίσαμε χαλίφες, που έχουν ως έργο τους να διδάσκουν τη θρησκεία… έτσι μόνο το έδαφος γίνεται γόνιμο και δίνει καρπούς, οι οποίοι προσελκύουν ανθρώπους σε αυτήν… έτσι ευνοούνται η γεωργία, οι τέχνες και η διακυβέρνηση».[38]

Με το πέρας των μεταξύ τους πολέμων, το 1840, οι Οθωμανοί σουλτάνοι και οι Αιγύπτιοι αντιβασιλείς (κχεδίβες) επιδόθηκαν σε έναν άτυπο, δαπανηρό ανταγωνισμό μεταξύ τους για το ποιος θα εκσυγχρονίσει περισσότερο το κράτος του, με τους δεύτερους να αυξάνουν τις ετήσιες δαπάνες για την ίδρυση σχολείων από 6.000 σε 75.000 λίρες και να οδηγούν σε αύξηση των μαθητών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης από 5.761 σε 8.644 και της δευτεροβάθμιας

American University in Cairo, Russell & Russell, 1968), 15. Για τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες των Τυνήσιων μπέηδων και τις αντιδράσεις των Ουλεμάδων, Arnold H. Green, *The Tunisian Ulama 1873-1915* (Leiden: E. J. Brill, 1978), 113-16, 124, 153.

37. Για τα θρησκευτικά μεταρρυθμιστικά κινήματα της υπαίθρου, Κουργιώτης, «Μορφές "Επανίδρυσης του Ισλάμ"», 139-44.

38. ʻAli Muhammad al-Salabī, *Al-Haraka Al-Sanūsiyya fi Libia* (Το σανουσικό κίνημα στη Λιβύη) (Κάιρο: Dar al-Birāq, 1999), 123 και ʻAli ʻAbd al-Latīf Hamīda, *Mujtama ʻa Daūla wa Isti ʻamār fi Libia* (Κοινωνία, κράτος και αποικιοκρατία στη Λιβύη) (Βηρυτός: Κέντρο Μελετών Αραβικής Ενότητας, 1995), 129.

από 734 σε 2.197 μεταξύ 1890-1910.[39] Αντιστοίχως, κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Αμπντούλ Χαμίντ ιδρύθηκαν 619 νέα γυμνάσια, εκ των οποίων τα 74 ήταν θηλέων, 109 λύκεια και περίπου 5.000 δημοτικά.[40] Αν και ο Αμπντούλ Χαμίντ δεν θεωρήθηκε ποτέ ένθερμος υποστηρικτής των Τανζιμάτ σε σχέση με τους προκατόχους του, παρ' όλα αυτά ενδιαφερόταν για την αναμόρφωση του οθωμανικού εκπαιδευτικού συστήματος και τη λειτουργία μέσω αυτού μίας ισχυρής γραφειοκρατίας, εμπνευσμένης από τη συγκεντρωτική πολιτική του Βίσμαρκ, τον οποίο ως γνωστόν θαύμαζε, τονίζοντας παράλληλα σε θεσμικό επίπεδο την ισλαμική ταυτότητα και κληρονομιά του «οθωμανικού έθνους».

Από την άλλη, ενώ η οθωμανική εξουσία προωθούσε τις φορολογικές και άλλες μεταρρυθμίσεις της σε περιοχές κυρίως μη μουσουλμανικών πληθυσμών, όπως η Βουλγαρία[41] και η Μακεδονία, αποσκοπώντας στη σθεναρότερη υπαγωγή των αναδιοργανωμένων millet (θρησκευτικών κοινοτήτων) στον κεντρικό έλεγχο και σε μια πιο αισθητή προβολή του σύγχρονου κράτους στις επαρχίες,[42] στην ενδοχώρα της Λιβύης ανέθεσε την ευθύνη της μεταρρύθμισης αποκλειστικά στην παραδοσιακή σουφική αδελφότητα του δασκάλου Sanussi, ανεχόμενη κατ' αυτόν τον τρόπο πρακτικές που αντέβαιναν στο πνεύμα των Τανζιμάτ ιδίως σε ό,τι αφορούσε την ιδιοκτησία και τη φορολόγηση της γης.[43] Παρ' όλα αυτά, όπως φαίνεται και από τις επιστολές του Οθωμανού διοικητή της Βεγγάζης το 1884, το κράτος του Αμπντούλ Χαμίντ αντιμετώπιζε το σανουσικό κίνημα ως μία μεταρρυθμιστική δύναμη που θα «λύτρωνε» τους πληθυσμούς της Σαχάρας από τη «βαρβαρότητα»,[44] ακριβώς όπως και οι ευρωπαϊκές αποικιακές δυνάμεις εξυμνούσαν το εκπολιτιστικό

39. Robert L. Tignor, *Modernization and British Colonial Rule in Egypt 1882-1914* (Princeton and New Jersey: Princeton University Press, 1966), 323-24.

40. Celebi Nurhayat and Asan H. Tezer, "Reforms in the Field of Education during the Period of Sultan Abdulhamid II and Intended Youth/Human Typology to be Trained," *US–China Education Review B* 5 (2015): 186-88.

41. Quataert, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία*, 125.

42. Dimitris Stamatopoulos, "From Millets to Minorities in the 19th Century Ottoman Empire: An Ambiguous Modernization," στο *Citizenship in Historical Perspective,* ed. Steven G. Ellis (Pisa: Pisa University Press, 2006), 259-61.

43. Οι φυλές της λιβυκής ερήμου προτίμησαν την υπαγωγή των συλλογικών γαιών τους ως βακουφικών δωρεών στους τεκέδες της αδελφότητας Σανουσίγια, αφού μια ενδεχόμενη επέκταση των αγροτικών μεταρρυθμίσεων στις περιοχές τους θα σήμαινε την κατάτμηση της γης τους προκειμένου να καταχωρηθούν οι φορολογήσιμες εκτάσεις σε επίπεδο οικογένειας. Resat Kasaba, επιμ., *The Cambridge History of Turkey. Vol. 4. Turkey in the Modern World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 25 και H. Duveyrier, *La Confrerie Musulmane di Sidi Mohammed ben Ali es–Senusi* (Paris: Société de Geographie, 1884), 13.

44. Deringil, *The Well-Protected Domains,* 41-42.

έργο των χριστιανικών ιεραποστολών στην Αφρική. Παρατηρούμε λοιπόν ότι η μεταρρύθμιση, όπως την αντιλαμβανόταν ένα κράτος η ιδεολογία του οποίου ισορροπούσε μεταξύ Οθωμανισμού και Πανισλαμισμού, μπορούσε να έχει παράλληλες όψεις και να βασιστεί σε διάφορους μηχανισμούς και σχήματα.

Η αναζωπύρωση όλων αυτών των αιτημάτων περί μεταρρύθμισης προκλήθηκε βέβαια από τον τρόπο αντίδρασης των ίδιων των μουσουλμανικών κοινωνιών, εν όψει του κοινού πεπρωμένου που επιφύλασσε η ιστορία για όλα τα –υπό διαμόρφωση– έθνη του μη ευρωπαϊκού, προκαπιταλιστικού κόσμου: την έκθεσή τους σε νέα οικουμενικά μοντέλα για την πρόοδο και την εθνική ανάταση και τη δημιουργία σχέσεων εξάρτησης μητροπόλεων–περιφέρειας. Επρόκειτο για μία διαδικασία που αφορούσε τους πάντες, όπως φάνηκε και με την περίπτωση της συνταγματικής και εκβιομηχανισμένης Ιαπωνίας, όταν συνέτριψε το 1905 τη Ρωσία, μία εκ των δυνάμεων του ευρωπαϊκού συστήματος ισχύος, προκαλώντας τον ενθουσιασμό των μη ευρωπαϊκών εθνών. Όπως το έθεσε και ο Eric Hobsbawm:

> «για τους λαούς αυτούς το ζήτημα δεν ήταν αν μπορούσαν να αποφύγουν τον κόσμο του λευκού πολιτισμού, αλλά πώς να αντιμετωπίσουν την επίδρασή του: αντιγράφοντάς τον, προβάλλοντας αντίσταση στην επιρροή του ή με ένα συνδυασμό αυτών των δύο;»[45]

Βάσει των παραπάνω, το ερώτημα που μοιραία τέθηκε ενώπιον όλων των μουσουλμανικών δυναστειών, και κυρίως της οθωμανικής, ήταν με ποιους όρους θα διεξαγόταν η μεταρρύθμιση και ο εκσυγχρονισμός που τη συνόδευε: με όρους εξευρωπαϊσμού ή μίας ισλαμικής αναγέννησης, έτσι ώστε να ανακτήσουν οι μουσουλμάνοι τη δύναμη στην οποία όφειλαν την παλιά τους δόξα; Ήταν εφικτός ο συνδυασμός; Ακολούθως, η δυναμική προβολή του Πανισλαμισμού την τότε χρονική συγκυρία δεν ήταν καθόλου τυχαία. Απεναντίας, συμβόλιζε την εναγώνια προσπάθεια του τελευταίου ανεξάρτητου μουσουλμανικού κράτους να μονοπωλήσει τη μεταρρυθμιστική διαδικασία εντός του ιστορικοπολιτισμικού χώρου, που είχε συγκροτήσει η ίδια η διπλωματία του (του «Ισλαμικού Έθνους») και να προσφέρει ένα δικό του μοντέλο για την αναγέννηση της Ούμμα, οικειοποιούμενο παράλληλα τις μεταρρυθμιστικές–φονταμενταλιστικές αναφορές των πνευματικών κινημάτων του λαϊκού

45. E. J. Hobsbawm, *Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1996), 183.

Ισλάμ.[46] Το τελευταίο που θα ήθελαν τότε οι Οθωμανοί θα ήταν κάποιο κίνημα αμφισβήτησης του Πανισλαμισμού τους, αντίστοιχο των Ουαχαμπιτών.

Για τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις, οι οποίες μεταξύ 1875-1881 είχαν συγκροτήσει επιτροπές ελέγχου του δημόσιου χρέους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της Αιγύπτου και της Τυνησίας, οι δυναστείες αυτών των χωρών δεν πραγματοποίησαν ουσιαστικές μεταρρυθμίσεις, αλλά επιδόθηκαν σε έναν δαπανηρό εκσυγχρονισμό των κρατών τους κατά τα δυτικά πρότυπα, ο οποίος οδήγησε σε αύξηση του εξωτερικού τους δανεισμού και τελικώς στη χρεοκοπία τους. Αντίθετα, σε ένα απολογητικό ύφος η σχολή των πανισλαμιστών ανέφερε ότι, παρά τους ταπεινωτικούς όρους που επιβλήθηκαν από την Ευρώπη στους μουσουλμάνους, οι μεταρρυθμίσεις κρίνονταν συμβατές με το Ισλάμ και ωφέλιμες για την Ούμμα.[47] Κατά τη γνώμη τους, οι μουσουλμάνοι δυνάστες έπρεπε να επιμείνουν στην υιοθέτηση όλων εκείνων των στοιχείων, τα οποία δεν θα αποτελούσαν τις κακές αντιγραφές της Δύσης, αλλά θα υπαγορεύονταν από την ίδια την «ουσία του Ισλάμ», άσχετα αν τα είχε σφετεριστεί η Δύση εκμεταλλευόμενη την «πνευματική στασιμότητα» της Ούμμα κατά τους τελευταίους αιώνες. Η αναφορά τους στο ζήτημα των εθνικών σχολείων ήταν χαρακτηριστική:

> «Είναι αλήθεια ότι οι Οθωμανοί και οι Αιγύπτιοι ίδρυσαν πολλά σχολεία νέου τύπου, ενώ έστειλαν και αντιπροσωπείες στο εξωτερικό για να ωφεληθούν από τις γνώσεις του… κατά πόσο όμως τους βοήθησε η γνώση αυτή; Μήπως κατέκλυσε τις καρδιές τους το πνεύμα της εθνικής ζωής, το οποίο θέτει το συμφέρον της χώρας στη θέση του σημαντικότερου από κάθε άλλο συμφέρον; …η αντιγραφή από τους αποικιοκράτες δεν ωφελεί το έθνος, αν πρώτα αυτό το ίδιο δεν θεραπευθεί. Και η θεραπεία αυτού βρίσκεται στην επιστροφή του στις βάσεις της θρησκείας του και στην κατανόηση των διδασκαλιών της».[48]

Επομένως, οι διανοητές του Άζχαρ προσέφεραν στον Πανισλαμισμό μία φονταμενταλιστική διάσταση που έμεινε γνωστή ως *Σαλαφισμός*, υπό την έννοια της ταύτισης του εκσυγχρονιστικού περιεχομένου της μεταρρύθμισης με τις δράσεις της αρχετυπικής κοινότητας των ευσεβών προγόνων (Salaf). Τόσο

46. Για τον ανατροφοδοτούμενο φονταμενταλισμό των λαϊκών δασκάλων του Ισλάμ, βλ. τον εξαιρετικό πρόλογο του Muhammad Arkoun στο *Aina hua al-Fikr al-Islāmī al-Mu ʻāsir* (Πού βρίσκεται η σύγχρονη ισλαμική σκέψη;) (Βηρυτός: Dar al-Saqī, 1995).

47. Muhammad Ahmad ʻAbd al-Qādir, *Bain al-Usūl wa-l-Hadātha* (Ανάμεσα στα θεμέλια και το σύγχρονο: Μια ανάγνωση της διαδρομής της Ισλαμικής Σκέψης) (Πανεπιστήμιο Αλεξάνδρειας: Φιλοσοφική Σχολή, 1994), 387.

48. *Al-ʻUrwa al-Ūthqā,* 81-83.

η ίδρυση των σχολείων όσο και η τεχνολογική πρόοδος, η στρατιωτική ισχύς ή ο συνταγματικός περιορισμός των εξουσιών του μονάρχη αποτελούσαν τους αδιαπραγμάτευτους όρους για την ισλαμική αναγέννηση και δεν προέκυπταν από τη στείρα μίμηση της Δύσης, αλλά από την «ορθή ανάγνωση της παράδοσης» και την επιστροφή στα θέσφατά της. Η συμβολή του ʻAbduh στο πρώιμο, προοδευτικό κίνημα του Σαλαφισμού υπήρξε καθοριστική και αναγνωρίστηκε και από τους ίδιους τους Βρετανούς. Όπως δήλωσε ο ύπατος αρμοστής στην Αίγυπτο, λόρδος Cromer:

> «ο Μουχάμαντ Άμπντου αναγνώριζε την ανάγκη της ευρωπαϊκής συνδρομής στην κατεύθυνση της μεταρρύθμισης, αλλά δεν ανήκε στην ίδια κατηγορία με τους εξευρωπαϊσμένους Αιγύπτιους, τους οποίους θεωρούσε κακές αντιγραφές του πρωτότυπου».[49]

Η διπλωματία του Αμπντούλ Χαμίντ βεβαίως εναγκαλίστηκε τις σαλαφιστικές αξιώσεις του Άζχαρ και προσπάθησε να τις μετατρέψει σε νομιμοποιητική βάση των ίδιων των Τανζιμάτ στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας που καρκινοβατούσαν επί των ημερών του, ιδίως σε ό,τι αφορούσε τη συνταγματική διακυβέρνηση, την εκπροσώπηση των κοινοτήτων, την ελευθερία του Τύπου, κ.ά. Πολύ απλά, ο σουλτάνος διέθετε το κατάλληλο πολιτικό κεφάλαιο, προκειμένου να αυτοπαρουσιάζεται ταυτόχρονα ως εκσυγχρονιστής και θεοσεβούμενος ηγέτης όλων των μουσουλμάνων, Οθωμανών πολιτών και μη. Παρά τις αντισυνταγματικές του επιδόσεις, οι οποίες έρχονταν σε ευθεία αντίθεση με την κριτική θέση των ʻAfghani και ʻAbduh απέναντι στον απόλυτο δεσποτισμό,[50] εντούτοις ο Αμπντούλ Χαμίντ παρέμενε πάντα Χαλίφης και, συν τοις άλλοις, ήταν ο μόνος μουσουλμάνος μονάρχης που δεν είχε θυσιάσει την κυριαρχία του κράτους του στο βωμό της αποπληρωμής ενός τεράστιου δημόσιου χρέους, όπως είχε συμβεί με την Τυνησία το 1881 και την Αίγυπτο ένα χρόνο μετά. Ακόμα κι αν τα Τανζιμάτ θεωρητικά υπηρετούσαν τον Οθωμανό πολίτη ανεξαρτήτως του millet στο οποίο ανήκε, η πανισλαμική πρόσληψή τους από τον Αμπντούλ Χαμίντ παρουσίαζε ως πηγή έμπνευσής τους όχι κάποια σύγχρονη αντίληψη περί έθνους, αλλά την εφαρμογή των κανόνων του Ισλάμ. Εντός αυτής της αφήγησης, τα άλλοτε κραταιά millet πράγματι υποβαθμίζονταν και περιέρχονταν στο –δοκιμασμένο από την ισλαμική παράδοση– status των «προστατευόμενων μειονοτήτων».

49. The Earl of Cromer, *Modern Egypt* (London: Macmillan and Co., Limited, 1908), vol. II, 179.

50. *Al-ʻUrwa al-Ūthqā,* 171-72.

Άμεσος πολιτικός στόχος όλης αυτής της προπαγάνδας ήταν βέβαια η διαφύλαξη της ενότητας του «οθωμανικού έθνους» ως προϋπόθεση για την ενότητα του «Ισλαμικού Έθνους», ακόμη κι αν κάτι τέτοιο αναπόφευκτα οδηγούσε στην αποξένωση των μη μουσουλμανικών οθωμανικών πληθυσμών στις βαλκανικές κτήσεις. Αυτές ούτως ή άλλως αντιμετώπιζαν πολλά προβλήματα λόγω της πανσλαβικής προπαγάνδας στα τέλη του 19ου αιώνα και των διαφαινόμενων εθνοκεντρικών ανταγωνισμών μεταξύ ελληνικών και βουλγαρικών κοινοτήτων, πάντα εντός του πλαισίου που επέβαλε η οθωμανική νομιμότητα.[51] Άλλωστε, η «αγνωμοσύνη» τόσο των ρωσόφιλων Βουλγάρων και Αρμενίων όσο και των Ελλήνων της Μακεδονίας που διαρκώς συνωμοτούσαν με τα κομιτάτα τους, υπονομεύοντας τις «ειλικρινείς» μεταρρυθμιστικές φιλοδοξίες του σουλτάνου, αν μη τι άλλο δικαιολογούσε μία επίσπευση της πανισλαμικής στροφής του ύστερου οθωμανικού κράτους. Με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο να βρίσκεται προ των πυλών και τα οθωμανικά Βαλκάνια να κονιορτοποιούνται μεταξύ του σερβικού, του βουλγαρικού και του ελληνικού εθνικισμού, η έλξη του Πανισλαμισμού έγινε ακόμη σημαντικότερη για το οθωμανικό κράτος, δεδομένου του πλέον έκδηλου αραβοτουρκικού και μουσουλμανικού του χαρακτήρα. Αρκούσε ωστόσο ο Πανισλαμισμός για να σωθεί μια αυτοκρατορία, που εκούσια ή ακούσια θυσίασε την ίδια της την πολυθρησκευτική υπόσταση στο όνομα της μετατροπής της σε αιχμή του δόρατος ενός ασαφούς και πολιτικά αδιαμόρφωτου «Ισλαμικού Έθνους»;

Μια αποτίμηση των πολιτικών αποτελεσμάτων του Πανισλαμισμού: τα όρια της ισλαμικής ενότητας και η γέννηση των πρώτων αραβικών εθνικιστικών κινημάτων

Κατά το πέρασμα στον 20ό αιώνα, πολιτική αποστολή του Πανισλαμισμού υπήρξε η συσπείρωση των απανταχού μουσουλμάνων εντός κι εκτός της αυτοκρατορίας κατά της «σταυροφορικής» Entente και των λοιπών «άπιστων» συμμάχων της και η αναχαίτιση, μέσω της εντατικότερης προβολής των θρησκευτικών δεσμών κυβερνητών και κυβερνωμένων, του αραβικού εθνικισμού, ο οποίος –δεδομένης της τότε δημογραφικής σύνθεσης του οθωμανικού κράτους– θα σηματοδοτούσε και τον οριστικό θάνατο της αυτοκρατορίας. Θα κλείσουμε, λοιπόν, τη μελέτη μας με μία αναφορά στις οθωμανικές επιδόσεις σε αυτά τα δύο κρισιμότατα μέτωπα.

51. Δημήτρης Σταματόπουλος, «Εθνικοί Ανταγωνισμοί και κοινοτική ανασυγκρότηση: Η ενδοκοινοτική σύγκρουση στη Θεσσαλονίκη (1872-1874) και η σύνταξη του πρώτου κοινοτικού κανονισμού», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 10 (1998): 92-93.

Αναμφίβολα, ο πρώτος πολιτικός στόχος υπήρξε ιδιαίτερα φιλόδοξος, παρ' όλα αυτά η οθωμανική διπλωματία, επικουρούμενη και από τις γερμανικές ιμπεριαλιστικές επιδιώξεις εν όψει του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, κατάφερε να διεθνοποιήσει τα εσωτερικά της προβλήματα εξάγοντάς τα στον φαντασιακό χώρο του «Ισλαμικού Έθνους» και καλώντας τη μουσουλμανική κοινή γνώμη σε «Ιερό Πόλεμο» κατά των Αγγλογάλλων αποικιοκρατών. Οι πρόσφατες οθωμανικές αποτυχίες στον Ιταλοτουρκικό Πόλεμο του 1911[52] και τους βαλκανικούς που τον ακολούθησαν, σε συνδυασμό με την τυραννία της βρετανικής διοίκησης στην Αίγυπτο και την Ινδία, είχαν δώσει την εντύπωση σε διάφορα πανισλαμικά κόμματα, αδελφότητες κι επιτροπές μουσουλμάνων εθνικιστών φοιτητών πως υπήρχε ένα οργανωμένο χριστιανικό σχέδιο των μεγάλων δυνάμεων κατά της Ούμμα.

Ως προς αυτή τη θεώρηση των πραγμάτων, η οθωμανική διπλωματία του Χαλιφάτου με την προπαγάνδα του Άζχαρ και τα ατελείωτα ταξίδια του 'Afghani στην Ινδία, την Περσία και το Αφγανιστάν κατά τον περασμένο αιώνα, πράγματι απέδιδαν καρπούς προς μεγάλη ικανοποίηση του κάιζερ Γουλιέλμου Β΄, οι αντίπαλοι του οποίου εξαρτούσαν τη δύναμή τους από την κατοχή αποικιών μεγάλων μουσουλμανικών πληθυσμών. Αντίθετα η Γερμανία παρουσιαζόταν ως σύμμαχος του Ισλάμ λόγω της αποικιοκρατικής της απουσίας από τα εδάφη του.[53] Το ερώτημα που τέθηκε ήταν απλό: αν ηττηθεί η Οθωμανική Αυτοκρατορία θα ηττηθεί το ίδιο το Ισλάμ. Παρ' όλα αυτά, οι συσχετισμοί δεν ήταν ευνοϊκοί για τους Οθωμανούς, οι οποίοι δεν έβρισκαν κραταιά και σύγχρονα μουσουλμανικά κράτη για να συνάψουν συμμαχίες, αλλά μόνον υποτελείς λαούς, ο ξεσηκωμός των οποίων ήταν αμφίβολος παρά τις προσπάθειες των ακτιβιστών του Πανισλαμισμού, των δερβίσηδων και των φοιτητών από τις αποικίες που προσπαθούσαν να προσδώσουν ένα ισλαμικό «χρώμα» στα συνθήματα του Ιταλού εθνικιστή Mazzini.[54]

Στην Τυνησία, οι γαλλικές αποικιακές αρχές τιμώρησαν όσες αδελφότητες είχαν κατηγορηθεί για συμμετοχή στην αντίσταση της οθωμανικής Τρίπολης κατά των Ιταλών, όπως ήταν η περίπτωση της Rahmaniyya υπό τον Ahmad bn 'Abdallah.[55] Οι περισσότερες αδελφότητες της Τυνησίας και της Αλγερίας υιοθέτησαν μία νομιμόφρονα στάση έναντι των Γάλλων, ενώ όσες συνέχισαν

52. Aldobrandino Malvezzi, *L'Italia e l'Islam in Libia* (Firenze–Milano: Fratelli Treves, 1913), 154-55.

53. Ιωάννης Λουκάς, *Η Γεωπολιτική* (Αθήνα: Τροχαλία, 2000), 217-19.

54. E. J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Αυτοκρατοριών 1875-1914* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2000), 129.

55. al-'Ajili, *Al-Turuq al-Sūfiyya,* 205.

το τζιχάντ ενεργούσαν σε τοπικό επίπεδο, θυμίζοντας περισσότερο αγροτικές εξεγέρσεις και χωρίς να μπορούν να επηρεάσουν θετικά την έκβαση του μεγάλου πολέμου. Ως συνήθως, επρόκειτο για ασυντόνιστα μεταξύ τους τζιχάντ, που προκαλούσαν δολιοφθορές στα κτήματα των αποίκων και αποσκοπούσαν στην ενδυνάμωση της πνευματικής εξουσίας των sheikh επί των ποιμνίων τους και όχι στην κινητοποίηση υπέρ του Ισλάμ και του Χαλίφη συνολικά.[56] Ως εκ τούτου, η διεκδίκηση της πατρότητάς τους από τους Οθωμανούς ήταν μάταιη. Επιπλέον, όπως συνέβη και στην Ινδία με τα περίφημα αποικιακά τάγματα, ομοίως και στη βόρεια Αφρική, οι Γάλλοι στράγγισαν τις αποικίες τους από τα δυνητικώς επικίνδυνα στοιχεία μέσω των βίαιων επιστρατεύσεων.[57] Μοιραία το «Ισλαμικό Έθνος» εγκλωβίστηκε σε μία παραδοξότητα, που ακύρωνε τη συνοχή του: Άραβες και άλλοι Οθωμανοί χριστιανοί, οι οποίοι δεν κατάφεραν να γλιτώσουν από την επιστράτευση, κλήθηκαν να πολεμήσουν για το Ισλάμ ενάντια σε μουσουλμάνους φελάχους και δερβίσηδες του γαλλικού αυτοκρατορικού στρατού ή σε Ινδούς μουσουλμάνους του βρετανικού.

Στα δυτικά της Αιγύπτου το κίνημα της Sanussiyya, το οποίο υπήρξε πυλώνας του Πανισλαμισμού καθ' όλο το προηγούμενο διάστημα, παρενόχλησε για λίγο καιρό τις βρετανικές δυνάμεις (1915-1917), στη συνέχεια ωστόσο συνθηκολόγησε και πέτυχε μία καλύτερη συμφωνία με την τότε σύμμαχο των Βρετανών Ιταλία.[58] Άλλωστε, η αδελφότητα είχε συνεργαστεί και παλαιότερα με τους Ιταλούς, όταν λάμβανε οπλισμό για να πολεμήσει τους Γάλλους στο Τσαντ μεταξύ 1897-1900.[59] Οι μαχητές του κινήματος συνειδητοποίησαν ότι ο σουλτάνος δεν θα μπορούσε να εγγυηθεί την επιβίωσή τους μετά τον πόλεμο, με τον τρόπο που το πέτυχε η αγγλοϊταλική διαμεσολάβηση. Και πράγματι αναγνωρίστηκε από τις μεγάλες δυνάμεις μία δυναστεία των απογόνων του δασκάλου Sanussi, η οποία θα κυβερνούσε την ανεξάρτητη Λιβύη μέχρι την ανατροπή της από το συνταγματάρχη Καντάφι, το 1969.

56. Aboul–Kassem Saadallaah, *Le Mouvement National Algérien* (Βηρυτός: Dar al Garb al Islami, 1992), Tome I, 278-80 και Julia Clancy–Smith, *Rebel and Saint–Muslim Notables, Populist Protest, Colonial Encounters (Algeria and Tunisia, 1800-1904)* (University of California Press, 1992), 92-96.

57. Lieut. Col. Gordon Casserly, F. R. G. S., *Algeria to-day* (New York: Frederick A. Stokes Company, s.a.), 190.

58. G. Wyman Bury, *Pan-Islam* (London: Macmillan and CO., Limited, 1919), 27.

59. Dirk Vandewalle, *A History of Modern Libya* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 22.

Παράλληλα, εντός της Αιγύπτου ο ιδρυτής του Εθνικιστικού Κόμματος το 1907, ο δικηγόρος Mustafa Kāmil, υπήρξε ο τελευταίος θιασώτης του Πανισλαμισμού.[60] Όπως μαρτυρούν τα γραπτά του και η πολιτική του δράση, αυτός ο γαλλομαθής ακτιβιστής θέλησε να παντρέψει την κληρονομιά της σκέψης τού ‘Afghāni περί ισλαμικής ενότητας με την ανάδυση ενός οθωμανόφιλου ανεξάρτητου αιγυπτιακού έθνους.[61] Μετά το θάνατό του το 1908, οι συνεχιστές του προσπάθησαν να επηρεάσουν τον τελευταίο αντιβασιλέα ‘Abbās Hilmi B΄ (1892-1914) υπέρ μιας συμμαχίας με το σουλτάνο και κατά τον Βρετανών, όμως η συνωμοσία αποκαλύφθηκε εγκαίρως και το όποιο ενδεχόμενο φιλοτουρκικής στροφής της Αιγύπτου αποκλείστηκε οριστικά με την επιβολή προτεκτοράτου, το 1914, και τη μετατροπή του Αιγύπτιου κχεδίβη σε «Σουλτάνο». Ο ‘Abbās βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη τη στιγμή της κήρυξης του πολέμου και απλώς αντικαταστάθηκε από τον βρετανόφιλο θείο του. Όπως είναι λογικό, δεν υπήρχε καμία περίπτωση να ανεχτούν οι Βρετανοί μία εκτροπή που θα κλόνιζε την ειδική τους θέση επί της αυτοκρατορικής ινδικής οδού.

Ακόμα πιο μακριά, στην Ινδία, οι Πανισλαμιστές υπήρξαν ιδιαίτερα δραστήριοι όταν ξέσπασε ο πόλεμος. Έχοντας ιδρύσει το δικό τους κομιτάτο, την *Επιτροπή του Χαλιφάτου*, διεξήγαγαν εράνους και εισέπρατταν δωρεές από πλούσιους Ινδούς μουσουλμάνους, ενώ είχαν οργανώσει ακόμα κι έναν μικρό απελευθερωτικό στρατό, αποτελούμενο από τους λεγόμενους *Mujāhidin*. Σκοπός τους ήταν να σαμποτάρουν τους Βρετανούς τόσο στην Ινδία όσο και στο Αφγανιστάν, πιστεύοντας ότι μόνο μία οθωμανική νίκη θα μπορούσε να εγγυηθεί τη δημιουργία μιας ανεξάρτητης, μουσουλμανικής Ινδίας. Παρ’ όλες τις μηχανορραφίες τους, οι αρχηγοί τους συνελήφθησαν από τις βρετανικές υπηρεσίες στη Μέση Ανατολή. Ένας πράκτοράς τους μάλιστα, ο Shaikhul Hind, ο οποίος λειτουργούσε ως σύνδεσμος του κινήματος με τον Οθωμανό διοικητή της Χετζάζης, συνελήφθη στη Μέκκα το 1917 κατά τη διάρκεια ενός καμουφλαρισμένου προσκυνήματος. Μία ενδιαφέρουσα πτυχή της ιστορίας του είναι ότι οι ουλεμάδες της Μέκκας του ζήτησαν να συνυπογράψει μία

60. Mahmud Mutawali, *Misr hayāt siāsiya wa niābiyya qabla 1952* (Η αιγυπτιακή πολιτική και κοινοβουλευτική ζωή πριν το 1952) (Κάιρο: Dar al-Thaqāfa li-l-Nasr, 1980), 153.

61. Muhammad ‘Amāra, *Al-Jāmi ‘a al-Islāmiyya wa-l-Fikra al-Qaūmiyya* (Η ισλαμική ενότητα και η εθνικιστική σκέψη–Το παράδειγμα του Μουσταφά Κάμελ) (Κάιρο: Dar al-Ahrām, 1994), 63-64. Για μία γενικότερη εικόνα της αρθρογραφίας του και των πανισλαμικών της αποχρώσεων, *Aūrāq Mustapha Kamil, al-Maqālāt* (Συλλογή κειμένων του Μουσταφά Κάμελ. Τόμ. 1, 1893-1899) (Κάιρο: Κέντρο Αρχείων και Σύγχρονης Ιστορίας της Αιγύπτου, 1986).

φετβά, βάσει της οποίας οι Τούρκοι κηρύσσονταν άπιστοι, επειδή είχαν ανατρέψει με τη συνταγματική τους επανάσταση τον Αμπντούλ Χαμίντ, τον τελευταίο αναγνωρισμένο Χαλίφη.[62]

Μετά την παρουσίαση των εξελίξεων που λάμβαναν χώρα στην αφροασιατική αποικιοκρατούμενη περίμετρο της αυτοκρατορίας, επανερχόμαστε στο εσωτερικό της για να εξετάσουμε τι συνέβη με τους αραβικούς πληθυσμούς. Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέρουμε ότι επίσημα το οθωμανικό κράτος δεν έκανε λόγο για Άραβες[63] ως ξεχωριστή εθνοτική ομάδα· αντίθετα τους συμπεριλάμβανε μαζί με τους Κούρδους και τους Τούρκους στο millet των μουσουλμάνων, που ήταν πλέον μακράν το πολυπληθέστερο. Για το λόγο αυτό, δεν γνωρίζουμε ποιο ακριβώς υπήρξε συνολικά το πληθυσμιακό μέγεθος των αραβόφωνων Οθωμανών (μουσουλμάνων και χριστιανών που ανήκαν σε διαφορετικά millet πέραν του ελληνορθόδοξου) της Ανατολίας, της Συρίας, της Παλαιστίνης, του Ιράκ και της Χετζάζης κατά την απογραφή του 1914, ωστόσο θα μπορούσαμε να δεχτούμε ότι αποτελούσαν τη δεύτερη μεγαλύτερη ομάδα, αν όχι την πρώτη.[64] Το γεγονός αυτό βέβαια έμελλε να είναι καθοριστικό για το μέλλον του οθωμανικού κράτους ως αυτοκρατορικής οντότητας.

Όπως αναλύσαμε προηγουμένως, βάσει των γραπτών του ʻAfghāni και του ʻAbduh, η αποδοχή της τουρκικής εξουσίας από πλευράς των Αράβων κρινόταν φυσική κι επιβεβλημένη χάρη στους δεσμούς της κοινής τους πίστης εντός του οθωμανικού πλαισίου συνύπαρξης των δύο εθνικών ομάδων, που δεν ήταν άλλο από το μουσουλμανικό millet.[65] Υπό την επίδραση του Πανισλαμισμού και παρά τις διακηρύξεις περί ισονομίας όλων των Οθωμανών πολιτών ανεξαρτήτως θρησκεύματος, η θέση του μουσουλμανικού millet ισχυροποιήθηκε έναντι των άλλων ως προς τη διαμόρφωση του ιδεολογικού χαρακτήρα του σύγχρονου οθωμανικού κράτους και των πολιτικών του λόγω της

62. Για μια ανασκόπηση των γεγονότων αυτών από την πλευρά των Ινδών πανισλαμιστών, Maulana Muhammad Miyan, *Silken Letters Movement Accounts of 'Silken Handkerchief Letters Conspiracy Case' From British Records* (New Delhi: Shaikhul Hind Academy, 2012), 48-60.

63. Ο όρος «Άραβας» χρησιμοποιούνταν από την οθωμανική διοίκηση κυρίως για το χαρακτηρισμό των νομαδικών πληθυσμών των αραβόφωνων πληθυσμών σε σχέση με τους μόνιμα εγκατεστημένους των αραβόφωνων επαρχιών. Bernard Lewis, *Οι Άραβες στην Ιστορία* (Αθήνα: Γκοβόστης, 1993), 18.

64. Πιο αναλυτικά για τα δημογραφικά στοιχεία της αυτοκρατορίας, https://en.wikipedia.org/wiki/1914_population_statistics_for_the_Ottoman_Empire#cite_ref-1.

65. Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey–Volume II: Reform, Revolution and Republic* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), 259-60, 304.

πεποίθησης ότι έτσι θα αντιμετωπιζόταν δραστικότερα η «ασθένεια» του εθνικισμού πριν προσβάλει τους Άραβες. Με άλλα λόγια, οι Οθωμανοί επέμειναν στα παλιά γνωστά εργαλεία πολιτικής για να αντιμετωπίσουν μία μοντέρνου τύπου απειλή που φάνταζε, και πράγματι αποδείχθηκε, αήττητη.

Την ύστατη ώρα, μάλιστα, θεώρησαν ότι υπό την απειλή των «άπιστων» επιτιθέμενων ο «εσωτερικός εχθρός», δηλαδή ο εθνικισμός των αραβόφωνων Οθωμανών, θα καθίστατο πνευματικά και πολιτικά νεκρός και θα σωριαζόταν. Ωστόσο, συνέβη μάλλον το αντίθετο: ο Πανισλαμισμός αυτοανατράπηκε, διότι πρόσφερε στους Άραβες, έστω και καθυστερημένα, τα μέσα ερμηνείας της θέσης τους ως διακριτής ομάδας εντός της αυτοκρατορίας και της τελικής πολιτισμικής και πολιτικής χειραφέτησής τους από μία μέχρι πρότινος «αυτονόητη» οθωμανική κυριαρχία. Οι εθνικιστικές πολιτικές των Νεότουρκων, που θεωρητικά τουλάχιστον παρέμεναν πιστοί στον Πανισλαμισμό, απλώς επέσπευσαν την –υπό διαμόρφωση– αραβική εθνικιστική αφύπνιση, ενώ ο παρασκηνιακός ρόλος, κυρίως των Βρετανών, υποβοήθησε την εμβάθυνση του επώδυνου ρήγματος σε ανεπανόρθωτο βαθμό.

Βέβαια, το ίδιο το αραβόφωνο εθνικιστικό κίνημα των δύο πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα δεν συνιστούσε μία ενιαία τάση με κάποια κοινή πολιτική έκφραση και αιτήματα· αντίθετα, αποτελούσε τη χαλαρή συνάρθρωση διαφορετικών μεταξύ τους δυνάμεων, οι οποίες χαρακτηρίζονταν και από διαφορετικούς βαθμούς αντι-οθωμανισμού. Και οι διαφοροποιήσεις αυτές δεν αποτελούσαν παρθενογενέσεις, αλλά φυσικές αντανακλάσεις των αντιφατικών πολιτικών που προωθούσε η ίδια η αυτοκρατορία στις αραβόφωνες επαρχίες της. Η χειραφέτηση των Αράβων από τους Οθωμανούς υπήρξε πρωτίστως γλωσσική, χάρη στην επανεμφάνιση της κλασικής αραβικής γλώσσας και τη σταδιακή ηγεμονία της επί της παραγωγής του γραπτού δημόσιου λόγου τόσο στην Αίγυπτο όσο και στην ευρύτερη περιοχή της Συρίας. Για πρώτη φορά, η έως τότε τελετουργική γλώσσα των ιερών πηγών και των τόπων προσευχής άρχισε να καταλαμβάνει νέα πεδία, χρησιμοποιούμενη για την απόδοση ευρωπαϊκών εννοιών, όπως το «έθνος», ο «πολίτης», το «σώμα των αντιπροσώπων», η «εθνική ανεξαρτησία» και το «δημόσιο συμφέρον»,[66] ενώ οι στήλες του εμβρυακού αραβικού Τύπου φιλοξενούσαν άρθρα με θέμα το μέλλον των μουσουλμανικών κοινωνιών, τη σχέση του Ισλάμ με την Ευρώπη, τη θέση των Αράβων στη διεθνή πολιτική, τη συνταγματική διακυβέρνηση κ.ά.[67]

66. Tignor, *Modernization,* 152.

67. Πιο αναλυτικά για το ζήτημα, Πάνος Κουργιώτης, «Η Αραβική Γλώσσα και ο κόσμος γύρω της: Πώς η γλώσσα των λίγων έγινε γλώσσα των πολλών», στο *Πρακτικά του 1ου Διεθνούς*

Η γλωσσική χειραφέτηση δεν άργησε να γίνει και πολιτισμική, κυρίως από τη σκοπιά των αραβόφωνων χριστιανών, ενώ, ακόμα χειρότερα, για κάποιους μουσουλμάνους αραβόφωνους Οθωμανούς πολίτες εξελίχθηκε και σε θρησκευτική. Πολύ απλά αυτό σήμαινε ότι, παρά την πανισλαμική ρητορεία της βασιλείας του Αμπντούλ Χαμίντ και της σημαντικότατης στήριξης που πρόσφερε το Άζχαρ, η ίδια η φανταστική κατασκευή του αναγεννημένου «Ισλαμικού Έθνους» θα μπορούσε να αποτελέσει τροχοπέδη στη συνεχιζόμενη οθωμανική κυριαρχία, ενεργοποιώντας έναν αραβικό πρωτο-εθνικισμό και διαρρηγνύοντας την «ιερή» συνοχή του μουσουλμανικού millet. Μία εξέχουσα προσωπικότητα που εξέφρασε αυτήν ακριβώς την τάση υπήρξε ο Σύρος μουσουλμάνος στοχαστής ‘Abd al-Rahman al-Kawakibi (1849-1902), ο οποίος υπερασπίστηκε το ιστορικό δικαίωμα μεταβίβασης του Χαλιφάτου από τους Τούρκους στους Άραβες. Ερχόμενος σε ρήξη με το κυρίαρχο δόγμα του Αμπντούλ Χαμίντ, αντέστρεψε τις θέσεις του *Άρρηκτου Δεσμού* προς όφελος των Αράβων και δημιούργησε την απαραίτητη πνευματική συνέχεια μεταξύ των Πανισλαμιστών της σχολής εκείνης και των πρώτων αραβικών αντι-οθωμανικών αδελφοτήτων, παρακάμπτοντας εντελώς τον οθωμανικό παράγοντα ως ανίκανο να ηγηθεί των μουσουλμανικών λαών θρησκευτικά, αλλά και πολιτικά.[68] Τα αντι-οθωμανικά αισθήματα του Kawakibi πήγαζαν βεβαίως από μία εντονότατη θρησκευτική, ενδεχομένως και σαλαφιστική, αφετηρία (η πνευματική ακαταλληλότητα των Οθωμανών να μονοπωλούν έναν γνήσια αραβοϊσλαμικό θεσμό, όπως το Χαλιφάτο, και η αδυναμία τους να αναγεννήσουν την Ούμμα, εν αντιθέσει με τους Άραβες που υπήρξαν οι πρώτοι μουσουλμάνοι), σε κάθε περίπτωση πάντως γονιμοποίησαν τις αραβικές εθνικιστικές ζυμώσεις των ετών 1906-1916 και προετοίμασαν το έδαφος και για την πολιτική χειραφέτηση.

Πράγματι, ολόκληρη η δεκαετία από το 1906, όταν εστάλη το πρώτο αραβικό εθνικιστικό μανιφέστο στις μεγάλες δυνάμεις, μέχρι και το 1916, όταν ξέσπασε η μεγάλη εξέγερση του οίκου των Χασεμιτών υπό την καθοδήγηση του T. E. Lawrence, σημαδεύτηκε όχι μόνον από τον ιδεολογικό ενταφιασμό του Πανισλαμισμού, όπως απέβλεπε να τον αξιοποιήσει η θνήσκουσα αυτοκρατορία, αλλά και από την επανοικειοποίησή του από τους αφυπνισμένους

Συνεδρίου «Σταυροδρόμι Γλωσσών και Πολιτισμών: Μαθαίνοντας εκτός Σχολείου» (Θεσσαλονίκη: Παιδαγωγική Σχολή ΑΠΘ, 8-10 Απρίλιου 2010), 348-57.

68. Muhammad ‘Amara, *‘Abd al-Rahman al-Kawakibi–Shahid al-hurria wa Mujaddid al-Islam* (Αμπντ αρ-Ραχμάν αλ-Καουάκιμπι–Μάρτυρας της ελευθερίας και ανανεωτής του Ισλάμ) (Κάιρο–Βηρυτός: Dar al-Shuruq, 1988), 55-58.

Άραβες ως βάση του τότε εθνικισμού τους. Στο μανιφέστο του 1906 πρότειναν τη δημιουργία μιας αραβικής αυτοκρατορίας από τον Ευφράτη μέχρι το Σουέζ και από τη Μεσόγειο έως τη θάλασσα του Ομάν, η οποία θα αποτελούσε το διάδοχο σχήμα του οθωμανικού κράτους. Το πολίτευμά της θα ήταν συνταγματική μοναρχία υπό την ηγεσία ενός Άραβα σουλτάνου, ο οποίος θα ήταν ταυτόχρονα και Χαλίφης όλων των μουσουλμάνων.[69] Οι Άραβες εθνικιστές σε εκείνη την πρώιμη φάση ευελπιστούσαν να κερδίσουν τη γαλλοβρετανική στήριξη, προσφέροντας στις μεγάλες δυνάμεις ένα εναλλακτικό και περισσότερο αξιόπιστο βασίλειο, το οποίο θα έλυνε και το χρόνιο Ανατολικό Ζήτημα, αλλά και θα εξασφάλιζε μία ανεξάρτητη αραβική εξουσία για πρώτη φορά από το 1258· ωστόσο οι προτάσεις τους ουδέποτε εισακούστηκαν, ενώ ακόμα και όταν «υλοποιήθηκαν» απείχαν παρασάγγας από τις αρχικές αραβικές αξιώσεις.

Παρ' όλα αυτά, η σύνταξη μανιφέστων συνεχίστηκε με αμείωτη ένταση, δείγμα της πολιτικής κινητικότητας που σημειωνόταν στους αραβικούς εθνικιστικούς κύκλους. Για κάποιες δυνάμεις, η οθωμανική εκδοχή του Πανισλαμισμού παρέμενε ισχυρή, όπως ήταν η περίπτωση του *Οθωμανικού Κόμματος Αποκέντρωσης*, το οποίο συνιστούσε ένα είδος νομιμόφρονας αντιπολίτευσης των αραβόφωνων επαρχιών χωρίς να επιζητεί τη διασάλευση της αυτοκρατορικής τάξης πραγμάτων.[70] Παράλληλα, ιδρύονταν διαρκώς νέα κόμματα στα πρότυπα των Νεότουρκων, όπως οι Νεοαλγερινοί και οι Νεοτυνήσιοι,[71] τα οποία εκ των πραγμάτων ισορροπούσαν μεταξύ Πανισλαμισμού, ενός τοπικού πατριωτισμού και μιας συστημικής αντιπολίτευσης στη γαλλική αποικιοκρατία, χωρίς να μπορούν να ωφελήσουν πραγματικά ούτε την οθωμανική προπολεμική διπλωματία ούτε το αναδυόμενο αραβικό εθνικιστικό κίνημα. Αντιθέτως, οι εξελίξεις στις οθωμανικές επαρχίες της Συρίας, του Ιράκ και της Χετζάζης υπήρξαν πολύ σοβαρότερες. Άραβες αξιωματικοί του οθωμανικού στρατού άρχισαν να ιδρύουν από κοινού με χριστιανούς και μουσουλμάνους εθνικιστές δασκάλους και δικηγόρους τα δικά τους κομιτάτα και συνωμοτικές αδελφότητες, όπως η 'Ahd, η Fatāt και η Qahtāniyya, εμπνεόμενοι τόσο από τους Νεότουρκους, όσο και από τις προγενέστερες ελληνικές και

69. Lothrop Stoddard, *The new world of Islam* (London: Chapman and Hall Ltd., 1922), 144.

70. Για τα πρακτικά του Πρώτου Αραβικού Συνεδρίου στο Παρίσι το 1913, Ανώτατη Επιτροπή του Οθωμανικού Κόμματος Αποκέντρωσης στην Αίγυπτο, *al-Mu' tamar al-'Arabi al-Awal* (Το Πρώτο Αραβικό Συνέδριο) (Κάιρο, 1913). Βλ. επίσης Efraim Karsh and Inari Karsh, *Empires of the Sand: The Struggle for Mastery in the Middle East 1789-1923* (Cambridge: Harvard University Press, 2003), 172.

71. Elie Kedourie, *Ο Εθνικισμός* (Αθήνα: Κατάρτι, 2003), 147.

βουλγαρικές εθνικιστικές οργανώσεις στη Μακεδονία, αλλά και τις αντίστοιχες των Αρμενίων στον οθωμανικό Καύκασο.[72] Η συνάντηση χριστιανών και μουσουλμάνων πλέον ως *Αράβων* και όχι Οθωμανών πολιτών, διαιρεμένων στα διαφορετικά millet τους, ήταν μια αναπόφευκτη εξέλιξη, η οποία, ακόμη κι αν εκδηλώθηκε αργά σε σχέση με άλλες εθνογενεσιουργές διαδικασίες εντός της αυτοκρατορίας, εντούτοις δεν αναχαιτίστηκε από τον Πανισλαμισμό.

Οι συγκρίσεις είναι ενδιαφέρουσες: το Παρίσι θέλησε να χειραγωγήσει όλες αυτές τις νέου τύπου αντι-οθωμανικές αδελφότητες, αναγνωρίζοντας τους Άραβες ως «ιστορικό λαό»,[73] την ώρα που οι Νεότουρκοι προσπαθούσαν να κινητοποιήσουν τις σουφικές αδελφότητες, παροτρύνοντάς τες να κάνουν αφόρητη τη ζωή των Γάλλων και των Ιταλών στις αποικίες. Τόσο από τη σκοπιά των Οθωμανών «προστατών του Ισλάμ» όσο και από αυτήν των Ευρωπαίων αποικιοκρατών, ο Α΄ Παγκόσμιος προμηνυόταν να είναι ένας πόλεμος που θα μπορούσε να κερδηθεί εκ των έσω, με προδοσίες, μηχανορραφίες και, πάνω απ' όλα, την επίκληση συναισθημάτων ένταξης σε επινοημένες κοινότητες. Οι μεν πόνταραν στην ευόδωση του πανισλαμικού εγχειρήματος των τελών του προηγούμενου αιώνα και της μετουσίωσής του σε μία κουλτούρα θρησκευτικής αντίστασης, οι δε στην αξιοποίηση των δυνατοτήτων που πρόσφερε η καθυστερημένη εθνικιστική αφύπνιση ενός οθωμανικού λαού, στη συντριπτική του πλειοψηφία μουσουλμανικού. Όπως συνέβη και με άλλους λαούς κατά το παρελθόν, έτσι και οι Άραβες βρέθηκαν μπροστά σε ένα σταυροδρόμι που θα καθόριζε το μέλλον τους: να πολεμήσουν για το οθωμανικό κράτος, την Ούμμα ή το *έθνος* τους; Η κήρυξη ενός αμιγώς αραβικού τζιχάντ κατά των «άπιστων» Νεότουρκων από το σαρίφη της Μέκκας Χουσεΐν ήταν η τελευταία πράξη αποσύνθεσης του μουσουλμανικού millet, άσχετα αν οι Αγγλογάλλοι είχαν ήδη προβεί στους δικούς τους μυστικούς διακανονισμούς για τη μεταξύ τους κατανομή της αραβικής Μέσης Ανατολής (συμφωνία Sykes–Picot το 1916), οι οποίοι θα ανακοινώνονταν στους Άραβες μόνο εφόσον συνέβαλλαν στην οθωμανική ήττα.

Επίλογος

Συμπερασματικά, ως προς την πολιτική αποτίμηση του Πανισλαμισμού θα λέγαμε ότι, παρά τις όποιες προσπάθειες ή και επιτυχίες, το όλο εγχείρημα απέτυχε να προστατεύσει την αυτοκρατορία, πρώτον, διότι βασίστηκε σε μία ετερόκλιτη συμμαχία δυνάμεων που αποδείχθηκε ανίκανη να συσπειρώσει

72. Tibi, *Arab Nationalism,* 109-10.

73. M. S. Anderson, *The Great Powers and the Near East* (London: Edward Arnold Ltd., 1970), 148-53.

τους μουσουλμάνους του εξωοθωμανικού κόσμου κατά των πολύ ισχυρότερων αποικιοκρατών και, δεύτερον, επειδή κατά έναν ειρωνικό τρόπο μάλλον διέγειρε παρά αναχαίτισε τον αραβικό εθνικισμό.

Βέβαια, η κατάληξη αυτή δεν μπορεί να χρεωθεί στον Πανισλαμισμό αποκλειστικά, αλλά στην αυτοκρατορική εφαρμογή του στα πλαίσια των μεγάλων αντιφάσεων της εποχής, π.χ. πανισλαμική ρητορεία σε συνδυασμό με ατελείς μεταρρυθμίσεις και την εθνικιστική πολιτική των Νεότουρκων. Ουσιαστικά, η ίδια διαδικασία βαλκανικών εθνικών συγκροτήσεων, που τεμάχισε το ορθόδοξο millet, απελευθερώθηκε –με τον πλέον θανάσιμο για την αυτοκρατορία τρόπο– και στο κυρίαρχο μουσουλμανικό millet, που πάντα παρέμενε ανώτερο όλων. Αυτό ήταν και το απαραίτητο μεταβατικό στάδιο για να ορθωθεί η σύγχρονη Μέση Ανατολή από τα συντρίμμια του οθωμανικού προκατόχου της.

Σήμερα, σε έναν κόσμο διαφορετικών συσχετισμών από εκείνον, η Τουρκία φέρει την ανάμνηση της πανισλαμικής της περιπέτειας και ενδεχομένως εμπνέεται από αυτήν, όσο το επιτρέπουν οι συνθήκες, προσπαθώντας να διευθετήσει εσωτερικά, πολιτικά προβλήματα (κουρδικό ζήτημα, αντιμετώπιση της κεμαλικής εθνικιστικής αντιπολίτευσης, κ.ά.), σε συνάρτηση με τις γεωπολιτικές αξιώσεις μιας περιφερειακής δύναμης στον πολιτικό χώρο του σουνιτικού Ισλάμ, όπως μαρτυρά η ενεργότερη ανάμιξή της στη διαχείριση της συριακής κρίσης από κοινού με το Κατάρ, η δημιουργία δικών της σφαιρών επιρροής σε μία περισσότερο πολυπολική Μέση Ανατολή, το ανανεωμένο ενδιαφέρον της για τη βόρεια Αφρική και η προβολή ενός πολιτικού μοντέλου προς υιοθέτηση από τις λεγόμενες «μετριοπαθείς» ισλαμιστικές δυνάμεις σε διάφορες αραβικές χώρες. Όλα τα παραπάνω προσδίδουν μία αύρα νεοπανισλαμικού μεγαλοϊδεατισμού στην τουρκική εξωτερική πολιτική, η οποία προς το παρόν ασκείται σε μία άκρως προβληματική γειτονιά, συμβάλλοντας στην περαιτέρω αποσταθεροποίησή της. Τα ζητήματα που ανακύπτουν βέβαια είναι πολύ πιο σύνθετα και η αντιμετώπισή τους υπερβαίνει κατά πολύ την ανασύσταση μίας αραβοτουρκικής ενότητας, όπως την ευαγγελίζονται τα think tanks του κυβερνώντος ΑΚΡ.

Αθανάσιος Γραμμένος[*]

Ο ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΒΟΡΕΙΟΥ ΚΑΙ ΝΟΤΙΟΥ ΑΜΕΡΙΚΗΣ ΙΑΚΩΒΟΣ ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ, 1981-1989

[*] Υποψήφιος διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

Εισαγωγή

Η ανάλυση της εξωτερικής πολιτικής, ως διαχείρισης των εξωτερικών σχέσεων και ενεργειών, εξετάζει παραμέτρους όπως οι στόχοι, η στρατηγική και ο τρόπος λήψης αποφάσεων (decision making). Τα κυρίαρχα μοντέλα εξετάζονται στο μνημειώδες δοκίμιο του Graham Allison για την κρίση των πυραύλων της Κούβας. Πρόκειται για το Μοντέλο του Ορθολογικού Δρώντος, το Γραφειοκρατικό Μοντέλο και το Μοντέλο της Οργανωσιακής Θεωρίας.[1] Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια υπάρχει μια σημαντική εξέλιξη στις συμπεριφορικές προσεγγίσεις που μελετούν γνωσιολογικές μεταβλητές στην προσπάθεια να ξεπεράσουν τα αδιέξοδα της ορθολογικής θεωρίας.[2] Μία πολύ σημαντική προσπάθεια αποτελεί η Πολυευρετική Θεωρία (ΠΘ), η οποία προτείνει το συνδυασμό των εργαλείων του ορθολογικού μοντέλου με τη γνωσιολογική ψυχολογία. Ο Άλεξ Μιντζ (Alex Mintz), που έχει διατυπώσει αυτή τη θεωρία,[3] αντιλαμβάνεται τη λήψη πολιτικών αποφάσεων στην εξωτερική πολιτική ως μία διαδικασία δύο φάσεων: στην πρώτη, οι εναλλακτικές περιορίζονται από μια μη-αντισταθμιστική ανάλυση σύμφωνα με γνωσιολογικές συντο-

1. Graham Allison και Philip Zelikow, *Η κρίση της Κούβας. Η ουσία της απόφασης* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2006).

2. Το μοντέλο του ορθολογικού δρώντος αντιλαμβάνεται το κράτος ως μονολιθική οντότητα που λαμβάνει ορθολογικές αποφάσεις βάσει της ιεράρχησης των προτιμήσεων και της μεγιστοποίησης του οφέλους. Βλ. σχετικά Graham T. Allison, "Conceptual Models and the Cuban Missile Crisis," *The American Political Science Review* 63 (Sep. 1969): 689-718.

3. Ενδεικτικά, για την ΠΘ βλ. Alex Mintz και Karl DeRouen, Jr., *Understanding Foreign Policy Decision Making* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010); Alex Mintz, "How do leaders make decisions? A Poliheuristic Perspective," *The Journal of Conflict Resolution* 48 (February 2004): 3-13; Steven Redd, "Integrating Cognitive and Rational Theories of Foreign Policy Decision Making: The Experimental Evidence," στο *Integrating Cognitive and Rational Theories of Foreign Policy Decision Making,* ed. Alex Mintz (New York: St. Martin's, 2002).

μεύσεις (όπως η πολιτική επιβίωση), ενώ στη δεύτερη οι εναπομείνασες εναλλακτικές αξιολογούνται ώστε να μειώνουν τους κινδύνους και να αυξάνουν τα οφέλη. Η μη-αντισταθμιστική (non-compensatory) ανάλυση είναι κυρίως πολιτική, δηλαδή αναφέρεται στις παραμέτρους που φέρουν απαγορευτικά αποτελέσματα για αυτόν που λαμβάνει τις αποφάσεις, όπως η απεμπόληση της εξουσίας.

Με βάση αυτό το μοντέλο, το άρθρο επιχειρεί να εξηγήσει τη μεταστροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά το 1983 και τις νέες προκλήσεις στο Κυπριακό. Βασικό επιχείρημα της έρευνας είναι ότι η αρχικά αρνητική στάση απέναντι στον αμερικανικό παράγοντα και στον Αρχιεπίσκοπο Αμερικής Ιάκωβο οφείλεται στο γεγονός ότι τα πρώτα χρόνια η εξωτερική πολιτική του ΠΑΣΟΚ εξυπηρετούσε εκτός από το εθνικό συμφέρον και εσωτερικές ισορροπίες, αργότερα όμως, όταν προέκυψαν σοβαρές ανάγκες, αναζήτησε όλα τα διαθέσιμα μέσα για να επιτύχει τους στόχους της.

Το ψυχροπολεμικό πλαίσιο

Η δεκαετία του 1980 βρήκε τις ελληνοτουρκικές διαφορές σε όξυνση. Μετά από την κορύφωση της κρίσης του Κυπριακού το καλοκαίρι του 1974, οι δύο χώρες πέρασαν σε μία νέα φάση ανταγωνισμού για την Κύπρο και το Αιγαίο. Η εξωτερική πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών τη δεδομένη περίοδο ακολουθούσε το γενικότερο δόγμα του Ψυχρού Πολέμου, δηλαδή εμφορείτο από τη θεωρία της ανάσχεσης του κομουνιστικού κινδύνου, που απαιτούσε τη διατήρηση της συνοχής της νοτιοανατολικής πτέρυγας του ΝΑΤΟ.[4] Ο κύριος αμερικανικός στόχος ήταν να παραμείνουν οι δύο σύμμαχοι στον δυτικό συνασπισμό και για να συμβεί αυτό οι εσωτερικές πολιτικές δυνάμεις που ενδεχομένως αμφισβητούσαν αυτή την αρχή έπρεπε να εξουδετερωθούν.[5] Γι' αυτό η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία προκαλούσε ένα μεγάλο ερωτηματικό στην αμερικανική διπλωματία αναφορικά με την πιθανότητα να κάνει πράξη τις προγραμματικές διακηρύξεις περί αποχώρησης από το ΝΑΤΟ και τους δυτικούς θεσμούς. Οι διμερείς σχέσεις ΗΠΑ–Ελλάδας ήταν σε ύφεση, ωστόσο, με βάση τις ανάγκες της συμμαχίας, μία σύρραξη στο Αιγαίο θα έπρεπε

4. Για τη θεωρία της ανάσχεσης βλ. Wilson D. Miscamble, *George F. Kennan and the Making of American Foreign Policy, 1947-1950* (Princeton: Princeton University Press, 1992). Thomas G. Paterson, ed., *Containment and the Cold War: American Foreign Policy since 1945* (Reading MA: Addison–Wesley, 1972). John Lewis Gaddis, *Strategies of Containment. A Critical Appraisal of American National Security Policy during the Cold War* (Oxford: Oxford University Press, 2005).

5. Robert Frazier, "Kennan, Universalism, and the Truman Doctrine," *Journal of Cold War Studies* 11 (Spring 2009): 3-34.

να απορριφθεί ως εναλλακτική και να αποτραπεί με κάθε τρόπο καθώς θα μπορούσε να προκαλέσει ευρύτερους κλυδωνισμούς στο περιφερειακό σύστημα, το οποίο περιλάμβανε το «μαλακό υπογάστριο» της Σοβιετικής Ένωσης.

Από την άλλη, η Ελλάδα είχε ανάγκη την υποστήριξη των ΗΠΑ, διότι αποτελούσαν τον πιο σημαντικό παράγοντα στην περιοχή σε μια περίοδο με πολλά ανοικτά θέματα. Ένας σημαντικός δίαυλος μεταξύ των δύο πλευρών ήταν ο Αρχιεπίσκοπος της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας Βορείου και Νοτίου Αμερικής (Greek Orthodox Archdiocese of North and South America), ο οποίος επί χρόνια συμμετείχε ενεργά στις διμερείς σχέσεις, διευκολύνοντας σημαντικά την επικοινωνία των δύο κυβερνήσεων. Στο παρόν άρθρο εξετάζεται ο ρόλος του Ιακώβου στις ελληνοτουρκικές σχέσεις κατά τη διάρκεια των δύο κυβερνητικών θητειών του ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του 1980, όταν ανέκυψαν σημαντικές προκλήσεις και πρωτοβουλίες για τα εκκρεμή ζητήματα.

Ο Αρχιεπίσκοπος Ιάκωβος[6]

Ο Ιάκωβος ενθρονίστηκε Αρχιεπίσκοπος Βορείου και Νοτίου Αμερικής το 1959 με την υποστήριξη της ελληνικής κυβέρνησης και του πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή. Ανέπτυξε πλούσιο διοικητικό και εκκλησιαστικό έργο, [7] αλλά γνωστός στο ευρύ κοινό έγινε χάρη στην ενεργό συμμετοχή του

6. Γεννιέται το 1911 στην Ίμβρο, σε μια εποχή που χαρακτηρίζει η μετάβαση από την πολυεθνική αυτοκρατορία στο εθνικιστικό κράτος, και ο ίδιος βρίσκεται ανάμεσα σε δύο κόσμους χωρίς να ανήκει σε κανέναν. Το 1934 αποφοιτά από τη Θεολογική Σχολή της Χάλκης κι επιστρέφει στην Ίμβρο για να εργαστεί ως ιεροκήρυκας. Ωστόσο, μερικές εβδομάδες αργότερα οι τοπικές αρχές του απαγορεύουν να συνεχίσει και τότε, μην έχοντας άλλη διέξοδο, αποφασίζει να χειροτονηθεί διάκονος με σκοπό να φύγει από την Τουρκία. Σύντομα υποβάλλει αίτηση στην Εκκλησία της Αμερικής για να υπηρετήσει ως κληρικός οποιασδήποτε βαθμίδας και γίνεται δεκτή το 1939, όταν επιλέγεται ως αρχιδιάκονος του Αρχιεπισκόπου Αθηναγόρα. Ο Αθηναγόρας εκτιμά την προσωπικότητα του Ιακώβου και του αναθέτει πολλές σημαντικές αποστολές, τόσο ως Αρχιεπίσκοπος όσο και ως Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Το 1954 ο Ιάκωβος εκλέγεται επίσκοπος Μελίτης και το 1956 αναβαθμίζεται σε μητροπολίτη. Στο μεταξύ ο Αθηναγόρας του αναθέτει τη διεύθυνση του γραφείου του Οικ. Πατριαρχείου στο Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών, στη Γενεύη. Το 1958 ο Αρχιεπίσκοπος Αμερικής Μιχαήλ πεθαίνει και στους κόλπους του Φαναρίου εξελίσσεται μια σφοδρή αντιπαράθεση για το πρόσωπο του διαδόχου του. Μετά από συστάσεις και προτροπές της κυβέρνησης Καραμανλή, ο Αθηναγόρας επιλέγει τον Ιάκωβο.

7. Στην Αμερική ο Ιάκωβος επιδίδεται σε ένα πλούσιο διοικητικό και εκκλησιαστικό έργο. Αυξάνει την οικονομική δύναμη της Αρχιεπισκοπής, ιδρύει πολλά νέα ελληνικά σχολεία, αναβαθμίζει το πρόγραμμα της Θεολογικής Σχολής του Τιμίου Σταυρού, επιτυγχάνοντας την αναγνώρισή του ως κολλεγίου, κι ακόμη ενισχύει σημαντικά τη μέριμνα με κοινωνικές δομές, με ορφανοτροφείο και γηροκομείο. Παράλληλα, συμμετέχει στον διεκκλησιαστικό διάλογο και

στον αγώνα των Αφροαμερικανών υπέρ των ανθρώπινων και των πολιτικών τους δικαιωμάτων, δίπλα στον Μάρτιν Λούθερ Κινγκ.[8] Εξίσου ενεργός όμως ήταν και για τα ελληνικά ζητήματα και κυρίως για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Το 1964 συνέβαλε στην απόφαση του προέδρου Τζόνσον να αποστείλει μια σκληρή επιστολή στους Τούρκους και να αποτρέψει την απόβαση που προετοίμαζαν στην Κύπρο,[9] ενώ το 1974, μετά από την τουρκική εισβολή στο νησί, οργάνωσε την αποστολή ανθρωπιστικής βοήθειας εκ μέρους της Ομογένειας και ταυτόχρονα συμμετείχε δυναμικά στις κινητοποιήσεις της ελληνοαμερικανικής κοινότητας με αίτημα την επιβολή εμπάργκο πώλησης όπλων στην Τουρκία. Χαρακτηριστικά, ο ίδιος ο πρόεδρος Τζέραλντ Φορντ (Gerald Ford), μαζί με τον υπουργό Εξωτερικών Χένρι Κίσιντζερ (Henry Kissinger), τον προσκάλεσε στον Λευκό Οίκο τον Οκτώβριο του 1974 και του ζήτησε να χαμηλώσει τους τόνους,[10] κάτι που ο ίδιος δεν αποδέχτηκε. Το 1980, ο πρόεδρος Κάρτερ του απένειμε το προεδρικό μετάλλιο της Ελευθερίας, την ύψιστη

είναι θιασώτης του οικουμενικού κινήματος, δημιουργώντας δίκτυα επικοινωνίας με τα άλλα δόγματα. Βλ. Richard Severo, "Archbishop Iakovos, 93, Greek Orthodox Primate and Major Ecumenical force, dies," *New York Times*, 12 Απριλίου 2005.

8. Ο Ιάκωβος συμμετέχει πλάι στον Μάρτιν Λούθερ Κινγκ στην πορεία της Σέλμα (1965), όπου τον απαθανατίζει στο εξώφυλλό του το περιοδικό *LIFE*. Στην ολοσέλιδη φωτογραφία του εξωφύλλου, ο Ιάκωβος στέκεται δίπλα στον Κινγκ με τα χαρακτηριστικά ορθόδοξα άμφια. *LIFE Magazine*, 26 Μαρτίου 1965.

9. Το 1964, μετά από νέες εθνοτικές συγκρούσεις που ξεσπούν στην Κύπρο μεταξύ των δύο κοινοτήτων, η Τουρκία προετοιμάζει εκστρατευτικό σώμα για να αποβιβαστεί στο νησί. Όταν ενημερώνεται ο πρόεδρος Τζόνσον, με τη συνδρομή του Ιακώβου, γράφει μια επιστολή προς τον πρωθυπουργό της Τουρκίας Ινονού, με την οποία του υπενθυμίζει ότι δεσμεύεται με την από το 1947 Συμφωνία με τις ΗΠΑ για τη χρήση στρατιωτικού εξοπλισμού που έχει προμηθευτεί από τους Αμερικανούς και ως εκ τούτου, σε περίπτωση που λόγω απόβασης στην Κύπρο οι Σοβιετικοί επιτεθούν στην Τουρκία, το ΝΑΤΟ δεν υποχρεούται να συνδράμει. Βλ. Γιώργος Μαλλούχος, *Εγώ, ο Ιάκωβος* (Αθήνα: Λιβάνης, 2002), 98. Βλ. επίσης του ίδιου, «Ο 'κόκκινος' πρόεδρος που νικά τον Ερντογάν», *Το Βήμα*, 22 Σεπτεμβρίου 2011. Richard Campany, *Turkey and the United States; The arms embargo period* (New York: Praeger, 1986), 32-33. Christos Kassimeris, "The Inconsistency of United States Foreign Policy in the Aftermath of the Cyprus Invasion: The Turkish Arms Embargo and its Termination", *Journal of Modern Greek Studies* 26 (2008): 93. Monteagle Stearns, E*ntangled Allies. U.S. policy toward Greece, Turkey and Cyprus* (New York Council on Foreign Relations, 1992), 36-39.

10. Το πρακτικό του State Department από τη συζήτηση στο Αρχείο της Αρχιεπισκοπής Αμερικής (GOARCH): 255DS0036. Βλ. επίσης το σχετικό σημείωμα του Ιακώβου προς τον Καραμανλή, Αρχείο Καραμανλή (ΙΚΚ): 44.-285, σ. 5-6.

διάκριση που μπορεί να λάβει ένας πολίτης σε καιρό ειρήνης, για τις πνευματικές υπηρεσίες που προσέφερε στους Αμερικανούς.[11]

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, στην Ελλάδα οι αναμνήσεις από τη σύνδεση των κυβερνήσεων της ΕΡΕ με τον αμερικανικό παράγοντα κατά τη δεκαετία του 1960, την απριλιανή δικτατορία και βεβαίως την απώλεια της μισής Κύπρου ήταν ακόμα νωπές. Στον αντίποδα, ο Ανδρέας Παπανδρέου εξέφραζε την πρόταση για μία νέα, ασυμβίβαστη εξωτερική πολιτική[12] που θα απήλλασσε τη χώρα από την «αποικιακού τύπου εκμετάλλευση» των ΗΠΑ,[13] αποδοκιμάζοντας πρόσωπα που είχαν συνδεθεί με την προηγούμενη κατάσταση. Ανάμεσά τους βρισκόταν και ο Ιάκωβος, για τέσσερις κυρίως λόγους:

1. Ένα μεγάλο μέρος του αριστερού ακροατηρίου στην Ελλάδα είχε συνδέσει τον Ιάκωβο όχι με τον αγώνα του για τα ανθρώπινα δικαιώματα ή την Κύπρο, αλλά με τους απριλιανούς δικτάτορες. Βεβαίως, στοιχεία που τεκμηριώνουν αυτό τον ισχυρισμό δεν έχουν αναδειχθεί και η συζήτηση γίνεται βάσει απλών ενδείξεων. Για παράδειγμα, στο βιβλίο *CIA–Ο απόρρητος φάκελος του Ανδρέα* οι συγγραφείς Ιγνατίου και Ευρυβιάδης χαρακτηρίζουν τη σχέση του Παπανδρέου με τον Ιάκωβο ως «αμοιβαία αντιπάθεια… με αφορμή τη φιλοχουντική στάση του τελευταίου»,[14] χωρίς ωστόσο καμία παραπομπή ή άλλη αναφορά.

2. Πάντως, αφορμή για τη σύνδεση του Ιακώβου με τη χούντα στάθηκε η απόφασή του να διοργανώσει την ΙΘ΄ Κληρικολαϊκή Συνέλευση (1968) στην Αθήνα. Ο ίδιος ισχυρίστηκε αργότερα ότι βασική αιτία για την απόφαση αυτή ήταν το ενδιαφέρον και η βούληση για συμπαράσταση της Διασποράς στο εθνικό κέντρο και ειδικότερα στους πολίτες, καθώς βρίσκονταν κάτω από ένα αυταρχικό καθεστώς.[15] «Ουδέποτε ονόμασα την κυβέρνηση των συνταγματαρχών εθνική», ανέφερε σε μία συνέντευξή του

11. Jimmy Carter, "Presidential Medal of Freedom Remarks at the Presentation Ceremony," June 9, 1980. Online by Gerhard Peters and John T. Woolley, *The American Presidency Project*. http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=45389.

12. Βλ. Στέφανος Κωνσταντινίδης, «Ελληνική Εξωτερική Πολιτική. Θεωρία και Πράξη», στο Παναγιώτης Τσακωνας, επιμ., *Συγχρονη ελληνικη εξωτερικη πολιτικη: μια συνολικη προσεγγιση* (Αθήνα: Σιδέρης, 2003), τ. Α, 178-81.

13. Ανδρέας Πανταζόπουλος, *Για τον λαό και το έθνος. Η στιγμή του Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989* (Αθήνα: Πόλις, 2001), 139-43.

14. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό τόσο η επιστημονική όσο και η δημοσιογραφική έρευνα να συνοδεύονται από την παράθεση συγκεκριμένων στοιχείων που να τεκμηριώνουν τις απόψεις και τους χαρακτηρισμούς προσώπων, ιδιαιτέρως όταν αναφέρονται σε ζητήματα ηθικής τάξης. Οι συγγραφείς δεν μας παρέχουν περαιτέρω διευκρινήσεις. Μιχάλης Ιγνατίου και Μάριος Ευρυβιάδης, *CIA–Ο απόρρητος φάκελος του Ανδρέα* (Αθήνα: Λιβάνης, 2011), 20.

15. Μαλλούχος, *Εγώ, ο Ιάκωβος,* 74.

στην αθηναϊκή εφημερίδα *Αυριανή*, που αποτελούσε τον ανεπίσημο εκφραστή του ΠΑΣΟΚ, και συνέχισε «ποτέ στην 21η Απριλίου δεν ετέλεσα δοξολογία… Όταν μερικοί είπαν να μην πάμε να κάνουμε το Κληρικολαϊκό στην Αθήνα, αν και δεν μας κάλεσαν, εμείς το αποφασίσαμε διότι νομίσαμε ότι δεν έπρεπε η Ελλάδα να απομονωθεί, εξαιτίας της δικτατορίας».[16]

3. Ως Αμερικανός πολίτης και συνομιλητής των Αμερικανών προέδρων, σε μια εποχή που ο αμερικανικός παράγοντας αντιμετωπιζόταν με καχυποψία στην Ελλάδα, υπήρχαν φωνές που θεωρούσαν ότι ο Ιάκωβος είχε σχέσεις με τις μυστικές υπηρεσίες και τη CIA[17] και ότι προσπαθούσε να επηρεάσει τον Παπανδρέου ώστε να εγκαταλείψει τις ριζοσπαστικές του διακηρύξεις και να ευθυγραμμιστεί με το ΝΑΤΟ. Επηρεασμένοι από τον καταγγελτικό λόγο του προέδρου του ΠΑΣΟΚ και τις αιχμές για τη δράση κατασκόπων (οι οποίες δεν ήταν αβάσιμες όσον αφορά τη δράση τους στο παρελθόν),[18] ορισμένοι κύκλοι του ΠΑΣΟΚ παραποίησαν το όνομα του Αρχιεπισκόπου σε «Σιάκωβος».[19]

4. Ο Ιάκωβος διατηρούσε στενή προσωπική φιλία με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή. Από μόνο του αυτό αρκούσε για να προκαλέσει ρήγμα στη σχέση του με μια μεγάλη μάζα οπαδών του ΠΑΣΟΚ, που ταύτιζε τον Καραμανλή με το παλιό κράτος της Δεξιάς.[20]

16. Συνέντευξη του Ιακώβου στον Μάνο Χάρη της Εφημερίδας *Αυριανή*, στο «Η Αυριανή ανακρίνει τον Αρχιεπίσκοπο Βορείου και Νοτίου Αμερικής», *Αυριανή*, 21 Φεβρουαρίου 1988.

17. Βλ., για παράδειγμα, την ακραία πολεμική που ασκεί στον Ιάκωβο ο Αθανασιάδης στο Κώστας Αθανασιάδης, *ΣΙΑΚΩΒΟΣ, ο ανελέητος αυτός δεσπότης* (Νέα Υόρκη: Καμπάνα, 1990), 64-66. Ο Παπαχελάς αναφέρει ότι το ΠΑΣΟΚ και η Αριστερά τον θεωρούν «πολιτικά λεπρό» και δεν αφήνουν τα στελέχη τους να συναντηθούν μαζί του λόγω του χαρακτηρισμού «Σιάκωβος». Αλέξης Παπαχελάς, «Ο Ιάκωβος που γνώρισα», *Καθημερινή*, 17 Απριλίου 2005.

18. Βλ., για παράδειγμα, τις αναφορές στη δράση των αμερικανικών μυστικών υπηρεσιών στο T. A. Couloumbis, J. A. Petropoulos και H. J. Psomiades, *Foreign Interference in Greek Politics* (New York: Pella, 1976), 122-25.

19. Αυτό αναφέρει ο δημοσιογράφος Μάνος Χάρης στην απομαγνητοφωνημένη συνέντευξη από τον Ιάκωβο και του αναφέρει ότι ο εμπνευστής του δυσφημιστικού χαρακτηρισμού είναι υπουργός του ΠΑΣΟΚ –τον οποίον γνωρίζει ο Ιάκωβος αλλά δεν τον κατονομάζει στο κείμενο– και αργότερα τον χαρακτηρισμό «ΣΙΑΚΩΒΟΣ» τον ασπάστηκαν και άλλοι. *Αυριανή,* 21 Φεβρουαρίου 1988.

20. Ενδεικτικό της πόλωσης και του αντι-καραμανλικού αισθήματος στις τάξεις των οπαδών του ΠΑΣΟΚ είναι ότι η φιλοκυβερνητική εφημερίδα *Αυριανή,* από το 1985 που ο Καραμανλής αποχωρεί από την Προεδρία της Δημοκρατίας, προσθέτει στο εξώφυλλό της τον υπότιτλο «Η εφημερίδα που γκρέμισε τον καραμανλισμό». «Αφιέρωμα στον Τύπο: Αυριανή», *Παραπολιτική*, 8 Σεπτεμβρίου 2008. http://www.parapolitiki.com/2008/09/blog-post_9859.html.

5. Όταν ο ρεπουμπλικάνος υποψήφιος Ρόναλντ Ρήγκαν (Ronald Reagan) εκλέχθηκε πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών (1980) ζήτησε από τον Ιάκωβο να του συντάξει ένα ενημερωτικό υπόμνημα για την προσωπικότητα του Παπανδρέου. Το ανεπίσημο έγγραφο (non paper) που ετοίμασε ο Ιάκωβος διέρρευσε στον ελληνικό Τύπο προκαλώντας αντιδράσεις, ενώ εξελίχθηκε σε ζήτημα που έφτασε έως τη Βουλή των Ελλήνων.[21]

Το ΠΑΣΟΚ για τις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας

Οι εκλογές του 1981 ανέδειξαν νικητή το ΠΑΣΟΚ και πρωθυπουργό τον Ανδρέα Παπανδρέου. Το προηγούμενο διάστημα ο πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ είχε ακολουθήσει την οδό της πόλωσης ως στρατηγική επιλογή,[22] καταγγέλλοντας την κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας για ενδοτισμό στις ΗΠΑ, το ΝΑΤΟ και την ΕΟΚ. Η ανάληψη της εξουσίας δεν κατεύνασε ούτε στο ελάχιστο τον πολιτικό λόγο των νικητών, με αποτέλεσμα –όπως υποστηρίζει ο Ροζάκης– η πολιτική ρητορεία του Παπανδρέου να παίξει αρνητικό ρόλο στις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας και μάλιστα, σε συνδυασμό με τις αποκλίσεις από τις αρχικές του διακηρύξεις, να οδηγήσει στη δημιουργία δυσμενών ενυπώσεων για τις πραγματικές προθέσεις της κυβέρνησης.[23]

Δεδομένου ότι η εξωτερική πολιτική ήταν ο τομέας που διατηρούσε ο Παπανδρέου υπό την προσωπική του δικαιοδοσία, δεν υπήρχε συγκεκριμένη γραμμή πλεύσης. Όπως καταγράφει ο Ιωακειμίδης, ο πρωθυπουργός «συμβουλευόταν τον υπουργό Εξωτερικών συνήθως σε άτυπες συναντήσεις που διοργανώνονταν με στενούς φίλους κι έμπιστους, ενώ σπάνια, αν όχι ποτέ, συνέρχονταν τα επίσημα όργανα εξωτερικής πολιτικής (Υπουργικό Συμβούλιο, ΚΥΣΕΑ) για να συζητήσουν καίρια θέματα εξωτερικής πολιτικής με την προοπτική να αποφασίσουν γι' αυτά».[24]

Η πολιτική σκέψη του Παπανδρέου βασιζόταν στην υπόθεση ότι το διπολικό σύστημα του Ψυχρού Πολέμου είναι παρωχημένο και η διεθνής θέση της

21. Δυστυχώς το υπόμνημα δεν έχει βρεθεί. Αναφορές γίνονται στο Μαλλούχος, *Εγώ, ο Ιάκωβος*, 103. Βλ. επίσης «Ρ. Ρήγκαν: Φοβούμαι ότι Θεός του Παπανδρέου είναι ο Καρλ Μαρξ!», *Παρόν*. http://www.paron.gr/v3/article_print.php?id=16467&colid=37&catid=34&dt=2007-09-02.

22. Stathis Kalyvas, "Polarization in Greek Politics: PASOK's First Four Years, 1981-1985," *Journal of the Hellenic Diaspora* 23 (June 1997): 83-104.

23. John O. Iatrides, "Papandreou's Foreign Policy," στο *The Greek Socialist Experiment. Papandreou's Greece 1981-1989,* ed. Theodore Kariotis (New York: Pella, 1992), 158-59.

24. Παναγιώτης Ιωακειμίδης, «Το μοντέλο σχεδιασμού Εξωτερικής Πολιτικής στην Ελλάδα», στο *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική. Μια συνολική προσέγγιση,* επιμ. Παναγιώτης Τσάκωνας (Αθήνα: Σιδέρης, 2003), τ. Α, 114.

Ελλάδας θα πρέπει να αλλάξει ώστε από ένα μέρος της νότιας πτέρυγας του ΝΑΤΟ να αναδειχθεί σε μια γέφυρα σύνδεσης της δυτικής Ευρώπης με τα Βαλκάνια, τον αραβικό κόσμο και την Αφρική.[25] Προς αυτή την κατεύθυνση κινούνταν η έκφραση αντίθεσης της Ελλάδας σε σημαντικά ή συμβολικά συμμαχικά ζητήματα, όπως «η εγκατάσταση των πυρηνικών πυραύλων Πέρσιγκ και Κρουζ στην Ευρώπη, η άρνηση συνυπογραφής κυρώσεων κατά της Πολωνίας μετά την επιβολή στρατιωτικού νόμου από το στρατηγό Γιαρουζέλσκι, καθώς και η άρνηση καταδίκης της ΕΣΣΔ για την κατάρριψη ενός επιβατικού αεροσκάφους τύπου τζάμπο της Ν. Κορέας, το οποίο είχε θεωρηθεί ύποπτο κατασκοπείας».[26] Ο Παπανδρέου ήταν αρκετά τολμηρός την πρώτη περίοδο της θητείας του κι αυτό για τον Ιωακειμίδη οφείλεται στο γεγονός ότι «έβλεπε τον εαυτό του ως παγκόσμιο πολιτικό άνδρα και είχε την τάση να έχει λογο για οποιοδήποτε μεγάλο διεθνές πολιτικό ζήτημα».[27] Για τον Βούλγαρη, από την άλλη πλευρά, ο Παπανδρέου με αυτές τις ενέργειες απευθυνόταν πρωτίστως στο εσωτερικό της χώρας –ειδικά στους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ–, καθώς η εξωτερική του πολιτική ήταν «από την αρχή βεβαρυμένη με εσωτερικές δεσμεύσεις και εκλογικές σκοπιμότητες»[28] και χρησιμοποιούνταν για να επιβληθεί η απαραίτητη κοινωνική και πολιτική συναίνεση.[29]

Στο ίδιο πλαίσιο, υποστήριζε την προσέγγιση και το συντονισμό των χωρών της νότιας Ευρώπης, της βορείου Αφρικής και της Μέσης Ανατολής με σκοπό να αντιμετωπίσουν την εξάρτηση από τις χώρες του βορρά. Ήδη από το 1961 χώρες του Τρίτου Κόσμου, όπως η Αίγυπτος, η Ινδία, η Ινδονησία και η Γιουγκοσλαβία, είχαν συγκροτήσει το «Κίνημα των Αδεσμεύτων» με σκοπό να λάβουν θέση ουδετερότητας στον ψυχροπολεμικό ανταγωνισμό, προτείνοντας τον «τρίτο δρόμο» ως φιλειρηνική εναλλακτική των δύο συνασπισμών.[30] Η Ελλάδα, ως μέλος του ΝΑΤΟ, δεν μπορούσε να έχει επίσημη σχέση με το Κίνημα, εν τούτοις ο Παπανδρέου σε προσωπικό επίπεδο καλ-

25. Iatrides, "Papandreou's Foreign Policy," 127-28.

26. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2001), 224. Για την περίπτωση της κατάρριψης του κορεατικού αεροπλάνου βλ. Lester Brune L., *Chronological History of U.S. Foreign Relations: 1932-1988* (New York: Routlege, 2003), 1014.

27. Ιωακειμίδης, «Το μοντέλο σχεδιασμού», 114.

28. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα,* 222.

29. Πανταζόπουλος, *Για τον λαό,* 252.

30. Για το Κίνημα των Αδεσμεύτων βλ. A. Singham και Shirley Hune, "From Third World Non-alignment to European Dealignment to Global Realignment," στο Mary Kaldor και Richard Falk, eds., *Dealignment. A New Foreign Policy Perspective* (New York: Basil Blackwell, 1987), 185-204. Γεώργιος Σπυρόπουλος, *Ο Τρίτος Κόσμος στις διεθνείς σχέσεις: Μύθοι και πραγματικότητες* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2006), 109-13.

λιέργησε σχέσεις με τους ηγέτες των Αδεσμεύτων, ιδιαίτερα μετά το θάνατο του Τίτο το 1980, όταν διέβλεψε ότι θα μπορούσε να αποτελέσει ο ίδιος τη διάδοχη κατάσταση στη Βαλκανική.[31] Σταδιακά, μετά το 1985, εγκαταλείπεται αυτή η προσπάθεια και η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας προσηλώνεται στους ευρωπαϊκούς στόχους.

Γενικότερα, όμως, η πρώτη διετία του ΠΑΣΟΚ χαρακτηρίστηκε από μεγάλη αυτοπεποίθηση, η οποία οφειλόταν αφενός στην πλήρη κυριαρχία της παράταξης στην εσωτερική πολιτική σκηνή (με την εκλογική ήττα της Νέας Δημοκρατίας) και αφετέρου στην ψυχολογία του Παπανδρέου ως «ατόμου ειδικών ιστορικών δικαιωμάτων».[32] Ωστόσο, αυτό το αίσθημα υπεροχής αποδείχθηκε εύθραυστο, επειδή πολύ σύντομα η Ελλάδα βρέθηκε ενώπιον μιας πραγματικότητας, τόσο εντός όσο κι εκτός συνόρων, που περιόριζε ασφυκτικά τη δυνατότητα υλοποίησης των ρηξικέλευθων υποσχέσεων του παρελθόντος και προκάλεσε τη δραστική υποχώρηση –αν όχι κατάρρευση– των ψευδαισθήσεων αναφορικά με τις δυνατότητες της κυβέρνησης να χαράξει την εξωτερική πολιτική έξω από το πλαίσιο των παραδοσιακών της συμμαχιών.

Η ανακήρυξη της «Τουρκικής Δημοκρατίας Βορείου Κύπρου»

Ο συνδυασμός των επικρίσεων προς την εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ[33] και της προσέγγισης με τους ηγέτες «ασυμβίβαστων» (και) τριτοκοσμικών κρατών έδινε την εικόνα ότι η Ελλάδα διατηρούσε αποστάσεις από τον δυτικό συνασπισμό. Με αυτόν τον τρόπο, όμως, η βοήθεια που μπορούσε να έρθει από την Αμερική (το ελληνοαμερικανικό «λόμπι» και την Αρχιεπισκοπή)

31. Χαράλαμπος Τσαρδανίδης και Στέλιος Αλειφαντής, «Η Ελλάδα και οι βαλκανικές χώρες 1974-1987», στο Δημητρης Κώνστας και Χαράλαμπος Τσαρδανίδης, επιμ., *Σύγχρονη ελληνική εξωτερική πολιτική* (Αθήνα: Σάκκουλας, 1988), τ. Α, 291-92.

32. Ακριβώς αυτό και μάλιστα εντός εισαγωγικών γράφει ο Διαμαντόπουλος. Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας. Από την προβενιζελική στην μεταπαπανδρεϊκή εποχή* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1997), 343.

33. Η βιογράφος του Ανδρέα Παπανδρέου, Κατερίνα Βαρελά, γράφει: «Ο Ανδρέας Παπανδρέου είχε υποσχεθεί στους μη προνομιούχους Έλληνες την 'Αλλαγή, Εδώ και Τώρα', την Αλλαγή που θα έβγαζε την Ελλάδα από το τέλμα, θα καταργούσε την κηδεμονία των ξένων κέντρων και θα επέβαλλε τη δίκαιη ανακατανομή του εθνικού πλούτου». Στο Κατερίνα Βαρελά, «Το μεταρρυθμιστικό έργο της πρώτης Σοσιαλιστικής Κυβέρνησης στην Ελλάδα», ομιλία στις 2 Ιουλίου 2008, στην ηλεκτρονική ιστοσελίδα του ιδρύματος Ανδρέα Παπανδρέου: http://www.agp.gr. Ο Παπανδρέου κάνει λόγο για «ξένα κέντρα», συνθέτοντας μια θεωρία συνωμοσίας σε βάρος της Ελλάδας. Σύμφωνα με τον Διαμαντόπουλο, «το ΠΑΣΟΚ ιδιοποιήθηκε, αντιστρέφοντάς το, το μετεμφυλιακό ιδεολογικό οπλοστάσιο της δεξιάς, που αντιπαρέθετε το έθνος στο σύνολό του προς τους εχθρούς του, και μάλιστα τους ξένους, που υπονόμευαν ή επιβουλεύονταν τις αξίες και τα συμφέροντά του», Διαμαντόπουλος, *ό.π.,* 289, σημ. 2.

συναντούσε το ανυπέρβλητο εμπόδιο της έλλειψης εμπιστοσύνης, αφού οι Έλληνες της Αμερικής δεν μπορούσαν να ισχυριστούν πλέον στην κυβέρνησή τους ότι η Ελλάδα ήταν ένας σταθερός και αξιόπιστος σύμμαχος.[34] Παρατηρείτο δε το φαινόμενο της «αντίστροφης επιρροής», δηλαδή της άσκησης πίεσης όχι προς την Αμερική αλλά προς την Ελλάδα, με απώτερο στόχο να αναθεωρήσει εκείνη την πολιτική της.[35]

Ενώ η Διασπορά θα μπορούσε κάλλιστα να αξιοποιηθεί ως βραχίονας για την Ελλάδα, όπως συνέβαινε την ίδια στιγμή με το Ισραήλ, η κυβέρνηση την άφησε στο περιθώριο, ρισκάροντας επίσης τις ευρύτερες γεωστρατηγικές συνεργασίες σε μια εποχή αναδιαμόρφωσης της ισορροπίας ισχύος, παρά το γεγονός ότι σοβαρά εθνικά και κοινωνικά ζητήματα βρίσκονταν σε εκκρεμότητα. Η αντιμετώπιση ήταν τόσο αρνητική που ο Ιάκωβος δήλωσε ότι οι Ελληνοαμερικανοί δεν αισθάνονται φιλόξενα όταν επιστρέφουν στην πατρίδα και προσκάλεσε τον αθηναϊκό Τύπο να συνεισφέρει στη βελτίωση των ελληνοαμερικανικών σχέσεων με το ίδιο ακριβώς σθένος που μιλούσε στους Αμερικανούς αξιωματούχους για τη μεγάλη αξία της διατήρησης των σχέσεων με την Ελλάδα.[36]

Το παράδοξο για μια ευρωπαϊκή χώρα και μέλος του ΝΑΤΟ να αντιμετωπίζει τις εξωτερικές σχέσεις τη δεδομένη χρονική συγκυρία με τέτοια ταλάντευση οφείλεται στην απειρία της νέας ηγεσίας και πιο πολύ στο γεγονός ότι τα δύο πρώτα χρόνια στην εξουσία το ΠΑΣΟΚ απολάμβανε μία πρωτοφανή ηρεμία στις εξωτερικές σχέσεις. Άλλωστε, το κυρίαρχο δόγμα στην εξωτερική πολιτική της χώρας από την περίοδο του Καραμανλή, μετά το 1974, μετουσίωνε την εδραίωση της δημοκρατίας και την ένταξη στις Ευρω-

34. Iatrides, "Papandreou's Foreign Policy," 152.

35. Van Coufoudakis, "The reverse influence phenomenon: The impact of the Greek-American lobby on the foreign policy of Greece," στο *Diasporas in World Politics. The Greeks in comparative perspective,* Dimitris Constas και Athanasios Platias eds. (London: The Macmillan Press, 1993), 65.

36. Με δεδομένη την άνοδο του αντιαμερικανισμού στην Ελλάδα και με αφορμή το διάλογο για τις αμερικανικές βάσεις στη χώρα, ο Ιάκωβος γράφει «με πόνο ψυχής» ("Hoping that you fully understand my pain and agony") στο Σύμβουλο Εθνικής Ασφάλειας των ΗΠΑ Robert McFarlane, συστήνοντάς του να λειτουργήσει με σύνεση και αυτοσυγκράτηση. Εκείνος τον καθησυχάζει λέγοντας ότι δεν θα υπάρξει κάποια αρνητική για την Ελλάδα πολιτική και ότι εργάζεται για τη βελτίωση των ελληνοαμερικανικών σχέσεων προσβλέποντας στη συνεργασία του Αρχιεπισκόπου. Αμφότερες οι επιστολές (η πρώτη με ημερομηνία 10 Ιουλίου 1984 και η δεύτερη 30 Ιουλίου 1984) στο Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *Τα άπαντα επί πανανθρωπίνων δικαιωμάτων και εθνικών θεμάτων. Ανέκδοτη αλληλογραφία Ιακώβου με τους Προέδρους των Η.Π.Α. και Προέδρους και Πρωθυπουργούς της Ελλάδος* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2008), 327-28.

παϊκές Κοινότητες με τη βεβαιότητα ότι έτσι θα θωρακιστεί η άμυνα της χώρας.

Στις 15 Νοεμβρίου 1983, όμως, η ψευδαίσθηση της ασφάλειας κατέρρευσε γκρεμίζοντας τις βεβαιότητες πάνω στις οποίες είχε οικοδομηθεί η αδέσμευτη πολιτική της προηγούμενης διετίας.[37] Ο κατεχόμενος βορράς στην Κύπρο ανακήρυξε την ανεξαρτησία του με το όνομα «Τουρκική Δημοκρατία Βορείου Κύπρου» (ΤΔΒΚ) και η κυβέρνηση Παπανδρέου ήλθε σε πολύ δύσκολη θέση μπροστά στο ενδεχόμενο μιας εθνικής ήττας, στην περίπτωση που η νέα κρατική οντότητα αναγνωριζόταν διεθνώς και κυρίως από την Αμερική. Η νέα αυτή πρόκληση του Κυπριακού ανέδειξε με τον πιο σαφή τρόπο την αξία των πολιτικών ερεισμάτων στην Αμερική.[38]

Στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, ο Ιάκωβος αντέδρασε πιο γρήγορα από την ελληνική κυβέρνηση, αναλαμβάνοντας δικές του πρωτοβουλίες. Την ίδια ημέρα (15/11) συνάντησε τον γενικό γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών Χαβιέ Πέρεζ ντε Κουέγαρ (Javier Pérez de Cuéllar)[39] και στη συνέχεια ταξίδεψε έως την Ουάσιγκτον, όπου έγινε δεκτός –παρά την απρογραμμάτιστη επίσκεψη– από τον υπουργό Εξωτερικών Τζορτζ Σουλτζ (George Shultz).[40] Ο Ιάκωβος ανέφερε στον Σουλτζ ότι ο σκοπός της επίσκεψης του ήταν να εκφράσει τη διαμαρτυρία των Αμερικανών πολιτών ελληνικής καταγωγής για την ανακήρυξη της ΤΔΒΚ και να του ζητήσει να μην αναγνωρίσει το κράτος αυτό.[41] Ενίσχυσε το επιχείρημά του με την υπενθύμιση ότι πιθανή αναγνώριση ίσως αναβιώσει τις ημέρες του 1974, όταν δεκάδες χιλιάδες Ελληνοαμερικανοί διαδήλωναν μπροστά από το Καπιτώλιο υπέρ της εφαρμογής του αμερικανικού νόμου και της επιβολής εμπάργκο πώλησης όπλων στην Τουρκία ως απάντηση στην παράνομη χρήση αμερικανικού οπλισμού κατά την εισβολή στην Κύπρο.[42]

Πίσω από το πέπλο της πολιτικής διάστασης, όμως, δεδομένης της κυβερνητικής αλλαγής στην Ελλάδα, ο Ιάκωβος υπενθύμισε ότι η αναγνώριση της

37. Είναι αξιοσημείωτο ότι, σύμφωνα με τον πρέσβη Ζαχαράκη, παρά την επιμονή ορισμένων διπλωματικών πηγών σε όλη τη διάρκεια του 1983 ότι ο Ντενκτάς σκόπευε να προβεί σε μονομερή ανακήρυξη (Unilateral Declaration of Independence–UDI), ο Παπανδρέου θεωρούσε κάτι τέτοιο «απίθανο». Χρήστος Ζαχαράκις, *Άκρως απόρρητο–ειδικού χειρισμού. Κατάθεση μνήμης και στοχασμών 1979-2004* (Αθήνα: Λιβάνης, 2008), 222.

38. Παπαχελάς, «Ο Ιάκωβος που γνώρισα».

39. Μαλλούχος, *Εγώ, ο Ιάκωβος,* 104.

40. Γιώργος Μαλλούχος, επιμ., *Το ΒΗΜΑ–90 χρόνια* (Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, 2012), τ. Ζ, 57.

41. Μαλλούχος, *Εγώ, ο Ιάκωβος,* 104.

42. Paul Watanabe, "Ethnicity and Foreign Policy: Greek-American Activism and the Turkish Arms Ban," στο *Diasporas in World Politics,* 33.

ΤΔΒΚ θα είχε δυσμενείς συνέπειες για την αμερικανική στρατηγική στα Βαλκάνια, διότι πιθανώς θα εξωθούσε την ελληνική κοινωνία σε ακόμα πιο οξύ αντιαμερικανισμό. Αυτό που απέφυγε η αμερικανική εξωτερική πολιτική τη δεκαετία του 1960 –την άνοδο της Αριστεράς στην κυβέρνηση– συνέβη μόλις το 1981, επομένως η όξυνση της αντιπαράθεσης θα μπορούσε να στείλει τη χώρα πιο κοντά στη Σοβιετική Ένωση.

Την ίδια στιγμή η Αμερική, ως ηγέτιδα του ελεύθερου κόσμου, θα παρείχε πολιτική κάλυψη στην εισβολή των τουρκικών στρατευμάτων στην Κύπρο, την οποία είχε ήδη καταδικάσει ως παράνομη το Κογκρέσο με την επιβολή του τριετούς εμπάργκο. Αυτές οι παρατηρήσεις, που επισημάνθηκαν από τον Ιάκωβο, σε συνδυασμό με τα ανοικτά μέτωπα σε χώρες του Τρίτου Κόσμου (στην κεντρική Αμερική και την Αφρική),[43] βοήθησαν ώστε οι ΗΠΑ να μην οδηγηθούν σε μια μεγάλη αντίφαση με την αναγνώρισης της ΤΔΒΚ.

Ο Ιάκωβος έστειλε τηλεγράφημα στον ίδιο τον Ρήγκαν, με το οποίο του ζήτησε να εμποδίσει τη διεθνή αναγνώριση της Βόρειας Κύπρου, γεγονός που θα συνιστούσε «θανάσιμο κτύπημα στη δημοκρατία, στη δικαιοσύνη και στην ειρήνη, για τις οποίες μάχεται η Αμερική».[44] Απαντώντας την 1η Δεκεμβρίου, ο υφυπουργός Εξωτερικών Ρίτσαρντ Μπαρτ (Richard Burt) έγραψε στον Ιάκωβο ότι καταδικάζει απερίφραστα τη μονομερή πράξη των Τουρκοκυπρίων επειδή υπονομεύει τις επίμονες προσπάθειες του γενικού γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών κι ακόμη του επισήμανε ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες έχουν πιέσει και άλλες χώρες –τις οποίες απέφυγε να κατονομάσει– να πράξουν αναλόγως.[45] Σε συνέχεια την επιστολής αυτής, ο ίδιος ο πρόεδρος Ρήγκαν έκρινε σκόπιμο να διαβεβαιώσει γραπτώς τον Ιάκωβο ότι σε κατ' ιδίαν συναντήσεις με τον πρόεδρο της Κυπριακής Δημοκρατίας Σπύρο Κυπριανού και τον υπουργό Εξωτερικών της Τουρκίας Ιλτέρ Τουρκμέν (İlter Türkmen) αποσαφήνισε την αντίθεσή του στην ανακήρυξη του ψευδοκράτους,[46] ενώ

43. Χαράλαμπος Παπασωτηρίου, *Αμερικανικό Πολιτικό Σύστημα κι Εξωτερική Πολιτική, 1945-2002* (Αθήνα: Ποιότητα, 3η έκδ. 2006), 356.

44. Τηλεγράφημα του Ιακώβου στον πρόεδρο των ΗΠΑ με ημερομηνία 15 Νοεμβρίου 1983. Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *Τα άπαντα,* 311.

45. "We have condemned this unilateral act by the Turkish Cypriots, which we consider most unhelpful to the laudable efforts of the UN Secretary General to make progress towards a just and lasting settlement to the Cyprus problem. The U.S. will not recognize the new entity and we have strongly urged other countries not to do so. We joined Greece and Cyprus in supporting the UN Security Council Resolution urging reversal of the declaration of the Turkish Cypriots and support for the UN Secretary General's good offices role." Η επιστολή με ημερομηνία 1η Δεκεμβρίου 1983, ΙΚΚ: 44.-251.

46. "I have made clear our opposition to the Turkish Cypriot declaration of statehood," γράφει ο πρόεδρος Reagan. Η επιστολή του Reagan στον Ιάκωβο, με ημερομηνία 1η Φεβρουαρίου

στην Ελλάδα ο πρεσβευτής των ΗΠΑ Μοντίγκλ Στερνς (Monteagle Stearns) ενημέρωσε αυτοπροσώπως τον Παπανδρέου για τις εξελίξεις.[47]

Ο Έλληνας πρωθυπουργός αιφνιδιάστηκε από την εξέλιξη του Κυπριακού και «πρόδηλα σοκαρισμένος»[48] έσπευσε να πέμψει τον υπουργό Εξωτερικών Χαραλαμπόπουλο στην Αμερική, ο οποίος όμως έφτασε στην Ουάσιγκτον αφού είχε διευθετηθεί η υπόθεση και περιορίστηκε σε αναμνηστικές φωτογραφίες με τον Σουλτζ για τα εξώφυλλα των εφημερίδων.[49]

Λίγες ημέρες αργότερα, ο Ανδρέας Παπανδρέου τηλεφώνησε για πρώτη φορά στον Αρχιεπίσκοπο, τον συνεχάρη γι' αυτή την «εθνική επιτυχία» και του απηύθυνε επίσημη πρόσκληση να έρθει στην Αθήνα για να συζητήσουν «το δέον γενέσθαι μετά από αυτή την «αστραπιαία ενέργειά του».[50] Ως αποτέλεσμα αυτής της επικοινωνίας, στις 29 Νοεμβρίου ο Ιάκωβος, συνοδευόμενος από εκπροσώπους ελληνοαμερικανικών οργανώσεων, έγινε δεκτός στην Αθήνα –με τιμές πρωθυπουργού– για να διαβουλευτεί με τον Παπανδρέου σχετικά με τη δραστηριότητα της Ομογένειας με σκοπό την κλιμάκωση των ενεργειών που θα συνεισέφεραν στην εφαρμογή των αποφάσεων του ΟΗΕ για την Κύπρο. Εκτός από τον Παπανδρέου, ο Ιάκωβος συνάντησε τον πρόεδρο της Δημοκρατίας Κωνσταντίνο Καραμανλή και τον πρόεδρο της Κυπριακής Δημοκρατίας Σπύρο Κυπριανού.[51] Με αυτό τον τρόπο, όπως υποστηρίζει ο Μαλλούχος, ο Παπανδρέου αναγνώρισε ρητά ως λανθασμένη την έως τότε άποψή του.[52]

Η εποχή του ρεαλισμού

Το αποτέλεσμα που προέκυψε μετά τα γεγονότα του 1983 ήταν η μετατόπιση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής προς το ορθολογικότερο. Οι πληροφορίες που υπήρχαν για τις τουρκικές προθέσεις δεν είχαν αξιολογηθεί με τη δέουσα προσοχή, οι αρμόδιες υπηρεσίες δεν ήταν σε εγρήγορση και ο ελληνοαμερικανικός παράγοντας, ως βραχίονας της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, είχε απομονωθεί. Ο Ιάκωβος, από την άλλη, εμφανίστηκε αυτόκλητα κι αιφνιδιαστικά κι ενεργοποίησε τα αντανακλαστικά του αμερικανικού πολιτικού συστήματος αποτρέποντας το χειρότερο για την Ελλάδα. Ο Παπανδρέου κα-

1984, προωθήθηκε εμπιστευτικά στον πρόεδρο της Ελληνικής Δημοκρατίας Κωνσταντίνο Καραμανλή, ΙΚΚ: 44.-253.

47. Ζαχαράκις, *Άκρως απόρρητο,* 228.
48. Ζαχαράκις, *ό.π.,* 226.
49. *Το Βήμα,* 20 Νοεμβρίου 1983.
50. Μαλλούχος, *Εγώ, ο Ιάκωβος,* 105.
51. ΙΚΚ, τ. 12, 1996, σ. 343.
52. Μαλλούχος, *Το ΒΗΜΑ,* 57.

τάλαβε στην πράξη τη σημασία διατήρησης των ισορροπιών που προσφέρει μια πολιτική «ζώνη ασφαλείας». Η πρόσκληση που απηύθυνε, η οποία αποτελούσε και μία ακόμη τυπική αναγνώριση του Ιακώβου ως ηγετικού παράγοντα του Ελληνισμού της Αμερικής, σηματοδότησε την εντατικοποίηση της επικοινωνίας και την εξομάλυνση των σχέσεων μεταξύ του πρωθυπουργού και του Αρχιεπισκόπου.

Με την ίδια ετοιμότητα ο Ιάκωβος έγραψε και πάλι στον Ρήγκαν, όταν εκείνος απηύθυνε δημόσια δήλωση για την κατάσταση στην Κύπρο, τον Μάιο του 1984. Συγκεκριμένα, ύστερα από συνάντηση της αρμόδιας διακομματικής επιτροπής του Κογκρέσου, ο πρόεδρος θέλησε να εκφράσει την αναγκαιότητα υπερψήφισης των κονδυλίων βοήθειας στην Τουρκία, ποσοστό των οποίων είχε καταψηφιστεί κάτω από την πίεση του ελληνοαμερικανικού λόμπι τους προηγούμενους μήνες. Στις 8 Μαΐου δήλωσε απογοητευμένος που σημαντική χρηματοδότηση προς την Τουρκία, σχετική με τις ανάγκες του ΝΑΤΟ, διακόπηκε με την προοπτική να προχωρήσει η επίλυση του Κυπριακού. Μην έχοντας άλλο μέσο, κινητοποίησε και πάλι τη διπλωματία και πρότεινε

> «αντί να τιμωρήσουμε την Τουρκία, ας εστιάσουμε την εποικοδομητική ενέργεια σε τρόπους ενθάρρυνσης των πλευρών στην Κύπρο, καθότι εκεί πρωτίστως πρέπει να λυθούν οι διαφορές. …Ζητούμε από το Κογκρέσο… να άρει τιμωρητικούς όρους σε αυτή την βοήθεια. …Είμαι προετοιμασμένος να εργαστώ με το Κογκρέσο στην άμεση δέσμευση για ένα Ταμείο Ειρήνης και Ανοικοδόμησης $250 εκ.».[53]

Την επόμενη κιόλας ημέρα, ο Ιάκωβος του υπέβαλε συγκεκριμένες ενστάσεις σε αυτές τις δηλώσεις: το Κυπριακό δεν έπρεπε να αντιμετωπίζεται ως ένα πρόβλημα που θα λύσουν οι δύο κοινότητες –η τουρκική με 18% και η ελληνική με 80% του πληθυσμού αντίστοιχα– αλλά θα έπρεπε να είναι έγνοια των τριών εγγυητριών κρατών, συμπεριλαμβανομένης της Μεγάλης Βρετανίας. Αυτό το πρόβλημα έπρεπε να λυθεί στη βάση της δικαιοσύνης και της ελευθερίας και οι προτάσεις του προέδρου να συνάδουν με αυτές τις αξίες, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορούσε την ίδρυση ταμείου με χρήματα των Αμερικανών φορολογουμένων για καταστροφές που προκάλεσε η πολεμική μηχανή της Τουρκίας το 1974.[54]

53. Ronald Reagan, "Statement on the Situation in Cyprus," May 8, 1984. Online by Gerhard Peters and John T. Woolley, *The American Presidency Project*. http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=39878.

54. Τηλεγράφημα του Αρχιεπισκόπου στον πρόεδρο των ΗΠΑ με ημερομηνία 9 Μαΐου 1984, στο Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *Τα άπαντα,* 322.

Η δεύτερη εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ

Το 1985 το ΠΑΣΟΚ κέρδισε και πάλι τις εκλογές και καθιερώθηκε ως μια σταθερή πολιτική δύναμη στην Ελλάδα. Καθώς η ακραία και ριζοσπαστική πολιτική ρητορική εγκαταλείφθηκε[55] και η πόλωση έδωσε τη θεση της στη συνειδητή –αν και αργή– προσαρμογή στους ρεαλιστικούς στόχους της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, οι διμερείς σχέσεις με τις ΗΠΑ αναπτύσσονταν κατά την περίοδο αυτή «υπό τον εύγλωττο τίτλο των ήρεμων νερών».[56] Στο νέο πλαίσιο, ο Ιάκωβος προσέγγισε τον Παπανδρέου, εκθέτοντας μια σειρά από ανησυχίες γύρω από τις ανοικτές υποθέσεις της χώρας. Για παράδειγμα, εξακολουθούσε να αισθάνεται ανασφάλεια για τη σταθερότητα της πορείας ενσωμάτωσης της Ελλάδας στον δυτικό κόσμο, δεδομένων των πολιτικών τοποθετήσεων που συνέχιζαν να εξωτερικεύονται από διάφορες κυβερνητικές πλευρές, και για να τονίσει το μήνυμά του υποστήριξε ότι η Δύση είναι παιδί της Ελλάδας. Παράλληλα, του έγραψε με νόημα ότι «όλοι οι δρόμοι περνούν από την Αθήνα και την Ουάσιγκτον»,[57] υπονοώντας ότι η προοπτική βελτίωσης των σχέσεων της ελληνικής κυβέρνησης με την αμερικανική θα ήταν αμοιβαία επωφελής. Για τις πρωτοβουλίες που ανέλαβε ο ίδιος ο Ιάκωβος από την Αμερική είπε ότι εμπνέονταν από το αίσθημα υποχρέωσης όχι μόνο να κάνει γνωστή στην αμερικανική κοινωνία την ύπαρξη της ελληνοαμερικανικής κοινότητας, αλλά ακόμη για να ενισχύσει τη φωνή και τη γνώμη της, η οποία είχε ιερό χρέος να στηρίξει την Ελλάδα:

> «Δυνάμεθα σήμερον ως Ομογένεια ηνωμένη ψυχικώς να αμυνθώμεν, αλλά και να προβάλωμεν μετά δυνάμεως τα δίκαια της Ελλάδος. Αυτό δεν σημαίνει ότι επιτυγχάνομεν πάντοτε. Εκείνο που επιτυγχάνομεν είναι ότι τυγχάνομεν της προσοχής που αναμένουμε ή και απαιτούμεν».[58]

Συμπλήρωσε δε ότι, καθώς εκκρεμούσαν σημαντικά ζητήματα άμεσου ελληνικού ενδιαφέροντος (το αίτημα περί αναλογίας 7 προς 10 στην αμερικανι-

55. Akis Kalaitzidis και Nikolaos Zahariadis, "Papandreou's NATO Policy: Continuity or Change?," *Journal of the Hellenic Diaspora* 23 (March 1997): 105-16.

56. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2001), 306.

57. Με την ευκαιρία της ονομαστικής εορτής του πρωθυπουργού, τον Νοέμβριο του 1984, του εύχεται εκφράζοντας ανοικτά την αγωνία του για το αν ο Παπανδρέου εξακολουθεί να πιστεύει αυτό που ένα χρόνο νωρίτερα του είχε πει, ότι δηλαδή η Ελλάδα «ανήκει στη Δύση». Επιστολή του Αρχιεπισκόπου από 16 Νοεμβρίου 1984, στο Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *Τα άπαντα,* 957-60.

58. Επιστολή του Ιακώβου στον Παπανδρέου από 14 Μαΐου 1986, στο Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *ό.π.,* 968-69.

κή βοήθεια για εξοπλισμούς με την Τουρκία, εμπορικές συναλλαγές, επιχειρούμενη τουρκική εκμετάλλευση των ελληνοαμερικανικών σχέσεων), για να μπορέσει να δράσει η Ομογένεια πιο αποτελεσματικά έπρεπε η πολιτικής τής ελληνικής κυβέρνησης να προχωρήσει σε αλλαγές στο θέμα της τρομοκρατίας και στη συμβολική επανεγκατάσταση του αγάλματος του Τρούμαν.[59]

Παράλληλα, δε δίστασε να ζητήσει τη μεσολάβηση του πρωθυπουργού όταν τον χρειάστηκε, όπως για παράδειγμα όταν προέκυψε ένα ζήτημα με τη δημιουργία κοινοτικών σχολείων στον Καναδά, που ανταγωνίζονταν τα σχολεία της Αρχιεπισκοπής, με κίνδυνο κομματικοποίησης και διάσπασης της κοινότητας. Στο όνομα της ενότητας, του ζήτησε να πέμψει τον υπουργό Παιδείας, ώστε να ζητήσει από τις ελληνικές κοινότητες να συνεργάζονται με τις εκκλησιαστικές αρχές για να σταματήσει αυτή η διαίρεση.[60]

Ο Παπανδρέου με τη σειρά του συνεχάρη προσωπικά τον Αρχιεπίσκοπο – και στο πρόσωπό του όλους τους Έλληνες της Αμερικής– για την καθιέρωση της 25ης Μαρτίου ως ημέρας εορτασμού των ΗΠΑ.[61] Ο Ιάκωβος αισθάνθηκε ιδιαίτερα υπερήφανος για την επιτυχία αυτή[62] κι εξέφρασε την άποψη ότι έτσι προσφέρει «την ελάχιστη υπηρεσία στην Ελλάδα»,[63] αφού πέραν της ανύψωσης της ελληνικής σημαίας παρατίθενται επίσημες δεξιώσεις στον Λευκό Οίκο για τους αντιπροσώπους της Ελλάδας, δίνοντάς τους την ευκαιρία να

59. Αναφορικά με την τρομοκρατία, παραμένει ανεξέλεγκτη η δράση της οργάνωσης «17 Νοέμβρη». Την επανεγκατάσταση του αγάλματος του Τρούμαν είχε απορρίψει το Δημοτικό Συμβούλιο Αθηναίων. Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *ό.π.*

60. Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *ό.π.,* 969.

61. Το Κογκρέσο, με το νόμο PL 99-532, ανακήρυξε την 25η Μαρτίου ως ημέρα εορτασμού της ελληνικής και της αμερικανικής δημοκρατίας. Το κείμενο (Proclamation) αναφέρει: "The Congress, by Public Law 99-532, has designated March 25, 1987, as 'Greek Independence Day: A National Day of Celebration of Greek and American Democracy' and has authorized and requested the President to issue a proclamation in observance of this event. Now, therefore, I, Ronald Reagan, President of the United States of America, do hereby proclaim March 25, 1987, as Greek Independence Day: A National Day of Celebration of Greek and American Democracy, and I urge all Americans to join in appropriate ceremonies and activities to salute the Greek people and Greek independence," στο Ronald Reagan, "Proclamation 5623–Greek Independence Day: A National Day of Celebration of Greek and American Democracy, 1987," March 24, 1987. Online by Gerhard Peters and John T. Woolley, The American Presidency Project. http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=34015.

62. Ο Reagan τον ενημερώνει με επιστολή από 19 Δεκεμβρίου 1986 ότι υπέγραψε τον σχετικό νόμο «εορτασμού της ελληνικής και της αμερικανικής Δημοκρατίας» και συγχαίρει τον ίδιο και τους Ελληνοαμερικανούς για την επιτυχή προσπάθειά τους. Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *Τα άπαντα,* 347.

63. Μαλλούχος, *Εγώ, ο Ιάκωβος,* 96.

συναντηθούν και να συνομιλήσουν, έστω και για ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, με τον πρόεδρο.

Εξάλλου, ο πρωθυπουργός τον παρακάλεσε «να επιτευχθεί όσο το δυνατόν μεγαλύτερη κινητοποίηση των ομογενών και των φίλων για τον περιορισμό της αμερικανικής βοήθειας στην Τουρκία, την διατήρηση της αναλογίας 7 προς 10 και την εντατικοποίηση των προσπαθειών για το Κυπριακό».[64] Η απάντηση του Ιακώβου στην παράκληση του Έλληνα πρωθυπουργού αναφορικά με τον περιορισμό στους τουρκικούς εξοπλισμούς είχε στοιχεία γλαφυρότητας, καθώς του υπενθύμιζε ότι ο αγώνας των Ελληνοαμερικανών κατά της Τουρκίας σε αυτό το πεδίο ξεκίνησε το 1974 και συνεχιζόταν ακόμα, παρά τα πολλά «εμπόδια» που υπήρχαν.[65]

Η κρίση του Μαρτίου 1987

Ο πρωθυπουργός της Τουρκίας Τουργκούτ Οζάλ (Turgut Özal) ήθελε να εκκινήσει το διάλογο με τον Παπανδρέου με σκοπό την επίλυση των ελληνοτουρκικών διαφορών, αλλά εκείνος αρνείτο. Όταν επισκέφθηκε τη Νέα Υόρκη, τον Μάρτιο του 1985,[66] ο Οζάλ προσκάλεσε τον Ιάκωβο για να συζητήσουν την ανάγκη εξομάλυνσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων,[67] με τη σκέψη ότι οι δύο λαοί έπρεπε να λησμονήσουν το παρελθόν και να εργαστούν με αφοσίωση για ένα καλύτερο μέλλον και του ζήτησε να μεσολαβήσει στον Παπανδρέου για να δεχτεί να ξεκινήσει ο διάλογος.

64. Επιστολή του Παπανδρέου στον Ιάκωβο από 18 Φεβρουαρίου 1987, Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *ό.π.,* 972.

65. Επιστολή του Ιακώβου στον Παπανδρέου από 27 Φεβρουαρίου 1987, Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *ό.π.,* 973.

66. Η επίσκεψη Οζάλ στη Νέα Υόρκη είχε σκοπό την αίτηση δανείου από αμερικανικές τράπεζες. *Τα Νέα της Κυριακής,* 31 Μαρτίου 1985.

67. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης ο Οζάλ, εκτός από τον Ιάκωβο, συναντά και αντιπροσωπεία της ΑΗΕΡΑ. Τόσο από το υπόμνημα του Ιακώβου (GOARCH: 46TO0001_s) όσο και από τα όσα γράφονται στον Τύπο, γίνεται αντιληπτό ότι υποβόσκει ένας ανταγωνισμός ανάμεσα στους δύο ελληνοαμερικανικούς φορείς. Βλ. «Ο Οζάλ συναντάται με τον Ιάκωβο και τους Αχέπανς», *Μακεδονία,* 31 Μαρτίου 1985.

Αυτή η συνάντηση, που απασχόλησε αρκετά τον ελληνικό[68] και τον τουρκικό[69] Τύπο, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον επειδή ο πρωθυπουργός της Τουρκίας υπογράμμισε ότι επιθυμούσε ειλικρινώς την ανάπτυξη καλών σχέσεων με την Ελλάδα και ζήτησε ανοικτά μια συνάντηση με τον Παπανδρέου «όπου και όποτε» εκείνος ορίσει.[70] Ο Ιάκωβος, από την άλλη πλευρά, βρήκε την ευκαιρία να επισημάνει στον Οζάλ ότι ήταν παράδοξο να του ζητά μια τέτοια διαμεσολάβηση ο πρωθυπουργός μιας χώρας, η οποία θεωρούσε τον ίδιο ανεπιθύμητο (persona non grata)[71] και τότε εκείνος του υποσχέθηκε να διευθετήσει αυτή την εκκρεμότητα ώστε να μπορέσει να επισκεφτεί την Τουρκία.

Οι δύο άνδρες διατήρησαν τους διαύλους επικοινωνίας ανοικτούς και μετά τη συνάντηση της Νέας Υόρκης και ο Τούρκος ηγέτης δεσμεύτηκε να επιτρέψει την ανοικοδόμηση του τμήματος του Πατριαρχείου που είχε καεί το 1942 και που όλες οι κυβερνήσεις αρνούνταν μέχρι τότε. Ως προς τις σχέσεις με την Ελλάδα, ο Οζάλ του ζήτησε να προτείνει στον Παπανδρέου μια φόρμουλα διαλόγου, σύμφωνα με την οποία θα άφηναν κατά μέρος τα φλέγοντα και δύσκολα πολιτικά ζητήματα και θα προωθούσαν τη συνεργασία σε θέματα τουρισμού, εμπορίου και πολιτισμού.[72] Ο Παπανδρέου απάντησε στον Ιάκωβο ότι θα δεχόταν να συναντηθεί με τον Οζάλ ή να γίνει ένας διάλογος σε

68. Εκτενείς αναφορές γίνονται σε πολλές κυριακάτικες εφημερίδες: "Οζάλ: θα δω τον Ανδρέα όποτε και όπου θέλει", *Ακρόπολις,* 31 Μαρτίου 1987· «Ο Αρχιεπίσκοπος Αμερικής κ. Ιάκωβος για την συνομιλία του με τον κ. Οζάλ», *Ελεύθερη Ώρα της Κυριακής,* 31 Μαρτίου 1985· «Συνάντηση Ιακώβου–Οζάλ», *Εξπρές,* 31 Μαρτίου 1985· «Ο Ιάκωβος τα είπε με τον Οζάλ», *Έθνος,* 31 Μαρτίου 1985.

69. Ο τουρκικός Τύπος επικεντρώνεται στο πρόσωπο του Ιακώβου, στο καθεστώς «ανεπιθύμητου» που έχει επιβληθεί από το τουρκικό κράτος και στο ενδεχόμενο να του δοθεί άδεια να επισκεφτεί την Τουρκία. Αναλυτικά ρεπορτάζ με έμφαση στο πρόσωπο του Αρχιεπισκόπου αναρτούν οι περισσότερες τουρκικές εφημερίδες, όπως *Milliyet, Cumhuriyet, Günaydın Gazetesi* στις 30 Μαρτίου 1985.

70. «Νέα πρόταση του κ. Οζάλ για την έναρξη του διαλόγου», *Καθημερινή,* 31 Μαρτίου 1985. Βλ. και *Günes,* 31 Μαρτίου 1985.

71. Η Τουρκία φέρεται να έχει κηρύξει ανεπιθύμητο τον Ιάκωβο από το 1964, λόγω ενεργειών του προς τον πρόεδρο Τζόνσον για την προστασία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, εντούτοις είναι αμφίβολο αν έχει εκδοθεί κάποιο επίσημο έγγραφο. Βλ. το σημείωμα του Ιακώβου από τη συνάντησή του με τον Οζάλ στις 29 Μαρτίου 1985, στο ξενοδοχείο Waldorf Astoria. Το σημείωμα με ημερομηνία 23 Απριλίου 1985 στο Αρχείο της Αρχιεπισκοπής, GOARCH: 46TO0001_s.

72. Επιστολή του Ιακώβου στον Οζάλ με ημερομηνία 25 Νοεμβρίου 1985, GOARCH: 46DM0002_s.

επίπεδο πρεσβευτών, υπό την προϋπόθεση να μην ετίθετο στη συζήτηση το Κυπριακό.[73]

Ωστόσο, πριν προχωρήσει η προσέγγιση, τον Μάρτιο του 1987, οι σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας κλιμακώθηκαν επικίνδυνα εξαιτίας της πάγιας διαφοράς των δύο χωρών στο ζήτημα της υφαλοκρηπίδας του Αιγαίου. Αφορμή αποτέλεσε η αίτηση της κοινοπραξίας Ντένισον Μάιλς (Denison Miles Ltd.), η οποία διεξήγαγε έρευνες για πετρέλαιο στα ελληνικά χωρικά ύδατα στο Βόρειο Αιγαίο,[74] να επεκτείνει τη δραστηριότητά της στα 10 ναυτικά μίλια ανατολικά της Θάσου[75] σε μία μη αμφισβητούμενη από τους Τούρκους περιοχή. Το Εθνικό Συμβούλιο της Τουρκίας, σε μια προσπάθεια δημιουργίας τετελεσμένων, διέταξε τον απόπλου του ωκεανογραφικού σκάφους Σισμίκ Ι –με συνοδεία πολεμικών σκαφών– για να διενεργήσει έρευνες και γεωτρήσεις σε αναζήτηση υδρογονανθράκων εντός των ορίων της ελληνικής υφαλοκρηπίδας.[76] Ο Παπανδρέου, σε μια εντυπωσιακή κινητοποίηση «ολόκληρης της πολεμικής μηχανής της χώρας»[77] ανάγκασε την τουρκική πλευρά να ανακαλέσει το σκάφος.[78]

Η σοβαρότητα της κρίσης, που έφερε τις δύο πλευρές στα πρόθυρα πολεμικής σύγκρουσης, επικαιροποίησε το αίτημα του Οζάλ για μία ελληνοτουρκική προσέγγιση σε επίπεδο κορυφής. Ο Ιάκωβος ενθάρρυνε τον Παπανδρέου να τολμήσει το διάλογο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποδεχόταν τετελεσμένα γεγονότα. Του πρότεινε να συμφωνήσει σε ένα χρονοδιάγραμμα αντιμετώπισης των ζητημάτων, θεωρώντας ότι με τη διαλεκτική του θα μπορούσε να επιβληθεί στους Τούρκους, και του υπενθύμισε ότι η Ομογένεια θα του συ-

73. Επιστολή του Ιακώβου στον Ανδρέα Παπανδρέου, στην οποία συνοψίζει τα συμπεράσματα από προηγούμενες συνομιλίες τους. Η επιστολή γράφεται, μαζί με την ανωτέρω επιστολή που στέλνει στον Οζάλ, στις 25 Νοεμβρίου 1985, και το αναφέρει στον Έλληνα πρωθυπουργό. Η επιστολή στο Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *Τα άπαντα,* 964.

74. Η διεξαγωγή των ερευνών γίνεται στο πλαίσιο εφαρμογής της συμφωνίας της κοινοπραξίας με το ελληνικό κράτος από το 1976. Panayotis Dimitrakis, "Greek Military Intelligence and the Turkish Threat," *Journal of Modern Greek Studies* 25 (May 2007): 102.

75. «Η κρίση του '87 και η εικόνα πλήρους πολεμικής ετοιμότητας», *Ελευθεροτυπία,* 31 Μαρτίου 2007.

76. Οι έρευνες από το Σισμίκ θα γίνονταν ανατολικά της Θάσου. Βλ. Ζαχαράκις, *Άκρως απόρρητο*, 358.

77. Γ. Καψής: «Προσχεδιασμένη προβοκάτσια από την τουρκική στρατιωτική ηγεσία και τις ΗΠΑ», *Καθημερινή,* 27 Μαρτίου 2007.

78. Η ελληνική πολεμική προετοιμασία προκάλεσε την παρέμβαση του Οζάλ, ο οποίος νοσηλευόταν σε νοσοκομείο του Λονδίνου λόγω καρδιακού προβλήματος. Άλλωστε, η απόφαση για την έξοδο του Σισμίκ στο Αιγαίο λήφθηκε ερήμην του, ενώ υποβαλλόταν σε χειρουργική επέμβαση. «Η κρίση του '87», *ό.π.*

μπαραστεκόταν όπου καθίστατο απαραίτητο.[79] Ο Παπανδρέου άκουσε με θετική διάθεση την προτροπή του συνομιλητή του, όμως του επανέλαβε την πάγια θέση του ότι η ελληνική πλευρά ήταν πρόθυμη να προσέλθει στην τράπεζα των συζητήσεων εφόσον αφορούσαν νομικά θέματα, όπως η οριοθέτηση της υφαλοκρηπίδας, όπου ήταν δυνατό να εξευρεθεί λύση από ένα ουδέτερο –αναμφισβήτητου διεθνούς κύρους– όργανο, όπως το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης, ενώ αρνείτο το διάλογο γύρω από τα κυριαρχικά δικαιώματα της Ελλάδας.[80]

Ακολούθησαν νέες επαφές μεταξύ του Παπανδρέου και του Οζάλ μέσω προσωπικής αλληλογραφίας[81] και μετά από λίγους μήνες ο Παπανδρέου δέχτηκε τελικά την πρόσκληση του ομολόγου του αναζητώντας τρόπο οικοδόμησης μιας μόνιμα ειρηνικής σχέσης με την Τουρκία.[82] Ο διάλογος εγκαινιάστηκε στις 30 Ιανουαρίου 1988 στο πλαίσιο που είχε διαμορφωθεί από την κρίση του Μαρτίου, έναν χρόνο νωρίτερα. Παρά τις αναστολές και την επιφυλακτικότητα, οι δύο ηγέτες συναντήθηκαν στο Νταβός στο πλαίσιο του παγκόσμιου οικονομικού φόρουμ κι εξέφρασαν τη βούλησή τους να βελτιώσουν τις διμερείς σχέσεις ώστε να αποφύγουν αντίστοιχες κρίσεις στο μέλλον. Στο πλαίσιο, που τιτλοφορήθηκε «μη πόλεμος», συμφώνησαν επίσης στην οικοδόμηση μέτρων εμπιστοσύνης. Βέβαια, η τουρκική πλευρά είχε έναν επιπλέον λόγο να επιδιώκει την προσέγγιση, αφού τον Απρίλιο του 1987 κατέθεσε αίτηση ένταξης της Τουρκίας στην ΕΟΚ. Πάντως, το θετικό κλίμα επισφραγίστηκε τον Ιούνιο του 1988, όταν ο Οζάλ επισκέφτηκε την Αθήνα.

Ο Ιάκωβος ενθουσιάστηκε, διότι τα αποτελέσματα της προσέγγισης «ξεπέρασαν τις προσδοκίες του»[83] και συνεχάρη τους δύο πρωθυπουργούς για το «γινάντιο βήμα προς την φιλία και την ειρήνη».[84] Την ίδια περίοδο, σχετικά με συζητήσεις που λάμβαναν χώρα ανεπισήμως, δήλωσε κατά τη διάρκεια μίας συνέντευξης ότι, εν όψει μιας νέας σελίδας στις σχέσεις των δύο χωρών,

79. Επιστολή του Ιακώβου στον Παπανδρέου από 28 Ιουνίου 1987. Η επιστολή στο Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *Τα άπαντα,* 978.

80. Δηλώνει ακόμη τη βούλησή του να συνεχίσει τη σταδιακή βελτίωση των ελληνοαμερικανικών σχέσεων, με την προϋπόθεση να υπάρχει ισοτιμία και αλληλοσεβασμός. Η επιστολή στο Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *ό.π.,* 980.

81. Γιάννης Βαληνάκης, *Εισαγωγή στην Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1949-1988* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1989), 215.

82. Ιωάννα Ηλιάδη, «1987: Όταν η Ελλάδα πήγαινε για πόλεμο», *Έθνος,* 23 Νοεμβρίου 2010.

83. Η έκφραση στο τηλεγράφημα του Ιακώβου στον πρωθυπουργό της Ελλάδας, με ημερομηνία 17 Φεβρουαρίου 1988, GOARCH: 46DM0001.

84. Τηλεγράφημα συγχαρητηρίων σε Παπανδρέου και Οζάλ, με ημερομηνία 1η Φεβρουαρίου 1988, GOARCH: 46DM0023_s.

θα αποδεχόταν το ρόλο του διαμεσολαβητή στα ελληνοτουρκικά, αν του ζητείτο και από τις δύο πλευρές.[85] Με την παρέμβασή του και την υποστήριξή του σε αυτές τις διεργασίες, η τουρκική *Χουριέτ* τον χαρακτήρισε «αρχιτέκτονα» του Νταβός,[86] ενώ ο *Εθνικός Κήρυκας* τον κατηγόρησε ότι προσπαθούσε να κερδίσει τις εντυπώσεις στις δύο χώρες, γιατί αποσκοπούσε να εκλεγεί Οικουμενικός Πατριάρχης.[87]

Ένα μήνα μετά τη συνάντηση των δύο ηγετών, ασκώντας προσωπική διπλωματία, συνάντησε τον Οζάλ στην Κωνσταντινούπολη (στο μεταξύ ο Οζάλ έχει άρει το καθεστώς του ανεπιθύμητου για τον Ιάκωβο)[88] και του έθεσε δύο ζητήματα:[89] την επιστροφή των 12.000 εξαναγκασθέντων σε φυγή από την Πόλη Ελλήνων υπηκόων το 1964, ώστε να εκποιήσουν της περιουσίες τους, και την επαναλειτουργία της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης. Ο Οζάλ επιφυλάχθηκε να εξετάσει τα αιτήματα αυτά, πρόσθεσε πάντως κάτι πρωτόγνωρο για Τούρκο πρωθυπουργό: ότι τον θεωρούσε φίλο και ότι χρειαζόταν τη συμβουλή του.[90] Σε άλλη επικοινωνία μαζί του, εν όψει της επίσκεψης του Οζάλ στην Αθήνα, τον ενθάρρυνε λέγοντας ότι όλα τα προβλήματα μπορούσαν να λυθούν με σύνεση και καλή βούληση. Παρά τις αβρότητες, τόνισε με νόημα ότι ο δρόμος θα έχει ούτως ή άλλως πολλά εμπόδια και τον συμβούλευσε να μην αφήσει κανέναν να προσθέσει περισσότερα, δείχνοντας τις εσωτερικές διαστάσεις της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής.[91]

Στον Παπανδρέου πρότεινε να προχωρήσει «θαρρετά και σταθερά πάνω στον δρόμο που χαράχτηκε στο Νταβός και στις Βρυξέλλες», δηλώνοντας

85. Συνέντευξη του Ιακώβου στην ομογενειακή εφημερίδα *The Greek American,* 13 Φεβρουαρίου 1988.

86. *Hürriyet,* 16 Φεβρουαρίου 1988.

87. Θεόδωρος Καλμούκος, «Νταβός και κέρδη–Οι βαθύτερες επιδιώξεις του αρχιεπισκόπου Αμερικής κ. Ιακώβου», *Εθνικός Κήρυκας,* 29 Φεβρουαρίου 1988.

88. Βλ. σημ. 69.

89. Επιστολή στον Οικουμενικό Πατριάρχη με κοινοποίηση στον Ανδρέα Παπανδρέου αναφορικά με την παρακολούθηση του Συμποσίου για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις στην Κωνσταντινούπολη. Στο περιθώριο της εκδήλωσης έχει προσωπική συνάντηση με τον Οζάλ. Η επιστολή, με ημερομηνία 24 Φεβρουαρίου 1988, στο Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *Τα άπαντα,* 984-89. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Ιάκωβος δεν ενημέρωνε τον Πατριάρχη για όλες τις κινήσεις του. Για παράδειγμα, για την προαναφερθείσα σύσκεψη με τον Οζάλ στη Νέα Υόρκη, τον Μάρτιο 1985, δε ζητήθηκε η άδεια της ανώτατης εκκλησιαστικής αρχής.

90. Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *Τα άπαντα,* 984.

91. "The road will be full of obstacles. Try to allow no one to add to the existing ones. Ethnic pride should concede for the welfare of all. Territories, territorial waters and skies are to unite us. Not to divide us further." Επιστολή του Ιακώβου στον Οζάλ, με ημερομηνία 2 Μαΐου 1988, GOARCH: 46DM0011_s.

βέβαιος πως θα συνεχίσει «το έργο τού μεγάλου Βενιζέλου για την πατρίδα και την φυλή».[92] Ακόμη, τον ενημέρωσε για τις θέσεις που του εξέφρασε ο Οζάλ –ως προς την πορεία και την ουσία των διμερών ζητημάτων– σε προσωπική τους συνομιλία, κρίνοντας ότι ήταν η καλύτερη στιγμή, λόγω της παρουσίας των δύο συγκεκριμένων προσώπων στην ηγεσία της Ελλάδας και της Τουρκίας, «να τεθούν τα θεμέλια μιας βραδείας μεν σταθεράς όμως θεμελίωσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων».[93]

Εντούτοις, το 1989 ήταν έτος εκλογών στην Ελλάδα και το ΠΑΣΟΚ, όπως και η χώρα, συγκλονίστηκε από τις αποκαλύψεις μεγάλων σκανδάλων. Η ελληνοτουρκική προσέγγιση «πάγωσε» λόγω των γεγονότων, ωστόσο τα βήματα που είχαν γίνει μέχρι εκείνο το σημείο βελτίωσαν σημαντικά τις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Σε αυτή την εξέλιξη ξεχωρίζει η συμβολή του Ιακώβου, ο οποίος λειτούργησε ως μεσολαβητής διευκολύνοντας σημαντικά την επικοινωνία μεταξύ των δύο ηγετών μετά από μία περίοδο κρίσης και υψηλής έντασης. Το γεγονός ότι είχε αναπτύξει στενή σχέση με τους δύο πρωθυπουργούς, ήταν ουδέτερος παράγοντας και γνώριζε καλά τα διμερή ζητήματα, κατέστησε τον Ιάκωβο έναν αξιόπιστο δίαυλο, μέσω του οποίου οι δύο πλευρές μπόρεσαν να ξεπεράσουν τις αγκυλώσεις της επίσημης πολιτικής και να διευκολύνουν τη μεταξύ τους συνεννόηση. Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι οι διαστάσεις που λαμβάνει η εξωτερική πολιτική μπορούν να ξεφύγουν από το καθιερωμένο πλαίσιο των διμερών επαφών και μπορεί να εμπλέξουν περισσότερους παράγοντες στο βαθμό που διευκολύνουν την εξεύρεση λύσης. Εν προκειμένω, η παρουσία μιας πληθωρικής προσωπικότητας, όπως του

92. Επστολή του Ιακώβου στον Ανδρέα Παπανδρέου με ημερομηνία 9 Μαρτίου 1988, στο Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *Τα άπαντα,* 994.

93. Επιστολή στον Παπανδρέου, με συνημμένο το απόρρητο πρακτικό της συνομιλίας (πιθανότατα διά τηλεφώνου), που είχε ο Αρχιεπίσκοπος Ιάκωβος με τον Οζάλ. Σύμφωνα με το πρακτικό, ο Τούρκος πρωθυπουργός επιμένει σε έναν βραδύ και προσεκτικό ρυθμό, που θα βασίζεται από τη μια στην προσπάθεια αλληλοκατανόησης των θέσεων κάθε πλευράς και από την άλλη στην αποφυγή εσωτερικής πολιτικής εκμετάλλευσης των υπό συζήτηση διαφορών. Υπογραμμίζει ότι οι δυσκολίες είναι η εγγύτητα των ελληνικών νησιών προς τις τουρκικές ακτές, η πιθανότητα επέκτασης της αιγιαλίτιδας ζώνης στα 12 μίλια, το γεγονός ότι ο ελληνικός εναέριος χώρος εκτείνεται στα 10 μίλια, ο καθορισμός της υφαλοκρηπίδας και ο εξοπλισμός των νησιών. Ως προς το Κυπριακό, δεν το θεωρεί ελληνο-τουρκικό θέμα, αλλά κατ' αρχήν ζήτημα της ίδιας της Κύπρου, εξισώνοντας έτσι τις δύο κοινότητες. Δεν είναι αρνητικός στη μείωση των στρατευμάτων στο νησί, αλλά δε σκέπτεται επιστροφή κατεχόμενων εδαφών. Θα δεχόταν να συναντηθεί με τον Κύπριο πρόεδρο Βασιλείου μόνο εφόσον οι δύο Κύπριοι ηγέτες καταλήξουν σε κάποιο σχέδιο συμφωνίας. Επίσης, δηλώνει ότι η ενταξιακή πορεία της Τουρκίας δεν θα πρέπει να απειλείται από το ελληνικό βέτο ούτε να εμφανίζεται η αρνησικυρία ως διαπραγματευτικό χαρτί, διότι αυτή η τακτική «θα ωθούσε εις άλλας σκέψεις ή αντιδράσεις». Η επιστολή έχει ημερομηνία 6 Ιουνίου 1988 και το πρακτικό 3 Ιουνίου 1988. Βρίσκονται στο Μαλλούχος, *Εγώ, ο Ιάκωβος,* 282-86.

Ιακώβου, στην Αρχιεπισκοπή Αμερικής συνδύαζε το κύρος και τις ικανότητες που χρειάζονταν οι δύο πλευρές για να διεξάγουν ένα διάλογο ομαλοποίησης των επαφών και προετοιμασίας της διπλωματικής οδού. Από την πλευρά του ο Ιάκωβος έθεσε στην κρίση των συνομιλητών του τα προβλήματα, όπως τα αντιλαμβανόταν εκείνος. Η πιθανή φιλοδοξία του να εκλεγεί Οικουμενικός Πατριάρχης, όπως γράφτηκε, θα μπορούσε, υπό προϋποθέσεις πολιτικής σταθερότητας, να επισφραγίσει τη νέα συνεργασία. Ωστόσο, ακολούθησε η πολιτική μετάβαση στην Ελλάδα (και λίγο αργότερα και στην Τουρκία) που άλλαξε τις προτεραιότητες και ματαίωσε αυτή την προσδοκία.

Συμπεράσματα

Στην περίοδο που εξετάστηκε πιο πάνω, ο Παπανδρέου αποτελεί το κεντρικό πρόσωπο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, καθώς διαχειρίζεται προσωπικά το συγκεκριμένο χαρτοφυλάκιο. Την ίδια στιγμή που επιχειρείται –έστω και φραστικά– η αποσύνδεση της νέας κυβέρνησης από τη ρητορική της προηγούμενης, κάθε συζήτηση με την Τουρκία θεωρείται κατ' αρχήν επικίνδυνη, υπό το φόβο ότι μπορεί να οδηγήσει σε ολική ανατροπή του στατους κβο στο Αιγαίο. Η Τουρκία, αντίστοιχα, αρνείται να κάνει οποιαδήποτε παραχώρηση καλής θέλησης, όπως η απόσυρση των στρατευμάτων της από την Κύπρο, με αποτέλεσμα η αμοιβαία επιμονή των δύο χωρών στις μαξιμαλιστικές τους θέσεις να οδηγήσει σε αδιέξοδο και σοβαρή ένταση. Οι ασθενικές προσπάθειες εφαρμογής ενός μορατόριουμ έχασαν το νόημά τους το 1983 με την ανακήρυξη της ΤΔΒΚ.

Ο Ιάκωβος, όπως μας εξηγεί η ΠΘ, επισήμανε στον Παπανδρέου την πολιτική διάσταση που δεν μπορούσε να αγνοήσει. Η κυβέρνηση δεν θα ήθελε να χρεωθεί την de jure διχοτόμηση της Κύπρου, όπως δεν θα μπορούσε να αντέξει την υποβάθμιση της θέσης της στον ανταγωνισμό με την Τουρκία για το Αιγαίο. Μετά τον αιφνιδιασμό του Νοεμβρίου 1983, οι διαθέσιμες επιλογές του Έλληνα πρωθυπουργού ήταν ελάχιστες και η μόνη «αντισταθμιστική» (compensatory) ήταν η υποχώρηση από τη σκληρή ρητορική και η συμφιλίωση με τον αμερικανικό παράγοντα, συμπεριλαμβανομένου –κυρίως– του ελληνοαμερικανικού. Η ανέλπιστη συμπαράσταση του Ιακώβου, ο οποίος κατ' ουσίαν αφύπνισε το αμερικανικό Υπουργείο Εξωτερικών, έδωσε την ευκαιρία στην Ελλάδα να επιλέξει και πάλι την ασφάλεια κατανοώντας ότι η διεθνής συνεργασία, στο πλαίσιο του δυτικού συνασπισμού, δεν ήταν επιλογή αλλά προϋπόθεση για την επιτυχία των εθνικών αιτημάτων της.

Στην πορεία ο Παπανδρέου βελτίωσε τη σχέση του με τον Ιάκωβο και, παρά τα όσα είχαν λεχθεί από το περιβάλλον του για τον Αρχιεπίσκοπο, διατήρησε συχνή επικοινωνία μαζί του και άκουγε τη γνώμη του. Έτσι, ενώ αρχι-

κά ενήργησε με βάση την εξυπηρέτηση εσωτερικών σκοπιμοτήτων προσπαθώντας να διαφοροποιηθεί από την ψυχροπολεμική στοίχιση πίσω από την ηγεμονία των ΗΠΑ, σύντομα αντιλήφθηκε τους περιορισμούς που έθετε το ίδιο το διεθνές σύστημα, επαληθεύοντας κατά κάποιον τρόπο τη νεορεαλιστική θεωρία του Waltz.[94]

Μετά την επανεκλογή του ΠΑΣΟΚ, το 1985, ο Παπανδρέου καθιερώνεται στην εσωτερική πολιτική σκηνή κι αισθάνεται ότι πλέον μπορεί να προσαρμοσμόσει τόσο τη ρητορική του όσο και την πολιτική του στις πραγματικές ανάγκες της χώρας με βάση την κατανομή των γεωπολιτικών συσχετισμών. Έτσι, στην κρίση του 1987 η οδός της κλιμάκωσης είναι μονόδρομος, επειδή οποιαδήποτε άλλη επιλογή θα σήμαινε εθνική υποχώρηση, επομένως θα ήταν μη-αντισταθμιστική. Αυτή η κρίση όμως επιτρέπει τη διακρατική προσέγγιση σε επίπεδο κορυφής με την προοπτική να απαντήσει στο επίκαιρο πρόβλημα της αλληλοκατανόησης και να αποκαταστήσει τις σχέσεις των δύο χωρών, ικανοποιώντας την ανάγκη για κατοχύρωση της ασφάλειας. Η νέα ισορροπία ισχύος, που απομακρύνει το ενδεχόμενο της σύγκρουσης, δεν συνιστά συμβιβασμό ή υποχώρηση αλλά προσαρμογή στις νέες ανάγκες που επιβάλλουν οι εξελίξεις και το διεθνές περιβάλλον και είναι εφικτή μέσα από μια πιο εμπεριστατωμένη ανάλυση των δεδομένων, στην οποία συμβάλλει και ο Αρχιεπίσκοπος Ιάκωβος.

94. Kenneth Waltz, *Theory of International Politics* (Boston: McGraw Hill, 1979), 19.

Στυλιανή Λεπίδα[*]

Ο ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΥΠΡΟΥ (17ος ΑΙΩΝΑΣ)

[*] Υποψήφια διδάκτωρ, Τμήμα Τουρκικών και Μεσανατολικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κύπρου.

Εισαγωγή

Ο περιβαλλοντικός παράγοντας και η σημασία του στη σύνθεση, ερμηνεία και αποτίμηση των ιστορικών φαινομένων προτάθηκε τεκμηριωμένα ίσως για πρώτη φορά από τον Fernand Braudel. Στην έννοια περιβάλλον, που από μόνη της αποτελεί έναν όρο με ευρεία σημασία, μπορεί να συμπεριληφθεί η κλιματική και περιβαλλοντική ταυτότητα ενός τόπου, η γεωγραφική, γεωπολιτική–γεωστρατηγική του θέση και, σε ειδικότερο επίπεδο, να μελετηθούν πεδία όπως το κλίμα ή τα φυσικά φαινόμενα ή η γεωμορφολογία, τα οποία σε συνδυασμό με άλλους θεματικούς άξονες μπορούν να δώσουν μια οπτική ή ακόμη και μια νέα διάσταση στη μελέτη των ιστορικών γεγονότων. Οι περιβαλλοντικοί παράγοντες και οι επιπτώσεις τους διεκδικούν όχι μόνο το δικό τους ρόλο στην κοινωνική και οικονομική ιστορία αλλά και μια θέση στη σύγχρονη ιστορική έρευνα. Στο παρόν άρθρο επιδιώκεται μια τέτοια προσέγγιση, μέσα από τη μελέτη της περίπτωσης της Κύπρου κατά τον οθωμανικό 17ο αιώνα. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου παρατηρούνται στο νησί αξιοσημείωτα φυσικά φαινόμενα,[1] όπως οι επιθέσεις ακρίδας ή η ξηρασία. Στόχος του άρθρου είναι να εξετάσει αν, σε τι βαθμό και με ποιο τρόπο ο περιβαλλοντικός παράγοντας εμπλέκεται στην οικονομία και την κοινωνία, όχι γενικά και αόριστα αλλά στο πλαίσιο ενός διοικητικού καθεστώτος και εν προκειμένω του οθωμανικού.

1. Από τα φυσικά φαινόμενα που θα θιχτούν παρακάτω λείπει ο σεισμός. Για το θέμα αυτό βλ. *Halcyon Days in Crete III. A Symposium held in Rethymnon 10-12 January 1997. Natural Disasters in the Ottoman Empire*, έκδ. Elizabeth Zachariadou (Crete: University Press, 1999). Ειδικότερα βλ. Pinelopi Stathi, "The Seismologia and their diffusion during the Ottoman period," στο *Halcyon Days in Crete III*, 241-47· Elizabeth A. Zachariadou, "Natural disasters: Moments of opportunity", στο *Halcyon Days in Crete III,* 7· Florentia Evangelatou–Notara, "Earthquakes and other natural disasters from minor Greek sources (14th-19th centuries)," 109-19, 116.

Κλίμα και γεωγραφία

Όταν ο Braudel αναρωτήθηκε αν το κλίμα της Μεσογείου άλλαξε τον 16ο αιώνα, χωρίς όμως να καταφέρει να δώσει μια απάντηση με τα στοιχεία που διέθετε ως τότε, δεν παρέλειψε ωστόσο να τονίσει τη σημασία των περιβαλλοντικών παραγόντων στην έρευνα, σύνθεση και ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων, λέγοντας: «Με τις κλιματολογικές μεταβολές αποδεικνύεται ότι ένας μη ανθρώπινος παράγοντας παίζει το ρόλο του και διεκδικεί τη θέση του στις εξηγήσεις μας, ακόμη και τις πιο συνηθισμένες».[2]

Το να αποτιμηθεί η επίδραση των φυσικών φαινομένων με οικονομικούς και κοινωνικούς όρους ασφαλώς είναι μια πολυσύνθετη δουλειά και θα απαιτούσε τη συνδρομή πολλών ειδικοτήτων, εδώ ωστόσο επιδιώκεται μια προσέγγιση του θέματος και όχι τόσο μια ανάλυση σε βάθος.[3] Εξάλλου, για να μελετηθεί επαρκώς ένα θέμα που περιλαμβάνει ανάλυση στοιχείων από περιβαλλοντικά δεδομένα προϋποθέτει τη συνεργασία διαφόρων κλάδων της επιστήμης και της ιστορίας, όπως η παλαιο-περιβαλλοντολογία, η περιβαλλοντολογική ιστορία ή οικο-ιστορία κ.λπ., τους οποίους δεν έχουμε στη διάθεσή μας στο παρόν πόνημα. Έτσι, περιοριζόμαστε να προσεγγίσουμε το θέμα καθαρά ιστορικά και μέσα από πηγές κυρίως περιηγητών και κάποιων αρχείων που μας δίνουν έμμεσες αναφορές για το θέμα, όπως π.χ. κάποια έγγραφα από το αρχείο της Μονής Κύκκου.

Ξηρασία

Ένα από τα βασικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζει το νησί την περίοδο αυτή είναι η εκτεταμένη ξηρασία και η έλλειψη νερού.[4] Το ζεστό κλίμα της Κύπρου, με τα παρατεταμένα καλοκαίρια, είναι φυσικά γνωστό και καταγεγραμμένο από πολύ νωρίτερα. Ωστόσο, την περίοδο αυτή τα κλιματολογικά της χαρακτηριστικά σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία ενέτειναν τα φυσικά φαινόμενα κατά τρόπο αρνητικό για την κοινωνία και την οικονομία. Ο Stochove

2. Fernand Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, τ. Α (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1991), 332-33. Ειδικά για τον 17ο αιώνα βλ. Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

3. Gy. Hazai, "Quelques pensées sur le rôle des catastrophes naturelles dans l'histoire ottoman," στο *Halcyon Days in Crete III*· Zachariadou, "Natural disasters."

4. Αρχιμανδρίτου Κυπριανού, *Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου* (Λευκωσία: Εκδόσεις Κ. Επιφανίου, 3η έκδοση, 2001), 458· *Excerpta Cypria. Materials for a History of Cyprus,* μτφρ.-μεταγρ. Claude Delaval Cobham (Cambridge: Cambridge University Press, 1908), 202.

που επισκέφθηκε την Κύπρο στις 20 Μαΐου του 1631 (η ημερομηνία έχει σημασία, διότι από αυτή μπορεί να εξαρτηθεί η εικόνα που είχε το νησί σε διάφορα επίπεδα, π.χ. τη θερμοκρασία κ.λπ.) αναφέρει στην περιγραφή του ότι το νησί δεν διαθέτει ποτάμια, μόνο χειμάρρους, οι οποίοι ξηραίνονται κατά τους θερινούς μήνες, και λιγοστές πηγές, οι οποίες είναι όμως άρτιες. Τονίζει ότι το νησί έχει υποφέρει πολύ από το φαινόμενο της ξηρασίας ανά τω χρόνω και ότι αυτό έχει αποτελέσει μια βασική αιτία μείωσης του πληθυσμού του.[5] Από έγγραφο του έτους 1634, αντίγραφο φιρμανιού, φαίνεται ότι τη χρονιά εκείνη το νησί είχε και πάλι χτυπηθεί από τη «μάστιγα της Μεσογείου».[6] Κάποιοι μοναχοί της Μονής Κύκκου, με αίτησή τους προς το σουλτάνο Μουράτ Δ΄, ζητούσαν να τους επιτραπεί η περιφορά της εικόνας της Παναγίας προκειμένου να γίνει λιτανεία και δέηση για βροχή.[7]

Μετά τα μέσα του 17ου αιώνα, περί τα 1670, ο Γάλλος πρόξενος σε αναφορά του ισχυρίζεται πως το κλίμα του νησιού υπέστη τέτοιες ζημιές, που είχαν σαν συνέπεια να ασθενήσουν και κατόπιν να οδηγηθούν στο θάνατο 17 από τους 23 Γάλλους που διέμεναν στο νησί.[8]

Όπως και ο Stochove, έτσι και ο Heyman στην περιγραφή του για το κλίμα της Κύπρου στα τέλη του 17ου αιώνα λέει ότι το νησί δεν διαθέτει ένα κανονικό ποτάμι, παρά μόνο αρκετές λίμνες, λιμνούλες και βάλτους, οι οποίες εκτιμά ότι μάλλον ευθύνονται για τον υγρό και βαρύ αέρα, ο οποίος προσβάλλει κυρίως τους ξένους επισκέπτες. Επιπλέον, σύμφωνα με τα γραφόμενά του: «Το χειμώνα, μετά από βαριές βροχοπτώσεις, μπορεί κανείς να δει πολλά ρυάκια να κατεβαίνουν από τα βουνά, τα οποία όμως γρήγορα ξηραίνονται με την επιστροφή του καλού καιρού. Μερικές φορές δεν υπάρχει καθόλου βροχόπτωση για πολύ καιρό και φαίνεται από την ιστορία αυτού του τόπου ότι κάποτε οι κάτοικοί του υποχρεώθηκαν να τον εγκαταλείψουν εξαιτίας μιας εκτεταμένης ανομβρίας που κράτησε 17 χρόνια. Και κατά την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου [σ' αυτό το περιστατικό αναφέρεται και ο Stochove[9]] το νησί χτυπήθηκε από μια ξηρασία που διήρκεσε 36 χρόνια. Το νερό σε βρύσες και πηγάδια είναι παχύ και θολό. Ωστόσο, ακόμη και αυτά δεν επαρκούν

5. *Excerpta Cyprια*, 215-16.

6. Ο χαρακτηρισμός ανήκει στον Braudel. Περισσότερα για το θέμα βλ. Braudel, *Η Μεσόγειος*, τ. Α, 292-300.

7. Ιωάννης Π. Θεοχαρίδης, *Οθωμανικά έγγραφα 1572-1839*, τ. Α (Λευκωσία: Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 1993), 101.

8. *Consulat de France a Larnaca (1660-1696)*, έκδ. Anna Pouradier Duteil–Loizidou (Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 1991), τ. Α, 110.

9. *Excerpta Cyprια*, 216.

και έτσι στις μεγάλες ζέστες του καλοκαιριού φαίνεται να μην υπάρχει καθόλου βλάστηση σε ολόκληρη τη χώρα, η οποία μοιάζει άνυδρη και άγονη».[10] Η Netice Yildiz θεωρεί πως η ανάγκη για επάρκεια καθαρού νερού είχε γίνει αντιληπτή από τις οθωμανικές αρχές από την κατάληψη ήδη του νησιού στα 1571 και ότι από τον επόμενο χρόνο, αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής διοίκησης υπήρξε βασικό μέλημα των τοπικών αρχών. Στοιχειοθετεί τη θέση της αυτή με τη ίδρυση αντίστοιχων βακουφιών.[11]

Έντομα, ακρίδες

Μεγάλη πληγή τον 17ο αιώνα αποτελούν οι ακρίδες.[12] Ήδη από τον προηγούμενο αιώνα είναι αρκετές οι καταγεγραμμένες αναφορές στο φαινόμενο των επιδρομών από ακρίδες. Παραμονές του 17ου αιώνα και συγκεκριμένα μεταξύ Σεπτεμβρίου 1598 και Μαρτίου 1599, ο Ιωάννης Κοτοβίκος αναφέρεται εκτενώς στο πλήγμα που δέχεται ο νησί από τις ακρίδες, οι οποίες κατά τα λεγόμενά του εμφανίζονται κάθε τρία χρόνια εάν επικρατήσουν συνθήκες εκτεταμένης ξηρασίας. Επιτίθενται στα φυτά, τα οποία και τρώνε ή καταστρέφουν. Μολύνουν όμως παράλληλα τόσο το έδαφος όσο και τον αέρα προκαλώντας συνθήκες ιδανικές για την ανάπτυξη ασθενειών. Ο Ronald Jennings κάνει ειδική μνεία στην περίοδο 1610-1628, ως μια περίοδο κατά την οποία η Κύπρος υπέφερε πολύ από τις επιθέσεις των ακρίδων.[13] Αναφέρεται επίσης στον ορθόδοξο πατριάρχη Αντιοχείας Μακάριο, ο οποίος στο χρονικό των ταξιδιών του ανάμεσα στα άλλα αναφέρεται και στο ζήτημα των ακρίδων επιβεβαιώνοντας κάτι που είδαμε και παραπάνω σχετικά με το ζήτημα της ξηρασίας, δηλαδή την εκδοχή–συμβολή της Εκκλησίας σε ό,τι αφορά την προσέγγιση φυσικών φαινομένων που απειλούσαν την ευημερία του τόπου. Πληροφορούμαστε εν προκειμένω ότι το έτος 1645 χρησιμοποιήθηκε το λείψανο του Αγίου Μιχαήλ, επισκόπου Σονάδας (Sonada), προκειμένου να διωχθούν οι ακρίδες.[14]

10. *Ό.π.*, 244-47.

11. Netice Yıldız, "The Vakf Institution in Ottoman Cyprus", *στο Ottoman Cyprus (A Collection of Studies on History and Culture)*, eds. Michalis N. Michael, Matthias Kappler, Eftihios Gavriel (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009), 140-43.

12. Αρχιμανδρίτου Κυπριανού, *Ιστορία*, 458.

13. Ronald C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640* (New York: New York University Press, 1993), 179.

14. Sir George Hill, *A History of Cyprus,* τ. IV (Cambridge: Cambridge University Press, 1952), 67· Jennings, *Christians and Muslims*, 179-80· Ronald C. Jennings, "The Locust Problem in Cyprus," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 51 (1988): 279-313, 487.

Αντλώντας πληροφορίες από διηγήσεις των ντόπιων της εποχής εκείνης ο Cornelis van Bruyn αναφέρει στις περιγραφές του ότι το 1668 το νησί και ειδικά η περιοχή της Αμμοχώστου είχε γεμίσει από μεγάλους αριθμούς ακρίδων, οι οποίες αναφέρει χαρακτηριστικά ότι πετούσαν σε τόσο πυκνά σμήνη που έμοιαζαν σαν μαύρα σύννεφα. Το φαινόμενο κράτησε κατά τα γραφόμενα γύρω στον ένα μήνα.[15]

Αξιομνημόνευτη είναι και η καταγραφή των ζημιών που προκαλούσαν οι ακρίδες από τον Cornelis van Bruyn, που βρέθηκε στο νησί την περίοδο αιχμής των ακρίδων, δηλαδή μεταξύ 19 Απριλίου και 26 Μαΐου του έτους 1683. Περιγράφει λοιπόν ένα σκηνικό καταστροφής, με μεγάλα σμήνη ακρίδων να λυμαίνονται τα σπαρτά και τις καλλιέργειες να μοιάζουν καμένες.[16]

Στα τέλη του 17ου αιώνα, μέσα από έγγραφα του γαλλικού προξενείου που έδρευε στη Λάρνακα, μαθαίνουμε ότι το καλοκαίρι του έτους 1692 παρακωλύεται η ομαλή διεξαγωγή της αλληλογραφίας μεταξύ του Γάλλου προξένου στην Κύπρο και της χώρας του λόγω των εντόμων στο Χαλέπι και την Αλεξανδρέττα. Πληροφορούμαστε επίσης ότι οι ακρίδες είχαν προσβάλει τη Λευκωσία και τα γύρω χωριά, αλλά και τη Λεμεσό, με αποτέλεσμα να αποβιώσουν περίπου 200 άτομα.[17]

Την επόμενη χρονιά, το καλοκαίρι του 1693, η ακρίδα εξακολουθεί να ταλαιπωρεί το νησί δημιουργώντας προβλήματα όχι μόνο στο γαλλικό προξενείο αλλά και στους εμπόρους, πολλοί από τους οποίους προκειμένου να προστατευτούν επιλέγουν να παραμείνουν κλεισμένοι στα σπίτια τους, παραμερίζοντας τις εμπορικές τους δραστηριότητες για πάνω από τρεις μήνες. Με βάση τις εκτιμήσεις του προξενείου, που αποτυπώνονται στα έγγραφά του, τα θύματα είχαν ξεπεράσει τις 50.000.[18]

Οι επιπτώσεις των επιθέσεων των ακρίδων ήταν άμεσες και έμμεσες. Πρωτίστως είχαν να κάνουν με τις ζημιές που προκαλούσαν στα σπαρτά. Οι καταγεγραμμένες αναφορές για την καταστροφή που προκαλούσαν είναι λεπτομερείς και κατατοπιστικές. Έκαναν την εμφάνισή τους κατά μια εκτίμηση κάθε τρία χρόνια και ειδικά μετά από περίοδο ξηρασίας και κατέστρεφαν ολοσχερώς τις καλλιέργειες, από τη ρίζα μέχρι την επιφάνεια. Κινούνταν κατά σμήνη σε μεγάλους αριθμούς, ίσως και 30.000 έντομα, σε τέτοιο βαθμό που πολλοί στις περιγραφές τους τις προσομοίαζαν με σύννεφο. Υπήρχε εκτίμηση

15. Jennings, *Christians and Muslims*, 181· Jennings, "The Locust Problem in Cyprus," 279-313, 487-89.

16. Jennings, *Christians and Muslims*, 181.

17. *Consulat de France a Larnaca*, 191-92.

18. *Ο.π.*, 200-02.

ότι οι ακρίδες αυτές προέρχονταν από τη Συρία.[19] Η οθωμανική κεντρική κυβέρνηση μέσα από έγγραφα σουλτανικών διαταγών που επισήμαιναν τους κινδύνους για τη γεωργία δεν παρέλειπαν να αναφέρουν και τον κίνδυνο των ακρίδων. Ειδικά για την Κύπρο την περίοδο 1572-1576, παρά τις όποιες προσπάθειες οι επιθέσεις του εντόμου είχαν προκαλέσει εκτεταμένο λιμό.[20]

Το έτος 1647-1648 οι ακρίδες είχαν γίνει αιτία να μειωθούν οι φορολογούμενοι υπόχρεοι του κεφαλικού φόρου. Πιο συγκεκριμένα, ο μπεηλέρμπεης (διοικητής) της Κύπρου Χασάν πασά και ο καδής (δικαστής) της Λευκωσίας Αλή, με αίτησή τους προς τον Ζουλ-Φικάρ αγά παρακαλούν ώστε να μειωθεί ο αριθμός των καταγεγραμμένων φορολογούμενων μη μουσουλμάνων ραγιάδων του νησιού στα κατάστιχα του κεφαλικού φόρου, διότι υπήρχαν απώλειες λόγω της ακρίδας και οι εναπομείναντες φορολογούμενοι επιβαρύνονταν τους φόρους όσων είχαν φύγει, φτάνοντας στο σημείο να πληρώνει το κάθε hane (φορολογική μονάδα) για άλλους δύο, τρεις ή τέσσερις φορολογούμενους. Οι πληθυσμιακές απώλειες με βάση το έγγραφο που παραθέτει ο Jennings ήταν περίπου 15.000 φορολογούμενοι, νεκροί ή φυγάδες.[21] Η μάστιγα της ακρίδας ταλαιπώρησε το νησί καθ' όλο τον 17ο αιώνα.[22]

Ασθένειες, επιδημίες

Το μεσογειακό κλίμα χαρακτηρίζεται ως δύσκολο για τον ανθρώπινο οργανισμό και ιδανικό για επιδημίες, με κυριότερες την πανούκλα και την ελονοσία.[23] Η Suraiya Faroqhi θεωρεί τις επιδημίες ως μια εκ των βασικών αιτίων ερήμωσης των πόλεων της οθωμανικής επικράτειας.[24] Οι επιδημίες έβρισκαν πρόσφορο έδαφος στο ζεστό μεσογειακό κλίμα και έτσι ήταν ιδιαίτερα έντονες κατά την καλοκαιρινή περίοδο.[25] Η Κύπρος, με το κατεξοχήν μεσογειακό

19. Jennings, *Christians and Muslims*, 176.

20. White, *The Climate of Rebellion*, 79.

21. Jennings, "The Locust Problem in Cyprus," 279-313, 488· Jennings, *Christians and Muslims*, 180.

22. Περισσότερα για το θέμα των ακρίδων βλ. Benjamin Arbel, "Sauterelles et mentalités: Le cas de la Chypre vénitienne," *Annales* 44 (1989), 1057-74· Jennings, "The Locust Problem in Cyprus," 279-313· Gilles Veinstein, "Sur les sauterelles à Chypre, en Thrace et en Macedonie à l'époque ottomane," στο *Armăgan: Festschrift für Andreas Tietze* (Prague: Enigma, 1994).

23. Braudel, *Η Μεσόγειος*, τ. Α, 291, 406-08.

24. Suraiya Faroqhi, «Κρίση και αλλαγή, 1590-1699», στο *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, εκδ. Halil İnalcık–Donald Quataert, τ. Β (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2011), 40-41.

25. Braudel, *Η Μεσόγειος*, τ. Α, 316-18.

κλίμα, δεν απέφυγε τις επιδημίες τον 17ο αιώνα. Αλλά ήδη από τον προηγούμενο αιώνα, αμέσως μετά την κατάκτηση του νησιού από τους Οθωμανούς, φαίνεται πως επιδημίες και ειδικά η ελονοσία όχι μόνο έπληξαν την Κύπρο, αλλά από αυτή εξαπλώθηκαν και σε άλλα μέρη της αυτοκρατορίας, όπως η Θεσσαλονίκη και η Αδριανούπολη κατά τα έτη 1572-1574.[26] Αυτές έγιναν η αιτία να απορυθμιστούν σημαντικές πτυχές της κοινωνίας. Όπως είδαμε και πιο πάνω, το γαλλικό προξενείο στη Λάρνακα είχε σχεδόν παραλύσει τις περιόδους που κάποια ασθένεια βρισκόταν σε έξαρση.[27]

Ελονοσία–μαλάρια

Ας δούμε μια άλλη μεσογειακή πληγή, την ελονοσία, η οποία εντοπίζεται κυρίως σε πεδινά εδάφη, όπως είναι και τα εδάφη της Κύπρου, και που ειδικά τον 16ο αιώνα γνώρισε μεγάλη έξαρση.[28] Από τον 14ο αιώνα είναι αισθητή η παρουσία της ελονοσίας στην Κύπρο, τουλάχιστον μέσα από τις περιγραφές των περιηγητών. Τον 17ο αιώνα οι ξένοι που βρίσκονται στο νησί κάνουν λόγο για μια ατμόσφαιρα μη υγιή. Ο Γάλλος πρόξενος Louis des Hayes υποστήριξε ότι το 1621 ο αέρας, η ζέστη, η φυσιογνωμία του εδάφους και φυσικά το νερό έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στην έξαρση της ελονοσίας. [29] Ο Stochove το 1630 χαρακτήριζε την ατμόσφαιρα της Λευκωσίας ως την καλύτερη από κάθε άλλο σημείο του νησιού.[30] Σε ό,τι αφορά το θέμα του αέρα, ο Cornelis van Bruyn χαρακτήριζε επικίνδυνο και επιβλαβή τον αέρα της Κύπρου, ειδικά κατά τη διάρκεια των θερινών μηνών, οπότε η θερμοκρασία έφτανε στα ανώτατα επίπεδα. Αυτή η ατμόσφαιρα, σύμφωνα με τα λεγόμενά του, επιβάρυνε την υγεία των ντόπιων καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους, αν φυσικά δεν πέθαιναν από αυτό, αλλά και των ξένων, που δυσκολεύονταν να το αντέξουν και πολλοί από αυτούς αρρώσταιναν με πυρετό.[31] Η ελονοσία που χτυπά με σφοδρότητα το νησί στα 1670 επηρεάζει και τη λειτουργία του γαλλικού προξενείου, καθώς ο πρόξενος Balthazard Sauvan προσβάλλεται από την αρρώστια και παραμένει κλινήρης για 18 μήνες.[32] Τον ίδιο χρόνο οι πυρετοί είναι θανατηφόροι,

26. White, *The Climate of Rebellion*, 90.

27. *Consulat de France a Larnaca*, 64-65, 136, 145, 202, 207-08, 211-13.

28. Braudel, *Η Μεσόγειος*, τ. Α, 74· Θεοχάρης Σταυρίδης, «Η Ιατρική στην Κύπρο κατά την Οθωμανική Περίοδο», στο *Η Ιατρική στην Κύπρο. Από την Αρχαιότητα μέχρι την Ανεξαρτησία* (Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Ομίλου Λαϊκής, 2006), 155-58.

29. Jennings, *Christians and Muslims*, 191.

30. *Excerpta Cypria*, 216.

31. Jennings, *Christians and Muslims*, 191.

32. *Consulat de France a Larnaca*, 110, 112.

καθώς πέθαναν 17 Γάλλοι, κατά κύριο λόγο έμποροι, από τους 23 που διέμεναν στο νησί. Κατά τη διάρκεια της ίδιας χρονιάς το γαλλικό προξενείο χρειάστηκε να καλέσει τρεις φορές απεσταλμένους, διότι εξαιτίας της ελονοσίας πέθαναν ο ένας μετά τον άλλο.[33] Το 1678 και το 1686 είναι δυο χρονιές που η ελονοσία χτυπάει με ιδιαίτερη ένταση.[34] Η Λάρνακα, λόγω του ότι ήταν λιμάνι, ήταν πιο επιρρεπής στις μεταδοτικές ασθένειες. Στα τέλη του 17ου αιώνα η Λάρνακα χειμαζόταν από μεταδοτικές ασθένειες, σύμφωνα με τη μαρτυρία ενός πειρατή στα 1696.[35]

Η ελονοσία συνέβαλε στη μείωση του κυπριακού πληθυσμού, αλλά και του μεσογειακού ευρύτερα.[36] Μόνο με δραστικά μέτρα θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί η μάστιγα, τα οποία όμως δεν ελήφθησαν από τις οθωμανικές, αλλά ούτε και πρωτύτερα από τις βενετικές αρχές, όπως ορθά παρατηρεί ο Jennings.[37]

Πανώλη–πανούκλα

Κάνοντας λόγο για φυσικές πληγές δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε να αναφερθούμε στην πανώλη ή πανούκλα,[38] η οποία φαίνεται πως έπληττε συχνά το νησί από τον 13ο αιώνα μέχρι και καθ' όλη τη διάρκεια του 17ου αιώνα, αλλά και πολλά άλλα μέρη της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Τις δεκαετίες 1630-1640 η πανούκλα πλήττει την Τραπεζούντα,[39] το 1650-1652 υπάρ-

33. *Ό.π.*, 112.
34. *Ό.π.,* 119, 136.
35. Jennings, *Christians and Muslims*, 191.
36. Braudel, *Η Μεσόγειος*, τ. Α, 73-77· *Consulat de France a Larnaca*, 112.
37. Jennings, *Christians and Muslims*, 188.
38. Για την πανώλη στην Ελλάδα βλ. Κώστας Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος -19ος αιώνας* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1995)· Σταυρίδης, «Η Ιατρική στην Κύπρο», 159-60.
39. Ronald C. Jennings, "Plague in Trabzon and Reactions to it according to Local Judicial Registers," στο *Humanist and Scholar: Essays in Honor of Andrea Tietze*, εκδ. H. Lowry & D. Quataert (Istanbul & Washington: s.n., 1993), 27-36.

χουν αναφορές σε ιεροδικαστικά έγγραφα για επιδημία πανώλης στη Λάρισα,[40] ενώ το 1667-1669 η Θεσσαλία έχασε μεγάλο μέρος του πληθυσμού της εξαιτίας της ασθένειας.[41]

Στην Κύπρο, ο Γάλλος πρόξενος στο Χαλέπι, στα 1623-1625 δήλωνε ότι το νησί είχε εγκαταλειφθεί και ερημωθεί εξαιτίας της πανούκλας. Ο George Hill αναφέρεται σε μια σοβαρή έξαρση πανούκλας στα 1641, η οποία κατά τα γραφόμενά του έγινε αιτία να φύγουν αρκετοί ντόπιοι προς την Κρήτη, τον Μοριά και την Κέρκυρα.[42] Σύμφωνα με τον Cornelis van Bruyn, που είχε επισκεφθεί το νησί τη χρονιά εκείνη, ο αέρας ήταν ανθυγιεινός κατά τους θερινούς μήνες. Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, ο Mr. Robert το 1696 χαρακτήριζε ως ανθυγιεινό τον αέρα της Κύπρου και ειδικά της Λάρνακας, με πολλές μεταδοτικές ασθένειες. Μάλιστα, πληροφορεί πως η Λάρνακα είχε εγκαταλειφθεί το 1693 και ότι είχαν σημειωθεί απώλειες περίπου 4.000 ατόμων (δεν διευκρινίζεται όμως αν ήταν λόγω φυγής ή θανάτου).[43]

Το ζήτημα των φυσικών καταστροφών και των συνεπειών τους αποτυπώνεται και σε έγγραφα δυτικής προέλευσης και συγκεκριμένα του Βατικανού. Σε έγγραφο με ημερομηνία 12 Νοεμβρίου 1638 αναφέρεται ο θάνατος ενός φιλοκαθολικού ιατρού, του Niccolo Orlandi, αιτία του οποίου σύμφωνα με το συντάκτη της επιστολής ήταν το θανατικό που είχε ξεσπάσει στην Κύπρο τη χρονιά εκείνη, εννοώντας βέβαια κάποια επιδημία και πιθανότατα την πανώλη.[44] Ο Giovanni Battista da Todi σε επιστολή του (15 Οκτωβρίου 1651) προς τον L. Capponi αναφέρει μεταξύ άλλων ότι το νησί πλήττεται από σιτοδεία και επιδημίες, από τις οποίες έχουν προσβληθεί οι περισσότεροι κάτοικοι, όπως και ο ίδιος ο γράφων.[45] Όλα αυτά τα φυσικά φαινόμενα γίνονται αντικείμενο σχολιασμού μεταξύ των καθολικών απεσταλμένων ή των μόνιμων κατοίκων της Κύπρου και του Βατικανού, που ήθελε να πληροφορείται

40. Γεώργιος Ι. Σαλακίδης, *Η Λάρισα (Yenişehir) στα μέσα του 17ου αιώνα. Κοινωνική και οικονομική ιστορία μιας βαλκανικής πόλης και της περιοχής της με βάση τα οθωμανικά ιεροδικαστικά έγγραφα των ετών 1050-1052 (1650-1652)* (Θεσσαλονίκη: Σταμούλης, 2004), 148, 151-52, 156.

41. Κωνσταντίνος Ε. Καμπουρίδης, *Η νεότερη Ελλάδα μέσα από οθωμανικές αρχειακές πηγές (Οικονομία, θεσμοί και κοινωνία στη Θεσσαλία του 17ου αιώνα)* (Θεσσαλονίκη: Σταμούλης, 2009), 166.

42. Hill, *A History of Cyprus*, τ. IV, 68.

43. Jennings, *Christians and Muslims*, 187.

44. Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα εκ των αρχείων του Βατικανού (1625-1667)* (Λευκωσία: Κέντρον Επιστημονικών Ερευνών, 1973), 71.

45. *Ό.π.*, 146.

για πολλά θέματα πέραν των εκκλησιαστικών. Σε έγγραφο του 1661, στο οποίο γίνεται πλήρης αναφορά περί πολλών θεμάτων της κοινωνίας της Κύπρου, ως μεγάλα προβλήματα αναφέρονται οι επιθέσεις ακρίδων, η συνακόλουθη σιτοδεία, ο λιμός και η έλλειψη νερού.[46]

Εξίσου σημαντική αναφορά γίνεται και σε έγγραφα του γαλλικού προξενείου στη Λάρνακα. Μέσα από τα έγγραφα βλέπουμε ότι οι δυο μεγάλες κοινωνικές μάστιγες κατά την εκτίμηση των Γάλλων ήταν εν πρώτοις οι πειρατές και εν δευτέροις οι ασθένειες και συγκεκριμένα η ενδημία ελονοσίας και η επιδημία πανούκλας. Μέσα από τα έγγραφα φαίνεται ότι ο αέρας της Κύπρου ήταν πολύ μολυσμένος. Αναφέρεται μάλιστα χαρακτηριστικά: «ο αέρας είναι τόσο δηλητηριώδης, που οι περισσότεροι πεθαίνουν τον πρώτο χρόνο της εγκατάστασής τους».[47] Η πανούκλα συγκεκριμένα είναι επιδημική και κατά τα γαλλικά έγγραφα προέρχεται κυρίως από την περιοχή της Αλεξανδρέττας. Το 1692-1693 εξαιτίας της πολλοί άνθρωποι πεθαίνουν και εκτιμάται ότι ο πληθυσμός μειώνεται περίπου κατά το 1/3.[48]

Η μάστιγα των επιδημιών, όπως έχει φανεί από μελέτες διάφορων περιοχών (Κωνσταντινούπολη, Αίγυπτος, Αλεξάνδρεια, Σμύρνη), είχε το μερίδιό της στην εξέλιξη ή μη των μεγάλων αστικών κέντρων, των οποίων η εικόνα για τον 17ο αιώνα είναι στην πλειοψηφία όχι τόσο ξεκάθαρη. Σε κάθε περίπτωση επηρέαζε τη λειτουργία τους ως εμπορικά και οικονομικά κέντρα, δεδομένου ότι πολλές από αυτές ήταν εμπορικοί σταθμοί για τα διερχόμενα καραβάνια ή λιμάνια για διαμετακομιστικό εμπόριο. Η πανώλη αποτέλεσε τον 17ο αιώνα μια μεγάλη απειλή τόσο για την Κύπρο όσο και για την ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής. Η άμεση συνέπειά της ήταν η μείωση του πληθυσμού, πράγμα το οποίο με τη σειρά του σήμαινε μείωση των φόρων και κατά συνέπεια εξασθένηση της διοικητικής λειτουργίας και του κεντρικού ελέγχου. Το πρόβλημα της πανούκλας ήταν γνώριμο για αιώνες στην περιοχή της Μεσογείου και ειδικά στις μεγάλες πόλεις.[49]

Η μνεία στις μεγάλες πόλεις έχει τη σημασία της διότι όχι μόνο επηρεαζόταν ένα σημαντικό κομμάτι της οικονομίας και του πληθυσμού, αλλά αποτελούσαν συνήθως και αφετηρία διάδοσης των επιδημιών λόγω της αυξημένης κινητικότητας στο εσωτερικό τους. Για παράδειγμα η Κωνσταντινούπολη είχε λειτουργήσει αρκετές φορές ως σταθμός διάδοσης της πανώλης λόγω της θέσης της στην αυτοκρατορία, τόσο της γεωγραφικής όσο και της διοικητικής–

46. *Ό.π.*, 165.
47. *Consulat de France a Larnaca*, 112.
48. *Ό.π.*, 201-04.
49. Jennings, *Christians and Muslims*, 187.

οικονομικής.[50] Στην Κύπρο, φαίνεται πως ίσχυσε ό,τι ίσχυε και στις υπόλοιπες οθωμανικές πόλεις. Η Λευκωσία, ως πρωτεύουσα του νησιού, και η Λάρνακα, ως εμπορικό λιμάνι, ήταν αυτές που επλήγησαν περισσότερο. Από εκεί μεταδίδονταν οι ασθένειες στον ντόπιο πληθυσμό αλλά και στους επισκέπτες που είτε έρχονταν είτε έφευγαν από το νησί, συντηρώντας και εξαπλώνοντας έτσι τις επιδημίες και σε άλλα μέρη.[51]

Επιδράσεις και αλληλεπιδράσεις των περιβαλλοντικών παραγόντων σε κοινωνία και οικονομία

Εσοδείες, αγροτική παραγωγή, φορολογία

«Αλλά μόλις παρήλθον πεντήκοντα χρόνοι [εννοείται από την άλωση του 1571], και τα δοσίματα εις τον Ραγιάν αύξησαν, οι ερχόμενοι Πασάδες αχόρταγοι κατετυράννουν τον λαόν, και οι Αγάδες μέχρι εκείνου του καιρού και έμπροσθεν ερχόμενοι από την Πόλιν διά να κερδίσουν επιφορτίζωντο εις τον λαόν, και η Νήσος δυστυχούσα από τας συνεχείς ανομβρίας και από την φθοράν των Ακρίδων εις τα γεννήματα, άρχισαν να φεύγουσιν οι κάτοικοι από τον τόπον, και κατ' ολίγον να ερημώνεται».[52]

Η φορολογία είναι από τα βασικά στοιχεία της οθωμανικής διοίκησης, το οποίο προσέκρουε στον παράγοντα των φυσικών καταστροφών και των ασθενειών. Άμεσα συναρτώμενη με την αγροτική παραγωγή[53] αλλά και με τον πληθυσμό, δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη, όταν οι δυο αυτές συνιστώσες υφίσταντο αλλαγές.[54] Δεδομένου μάλιστα ότι πρόκειται για έναν αιώνα με βαρύ φορολογικό φορτίο,[55] ειδικά για τους μη μουσουλμανικούς

50. Faroqhi, «Κρίση και αλλαγή», 40-41.

51. Jennings, *Christians and Muslims*, 191.

52. Αρχιμανδρίτου Κυπριανού, *Ιστορία*, 458.

53. Για τη αγροτική παραγωγή στην Κύπρο κατά την οθωμανική περίοδο βλ. ενδεικτικά Antonis Hadjikyriacou, "Society and economy on an Ottoman Island: Cyprus in the Eighteenth Century" (διδακτορική διατριβή, University of London, 2011), 34-55.

54. Michael Ursinus, "Natural disasters and tevzi: Local tax systems of the post-classical era in response to flooding, hail and thunder," στο *Halcyon Days in Crete III*, 265-72.

55. Καμπουρίδης, *Η νεότερη Ελλάδα*, 152. Για τους φόρους στην Κύπρο βλ. Recep Dündar, "Kıbrıs Beylerbeyliği 1570-1670" (διδακτορική διατριβή, Malatya: İnönü University, 1998), 247-79· του ίδιου, "H.1053-M.1643 Tarihli 8428 No'lu Cizye Defteri'nin Tanıtımı ve Değerlendirilmesi," *International Journal of History* 4/4 (Νοέμβριος 2012): 125-46· Recep Dündar and Mesut Aydın, "3924 nolu Cizye defterine göre Kıbrıs eyaleti Baf ve Kukla kazalarında gayrimüslimler H.1061/M.1650-51)", *TÜBAR* 31 (2012): 77-98· Recep Dündar, "18 Mart-14 Haziran 1608 yılı Kıbrıs Eyaleti Bütçesi," *Turkish Studies* 5/4 (2010): 1033-48.

πληθυσμούς, όπως ήταν και ο πληθυσμός της Κύπρου κατά πλειοψηφία, αντιλαμβανόμαστε ότι οι συνέπειες των φυσικών καταστροφών και των επιδημιών έκαναν ακόμη πιο δύσκολο το οικονομικό και διοικητικό πλαίσιο.

Η αγροτική παραγωγή αναμφίβολα ήταν ο πρώτος τομέας που μαρτυρούσε απτά την επίδραση του περιβαλλοντικού παράγοντα. Ήδη από τα τέλη του 16ου αιώνα και παρά το γεγονός ότι η κατάκτηση της Κύπρου το 1571 είχε τονώσει οικονομικά την ευρύτερη περιοχή κατά μήκος της Μικράς Ασίας,[56] η έλλειψη σε προϊόντα που παρήγαγε η Κύπρος, όπως η ζάχαρη με την οποία προμήθευε την πρωτεύουσα, το βαμβάκι ή τα σιτηρά, ήταν αξιοσημείωτη τον 17ο αιώνα.[57] Η πτώση της αγροτικής παραγωγής τείνει να συνδεθεί από κάποιους ιστορικούς όπως ο Sam White, με την περίφημη «μικρή περίοδο παγετώνων», που φαίνεται να πλήττει και την οθωμανική αυτοκρατορία αλλά και άλλα σημεία της υφηλίου τον 17ο αιώνα, με εκτεταμένες περιόδους ψύχους αλλά και ξηρασίας στην ανατολική Μεσόγειο και ακραία καιρικά φαινόμενα, όπως το πάγωμα του Βοσπόρου.[58]

Δεν είμαστε σε θέση να τοποθετηθούμε πάνω στο ζήτημα αυτό χωρίς στοιχεία και, ειδικά σε ό,τι αφορά την περίπτωσή μας, στο κατά πόσο και αν επηρέασε την αγροτική παραγωγή της Κύπρου. Έτσι, για την ώρα περιοριζόμαστε στο να προσμετρήσουμε την πιθανή κλιματική αλλαγή και τις όποιες επιπτώσεις στο περιβάλλον ή την αγροτική παραγωγή της Μεσογείου και ειδικά της Κύπρου ως μία παράμετρο που λαμβάνεται υπόψη έστω και στο επίπεδο της εικασίας, δεδομένου ότι οι όποιοι αβέβαιοι αποκλεισμοί στην ιστορία ίσως να είναι αναποτελεσματικοί, όπως όμως και η άκριτη αποδοχή τους. Με την ίδια διάθεση προβληματισμού στεκόμαστε και απέναντι στο συσχετισμό της πτώσης της αγροτικής παραγωγής με τις διάφορες κατά τόπους –και κυρίως στον γεωγραφικό χώρο της Μικράς Ασίας– κοινωνικές αναταραχές, με πρώτη αυτή των Τζελαλήδων στα τέλη του 16ου και τις αρχές του 17ου αιώνα, με την οποία συνδέεται η χαρακτηριζόμενη ως «μεγάλη φυγή» μετακίνηση

56. Suraiya Faroqhi, *Making a living in the Ottoman lands 1480 to 1820* (Istanbul: The Isis Press, 1995), 32-33.

57. Bruce McGowan, *Economic life in Ottoman Europe (Taxation, trade and the struggle for land, 1600-1800)* (Cambridge: Cambridge University press, 1981), 37, 42· A. C. Wood, *A history of the Levant Company* (New York: Barnes and Nobles, 1964), 74· Orhan Kurmuş, "The cotton famine and its effects on the Ottoman Empire," στο *The Ottoman Empire and the World-Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 160-61· White, *The Climate of Rebellion*, 146.

58. White, *The Climate of Rebellion*, 123-39· Faroqhi, «Κρίση και αλλαγή", 41.

μεγάλου αριθμού υπηκόων από τις περιοχές αυτές.[59] Αν θεωρήσουμε ότι ίσως να υπάρχει μια τέτοια σύνδεση, οδηγούμαστε συνειρμικά και μόνο, και πάλι σχετικά με την Κύπρο, σε περιπτώσεις όπως αυτή του Μεχμέτ Αγά Μπογιατζίογλου, ο οποίος οργάνωσε στα τέλη του 17ου αιώνα μια κινητοποίηση στην Κύπρο ενάντια στις τοπικές οθωμανικές αρχές, διαμαρτυρόμενος έτσι για τη βαριά φορολογία.[60]

Η μη καταβολή των φόρων είναι η βασική αιτία αναφοράς στα φυσικά φαινόμενα όσον αφορά τα οθωμανικά αρχεία. Μέσα από αιτήσεις υποβολής παραπόνων βλέπουμε συχνά αναφορές σε φυσικές καταστροφές ως βασική επιχειρηματολογία για την αίτηση μείωσης των φόρων. Μια τέτοια είναι και η περίπτωση την οποία μελέτησε η Faroqhi, του έτους 1688-89 της διοικητικής περιφέρειας Ada, όπου αναφέρει ότι οι φοροεισπράκτορες αδυνατούσαν να αντλήσουν τους απαιτούμενους φόρους από την περιοχή λόγω πλημμυρών.[61]

Θα μπορούσαμε εδώ να συνυπολογίσουμε και παραμέτρους, όπως η αθέμιτη πίεση που κατά καιρούς υφίσταντο οι φορολογούμενοι από τους τοπικούς αξιωματούχους ως προς τη συλλογή των φόρων, γεγονός το οποίο άλλωστε είναι μια γενική παρατήρηση για την οθωμανική επαρχιακή διοίκηση του 17ου αιώνα.[62] Μια πίεση που συχνά έχουμε δει να ανατρέπεται από την κεντρική διοίκηση, όταν φυσικά της γνωστοποιείται. Βλέπουμε λοιπόν πως η αρνητική περιβαλλοντική συγκυρία είναι συχνά αυτή που πυροδοτεί σειρά εξελίξεων σε πολλαπλά επίπεδα, τα οποία όμως συνδέονται μεταξύ τους: μείωση παραγωγής και φορολογούμενων μονάδων (hane), που οδηγούν σε φορολογικό αδιέξοδο και πιέσεις, τα οποία με τη σειρά τους θέτουν τις βάσεις για κοινωνική αναταραχή και διοικητική δυσαρμονία.[63] Βλέπουμε λοιπόν πως η αρνητική περιβαλλοντική συγκυρία είναι συχνά αυτή που πυροδοτεί μια σειρά εξελίξεων σε πολλαπλά επίπεδα, τα οποία όμως συνδέονται μεταξύ

59. Caroline Finkel, *Οθωμανική αυτοκρατορία, 1300-1923* (Αθήνα: Διόπτρα, 2007), 239-41· Halil İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, vol. 1 (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 165-66· White, *The Climate of Rebellion*, 187.

60. Για την περίπτωση Μπογιατζίογλου βλ. Theocharis Stavrides, «Η αποστασία του Μεχμέτ Μπογιατζίογλου (1683-1690)», *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* XXIX (2003): 115-43· Marios Hadjianastasis, "Crossing the line in the sand: regional officials, monopolisation of state power and 'rebellion'. The case of Mehmet Ağa Boyacıoğlu in Cyprus, 1685-1690," *Turkish Historical Review* 2 (2011): 155-76.

61. Suraiya Faroqhi, "A natural disaster as an indicator of agricultural change: Flooding in the Edirne era, 1100/1688-89," στο *Halcyon Days in Crete III*, 253-54.

62. Linda Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy (Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660)* (Leiden: E. J. Brill, 1996), 248· Καμπουρίδης, *Η νεότερη Ελλάδα*, 152.

63. Darling, *Revenue-Raising*, 246.

τους και υπό αυτό το πρίσμα οι παραπάνω προβληματισμοί περί σύνδεσης περιβαλλοντικού στοιχείου και κοινωνικών αναταραχών να μην αποκλείονται αμέσως ως ανυπόστατοι, αλλά να αξίζουν μιας δεύτερης ανάγνωσης.

Ας δούμε ένα παράδειγμα, το οποίο προέρχεται από οθωμανική πηγή που μας παραθέτει ο Jennings. Από εκεί πληροφορούμαστε ότι περί τα μέσα του 17ου αιώνα η πανούκλα χτύπησε για μια ακόμη φορά την Κύπρο προκαλώντας μεγάλες απώλειες αλλά και άλλης φύσεως ζητήματα (διοίκησης, οικονομικά, κοινωνικά κ.λπ.). Όταν διοικητής του νησιού ήταν ο Μεχμέτ πασάς, δηλαδή στα 1656, εκπρόσωποι της οθωμανικής διοίκησης, όπως οι κάτοχοι τιμαρίου ή ζιαμετιού, θρησκευτικοί λειτουργοί και λόγιοι και άλλοι τοπικοί αξιωματούχοι, απευθυνόμενοι στο διβάνιο της Κύπρου ζήτησαν να μειωθούν οι εγγεγραμμένοι στον κατάλογο των φορολογούμενων για κεφαλικό φόρο. Ως τότε ο κατάλογος του κεφαλικού φόρου αριθμούσε περί τα 15.000 hane, αλλά τα τελευταία 3-4 χρόνια είχε σημειωθεί απώλεια περίπου 3.000 hane και ως εκ τούτου ζητούσαν να συνταχθούν νέοι κατάλογοι που θα έδειχναν τον πραγματικό αριθμό των φορολογουμένων, που ήταν πια 12.000 hane. Η αιτία αυτής της μεγάλης εισοδηματικής απώλειας σε ό,τι αφορούσε τον κεφαλικό φόρο ήταν η πανούκλα που είχε πλήξει το νησί. Δεν γνωρίζουμε εάν επρόκειτο για φυγή ή για θάνατο ή ένα συνδυασμό και των δύο. Έτσι, λοιπόν, από το 1652 περίπου υπήρχε μια απώλεια της τάξεως του 1/5 των φορολογουμένων του κεφαλικού φόρου, η οποία όμως μεγάλωσε περί το 1655, οπότε και υπήρξε μείωση στο 1/2 του τότε καταγεγραμμένου αριθμού των 12.000 hane (είχαν δηλαδή μειωθεί στα 6.000 hane) εξαιτίας της πανούκλας και στην περίπτωση αυτή διευκρινίζεται ότι οι απώλειες ήταν λόγω θανάτου και όχι λόγω φυγής. Πληροφορούμαστε μάλιστα ότι τα περισσότερα χωριά ήταν ερημωμένα και κατεστραμμένα.[64]

Η ειδική αναφορά στη σχέση του περιβαλλοντικού παράγοντα με τη φορολογία γίνεται γιατί ακριβώς μέσα από το συσχετισμό αυτό μπορεί να διαφανεί ευκρινέστερα η πιθανή επιρροή ενός αστάθμητου παράγοντα, όπως είναι οι φυσικές καταστροφές και εν μέρει οι επιδημίες, επάνω σε μια σταθερά, όπως είναι το οθωμανικό φορολογικό σύστημα. Αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Κωνσταντίνος Καμπουρίδης θεωρεί πως η συνηθέστερη αιτία για τη μη συλλογή φόρων είναι ο θάνατος του φοροεισπράκτορα και όχι κάποια άλλη. Το γεγονός αυτό δείχνει με πόση αυστηρότητα και ακαμψία το οθωμανικό σύστημα διοίκησης λειτουργούσε σε σχέση με το φορολογικό κέρδος. Αμέσως μετά τοποθετεί σε συχνότητα τον περιβαλλοντικό παράγοντα, δηλαδή φυσικές καταστροφές, κακό κλίμα ή άσχημες καιρικές συνθήκες, επιδημίες και

64. Jennings, *Christians and Muslims*, 187-88.

φυγή φορολογουμένων, η οποία όμως συχνά ήταν συνακόλουθη και όλων των προηγούμενων, όπως θα δούμε και παρακάτω.[65] Αυτή ακριβώς τη σχέση μεταξύ αστάθμητου παράγοντα και αγροτικής παραγωγής τόνισε ιδιαίτερα ο Braudel για τον μεσογειακό χώρο γενικότερα, λέγοντας πως εκεί περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο γεωγραφικό χώρο η παραγωγή βρίσκεται στο έλεος αστάθμητων περιβαλλοντικών παραγόντων, δίνοντας έμφαση στις συνεχώς ασταθείς, απρόβλεπτες και συχνά δυσμενείς καιρικές συνθήκες.[66]

Προχωρώντας λίγο παραπέρα στο ζήτημα της επίδρασης των περιβαλλοντικών παραγόντων (στους οποίους εντάξαμε και τις ασθένειες και ειδικά όσες επηρεάζονται από κλιματικούς παράγοντες, όπως π.χ. η ελονοσία), αξίζει να σταθούμε σε δύο ακόμη σημεία, τα οποία κυρίως αφορούν το θέμα κοινωνία[67] και είναι τα ζητήματα του λιμού και της μείωσης του πληθυσμού, τα οποία, όπως και σε άλλα σημεία είδαμε στο άρθρο αυτό, συνδέονται μεταξύ τους με μια λογική και αναγκαία αλληλουχία, σε μια σχέση αίτιου–αιτιατού.

Λιμός, πείνα, σιτοδεία

Ο λιμός φαίνεται να συνοδεύει κάθε μεγάλη φυσική καταστροφή στην Κύπρο την περίοδο που μελετούμε.[68] Έτσι, στα 1696 μέσα από στοιχεία που μας δίνει σε αναφορά του ο Γάλλος πρόξενος στη Λάρνακα, βλέπουμε ότι τη χρονιά εκείνη το νησί υπέφερε από έναν σκληρό και δύσκολο χειμώνα, με θύελλες και εκτεταμένη περίοδο καταιγίδων (6 μήνες), αλλά και επιδρομές ακρίδων που κατέστρεψαν την αγροτική παραγωγή, ασθένειες που εξάντλησαν τον πληθυσμό και τα αποθέματα σε διαθέσιμα φάρμακα[69] και την ίδια στιγμή «ο λιμός άρχισε να αυξάνεται μέρα με τη μέρα» και να απειλεί το νησί και

65. Καμπουρίδης, *Η νεότερη Ελλάδα*, 121-22.

66. Braudel, *Η Μεσόγειος*, τ. Α, 298-99· Faroqhi, "A natural disaster," 252-63.

67. Για τον 18ο αι. βλ. Θουκυδίδης Ιωάννου, «Φυσικές καταστροφές, επιδημίες και ανθρώπινη συμπεριφορά: Κρίσεις στο κοινωνικό σώμα, στην παραγωγική διαδικασία και στην εμπορική δραστηριότητα στην Κύπρο κατά τον 18ο αιώνα», *Κυπριακαί Σπουδαί* 59-60 (1995-1996), 29-48· William Griswold, "Climatic Change: A Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia," στο *Humanist and Scholar: Essays in Honor of Andreas Tietze*, ed. H. Lowry and D. Quataert (Istanbul: Isis, 1993), 33.

68. Marios Hadjianastasis, "Bishops, Ağas and Dragomans: A Social and Economic History of Ottoman Cyprus 1640-1704" (διδακτορική διατριβή, University of Birmingham, 2004), 168-70.

69. Για την ιατρική στην Κύπρο βλ. Σταυρίδης, «Η Ιατρική στην Κύπρο», 150-215.

τους κατοίκους του.[70] Λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1678, υπάρχει πάλι αναφορά για λιμό στα έγγραφα του γαλλικού προξενείου, χωρίς όμως άλλα στοιχεία.[71]

Ωστόσο, θα πρέπει στο σημείο αυτό να σταθούμε σε ορισμένες παρατηρήσεις και υπενθυμίσεις που σχετίζονται με την ευκολία ή μη, με την οποία θα μπορούσαμε να οδηγηθούμε σε γενικές παρατηρήσεις ή ίσως και σε κάποια συμπεράσματα. Όπως ειπώθηκε εξ αρχής, το ζήτημα των περιβαλλοντικών παραγόντων και των επιδράσεών τους ή μη σε τομείς όπως η οικονομία ή η κοινωνία, εν προκειμένω, και εντός ενός ιστορικού πλαισίου δεν είναι μια μελέτη που μπορεί να εξαντληθεί σε ένα περιορισμένο πόνημα, αλλά θα ήταν συνετό να επιχειρείται μόνο με προδιαγραφές διεπιστημονικής συνεργασίας. Επιπλέον, όπως έχει επισημάνει κατά το όχι μακρινό παρελθόν η Faroqhi, προβληματιζόμενη για το ζήτημα της απαγόρευσης εξαγωγής σιταριού από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στα τέλη του 16ου αιώνα και για το κατά πόσο θα μπορούσαν οι κακές περιβαλλοντικές συνθήκες και οι συνακόλουθες κακές σοδειές που παρατηρήθηκαν στο σύνολο της Μεσογείου να παίζουν ρόλο σ' αυτό: «Τέτοιες σκέψεις, καθώς και ενδείξεις για μια μικρή περίοδο παγετώνων στην Ευρώπη στα τέλη του 16ου και κατά τον 17ο αιώνα, έχουν οδηγήσει τους ερευνητές να θέσουν το ζήτημα της ιστορίας του κλίματος στην ανατολική Μεσόγειο αυτής της περιόδου. Προς το παρόν δεν έχουν δημοσιευτεί δεδομένα δενδροχρονολογήσεων ή παλυνολογικά δεδομένα, τουλάχιστον όχι σε μορφή προσβάσιμη στους μη ειδικούς. Επομένως δεν έχει φτάσει ακόμη ο καιρός για μια μελέτη των πιθανών κοινωνικών επιπτώσεων των (υποτιθέμενων) κλιματικών αλλαγών. Το ζήτημα παραμένει μια πρόκληση για το μέλλον».[72]

Πέρα από το ζήτημα της προσβασιμότητας των δεδομένων και της εξασφάλισης της διεπιστημονικότητας, το υπό μελέτη ζήτημα του περιβαλλοντικού παράγοντα και των επιπτώσεών του σε πτυχές της ιστορίας, όπως η κοινωνία και η οικονομία, απαιτεί και τη συνεχή εγρήγορση πάνω σε λιγότερο εμφανή ζητήματα που σχετίζονται με τη φυσιογνωμία και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε ιστορικού τόπου, όπως στην περίπτωσή μας της Κύπρου, αλλά και με το συνδυασμό πολλών παραμέτρων ταυτόχρονα.

Έτσι, σε ό,τι έχει να κάνει, παραδείγματος χάριν, με τη σιτοδεία ή το λιμό και το κατά πόσον αυτός προκαλείται από περιβαλλοντικά αίτια, θα πρέπει κανείς να προσμετρά στοιχεία, όπως η γεωγραφική θέση ή η συχνότητα και η περιοδικότητα των φαινομένων. Δεν μπορούμε να συνάγουμε συμπεράσματα

70. *Consulat de France a Larnaca*, 223-25.
71. *Ο.π.*, 117.
72. Faroqhi, «Κρίση και αλλαγή», 41.

από μεμονωμένες περιπτώσεις· αν π.χ. μέσα σε έκταση ενός αιώνα παρατηρείται δύο ή τρεις φορές ξηρασία, δεν μπορούμε να χαρακτηρίζουμε εξ αυτού και μόνο όλο τον αιώνα ως αιώνα ξηρασίας ούτε για παράδειγμα δεδομένα που έχουν καταγραφεί στο χώρο της Ευρώπης μπορούμε άκριτα να τα μεταφέρουμε και για το χώρο της Μεσογείου, διότι εκεί ισχύουν άλλες ισορροπίες.[73]

Δημογραφία

Το άλλο ζήτημα που άπτεται στο κομμάτι της κοινωνίας και στο οποίο φαίνεται να επιδρά ο περιβαλλοντικός παράγοντας είναι η δημογραφία.[74] Έμμεσα ή άμεσα, με τη μορφή μετακινήσεων ή μείωσης του πληθυσμού, μέσα από την περίπτωση της Κύπρου του 17ου αιώνα βλέπουμε τις συνέπειες φυσικών καταστροφών και των παρελκόμενών τους στα δημογραφικά δεδομένα, τα οποία ούτως ή άλλως συνιστούν μια δαιδαλώδη διαδρομή για όσους ασχολούνται με το ζήτημα. Εμείς θα περιοριστούμε απλά να δούμε μόνο αυτή τη σχέση περιβαλλοντικών παραγόντων και δημογραφίας και όχι άλλων παραγόντων που επιδρούν σε αυτήν.

Όπως είδαμε και πιο πάνω, τα φορολογικά κατάστιχα είναι συνήθως αυτά που μας δίνουν ενδείξεις σχετικά με τις μεταβολές στα πληθυσμιακά δεδομένα, χωρίς να είναι όμως και η μοναδική πηγή. Μέσα από τα κατάστιχα τόσο οι Οθωμανοί αξιωματούχοι όσο και ο σημερινός ιστορικός ερευνητής είναι σε θέση να δει διακυμάνσεις και να προβεί σε εκτιμήσεις, όχι όμως με απολυτότητα και ακρίβεια υπολογισμού.

Ας εστιάσουμε και πάλι στην Κύπρο. Ο Κυπριανός κάνει εκτενή αναφορά στο ζήτημα της φυγής των Κυπρίων, το οποίο αποδίδει στις ασθένειες και στη βαριά φορολογία: «Πολλάκις έγεινε πρόσκλαυσις των Ραγιάδων εις την Πόρταν διά την τοιαύτην ερήμωσιν, προβάλλοντες το αδύνατον πως ο τόπος δεν συκώνει Πασάδες διά τα πολλά έξοδα, μάλιστα εξαιτίας μιας μεγάλης ακρίβειας, όπου ηκολούθησαν έτει. 1640., και μετά ένα χρόνον ένα μέγα θανατικόν, εφθάρη η Νήσος και ερήμωσεν. Όθεν η Πόρτα δίδουσα ακρόασιν εις τοιαύτας φανεράς δυστυχίας της Νήσου, έστειλε Μουβελλάν δηλαδή εξεταστήν, ο οποίος ανερευνήσας και καταγράψας κατ' όνομα τον όντα Ραγιάν εις Κύπρον, μόλις εύρεν ως εικοσιπέντε χιλιάδας λέγουσιν, άμα μετά των γερόντων και παιδίων δώδεκα ή δεκατεσσάρων χρόνων. Έκτοτε δε ασύκωσεν η

73. Κώστας Κωστής, *Αφορία, ακρίβεια και πείνα (Οι κρίσεις διατροφής στην ελληνική χερσόνησο 1650-1830. Προβλήματα προσέγγισης και εμπειρικές ενδείξεις)* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1993), 34-36.

74. Fernand Braudel, *Μελέτες για την Ιστορία* (Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε. Μνήμων, 1987), 26-29· McGowan, *Economic life in Ottoman Europe*, 85-87.

Πόρτα τους δύω Πασάδες Πάφου και Αμμοχούστου, και άφησε μόνον τον Πασάν τριών ττουγιών της Λευκοσίας. Αλλά και αυτόν με κάποιαν στέρησιν από τους πολλούς ανθρώπους και υπηρέτας όπου έφερνε, και με κάποιαν τινά ελάφρωσιν από τα έξοδα, όχι όμως από το διωρισμένον χαράτζιον, και η Πόρτα έδωσεν έξω φερμάνιν, ότι όπου ευρίσκονται Κύπριοι να υπάγουν εις την Πατρίδαν των, και να μην έχουσι να πληρώνουσιν άλλο, παρά έως οκτώ και δέκα γρόσια τον δεύτερον χρόνον ο καθ' ένας διά δόσιμον… δεν απέρασαν μ' όλον τούτο ως είκοσι χρόνοι, και αντί να αυξηνθή ο Ραγιάς της Νήσου ελιγόστευσε, διατί πάλιν αλησμονήσθησαν της Πόρτας αι προσταγαί, και οι Πασάδες ακόρεστοι έπραττον τα όμοια, και τριχειρότερα. Αι ανομβρίαι, η φθορά της ακρίδος συνεχής. Η δυστυχία της πράξεως διά τους πολέμους όπου τότε είχεν ο Σουλτάνος μετά των Ενετών διά την Κρήτην και Μωρέαν, και όσα άλλα δεινά, εστενοχώρησαν τους Κυπρίους να φύγουσι πολλοί εις τα μέρη της Συρίας με τας Φαμηλίας των».[75]

Η φυγή από τις εστίες έχει καταγραφεί ως μια συνηθισμένη πρακτική κατά τον 17ο αιώνα όχι μόνο στην Κύπρο, αλλά και στην περιοχή των Βαλκανίων και του ελλαδικού χώρου, προκειμένου να διαφύγουν τον κίνδυνο των ασθενειών, δηλαδή της φυσικής εξόντωσης και της καταβολής τόσο των έκτακτων όσο και των τακτικών φόρων, που τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο αποτελεί ένα είδος οικονομικής εξόντωσης.[76]

Ειδικά στην ύπαιθρο η μείωση του πληθυσμού στα περισσότερα μέρη της αυτοκρατορίας είναι ως ένα βαθμό καταγεγραμμένη μέσα από έμμεσες κυρίως πηγές καθώς, όπως είναι γνωστό, σπανίζουν οι καταγραφές των μουσουλμάνων υπηκόων και οι ιστορικοί βασίζονται κυρίως σε κατάστιχα που αφορούσαν τους μη μουσουλμάνους (χριστιανούς και εβραίους) φορολογούμενους, δηλαδή όσους κατέβαλλαν τον κεφαλικό φόρο. Μέσα από αυτά τα κατάστιχα, λοιπόν, έχει παρατηρηθεί για τον 17ο αιώνα μια αξιοσημείωτη μείωση των καταβαλλόμενων φόρων, την οποία οι αρμόδιοι αξιωματούχοι είσπραξης απέδιδαν κατά κύριο λόγο στην εγκατάλειψη της γης από τους αγρότες και στη φυγή των αγροτικών πληθυσμών από τις εστίες τους.[77] Η φυγή αυτή συνήθως, όπως είδαμε, οφειλόταν είτε σε περιβαλλοντικούς ή φυσικούς παράγοντες, όπως φυσικά φαινόμενα που είχαν αντίκτυπο στη σοδειά τους και κατά συνέπεια στην ικανότητά τους να πληρώνουν τους φόρους, είτε

75. Αρχιμανδρίτου Κυπριανού, *Ιστορία*, 459.
76. Καμπουρίδης, *Η νεότερη Ελλάδα*, 165-71.
77. Faroqhi, «Κρίση και αλλαγή», 42.

σε καταχρήσεις ή παραβιάσεις των τοπικών αρχών κυρίως σε θέματα φορολογίας. Προορισμός ήταν πολλές φορές μέρη απομακρυσμένα ή δυσπρόσιτα, όπως βουνά, δασικές περιοχές ή νησιά.[78]

Πέρα από τη φυγή, όμως, υπήρχε και ο θάνατος ως αιτία της πληθυσμιακής αιμορραγίας. Στα τέλη του 17ου αιώνα ο πληθυσμός της Κύπρου μειώνεται δραστικά λόγω θανάτων. Η μεγάλη θνησιμότητα, απόρροια του κακού κλίματος και των επιδημιών, φαίνεται να απασχολεί και να προβληματίζει τον Γάλλο πρόξενο στα 1693. Ο θνησιμότητα τόσο ανθρώπων όσο και ζώων εντοπίζεται κυρίως στις ορεινές περιοχές, σύμφωνα με τα γαλλικά προξενικά αρχεία, και οφείλεται στη σιτοδεία και στον μεγάλο λιμό.[79]

Ο Κυπριανός σε άλλο σημείο του έργου του αναφέρει σχετικά: «Προς δε τα τέλη του ΙΖ αιώνος, 1692, ηκολούθησε μέγα θανατικόν εις την Νήσον όπου δεν έμεινε το τρίτον σχεδόν των κατοίκων, ως εκ σημειωμάτων έχομεν. …Κατά δε τους 1712 μόλις έφθασαν οι δυστυχείς Κύπριοι να λάβουν ολίγην άνεσιν, από το θανατικόν, και από άλλα πάνδεινα σχεδόν ακατάπαυστα όπου κατεμάστιζον την Νήσον, και καταμαστίζουσιν…».[80]

Επιπλέον, το ίδιο το κλίμα ήταν ένας ακόμη καθοριστικός παράγοντας θνησιμότητας όχι μόνο στην Κύπρο αλλά και ευρύτερα.[81] Ειδικά μέσα από περιγραφές ξένων μπορούμε να δούμε πόσο δύσκολα επιβίωναν, αν το κατάφερναν εν τέλει, στο θερμό κλίμα του νησιού.[82]

Επίλογος

Από όσα παρατέθηκαν πιο πάνω, γίνεται αντιληπτό ότι το ζήτημα των περιβαλλοντικών παραγόντων δεν μπορεί να παραμερίζεται από την ιστορική έρευνα για λόγους ούτε πολιτικής ιδεολογίας ούτε φυσικά απροθυμίας να προσεγγιστούν ως πιθανόν μετρήσιμοι παράγοντες, που ίσως έως τώρα είχαν με διάφορα επιχειρήματα διαφύγει της ιστορικής προσοχής.[83] Μέσα από την

78 İnalcık, *An economic and social history*, vol.1, 158-59.

79. *Consulat de France a Larnaca*, 198-99.

80.Αρχιμανδρίτου Κυπριανού, *Ιστορία*, 464.

81. Ειδικά για τη θνησιμότητα στην Κύπρο κατά την οθωμανική περίοδο βλ. Σταυρίδης, «Η Ιατρική στην Κύπρο», 153-55· Faroqhi, «Κρίση και αλλαγή», 38-40, 42-47.

82. *Consulat de France a Larnaca*, 110-12.

83. Η Faroqhi, πάνω στο ζήτημα αυτό έχει εκφράσει στο παρελθόν το φόβο ότι για πολιτικούς και επιστημονικούς λόγους η ιστορική κοινότητα στέκεται με καχυποψία απέναντι στο θέμα των περιβαλλοντικών παραγόντων, λέγοντας συγκεκριμένα: «Όσον αφορά την οθωμανική ιστορία, οι ιστορικοί εκατέρωθεν του πολιτικού φάσματος είναι απρόθυμοι για διαφορετικούς λόγους να θεωρήσουν την πιθανότητα 'εξωκοινωνικών' παραγόντων ως καθοριστικών για την ανθρώπινη κοινωνία. Για αυτούς που γενικά έχουν αριστερές θεωρήσεις, μια συζήτηση

περίπτωση της Κύπρου του 17ου αιώνα διαφαίνονται αλληλεπιδράσεις με στοιχεία, δεδομένα και φαινόμενα που εμπίπτουν στον κλάδο τόσο της οικονομικής όσο και της κοινωνικής ιστορίας. Ειδικότερα, εντοπίσαμε μια διαφαινόμενη αλληλουχία ανάμεσα στους περιβαλλοντικούς παράγοντες, όπως κλίμα, γεωγραφία, ασθένειες, φυσικά φαινόμενα, καιρικές συνθήκες, και τις τάσεις της οθωμανικής εν προκειμένω κοινωνίας και οικονομίας του 17ου αιώνα, όπως φοροδιαφυγή, μετακινήσεις πληθυσμών, θνησιμότητα, αγροτική παραγωγή, σιτοδεία.

Αν τώρα προσπαθήσουμε να εντάξουμε την περίπτωση της Κύπρου μέσα στο γενικότερο πλαίσιο αποτίμησης του οθωμανικού 17ου αιώνα, η πολυπλοκότητα του οποίου σε διάφορα θέματα έχει κατά καιρούς εύστοχα επισημανθεί μέσα από ιστορικές μελέτες, αντιλαμβανόμαστε ότι αποτελεί ένα αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορίας αυτής της περιόδου και μπορεί να προσφέρει τη δική της οπτική.

Ολοκληρώνοντας θα πρέπει να σημειωθεί ότι από το άρθρο αυτό λείπουν πολλά ζητήματα που σχετίζονται άμεσα με τη θεματική αυτή και που θα μπορούσαν να αποτελέσουν ξεχωριστές θεματικές προς μελέτη, όπως για παράδειγμα η γεωγραφία και ο ρόλος της στην οθωμανική επαρχιακή διοίκηση, μιας και η Κύπρος αποτελεί τμήμα της οθωμανικής επαρχίας, ή οι φυσικές καταστροφές και οι επιδράσεις τους στον τρόπο διοίκησης του νησιού. Οι σκέψεις και οι συνειρμοί που προκύπτουν μέσα από το ζήτημα των περιβαλλοντικών παραγόντων και της θέσης τους στην κοινωνική και οικονομική ιστορία είναι πολλές και πρωτόγνωρες και ενδεχομένως να οδηγήσουν την ιστορική έρευνα και ειδικότερα τον κλάδο της οθωμανικής ιστορίας σε νέες οπτικές αν όχι αναθεωρήσεις της.

για τους κλιματικούς παράγοντες μπορεί να φαίνεται ως σχεδόν αξιοκατάκριτος αποπροσανατολισμός από τα μεγάλα προβλήματα του ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού και της υπανάπτυξης. Για όσους έχουν δεξιούς προσανατολισμούς, η αποδοχή μιας κοινής μοίρας που επηρεάζει μεγάλα τμήματα της ανθρωπότητας στο ίδιο διάστημα και χωρίς να παίρνει υπόψη τις εθνικές παραδόσεις ίσως δεν θα ήταν εύκολη. Το γεγονός ότι ο καθορισμός των κλιματικών αλλαγών μέσω εξέτασης βάσεων δεδομένων για τα στρώματα γύρης και για τους δακτυλίους των δέντρων είναι δαπανηρός και δεν μπορεί να διεξαχθεί από τον ίδιο τον ιστορικό πιθανόν να έχει περιορίσει περαιτέρω την εφαρμογή αυτών των τεχνικών. Από την άλλη πλευρά, αρχαιολόγοι και αρχαιομέτρες –όπως υποδηλώνουν και οι τίτλοι τους– ενδιαφέρονται συχνά αποκλειστικά για την αρχαιότητα. Επομένως, φαίνεται ότι πρέπει να αλλάξει ο τρόπος σκέψης, τουλάχιστον σε έναν μικρό βαθμό, πριν ο πιθανός αντίκτυπος της 'μικρής περιόδου των παγετώνων' κερδίσει την προσοχή που του αξίζει». Faroqhi, «Κρίση και αλλαγή», 69-70.

Αθανάσιος Κ. Μπαλασάς[*]

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ, ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΠΛΟΥΤΟΣ ΚΑΙ ΜΙΑ ΠΡΟΤΑΣΗ ΑΝΑΒΙΩΣΗΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΩΝ ΚΟΡΕΣΤΙΩΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

[*]Αρχιτέκτων μηχανικός ΑΠΘ, Πολιτικός μηχανικός τε, Msc.

Η περιοχή της δυτικής Μακεδονίας παρουσιάζει πολλαπλό ενδιαφέρον. Πληθώρα μικρών πόλεων και χωριών διαθέτουν σημαντικό ιστορικό και πολιτιστικό πλούτο από τα πανάρχαια χρόνια. Τα Κορέστια, κτισμένα στον ορεινό όγκο του Βιτσίου, περίπου 20 χλμ. βόρεια της Καστοριάς, αποτελούν ένα σύμπλεγμα οικισμών, οι περισσότεροι εκ των οποίων ανήκουν σήμερα στην Περιφερειακή Ενότητα Καστοριάς. Τα χωριά αυτά, όπως αρκετά της ελληνικής επικράτειας και ιδιαίτερα της περιφέρειάς της, έχουν λιγοστούς κατοίκους, ζουν στους αργούς ρυθμούς της λεγόμενης επαρχίας και κρύβουν ένα μοναδικό ιστορικό και πολιτιστικό πλούτο.

Ιστορικογεωγραφικά στοιχεία της περιοχής των Κορεστίων

Τα Κορέστια βρίσκονται εντός της περιοχής που κατά την αρχαιότητα ονομαζόταν Άνω Μακεδονία, τα επακριβή όρια της οποίας δεν ήταν σαφή, αλλά σύμφωνα με τους μελετητές σ' αυτήν εντάσσονται η Ελιμιώτις, η Λυγκηστίς, η Ορεστίς, η Πελαγονία, η Εορδαία, η Τυμφαία, η Δερρίοπος, η Ατιντανία και η Δασσαρήτις.[1] Το όνομα της Άνω Μακεδονίας αναφέρει πρώτη φορά ο Ηρόδοτος στις περιγραφές της εισβολής του Ξέρξη στη Θεσσαλία και των περιπλανήσεων του Περδίκκα.[2] Στο διαχωρισμό Άνω και Κάτω Μακεδονίας αναφέρεται με σαφήνεια ο Θουκυδίδης και στα γεωγραφικά όρια των τεσσάρων επιμέρους τμημάτων της ο Στράβων, ενώ ο Λίβιος[3] μαρτυρεί για

1. Μαργαρίτης Γ. Δήμιτσας, *Αρχαία γεωγραφία της Μακεδονίας συνταχθείσα κατά τας αρχαίας πηγάς και τα νεώτερα βοηθήματα,* τόμ. Β (Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 1988), 68-164.

2. Γεωργία Μεντεσίδη–Καραμήτρου, *Βόϊον–Νότια Ορεστίς. Αρχαιολογική έρευνα και ιστορική τοπογραφία*, τόμ Α (Θεσσαλονίκη: 1999), 57.

3. Ο Λίβιος (45.29.9 και 45.30.6) κάνοντας λόγο για τη διαίρεση της Μακεδονίας σε τέσσερις «μερίδες», μετά την ήττα του Περσέα στην Πύδνα το 168 π.Χ. από τους Ρωμαίους υπό τον Αιμίλιο Παύλο, ορίζει ως τέταρτη μερίδα την Άνω Μακεδονία («trans montem Boram»)

τέσσερις «μερίδες» της Μακεδονίας, με την Άνω Μακεδονία να συμπεριλαμβάνεται σε μία από αυτές.[4] Η Λυγκηστίς ταυτίζεται με την περιοχή κοντά στις Πρέσπες και την Περιφερειακή Ενότητα Φλώρινας και η Ορεστίς με την αντίστοιχη Ενότητα της Καστοριάς.

Η περιοχή των Κορεστίων καλύπτει το βορειοανατολικό όριο της αρχαίας Ορεστίδος, η οποία γειτνίαζε με την Λυγκηστίδα (χάρτης 1).[5] Η Ορεστίς, Ορεστία ή Ορεστιάς κατείχε το βορειοδυτικότερο μέρος του Αλιάκμονα και έλαβε το όνομά της με γεωγραφικούς όρους εξαιτίας των ορέων που την περιστοιχίζουν, σε αντίθεση με την πεδινή έκταση της Ημαθίας. Ο Στράβων (7, 329.329) αναφέρει: «δὴ καὶ τὰ περὶ Λύγκον καὶ Πελαγονίαν καὶ Ὀρεστιάδα καὶ Ἐλίμειαν τὴν ἄνω Μακεδονίαν ἐκάλουν, οἱ δ' ὕστερον καὶ ἐλευθέραν…».[6] Αλλά και φυλετικά το όνομα αυτό δόθηκε στη χώρα αυτή διότι, κατά τη μυθολογική παράδοση, ο Ορέστης, γιος του Αγαμέμνονα, φεύγοντας μετά το φόνο της μητέρας του Κλυταιμνήστρας, κυνηγημένος από τις Ερινύες μετέβη στην Ήπειρο, όπου έμεινε κοντά στα Ακροκεραύνια όρη και άφησε το

με έδρα την Πελαγονία και αναφέρει ως κατοίκους της τους Εορδούς, Λυγκηστούς και Πελαγόνες, ενώ προσθέτει ως περιοχές την Ατιντανία, την Τυμφαία και την Ελιμιώτιδα, Βλ. Λίβιος, 45.30.6: «Quantum regionem Eordaei et Lyncestae et Pelagones incolunt. Jucta his Atintania et Tymfaia et Elimiotis».

4. Η ελληνική μυθολογία θεωρεί εθνάρχη των Μακεδόνων το Μακεδόνα, γιο της Θυίας και του Δία, και τη Θυία αδερφή του Έλληνα, γενάρχη όλων των Ελλήνων. Ο Ησίοδος τον 7ο αι. αναφέρει τους Μακεδόνες βασιλείς να έχουν κτίσει τα ανάκτορά τους στους πρόποδες του Ολύμπου. Ο Ηρόδοτος, συμφωνώντας με τον Ησίοδο στην παρουσία Μακεδόνων Δωριέων, δηλ. μεγαλόσωμων Δωριέων, στις ανατολικές πλαγιές της Πίνδου το 2.000 π.Χ., θεωρεί τον Όλυμπο μακεδονικό όρος. Βλ. Γιώργος Σκιάδης, «Α΄ σύντομη ιστορία της αρχαίας και βυζαντινής Μακεδονίας», στο *Αλησμόνητες πατρίδες. Άνω Μακεδονία*, επιμ. Ν. Μουτσόπουλος, Κ. Βακαλόπουλος κ.ά. (Θεσσαλονίκη: Τζιαμπίρης Πυραμίδα, 2006), 40. Για τη Θυία αναφέρει και ο Β. Δ. Ζώτος Μολοσσός: «Ἀρχίζοντες ἀπό τήν Μυθολογίαν, τό ὄνομα ἔλαβεν γῆ χώρα [ενν. Μακεδονία] ἀπό Μακεδόνος υἱοῦ τοῦ Διός καί τῆς Θυίας, θυγατρός Δευκαλίονος (Κωνστ. Πορφυρ. 2) ἤ ἀπό Μακεδόνος υἱοῦ τοῦ Ἀόλου καθ' Ἑλλάνικον ἤ κατά Διόδωρον 1.18.20. ἀπό Μακεδόνος υἱοῦ τοῦ Ὁσίριδος βασιλέως τῆς Αἰγύπτου, ἤ κατ' Αἰλιανόν περί Ζώων ἰδιότητος 40-48, ἀπό Μακεδόνος υἱοῦ τοῦ Λουκάονος βασιλέως τῆς Ἠμαθίας». Βλ. Β. Δ. Ζώτος Μολοσσός, *Ηπειρωτικαί Μελέται*, τόμ. Δ, τεύχ. Β, *Δρομολόγιον της Ελληνικής Χερσονήσου αρχαιολογικόν, ιστορικόν, γεωγραφικόν, στρατιωτικόν, στατιστικόν και εμπορικόν* (Αθήναι: Τυπογραφείο Κ. Αντωνιάδου, 1882), 127.

5. «Ἐν δυτικῆ Μακεδονία μνημονεύει ὁ Θουκ. 99, 2 ὡς ἀνήκοντας εἰς τούς 'Μακεδόνας', ἤτοι εἰς τήν 'Μακεδονίαν', τούς Λυγκηστάς καί τούς Ἐλιμιώτας (συνυπονοουμένων τῶν Ὀρεστῶν, ὅθεν προήρχοντο οἱ Ἀργεάδαι». Αντ. Κεραμόπουλος, «Περί των τάφων της Τρεμπένιτσας και περί των κατά της Λυχνιδόν λαών», *Μακεδονικά* Β (1953): 508. Τα όρια της αρχαίας Ορεστίδος ήταν γνωστά στους κατοίκους ακόμη και μέχρι τον Μακεδονικό Αγώνα. Βλ. Λουκάς Χ. Σιάνος, «Τα Κορέστια στον μακεδονικό αγώνα», *Αριστοτέλης* 91 (1972): 53-59.

6. Δήμιτσας, *Αρχαία γεωγραφία της Μακεδονίας*, 79.

όνομά του (Ορεστιάς) εκεί. Ο Στράβων (7, 326) μαρτυρεί: «Λέγεται δὲ τὴν Ὀρεστιάδα κατασχεῖν ποτε Ὀρέστης, φεύγων τὸν τῆς μητρὸς φόνον, καὶ καταλιπεῖν ἐπώνυμον ἑαυτοῦ την χώραν, κτίσαι δὲ καὶ πόλιν, καλεῖσθαι δ' αὐτὴν Ἄργος Ὀρεστικόν».[7] Ο γιος του Ορέστη, Πενθίλος, μαζί με αποικία Αιολέων, ήρθε στη Μακεδονία και στην Ορεστίδα, την οποία ονόμασε έτσι λόγω του πατέρα του.

Υπάρχουν διάφορες απόψεις για την ταυτότητα των Ορεστών και τη σχέση τους με άλλα φύλα. Η περιοχή της Καστοριάς, Γραμμίστης, Ανασελίτσης, Μαυρόβου και Κλεισούρας, που περιλαμβάνει και τη λίμνη της Καστοριάς, ήταν κατοικία από παλιά των Πελασγών Ορεστών, οι οποίοι προηγουμένως κατοικούσαν στην περιοχή των Λυγκηστών και Πελαγόνων (Στράβων 7, 331: «καλεῖσθαι δὲ πρότερον Ὀρεστίαν τὴν Πελαγονίαν»), δηλαδή μέχρι τον Εριγώνα ποταμό προς το βορρά και δυτικά έως τη χώρα των Ελιμιωτών.[8] Μετά τον Τρωικό Πόλεμο προκλήθηκε μετοίκηση διαφόρων φυλών και οι Παίονες που κατείχαν τα βόρεια εδάφη της Μακεδονίας, μεταξύ Αξιού και Στρυμόνα, ώθησαν τους Πελαγόνες του Αξιού προς τα δυτικά και στην περιοχή του Εριγώνα. Έτσι, οι Ορέστες αναγκάστηκαν να αποχωρήσουν προς τα δυτικά και η Πελαγονία ονομάστηκε Ορεστία (Στράβων 7, 331).[9] Επίσης, οι άποικοι Ελιμιώτες της Ηπείρου και της Θεσσαλίας ανάγκασαν τους Ορέστες να προχωρήσουν προς το βορρά. Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη (2.99.1-3), οι Ορέστες ήταν φύλο της Άνω Μακεδονίας, όπως και τα υπόλοιπα φύλα, τα «ξύμμαχα …καί ὑπήκοα»[10] με το κράτος των Τημενιδών.[11]

7. Η Ορεστίς βρισκόταν εκατέρωθεν του ποταμού Αλιάκμονα, συνόρευε με την Ελιμεία, με την οποία εξαιτίας έλλειψης φυσικών συνόρων και της στενής φυλετικής σχέσης είχε δυσδιάκριτα όρια, ανατολικά με την Εορδαία με διαχωριστικό όριο το Βέρμιο όρος, με την Ημαθία, από βορρά με την Λυγκηστίδα με την οποία χωρίζονταν από το όρος Βόρα και εκ δυσμών από την ορεινή γραμμή του Βοΐου και του Γράμμου με τον οποίο ορεινό όγκο χωρίζονταν από την Ιλλυρία και τη Βόρεια Ήπειρο. Βλ. Δήμιτσας, *Αρχαία γεωγραφία της Μακεδονίας*, 80-82.

8. Ο μεγαλύτερος παραπόταμος του Αξιού είναι ο Εριγών, εντός του εδάφους των Σκοπίων, στον οποίο χύνονται και ο Σακουλέβας, που πηγάζει από την περιοχή της Φλώρινας, και ο Υδραγόρας που διαρρέει το Μοναστήρι.

9. Δήμιτσας, *Αρχαία γεωγραφία της Μακεδονίας*, 81-82.

10. «*ἐσβαλοῦσιν ἐς τὴν κάτω Μακεδονίαν, ἧς ὁ Περδίκκας ἦρχεν, τῶν γὰρ Μακεδόνων εἰσὶ καὶ Λυγκησταὶ καὶ Ἐλιμιῶται καὶ ἄλλα ἔθνη* ἐπάνωθεν, *ἃ ξύμμαχα μέν ἐστι τούτοις καὶ ὑπήκοα, βασιλείας δ' ἔχει καθ' αὑτά* (Θουκυδίδης 2.99.1-3). Επίσης, ο Θουκυδίδης (2.80.6) μαρτυρεί ότι στην επιδρομή εναντίον της Στράτου το 429 π.Χ. συμμετείχαν χίλιοι Ορέστες μαζί με Ηπειρώτες και Μακεδόνες: «*Ὀρέσται δὲ χίλιοι, ὧν ἐβασίλευεν Ἀντίοχος,* μετὰ *Παραυαίων* ξυνεστρατεύοντο Ὀροίδῳ *Ἀντιόχου* ἐπιτρέψαντος». Βλ. Μεντεσίδη–Καραμήτρου, *Βόιον-Νότια Ορεστίς*, 95-96.

11. Δύο εκδοχές αναπτύσσονται για τους Τημενίδες από τους ιστορικούς της αρχαιότητας. Η πρώτη είναι του Θεόπομπου που αναφέρεται στον Κάρανο και η δεύτερη του Ηρόδοτου για

Τον άνω ρου του Αλιάκμονα, ο οποίος διαρρέει την πεδιάδα της Ανασέλιτσας, το Αργεσταίον πεδίον της Ορεστίδος, την κοιτίδα των Τημενιδών βασιλέων της Μακεδονίας θεωρεί ο Ι. Βογιατζίδης το λίκνο του μετέπειτα μεγάλου μακεδονικού κράτους του Φιλίππου Β΄, πατέρα του Μεγάλου Αλεξάνδρου.[12] Η περιοχή αυτή συγκέντρωνε δύο σημαντικά πλεονεκτήματα: 1) τη δυνατότητα να είναι προστατευμένη λόγω των ορεινών όγκων που την περιβάλλουν και 2) την ύπαρξη οχυρών εγκαταστάσεων–κάστρων σε δυσπρόσιτα σημεία, τα οποία ιδρύθηκαν πριν τον 8ο αιώνα π.Χ. Οι οχυρές αυτές κατασκευές ανακαλύφθηκαν και μελετήθηκαν από τον Α. Κεραμόπουλο, του οποίου το έργο συντέλεσε στη νέα θεώρηση του μακεδονικού χώρου και της ιστορίας του. Μπορούμε να πούμε ότι τόσο το ορεινό τοπίο όσο και η καθοριστική παρουσία του Αλιάκμονα σ' αυτό καθόρισε τη ζωή, τη δράση, τις επικοινωνίες και

τον Περδίκκα. Ο Κάρανος θεωρείται γενάρχης του βασιλικού οίκου, αδερφός του Φείδωνος, του έβδομου Τημενίδου. Ο C. FR. Hermann στο έργο του *Verhandlungen der Altenburger Philologenversammlung*, σ. 43, αποπειράται μια αλληλουχία μεταξύ της ιστορίας της Μακεδονίας και του Άργους της Πελοποννήσου. Το συσχετισμό των Αργεαδών προς το Άργος απέρριψαν ο K. O. Muller και ο Abel (*Geschichte Makedoniens vor Philipp*, σ. 99), ο von Gutschmid και ο Born (*Zur makedonischen Geschichte*, σ. 8), οι οποίοι θεωρούν ότι η αναφορά για την πατρίδα των Μακεδόνων πρέπει να γίνεται στο Άργος της Ορεστίδος και όχι το πελοποννησιακό. Ο Unger (*Philologus*, τόμ. XXVIII, σ. 401 κ.ε.) θεωρεί την καταγωγή των Τημενιδών από το Άργος απλή επινόηση και μάλιστα υποστηρίζει ότι η αναφορά του Αππιανού για τους Αργεάδες αφορά το Ορεστικό Άργος. Ο ίδιος θεωρεί τον Κάρανο και τους αδερφούς του, Αέροπο και Γαυάνη, τους τρεις γενάρχες των επιφανέστερων δυναστικών οίκων της Άνω Μακεδονίας. Τέλος, εκλαμβάνει τον Αέροπο ως Βακχιάδη, βασιλιά των Λυγκηστών, τον Γαυάνη Τυρρηνό τον οποίο ταυτίζει με τον Αιάνη, τον αρχαιότερο ηγεμόνα των Ελιμιωτών. Βλ. Ερνέστος Κούρτιος, *Ελληνική ιστορία μεταφρασθείσα εκ της γερμανικής υπό Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου*, τόμ. 5 (Αθήναι: Πελεκάνος, 1900), 25. Επίσης, τονίζεται ότι: «Διά τοῦτο ἡ Μακεδονία εἶνε κυρίως πολιτεία δυναστική καί ἡ ἱστορία αὐτῆς ὡς βασιλείου εἶνε ἱστορία τῶν βασιλέων αὐτῆς. Οἱ δέ βασιλεῖς ἐκεῖνοι ἐκαλούντο Τημενίδαι, ἤτοι ἐτίμων ὡς πρόγονον αὐτόν ἐκεῖνον τον Τήμενον ὅστις ἐθεωρεῖτο ὁ ἱδρυτής τῆς δυναστείας τῶν Ηρακλειδῶν ἐν τῶ πελοποννησιακῶ Ἄργει. Ἀλλά γινώσκομεν τά κατά τήν ρῆξιν τῶν Ἡρακλειδῶν καί τῶν Δωριέων μαχίμων καί κατά τήν εἰς Τεγέαν φυγήν βασιλέως καλουμένου Φείδωνος. Εἶνε λοιπόν λίαν πιθανόν, ὅτι κατά τάς ταραχάς ἐκεῖνας τινές τῶν βασιλείου οἴκου μετενάστευσαν, ἐπιζητοῦντες διά τήν δραστηριότητα αὐτῶν θέατρον καταλληλότερον τοῦ περιεχομένου ὑπό τῶν στενῶν ὁρίων καί τῶν ἀκτῶν τῆς Πελοποννήσου ἐλθόντα εἰς τὴν Μακεδονίαν. Τό δέ ὄνομα Κάρανος, ὡς καλεῖται ὁ μετανάστης, χαρακτηρίζει τό βασιλικόν ἀξίωμα ὅπερ κατώρθωσαν νά περιβληθῶσιν οἱ Τημενίδαι ἐν τῆ νέα πατρίδι… ἡ πρώτη ἐν Μακεδονία ἕδρα τῶν Τημενιδῶν ὑπήρξεν ἡ ὁμοροῦσα πρός τήν Ἰλλυρίαν καί κειμένη ἀμέσως πρός νότον τῆς χώρας τῶν Λυγκηστῶν. Τῆς δέ Ὀρεστίδος κυριωτάτη πόλις ἦτο τό Ἄργος, ἀπό τούτου δέ οἱ Μακεδόνες Τημενίδαι ἐκαλοῦντο Ἀργεάδαι». Βλ. Κούρτιος, *Ελληνική ιστορία*, 23-26.

12. Ι. Βογιατζίδης, «Εισαγωγή εις την ιστορίαν της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* Α (1940): 401-06.

την παραγωγικότητα της περιοχής των Ορεστών.[13] Πρέπει να τονίσουμε ότι η σχέση της κατοίκησης στα αρχαία χρόνια με την ύπαρξη των ποταμών ήταν καθοριστική.[14] Η ροή του Αλιάκμονα, με τους πολλούς παραποτάμους του, για τους πρώτες οικιστές της Ορεστίδας αποτελούσε δίοδο και αφορμή για επικοινωνία και συγκοινωνία. Έτσι, οι Ορέστες ακολουθώντας την κατεύθυνση του ποταμού είχαν τη δυνατότητα να στραφούν προς τον Θερμαϊκό κόλπο ερχόμενοι σε επαφή με το κράτος της Ελιμείας (σημερ. Σιάτιστα, Γρεβενά, Σέρβια, Αιανή, κ.ά.).[15] Ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι το μακεδονικό κράτος των Τημενιδών, το «της Κάτω ή Παρά θάλασσαν», ιδρύθηκε γύρω στο 700 π.Χ. πιθανότατα από τον Περδίκκα (700-652 π.Χ.). Το ερώτημα που γεννάται είναι πώς οι Τημανίδες κάτοικοι της Ορεστίας βρέθηκαν στην Κάτω Μακεδονία. Ο Θουκυδίδης δεν απορρίπτει την ιδέα ότι κατά την κάθοδό τους κατέκτησαν την Ελιμεία, αφού αναφέρει ότι «οἱ Ἐλιμιῶται ἔγιναν ὑπήκοοι τῶν Τημενιδῶν συγχρόνως ἤ πρό, ἤ μετά τήν ἵδρυσιν τοῦ νέου αὐτῶν Παρά θάλασσαν κράτους καί τήν συγκέντρωσιν καί ἐπίδειξιν τῆς δυνάμεως αὐτῶν».[16] Οι Τημενίδες δεν προχώρησαν σε πολεμικές επιχειρήσεις κατά των

13. Ο Βογιατζίδης θεωρεί τους Ορέστες λαό παραποτάμιο και ότι η απομόνωση των πρώτων αυτών Μακεδόνων στο Αργεσταίο πεδίο συντέλεσε στη δημιουργία σκιώδους εθνικής συνείδησης. Επίσης, την ίδια ιδιότητα του παραποτάμιου λαού προσδίδει και για τους Ελιμιώτες Μακεδόνες που εγκαταστάθηκαν στον μέσο ρου της πεδιάδας που διαρρέει ο Αλιάκμονας, αλλά και στους Λυγκηστές που κατοικούσαν στην κοιλάδα του Εριγώνα, παραπόταμου του Αξιού. Βλ. Βογιατζίδης, «Εισαγωγή εις την ιστορίαν της Θεσσαλονίκης», 402.

14. Ο Reclus αναφέρει ότι η ναυτιλία πρέπει ασφαλώς να γεννήθηκε στις όχθες των ποταμών. Αυτό δείχνουν τα παραδείγματα των παρόχθιων του Ευφράτη λαών, οι οποίοι εξελίχθηκαν σε επιδέξιους ναυτικούς παρατηρώντας την κίνηση των κορμών μέσα στο ποτάμι και δημιουργώντας τη σχεδία. Βογιατζίδης, *ό.π.*

15. Ο Αλιάκμονας και οι παραπόταμοί του δημιουργούν πολλές εύφορες κοιλάδες, με σημαντικότερη αυτή της άνω λεκάνης (Ορεστίς), που μαζί με το ανατολικό οροπέδιο του Τειχιού–Βασιλειάδας και το οροπέδιο των Κορεστίων αποτελούν τα μεγάλα τμήματα των καλλιεργήσιμων εκτάσεων μιας περιοχής. Βλ. Ευγενία Δρακοπούλου, *Η πόλη της Καστοριάς τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή (12ος-16ος αι.). Ιστορία–Τέχνη–Επιγραφές* (Αθήνα: Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, 1997), 13.

16. Το φαινόμενο αυτό της εξόρμησης των από της Ορεστίδας Τημενιδών με σκοπό την κατάκτηση της Κάτω Μακεδονίας και την ίδρυση νέου κράτους είναι γνωστό στην ιστορία ως φαινόμενο της διαφοροποίησης των κρατών. Δηλαδή, το νέο κράτος δημιουργείται από το παλαιό, όπως ο νέος κάλυκας των φυτών από τον παλιό κλάδο τους. Έτσι, οι Ορέστες Μακεδόνες με αρχηγό τον Περδίκκα Α΄, πιθανόν μαζί με τους Ελιμιώτες, οδήγησαν σε αναγκαστική μετοικεσία αλλόφυλους στη Μακεδονία. Με τον τρόπο αυτό δημιουργήθηκε ο νέος κάλυκας, το Παρά θάλασσαν μακεδονικόν κράτος, από το παλαιό, αυτό του ορεινού κράτους των Τημενιδών στην Ορεστίδα. Ο Θουκυδίδης και ο Ηρόδοτος αναφέρουν την παράδοση από τους Τημε-

Πιέρων, Βοττιαίων και Μυγδόνων, ενώ οι Ορέστες αναζήτησαν νέα εδάφη επειδή είχε αυξηθεί υπερβολικά ο αριθμός τους κι αναγκάστηκαν να βρουν νέα γη για να τραφούν.[17]

Την περίοδο του Περδίκκα Γ΄ (365-359 π.Χ.) πιθανότατα η Ορεστίδα, η Ελιμεία και η Λυγκηστίδα ενώθηκαν υπό το κράτος των Τημενιδών. Αρκετοί μελετητές την ένωση Ορεστίδας και Ελιμείας την αποδίδουν στον Φίλιππο Β΄ (359-336 π.Χ.).[18] Οι κάτοικοι της Ελιμείας παρέμειναν πιστοί στους Τημενίδες στον πόλεμο του βασιλιά Φιλίππου εναντίον των Ιλλυριών. Ο Φίλιππος Β΄ παντρεύτηκε την αδερφή του βασιλέως της Ελιμείας Δέρδα, τη Φιλία. Όμως οι Ορέστες και οι Λυγκηστές τάχθηκαν στο πλευρό των Ιλλυριών. Μετά την ήττα των Ιλλυριών από τον Φίλιππο Β΄, ο τελευταίος επιδίωξε την ενσωμάτωση των ορεινών μακεδονικών κρατιδίων στο κράτος του, αλλά δεν εξαλείφτηκε το αίσθημα της αυτοτέλειας των λαών αυτών.[19]

Ο πρώτος γνωστός βασιλιάς της Ορεστίδας είναι ο Αντίοχος (Θουκυδίδης 2.80.6.), εκτός κι αν συμπεριλάβουμε και τους γνωστούς από τη μυθική παράδοση Κάρανο, Κοίνο και Τύριμμα, με καταγωγή γηγενή ή από το Άργος της Πελοποννήσου.[20] Ο Ορόντης, γνωστός ως πατέρας του Περδίκκα, στρατηγού του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ήταν ο τελευταίος βασιλιάς, επί του οποίου διαλύθηκε ο βασιλικός οίκος, όπως συνέβη σε όλα τα διαμερίσματα της Άνω Μακεδονίας μετά τη ενοποίηση του Φιλίππου Β΄.[21]

νίδες, σύμφωνα με την οποία το αρχαίο ορεστικό κράτος εξακολούθησε να υπάρχει ως αυτοτελές μακεδονικό κράτος υπό τους Τημενίδες κι ανεξάρτητο νέο από τον Πέρδικκα Α΄. Βλ. Βογιατζίδης, «Εισαγωγή εις την ιστορίαν της Θεσσαλονίκης», 402-03.

17. Βογιατζίδης, *ό.π.*, 401-06.

18. Ο Απ. Δασκαλάκης αναφέρει ότι τα κρατίδια ενώθηκαν από το βασιλιά της Μακεδονίας Αλέξανδρο Α΄, τον επονομαζόμενο Φιλέλληνα (495-450 π.Χ.). Βλ. Απόστολος Β. Δασκαλάκης, «Αλέξανδρος Α΄ Ο Φιλέλλην (Η Μακεδονία κατά τους Περσικούς Πολέμους)», *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών* Θ (1958-1959): 217-341.

19. Βογιατζίδης, «Εισαγωγή εις την ιστορίαν της Θεσσαλονίκης», 410.

20. Στην περιοχή του Πεντάβρυσου και της Αυγής πιθανολογείται η ύπαρξη σημαντικού κλασικού οικιστικού κέντρου, αν όχι η έδρα των βασιλέων της Ορεστίδας. Οι κάτοικοι αυτού του κέντρου πολλές δεκαετίες πριν την απορρόφηση της Ορεστίδας από το μακεδονικό κράτος του Φιλίππου Β΄ δεν ήταν αυτοί που αναφέρει ο Αρριανός (Αρριαν., Αναβ. 7, 9,2): «Φίλιππος παραλαβών ὑμᾶς πλανήτας και ἀπόρους ἐν διφθέραις τους πολλούς νέμοντες ἀνά τά ὄρη πρόβατα ὀλίγα, χλαμύδας μέν ὑμῖν ἀντί τῶν διφθερῶν φορεῖν ἔδωκε, κατήγαγε δε ἐκ τῶν ὀρῶν ἐς τά πεδία…», αλλά, σύμφωνα με τον Χ. Γ. Τσουγγάρη, ήταν μέτοχοι του πολιτισμού και της αισθητικής της κεντρικής Ελλάδας και αποδέκτες, αν όχι παραγωγοί, έργων υψηλότατης ποιότητας. Βλ. Α. Κ. Καραδημητρίου, «Οι Μακεδόνες βασιλείς και οι χρησμοί», *Μακεδονικά* 26 (1987-88): 126-138· Χ. Γ. Τσουγγάρης, «Ανασκαφικές έρευνες στον νομό Καστοριάς κατά το 1999», *ΑΕΜΘ* 13 (1999): 619.

21. Μεντεσίδη–Καραμήτρου, *Βόιον–Νότια Ορεστίς*, 96.

Στην ιστορική τους πορεία τα ανεξάρτητα αυτά κρατίδια, πριν συνενωθούν, είχαν άλλοτε φιλικές κι άλλοτε εχθρικές σχέσεις τόσο μεταξύ τους όσο με τους γείτονές τους.[22] Για το λόγο αυτό δημιουργήθηκε η ανάγκη για την κατασκευή έργων φύλαξης σε καθορισμένα σημεία οριζόμενα από το γεωμορφολογικό ανάγλυφο της περιοχής. Πολύτιμες πληροφορίες για το θέμα αυτό αντλούνται από τον ομότιμο καθηγητή Νικόλαο Μουτσόπουλο, ο οποίος ασχολήθηκε σε βάθος με την ιστορία και τον πολιτισμό της δυτικής Μακεδονίας και αναφέρει αρκετά στοιχεία που εμπλουτίζουν τα ιστορικοαρχαιολογικά δεδομένα της περιοχής.[23]

Ο Μουτσόπουλος θεωρεί ότι η Ορεστίδα (χάρτης 2) διέθετε ένα σύνολο οργανωμένων οχυρωμάτων, τα οποία πιθανόν να αποτελούσαν καταφύγια για ανθρώπους και ζώα σε περιόδους ληστρικών επιθέσεων.[24] Η διάταξη αυτών μαρτυρεί μια οργανωμένη αμυντική πολιτική με σκοπό τον έλεγχο και την προστασία των προσπελάσεων προς την περιοχή.[25]

22. «Οἱ παραμείναντες ἐν Μακεδονίᾳ ἐγκατεστημένοι εἰς μικράς κώμας και διῃρημένοι κατά φυσικάς περιοχάς εἰς ανεξάρτητα βασίλεια, εξακολούθησαν τήν πρός τούς γείτονας πάλην καί συνεκράτησαν τούς Ἰλλυριούς, μέχρις ὅτου μεταξύ τοῦ 700 και τοῦ 500 π.Χ. ἀνεδείχθη ἡ δυναστεία τῆς Ὀρεστίδος (ἡ Καστορίας καί Κοριτσᾶς ὀρεινή, ἑκατέρωθεν τῶν ορέων περιοχή) καί ἵδρυσε τόν κεντρικόν Μακεδονικόν θρόνον ἐν Ἐδέσσῃ τῆς Ἠμαθίας, ὑποτάξασα τούς τοπικούς βασιλεῖς τῶν ἄλλων μακεδονικῶν περιοχῶν, τῆς Πελαγονίας (Μοναστήριον), Λύγκου (Φλώρινα), Δουριοπίας (Κρούσοβον–Πρίλαπος), Ἐλιμίας (Κοζάνη–Γρεβενά), Τυμφαίας (Κόνιτσα), Ἐορδαίας (Καϊλάρια–Πτολεμαΐς), Πιερίας (Ἑκατερίνη–Λιτόχωρον) καί Βοττιαίας (Γιαννιτσά–Πέλλα)». Βλ. Αντ. Κεραμόπουλος, «Περί των τάφων της Τρεμπένιτσας και περί των κατά της Λυχνιδόν λαών», *Μακεδονικά* Β (1953): 511.

23. Τα στοιχεία αυτά μου δόθηκαν κατά τη διάρκεια δύο συναντήσεων με τον ομότ. καθηγητή Νικ. Μουτσόπουλο στις 13/10/2010 και 22/02/2011 και για το λόγο αυτό τον ευχαριστώ θερμά.

24. Δεδομένου του πλήθους επιδρομών και καταστροφών από βαρβαρικά φύλα, το αμυντικό πρόβλημα της Καστοριάς και της περιοχής αντιμετωπίστηκε επίσης επί Διοκλητιανού με τη δημιουργία οχυρωματικών συστημάτων και κάστρων σε καίρια σημεία με σκοπό την οχύρωση των οικισμών. Η φύλαξη της πόλης επιτυγχάνονταν με τον έλεγχο των ορεινών διαβάσεων, καθώς περιστοιχίζεται από ορεινούς όγκους. Η ανάγκη οχύρωσής της οδήγησε στην κατασκευή οχυρωματικών θέσεων και κάστρων σε διάφορα σημεία, όπως στο Λογγά, στην Κλεισούρα, στον Γάβρο Κορεστίων κ.α. Βλ. Δ. Σαμσάρης, *Ιστορική γεωγραφία της ρωμαϊκής επαρχίας Μακεδονίας. Το τμήμα της σημερινής Δυτ. Μακεδονίας* (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1989), 211.

25. Ο καθηγητής Ν. Μουτσόπουλος αναφέρθηκε στην άποψη του Δ. Σαμσάρη, ο οποίος θεωρεί ότι η λιμνολεκάνη της Μικρής Πρέσπας ανήκε στην Ορεστίδα, καθώς πολλές διαφωνίες ανακύπτουν από αρκετούς μελετητές για το νότιο όριο της Ορεστίδας. Τα στοιχεία που βασίζει την άποψή του ο Δ. Σαμσάρης ήταν: 1) η λιμνολεκάνη αυτή έχει πιο ομαλή πρόσβαση από την Ορεστίδα κι όχι από τη Λυγκηστίδα, 2) το μακροτοπωνύμιο Κο(υ)ρέστια (Κούρεστος), που

Από την Ορεστίδα αρχαίοι οδικοί άξονες οδηγούσαν στη Δασσαρήτιδα, μέσω Βατοχωρίου, από τη διάβαση του Πισοδερίου διεξαγόταν η επικοινωνία με τη Λύγκο (Πρέσπες) και από την Κλεισούρα με την Εορδαία. Η δίοδος με την Ερσέκα της Αλβανίας γινόταν μέσω Νεστορίου, ενώ με τη Μολοσσία μέσω Κόνιτσας. Επίσης, υπήρξε ένας δρόμος που διερχόταν από το Γάβρο (των Κορεστίων) και ένας άλλος από το Λογγά (σημερ. Σιδηροχώρι). Ο Μουτσόπουλος αναφέρει την ύπαρξη διαφόρων κάστρων στην ευρύτερη περιοχή της Καστοριάς, όπως στα υψώματα Κουλέδες και Κουκουβίτσινα της Ιεροπηγής, στο Δενδροχώρι στη θέση Γκραντίστα, τον Καλέ του Βαρυκού, στο Εμποριό και την Αναρράχη, στην Κορησσό, στο Κωσταράζι, στο Γέρμα, στο Δρυόβουνο, στο Λογγά και αλλού.[26]

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ύπαρξη ενός κάστρου (Καϊλάς ή Γκρατίτσα Γάβρου Κορεστίων) βορειότερα του Δενδροχωρίου και μεταξύ των χωριών Γάβρου και Βατοχωρίου με σημαντική οχυρωματική διάταξη. Το οχύρωμα αυτό είναι καμπύλο τραπεζοειδές με τετράγωνο ακρόπυργο και σκοπεύει στη φύλαξη της στενής διόδου του ποταμού Αλιάκμονα, κοντά στο ξωκκλήσι του Αγίου Αντωνίου, έξω από το Βατοχώρι. Ένας άλλος τετράγωνος πύργος βρίσκεται σε επαφή με το δυτικό τείχος. Ο Μουτσόπουλος θεωρεί ότι η δομή του τείχους του Καϊλά του Γάβρου έχει όλα τα τυπικά χαρακτηριστικά δομής της ιουστινιάνειας περιόδου,[27] αλλά υποθέτει ότι στη θέση αυτή πρέπει να υπήρχε και αρχαία οχύρωση κάνοντας αναφορά στην εύρεση νομίσματος του Μεγάλου Αλεξάνδρου και οστράκων ρωμαϊκών αγγείων από τον Αντ. Κεραμόπουλο στην ευρύτερη περιοχή.[28]

πιθανά διέσωσε ανάμνηση της αρχαίας Ορεστίας, αναφέρεται και στην περιοχή της ποταμολεκάνης του Λιβαδοπόταμου, ως τις πηγές του, δηλαδή ως τη στενωπό του Πισοδερίου, 3) η αναφορά στον Στράβωνα περί επέκτασης της Ορεστίδας στον άνω ρου του Αλιάκμονα (που εννοεί το σημερινό Λιβαδοπόταμο, παραπόταμο του Αλιάκμονα) και έως τη στενωπό του Πισοδερίου, 4) η παρουσία κάστρου που ήλεγχε τη διάβαση του Πισοδερίου και προφανώς φύλαττε τα σύνορα Ορεστίδος–Λυγκηστίδος.

26. Κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή αναφέρονται χωριά–κάστρα, όπως ο Λογγάς, κοντά στη Σιδηροχώρι Καστοριάς, το Bizigrad στο αλβανικό έδαφος, η Σέτενα κοντά στο Αχλαδοχώρι Φλώρινας κ.ά. Ο Μουτσόπουλος θεωρεί ότι οι οικισμοί αυτοί, που συνήθως είναι ορεινοί, αποτελούν τη μεσαιωνική επιλογή μετά τις σλαβικές και άλλες επιδρομές, δηλ. αποτελούν νέες θέσεις από εστίες αρχαϊκές ή παλαιοχριστιανικές που εγκαταλείφθηκαν ή καταστράφηκαν. Βλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς. 9ος-11ος αιώνας* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1992), 489-90.

27. Σύμφωνα με τον Μουτσόπουλο, τα τυπικά χαρακτηριστικά της τοιχοποιίας της ιουστινιάνειας εποχής ήταν η δόμηση με μικρών διαστάσεων λίθους, ισχυρό ασβεστοκονίαμα και σποραδική μεσολάβηση βησάλων.

28. Αντ. Κεραμόπουλος, «Ανασκαφαί και έρευναι εν τη Άνω Μακεδονία», *Αρχαιολογική Εφημερίς* (1932): 94.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η αναφορά του Μουτσόπουλου για την ιστορία του Μακροχωρίου. Οι κάτοικοι του χωριού εγκαταστάθηκαν στη θέση που βρίσκεται σήμερα το χωριό αφού προηγήθηκε καταστροφή σε μεσαιωνική ή αρχαία εγκατάσταση στην περιοχή Γκραντίστατα, επάνω από τη θέση Άγιος Γεώργιος και στο δρόμο που οδηγεί στο Βατοχώρι. Ένας τοπικός μύθος κάνει λόγο για την εύρεση νερού από ένα άλογο το οποίο έσκαβε με τις οπλές του, διότι οι κάτοικοι το διατηρούσαν σε πολυήμερη δίψα, και κατέστρεψε τον αγωγό ύδρευσης (το κιούγκι) του οικισμού. Το κάστρο του Μακροχωρίου βρίσκεται 4 χλμ. δυτικά του χωριού. Επίσης, ο ίδιος καθηγητής αναφέρει το θρύλο της χρυσής πλάκας (ζλάτα πλότσα) του κάστρου αυτού που συνδυάζεται με την ύπαρξη χαμένου θησαυρού, κρυμμένου μετά από πολιορκία, ο οποίος θα αποκαλυφθεί στο σημείο όπου βγαίνει η πρώτη ακτίνα του ήλιου. Άλλη μια εκδοχή για την ονομασία του Μακροχωρίου (Κονομπλατίου) αναφέρει ότι αυτή έλκει την καταγωγή της από την ιστορία ενός αλόγου που γέρασε και οι κάτοικοι το άφησαν στον τόπο αυτό να πεθάνει, αλλά με την παρέλευση ενός χρονικού διαστήματος διαπίστωσαν ότι επανήλθε η υγεία του (kono: άλογο, premlade: ξανανιώνω). Το χωριό είναι ντυμένο με μύθους και θρύλους για την ύπαρξη νεράιδων και μαγισσών, κάτι που συμβαίνει και σε γειτονικά χωριά της περιοχής και όχι μόνο.[29]

Το κάστρο του Μακροχωρίου θεωρείται από τον Μουτσόπουλο μία μεγάλη οργανωμένη εγκατάσταση. Ο οικισμός αναπτύχθηκε στην όχθη του ποταμού (σημερ. Λιβαδοπόταμου), φτάνει μέχρι ένα σημείο, την ακρόπολή του, και φιλοξενούσε ένα σημαντικό μεταλλευτικό κέντρο των Ορεστών δεδομένου ότι σε πολλά σημεία βρέθηκαν όγκοι σιδηρομεταλλεύματος.[30]

Σε αρκετά αρχαία κάστρα της Ορεστίδας η τοιχοποιία έχει ως συνδετικό υλικό την κεραμοκονία και πιθανόν να αποτελεί προσθήκη της ιουστινιάνειας περιόδου.[31] Ο Μουτσόπουλος παρατηρεί πως την περιοχή της Ορεστίδας προστατεύουν τα κάστρα της Ψέλλας (Κωστραζίου), του Γέρμα, του Δρυόβουνου (Δριάνοβου), του Πελεκάνου (Πέλκας), του Ριζού, της Εράτυρας (Κτίσματα) και από βορρά τα ισχυρά κάστρα της Ιεροπηγής και του Μακροχωρίου.[32] Από

29. Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος, «Οι 'μαΐστρες' της Μακεδονίας και της Θράκης», στο *Πρακτικά ΣΤ΄ Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου*, Κομοτηνή–Αλεξανδρούπολη 7-10 Μαΐου 1989 (Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 1991), 293-322.

30. Ο Μουτσόπουλος ανέλυσε δείγμα στο Ειδικό Εργαστήριο της Πολυτεχνικής Σχολής μετάλλευμα που εμπεριείχε σιδηροξείδια.

31. Βλ. υποσ. 27.

32. Σύμφωνα με τον Α. Κεραμόπουλο, τα κάστρα στις περιοχές Μαγούλα, Ριζό και Αγ. Γεώργιο Πέλκας, σημερ. Πελεκάνου, ορίζουν τα γεωγραφικά όρια Ελιμιώτιδας και Ορεστίδας. Βλ. Αντ. Κεραμόπουλος, «Έλληνες και Μακεδόνες», *Ελληνικά* Ζ (1934): 44.

τη δυτική πλευρά οι οχυρώσεις του Σπηλαίου (Σπήλιος) και η Πίνδος αποτελούσαν τη φυσική προστασία της. Επίσης, ο ίδιος θεωρεί ότι τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των κάστρων της Ορεστίδας ήταν η απουσία νερού και πύργων και η έλλειψη ενισχύσεων των τειχών. Οι οχυρωματικές εγκαταστάσεις της περιοχής αυτής χωροθετήθηκαν σε δυσπρόσιτα μέρη μεγάλου υψόμετρου για την επίτευξη αποτελεσματικότερου ελέγχου.

Τη βυζαντινή εποχή η περιοχή ανήκει στον καζά της Καστοριάς. Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο και την Τουρκοκρατία υπάρχουν ορισμένες αναφορές για οικισμούς στην περιοχή, όπως το Κονομπλάτι, την Τσερνόλ(β)ιστα, την Ποζντίβιτσα και την Τύρσια.[33] Μικροί οικισμοί στην ευρύτερη περιοχή της Καστοριάς που εξακολουθούν να υφίστανται από τον 14ο ως και τον 19ο-20ό αιώνα δίχως να είναι γνωστό το μέγεθος και η σπουδαιότητά τους είναι η Τσερνόλιστα και το Ντρενοβένι.[34]

Δεν υπάρχουν μαρτυρίες γνωστών ξένων περιηγητών,[35] πλην του Brancoff,[36] για τα χωριά των Κορεστίων, ενώ σημαντικές πληροφορίες μας δίνει ο

33. Οι οικισμοί αυτοί αναφέρονται σε οθωμανικό κατάστιχο του 15ου αι. (Tahrir Defterteri), προερχόμενο από τα αρχεία Basbakanlik arsivi της Κωνσταντινούπολης, ενώ ο οικισμός Τσερνόλ(β)ιστα σε άλλο κατάστιχο του 1528 για το καζά των Σερβίων. Στην πρόθεση 421 της Μονής Μετεώρων του 1592-93 του 19ου αι. καταγράφτηκε ο οικισμός Κονομπλάτι με εννέα ονόματα αφιερωτών (1592-93). Επίσης, σε έγγραφα του τουρκικού ιεροδικείου Μοναστηρίου του β΄ μισού του 17ου αι. μνημονεύεται μεταξύ άλλων ο οικισμός Ποζντίβιστα το έτος 1682. Βλ. Γεώργιος Τσότσος, *Ιστορική γεωγραφία της Δυτικής Μακεδονίας. Το οικιστικό δίκτυο. 14ος-17ος αι.* (Θεσσαλονίκη: Αφοί Σταμούλη, 2012), 115, 148, 328.

34. Στο οθωμανικό κατάστιχο «Ντεφτέρι Ν. 649» του τελευταίου μισού του 15ου αι. στο Τμήμα Ανατολικών Σπουδών της Εθνικής Βιβλιοθήκης Σόφιας αναφέρονται δυτικομακεδονικοί οικισμοί κι ανάμεσά τους το Τάρσκο (Τύρσια ή σημερ. Τρίβουνο Φλώρινας) στο Ναχιγιά Χούρπηστε (τιμάριο του Αρναούτ Ισχάκ) και το Ζέλοβο (σημερ. Ανταρτικό). Στη σελίδα 460 του Turski Doumenti II (1973) αναφέρεται η Tsernovbistε (Τσερνόλιστα ή Τσερνόβιστα, σημερ. Μαυρόκαμπος) με 43 εστίες τιμαρίων, ο οποίος ανήκει στο (1568) ναχιγιέ Σισανίου. Βλ. Τσότσος, *Ιστορική γεωγραφία της Δυτικής Μακεδονίας*, 115, 123, 140.

35. Το 1815 ο Γάλλος περιηγητής Πουκεβίλ, ο οποίος ήταν πρόξενος στα Γιάννενα, πρωτεύουσα του Αλή Πασά, προερχόμενος από την Καστοριά έφθασε διά Βαψωρίου–Νερέτης ως τον Μαχαλά, δίχως όμως να τολμήσει να μπει στη Φλώρινα, η οποία την εποχή εκείνη μαστιζόταν από πανούκλα. Γεώργιος Ι. Σημαντηράς, «Φλώρινα. Η ονομασία της διά μέσου των αιώνων εκ των κειμένων», εφημ. *Φωνή της Φλωρίνης* (Φλώρινα: 1964), 27-28. Επίσης, για τα χωριά που επισκέφτηκε ο Πουκεβίλ. βλ. Βασίλης Δημητριάδης, *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή* (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1973), 161-84.

36. Ο Brancoff δίνει στοιχεία για τον χριστιανικό πληθυσμό της τουρκοκρατούμενης Μακεδονίας κατά γλώσσα και κατά δόγμα. Ο ίδιος ήταν στέλεχος της Εξαρχίας και χαρακτηρίζει τους Μακεδόνες ως Βούλγαρους. Το 1905 αναφέρει τον αριθμό των εξαρχικών Βούλγαρων,

Νικ. Σχινάς[37] και ο Ζώτος Μολοσσός.[38] Ο πρώτος καταγράφει τις χρονικές αποστάσεις και δίνει πληροφορίες για τον αριθμό των κατοίκων, των σχολείων, των υδρόμυλων, των χανιών, των κρηνών και των εκκλησιών για τα περισσότερα χωριά των Κορεστίων, όπως το Γαβρέσι, η Ρούλια, η Όστιμα, το Ζέλοβο, το Παψώρι, η Στάτιστα, κ.ά. Σύμφωνα με μαρτυρία του Ζώτου Μολοσσού, οι Ορέστες μαζί με τους Ελιμιώτες του Άργους Ορεστικού της Ηπείρου, της νυν Άρτας του Αυλώνα, κατέλαβαν τις όχθες της λίμνης Κέλετρου όπου έκτισαν: 1. τη μητρόπολη της Ορεστίας ή Άνω Άργος Ορεστικό (σε ερείπια μεταξύ των χωριών Δράλιστα και Κρεπενή) με οικιστή κατά τον Στράβωνα τον Πενθύλο, γιο του Ορέστη, 2. το Κέλετρον (Καστοριά ή Καστρουρία),[39] 3. τη Γράμμιστα, τη σημερινή Χρούπιστα σε απόσταση δύο ωρών πλησίον του όρους Γράμμου, απ' όπου έλαβε και την ονομασία της, 4. την Κλεισσόρεια, τη σημερινή Κλεισούρα ή Βλαχοκλεισούρα, 5. τη Σελίτσα

των Ελλήνων, των Αλβανών και των τσιγγάνων στο Γαβρέσι, στην Άνω Δρενοβένη, στο Ζέλοβο, στο Κονομπλάτι, στην Όστιμα, στη Ρούλια, στη Στάτιστα, στο Τύρνοβο, στην Τούρια. Βλ. D. M. Brancoff, *La Macédoine et sa population chrétienne avec deux cartes ethnographiques* (Paris: Imprimeurs-editeurs, 1905), 180-81.

37. Νικόλαος Σχινάς, *Οδοιπορικαί σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας συνταχθείσα τη εντολή του επί των στρατιωτικών Υπουργού. Τεύχος Β. Οδοιπορικά Μακεδονίας* (Αθήναι: Τύποις «Messager d'Athènes», 1886), 240-50.

38. Μολοσσός, *Ηπειρωτικαί Μελέται*, 139.

39. «μνημονεύεται μόνον ὑπό τοῦ Λιβίου XXXI, 40, 2 κε. κατά τήν κατάληψιν τῆς πόλεως ὑπό τοῦ ὑπάτου Π. Σουλπικίου Γάλβα τό 200 π.Χ. Ἀπό τήν ἀκρινή περιγραφήν, τήν ὁποίαν μᾶς δίδει ὁ Λίβιος, ὅτι ἔκειτο ἐπί χερσονήσου καί ὅτι τά τείχη αυτῆς περιβάλλει λίμνη καί μία μόνον ὁδός διά στενωπῶν συνδέει με τήν Ἤπειρον, οὐδεμία αμφιβολία μᾶς μένει ὅτι ἡ πόλις εὑρίσκετο, ὅπου σήμερον ἡ Καστορίᾳ». Δημ. Καvατσούλης, *Η Μακεδονία από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της ανόδου του Φιλίππου Β΄. ΙΙ. Η εσωτερική ιστορία* (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1976), 5. Επίσης, αναφέρεται από πολλούς μελετητές ότι το Κέλετρον ήταν σπουδαία οχυρωματική πόλη στη διάρκεια των αιώνων. Η Καστοριά σ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου υπήρξε σημαντική πόλη–κάστρο, όπως και των Σερβίων, με έντονη οικονομική δραστηριότητα. Την προηγούμενη περίοδο, το Κέλετρον, ιδιαίτερα μετά την καταστροφή της παρακείμενης αυτού Διοκλητιανούπολης, υπήρξε από το πρώτο τέταρτο του 4ου αι. έδρα επισκοπής. Βλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, «Καστοριά: ιστορία–μνημεία–λαογραφία από την ίδρυσή της μέχρι τον 10ο μ.Χ. αιώνα», *Επιστημονική Επετηρίδα Πολυτεχνικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 6 (1974): 404-18. Από τα χρόνια του Ιουστινιανού η πόλη περιστοιχιζόταν από σημαντικά οχυρωματικό έργα («καί ὡς πρός μέν τούς μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ χριστιανικούς αἰῶνας οὐδέν ἄλλο γνωρίζομεν εἰμή μόνον, ὅτι ἐπί τοῦ αὐτοκράτορος τούτου ἡ Καστορία ἀπέβη, κατά τήν ἔκφρασιν τοῦ Προκοπίου 'πόλις ὀχυρωτάτη'»). Αναστ. Κ. Ορλάνδος, *Τα βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς*, *ΑΒΜΕ* Δ (1938), αρ. 187, ανατύπωσις (Αθήναι: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1999), 4. Περισσότερα για την ταύτιση του Κέλετρου με την Καστοριά βλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, «Oppidum Celetrum: ο λιμναίος οικισμός του Δισπηλιού Καστοριάς», *Μακεδονικά* 31 (1997-98): 2-3.

ή Ταπεινή, αρχαία ιερή πόλη των Τομούρων, 6. το ΠαληοΣέλη ή Παληο-Σελήο και ΠαληοΣελίτσα, 7. την Άνω Σελίτσα, κοινώς Ανασελίτσα ή Λαψίστα κοντά στο βυζαντινό Σισάνι.

Η περιοχή πρέπει να είχε γνωρίσει οικονομική άνθηση δεδομένου ότι οι εκκλησίες των χωριών του τμήματος Κορεστίων της επαρχίας Καστοριάς έστειλαν 600 γρόσια ως συνδρομή στο εκκλησιαστικό ταμείο του Οικουμενικού Πατριαρχείου.[40]

Τα Κορέστια ίσως είναι περισσότερο γνωστά επειδή αποτέλεσαν το σκηνικό μαχών και εχθροπραξιών κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα, ως τουρκικό βιλαέτι, και του Εμφύλιου Πολέμου αργότερα.[41]

Η σημερινή ονομασία των χωριών είναι διαφορετική, σε σχέση με αυτή που είχαν πριν μερικά χρόνια με εμφανή σλαβική επιρροή,[42] όπως απεικονίζει ο παρακάτω πίνακας:

Νέα ονομασία	**Παλαιά ονομασία**
Γάβρος	Γκάμπρε ή Γκαμπρέσι
(Άνω & Κάτω) Κρανιώνας	(Γκόρνο & Ντόλνα) Ντ(ρ)ρενοβένι[43]
Μαυρόκαμπος	Τσερνολ(β)ίστα
Χαλάρα	Ποζντίβιστα ή Ποδοβίστα
Άγιος Αντώνιος	Ζέρμπ(β)ενι
Μακροχώρι	Κονομ(π)λάτι
(Άνω & Κάτω) Μελάς	(Γκόρνο & Ντόλνα) Στάτιστα

40. Αναφορά στη στήλη ειδήσεων του περιοδικού *Εκκλησιαστική Αλήθεια* ΚΒ (10-03-1882) (Κωνσταντινούπολη: Οικουμενικόν Πατριαρχείον): 355.

41. Λεηλασίες, δολοφονίες και φωτιές σε σπίτια προκλήθηκαν σε πολλά χωριά της περιοχής, μεταξύ των οποίων ο Μαυρόκαμπος, ο Άνω και Κάτω Κρανιώνας, το Μοσχοχώρι, η Χαλάρα, το Βαψώρι κ.ά. Βλ. Στάθης Πελαγίδης, «Λίγο μετά το Ίλιντεν (20 Ιουλίου 1903) στις περιοχές Καστοριάς και Φλώρινας», στο *Συμπόσιο Ο Μακεδονικός Αγώνας. Θεσσαλονίκη-Φλώρινα–Έδεσσα–Καστοριά*, 28 Οκτωβρίου-2 Νοεμβρίου 1984 (Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ–Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, 1987), 351-58. Χαρακτηριστικό είναι το υπόμνημα σχετικά με την ενοποίηση των τουρκικών βιλαετίων τού εν Αθήναις Μακεδονικού Συλλόγου το 1903. Βλ. *Η Μακεδονία και οι μεταρρυθμίσεις*, υπόμνημα του εν Αθήναις Μακεδονικού Συλλόγου, έκδ. β (Αθήνησιν: Τυπογραφείον Παρασκευά Λεωνή, 1903).

42. «Μολονότι αποδέχομαι ως αναμφισβήτητες της σλαβικές εγκαταστάσεις και τις επιμειξίες, που μοιραία συντελέστηκαν, με αποτέλεσμα (σε μικρό αριθμό) εξελληνισμό (εκγραικισμό) Σλάβων, αλλά σε μεγαλύτερο ποσοστό (γλωσσικό) εκσλαβισμό Ελλήνων και ιδίως Ελλήνων–Μακεδόνων, ήδη γλωσσικά σε ικανό βαθμό εκλατισμένων, δεν μπορώ να διαβλέψω 'εθνική' σλαβική αρχιτεκτονική συμβολή, στα βυζαντινά μνημεία της εποχής και συγκεκριμένα σε αυτή την περιοχή» βλ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς*, 491.

43. Από τα σλαβικά ντρεν: κρανιά και βένη: τόπος.

Ποιμενικό	Βαψώρι ή Μπαπτσόρι
Τρίβουνο	Τάρσιε
Ανταρικό	Ζέλοβο ή Ζιόλβα
Κορυφή	Τούριε(α) ή Τύρσια
Κώττας	(Χ)Ρούλια[44]
Πράσινο	Τύρνοβο, Τυρνοβέτσια, Τέρνα, Τράσε
Τρίγωνο	Όστιμ, Όσσιμα
Βατοχώρι	Μπρέζνιτσα
Σφήκα	Μπεσφίνα
Μοσχοχώρι	Βαμπέλι

Από το 1920 έως και τις μέρες μας ο πληθυσμός ακολουθεί φθίνουσα δημογραφική πορεία με κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα τη σημερινή εμφανή πληθυσμιακή αποψίλωση.[45] Οι κάτοικοι πολλών χωριών εγκατέλειψαν τα πατρογονικά εδάφη τους για εθνικούς, πολιτικούς, οικονομικούς και άλλους λόγους. Όσοι έμειναν σήμερα, κυρίως οι γηραιότεροι, ομιλούν το χαρακτηριστικό σλαβόφωνο γλωσσικό ιδίωμα.

Η ιδιαίτερη αρχιτεκτονική των Κορεστίων

Στον ελλαδικό χώρο μέχρι και τα μέσα του προηγούμενου αιώνα πληθώρα οικισμών, κυρίως αγροτικών, κατασκευάζονταν από ωμόπλινθους. Το υλικό αυτό ήταν αποτέλεσμα της διεργασίας του πηλού με νερό, άχυρα και αιγότριχες.[46] Στην αρχαιότητα μαζί με το λίθο και το ξύλο, αποτέλεσε βασικό δομικό στοιχείο των κατασκευών.[47] Στις μέρες μας εντοπίζονται λίγα παραδείγματα

44. Στη σλαβική γλώσσα αποφεύγεται το φθογγοσύμπλεγμα -χλ- και γι' αυτό για τη λέξη χλεπ=ψωμί, χρησιμοποιούν τη λέξη λεπ. Έτσι, και για το χωριό Χρούλια αφαίρεσαν το χ και χρησιμοποιούσαν το Λέριν, αντί του Χλερηνού για τη Φλώρινα. Βλ. Σημαντηράς, «Φλώρινα», 25.

45. Η αστυφιλία και η μετανάστευση που έπληξαν τη δυτική Μακεδονία καταγράφονται με στατιστικά στοιχεία από τον Γ. Τζαφέρα, «Πληθυσμιακές εξελίξεις στη Δυτική Μακεδονία», *Χρονικά Μακεδονικής Φιλεκπαιδευτικής Αδερφότητος* Η (1991): 156-58.

46. Οι ζωικές τρίχες χρησιμοποιούνταν κυρίως στην παρασκευή πλινθιών, αλλά και κονιαμάτων τελικής προστασίας των τοίχων, με σκοπό την αύξηση της συνοχής τους και την αποφυγή ρηγματώσεων.

47. Η χρήση ωμοπλίνθων για την ανωδομή των κατοικιών ήταν συνήθης στην οικιστική αρχιτεκτονική της πρώιμης εποχής του σιδήρου στην Ελλάδα (100-700 π.Χ.). Βλ. Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν, «Αρχιτεκτονική και κοινωνία κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους», *Αρχαιολογία και τέχνες* 112 (2009): 19. Για την ωμή πλίνθο βλ. Αναστάσιος Ορλάνδος, *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων* (Αθήναι: 1955-60), 65-83.

ωμοπλινθόκτιστων κτισμάτων κατά κύριο λόγο σε χωριά.[48] Το μοναδικό οικιστικό σύνολο στην επικράτεια της χώρας, του οποίου οι κατοικίες είναι κατασκευασμένες αποκλειστικά από ωμόπλινθους, απαντάται στα Κορέστια.[49]

Ελάχιστα πράγματα γνωρίζουμε για την τοπογραφία της περιοχής κατά τα παρελθόντα έτη. Ο χώρος πιθανόν μεταλλάχθηκε σε μερικούς οικισμούς δεδομένου ότι προκλήθηκαν καταστροφές και πυρκαγιές κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα και του Εμφυλίου. Η οικονομία και η έλλειψη ικανών ποσοτήτων πέτρας στην περιοχή οδήγησε στη γενικευμένη χρήση της ωμόπλινθου.

Σήμερα, δυστυχώς, σημαντικά ζητήματα δομικής παθολογίας παρουσιάζονται στην πλειονότητα των κτισμάτων των οικισμών.[50] Η επί μακρόν έλλειψη στρατηγικής αποκατάστασης και συντήρησης των κτισμάτων σε συνδυασμό με την επίδραση των καιρικών φαινομένων οδήγησε σε αλλοιώσεις του δομικού σκελετού. Η δράση της υγρασίας προκάλεσε καθαίρεση των ε-

48. Τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των κτιρίων προέρχονταν από τη γύρω περιοχή. Οι πέτρες συλλέγονταν από το ποτάμι, επειδή δεν υπήρχε λατομείο, και χρησιμοποιούνταν για τα θεμέλια του σπιτιού σε ύψος μέχρι ένα μέτρο από τη γη. Το λίθινο κρηπίδωμα είχε σκοπό κυρίως την προστασία από τα διασταλλάζοντα νερά της στέγης και από την ανερχόμενη υγρασία του εδάφους. Οι τοιχοποιίες είναι κατασκευασμένες από πλινθιά που αποτελούνταν από χώμα, νερό και άχυρο (ενίοτε και αιγότριχες για την αύξηση της συνοχής και της θερμομονωτικής ικανότητας), τα οποία στη συνέχεια γίνονταν λάσπη που τοποθετούνταν σε ξύλινα καλούπια παραλληλεπίπεδου σχήματος μήκους 30 εκ., πλάτους 12-15 εκ. και ύψους 10 εκ. Τα πλινθιά αυτά τα στέγνωναν εντός 10-15 περίπου ημερών υπό την επίδραση του ήλιου και του αέρα. Η προμήθεια του πηλού γινόταν ελεύθερα από τις φυσικές θέσεις εκσκαφής των θεμελίων. Το ξύλο, αναπόσπαστος οπλισμός της φέρουσας πλίνθινης κατασκευής, προερχόταν από τοπικά είδη δένδρων (κρανιώνας, δαδί κ.ά.), δεδομένου ότι οι μεταφορές υλικών ήταν δύσκολες και αύξαναν το κόστος. Η παραγωγή νέων οικοδομικών υλικών και η επικράτηση της οπτοπλίνθου οδήγησαν στο περιθώριο αυτή την κατασκευαστική διαδικασία. Βλ. Ευαγγελία Σκαφίδα, «Κατασκευαστικά υλικά, τεχνική και τεχνολογία των πλίνθινων σπιτιών στη νεολιθική Θεσσαλία: μια εθνοαρχαιολογική προσέγγιση», στο *Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και προοπτικές*, 17-22 Απριλίου 1990 (Αθήνα: Καπόν, 1994), 177-88.

49. Στην περιοχή Zlesti της Αχρίδας «διασώζεται ακέραιη η παραδοσιακή 'αρχιτεκτονική της λάσπης' με θαυμάσιες λύσεις και πολύτιμες για τη μελέτη μιας αρχιτεκτονικής ολοκληρωτικά κατασκευασμένης από ωμές πλίθρες ζυμωμένες με άχυρο και στεγνωμένες στον ήλιο». Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς*, 52, υποσ. 177.

50. Σημαντικό ρόλο στη δομική συμπεριφορά της πλίνθινης κατασκευής διαδραματίζουν οι ενδιάμεσες οριζόντιες περισφίξεις των πυκνών ξύλινων διαζωμάτων, τα οριζόντια ξύλινα διαφράγματα των δαπέδων, που ενσωματώνονται στις τοιχοποιίες, το «δέσιμο» της κατασκευής με τη στέγη, η λίθινη θεμελίωση που εξέρχεται του εδάφους έως και 1 μ., η καθ' ύψος ελάφρυνση της κατασκευής (οι ισόγειοι χώροι περιβάλλονται από εξωτερικές τοιχοποιίες μεγάλου πάχους ενώ οι εσωτερικοί τοίχοι είναι λεπτότεροι).

πιχρισμάτων, τοπικές καταρρεύσεις, αποσχιστικές ρηγματώσεις και διάβρωση των υλικών δόμησης. Επιπλέον, πολλά ξύλινα δομικά μέλη (π.χ. οι ξυλοδεσιές που περιστοιχίζουν το κτίριο σε καθορισμένες ζώνες), οι οποίες λειτουργούσαν ενισχυτικά των ωμοπλινθοδομών, έχουν παραμορφωθεί έντονα με αποτέλεσμα να απωλέσουν τη φέρουσα ικανότητά τους μειώνοντας τη συμβολή τους στη στατική λειτουργία των κτιρίων και αυξάνοντας σημαντικά τη δομική τους τρωτότητα.

Η υφομορφολογική κατάσταση των κτιρίων δεν είναι άσχετη με την κατάσταση που διαμορφώθηκε την περίοδο που δομήθηκαν και μαρτυρεί τη μετάβαση από τα μεταβυζαντινά παραδοσιακά λαϊκά πρότυπα στα αντίστοιχα νεοκλασικά που έχουν κάνει την εμφάνισή τους σε πολύ μεγάλο βαθμό εδώ και χρόνια στην απελευθερωμένη Ελλάδα. Διακρίνεται η προσπάθεια συγκερασμού στοιχείων από την παραδοσιακή λαϊκή αρχιτεκτονική και το νεοκλασικό ρεύμα και η ώσμωση της ανώνυμης λαϊκής τεχνικής με την επώνυμη οικοδομική καλλιτεχνική δημιουργία. Στα κτίσματα γίνεται εμφανής η προσπάθεια μορφολογικής διάρθρωσης των όψεων με μεταπλασμένα στοιχεία της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής, ένας εκλαϊκευμένος νεοκλασικισμός (εικ. 1). Κι όλα αυτά σε ένα δομικό σκελετό από ένα υλικό που σήμερα το θεωρούμε ευτελές, την ωμόπλινθο. Το παραδοσιακό υπόστρωμα επενδύθηκε με νεωτερικά, για την εποχή και την περιοχή, νεοκλασικά στοιχεία (εικ. 2, 3). Πιθανότατα η πρόθεση των κατοίκων ήταν να προσδώσουν μια αίσθηση αστικότητας σε έναν ορεινό αγροτοκτηνοτροφικό χώρο.

Τα κτίσματα των οικισμών βρίσκονται σε αρμονική συμφωνία με το φυσικό περιβάλλον (εικ. 4). Δεν παρατηρείται η ρυθμική επανάληψη των μορφών, όπως στις νησιωτικές περιοχές. Η κοινωνικοοικονομική διάρθρωση της κοινωνίας, το γεωμορφολογικό υπόβαθρο και η υδρογραφία της περιοχής με την καθοριστική παρουσία του Λιβαδοπόταμου ήταν οι βασικές συνιστώσες που συντέλεσαν στην ίδρυση και την πολεοδομική διαμόρφωση των οικιστικών αυτών συμπλεγμάτων. Οι περισσότεροι οικισμοί αποτελούνται από δύο ή τρεις γειτονιές, των οποίων τα κτίσματα έχουν χωροθετηθεί ελεύθερα, με χαλαρή ασχεδίαστη πολεοδομική διάταξη και χαμηλή πυκνότητα.[51]

Στην περιοχή κυριαρχεί ο τύπος της διώροφης πλατυμέτωπης κλειστού τύπου κατοικίας, δηλαδή δίχως χαγιάτι στον όροφο και στο ισόγειο, ενώ απαντώνται λίγα παραδείγματα με χαγιάτι (εικ. 5). Εντυπωσιακή είναι η ύπαρξη

51. Ένα γενικό χαρακτηριστικό των χωριών στα κεντρικά και νότια Βαλκάνια είναι το σύστημα οργάνωσης του χώρου με γειτονιές (μάαλα). Βλ. Ljupcos S. Risteski, «Σύμβολα, μυθολογικές και θρησκευτικές έννοιες του χώρου του χωριού στους σλαβικούς λαούς των Βαλκανίων», στο *Λαϊκοί πολιτισμοί και σύνορα στα Βαλκάνια*, επιμ. Ε. Γ. Αυδίκος (Αθήνα: 2010), 209-10.

ορισμένων τριώροφων κτισμάτων σε οικισμούς όπως ο Άνω Κρανιώνας (εικ. 6), η Χαλάρα και ο Μαυρόκαμπος, ενώ αρκετά είναι τα μονώροφα κτίρια με χρήση ως επί το πλείστον αγροτικής αποθήκης. Παρατηρούνται τυπολογικές παραλλαγές σε όλους σχεδόν τους οικισμούς (εικ. 7, 8, 9, 10) με συχνή την παρουσία ξύλινου εξώστη στην όψη (εικ. 11, 12, 13, 14). Συνήθης ήταν η εκφορική διάταξη σχιστόπλακων σε δύο ή τρεις σειρές για την αποφυγή εισροής υγρασίας και για την έδραση των ξύλινων στοιχείων της στέγης. Η επικεράμωση γίνεται με κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρούνται αρχιτεκτονικές προεξοχές (σαχνισιά) που είτε καταλαμβάνουν όλο το τμήμα μιας όψης είτε τμήμα αυτής (εικ. 15, 16). Υπάρχουν περιπτώσεις κτισμάτων με ξυλοδεσιές εμφανείς, οι οποίες απαντώνται σε παλαιότερες κατασκευές, και άλλες με αφανείς σε νεότερα παραδείγματα. Νεοκλασικές αναφορές εντοπίζονται, σε γενικές γραμμές, στη συμμετρία της κύριας όψης, στον τονισμό του κεντρικού ανοίγματος και σε διακοσμητικές παραστάδες στις γωνίες, στη διακόσμηση του εσωτερικού και των τζακιών (εικ. 17), σε ορισμένα έπιπλα (εικ. 18), στα κιγκλιδώματα (εικ. 19), στα περιμετρικά διακοσμητικά μοτίβα που εξέχουν από τα ανοίγματα εμπλουτίζοντας την ογκοπλασία του κτιρίου (εικ. 20) κ.ά. Μπορούμε να πούμε ότι ο σκελετός της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής του βορειοελλαδικού χώρου καλύφθηκε με ένα νεοκλασικό ένδυμα πριν ακόμη την απελευθέρωση του 1912.[52]

Τα θρησκευτικά κτίσματα της περιοχής είναι κτισμένα από λίθους, σε αντίθεση με αυτά των κατοικιών. Η τοποθέτησή τους στον ιστό των οικισμών

52. Η ελληνική ύπαιθρος βιώνει την τοπική αρχιτεκτονική παράδοση, ενώ ο γερμανικός κλασικισμός επικρατεί συνήθως στον αστικό χώρο της Αθήνας και της νοτίου Ελλάδας. Η σύζευξη των δύο αυτών τάσεων δίνει το λεγόμενο «λαϊκό κλασικισμό», πολιτισμικό φαινόμενο που την εξέλιξή του μπορούμε λίγο να την παρακολουθήσουμε εξαιτίας της απρογραμμάτιστης εξέλιξης του σύγχρονου ελληνικού χώρου. Όταν η κοινωνία έγινε πλέον διαφοροποιημένη και ο αγρότης διέθετε σχετική οικονομική άνεση, αντέγραψε ως ένα βαθμό το αστικό σπίτι. Αψευδή μάρτυρα αποτελεί η πορεία της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής. Αρχικά εφαρμόστηκε στα δημόσια κτήρια, στη συνέχεια οι ίδιοι αρχιτέκτονες σχεδίασαν το μεγαλοαστικό σπίτι σχεδόν κατ' εικόνα των δημόσιων κτιρίων, αλλά σε μικρότερη κλίμακα. Αυτό επηρέασε ακολούθως το αστικό σπίτι και πέρασε στο λαϊκό, όπου ο λαϊκός τεχνίτης απέβαλε τα περιττά, το απλοποίησε και δεν πρόδωσε την αφετηρία προέλευσής του. Βλ. Ευάγγελος Π. Δημητριάδης, «Η παραγωγή του αστικού χώρου και ο αρχιτεκτονικός κλασικισμός στους οικισμούς της Θράκης κατά το δεύτερο μισό του 19ου αι.», στο *Πρακτικά πανελλήνιου συνεδρίου*. *Νεοκλασική πόλη & αρχιτεκτονική*, 2-4/12/1983 (Θεσσαλονίκη: Σπουδαστήριο Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής, 1983), 177-85. Ενδιαφέρουσες είναι οι σχέσεις του κλασικισμού με την παραδοσιακή αρχιτεκτονική σύμφωνα με το άρθρο του Δημ. Φιλιππίδη, «Επιδράσεις του κλασικισμού στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική», στο *Νεοκλασική πόλη & αρχιτεκτονική*, 237-47. Επίσης, Ε. Π. Δημητριάδης, «Η αναγέννηση των οικισμών του ελληνικού χώρου κατά την όψιμη Τουρκοκρατία», *Αρχαιολογία* 65 (1997): 22-30.

ποικίλλει[53] και παρατηρούνται περιπτώσεις που είναι άλλοτε κτισμένα στο κεντρικό σημείο τους (Χαλάρα, Μακροχώρι, Μαυρόκαμπος) διαμορφώνοντας μικρή πλατεία και άλλοτε στην περιφέρεια του οικισμού ή σε μικρό ύψωμα, για λόγους εδαφολογικούς ή συμβολικούς, με σκοπό να εξάρουν το θρησκευτικό κτίσμα (Άνω Κρανιώνας, Μελάς, Ανταρτικό).

Την περιοχή κοσμούν ναοί, κυρίως του 18ου-19ου αιώνα, οι οποίοι διαθέτουν ενδιαφέροντα αγιογραφικό και εικονογραφικό πλούτο που μαρτυρεί ότι η κοινωνία διάθετε σχετική οικονομική ευμάρεια.[54] Πρόκειται κυρίως για τρίκλιτες ξυλόστεγες βασιλικές με αξιόλογα τέμπλα, θωράκια με ζωγραφικό φυτικό διάκοσμο,[55] έξεργους ξυλόγλυπτους δεσποτικούς θρόνους, άμβωνες, βημόθυρα και προσκυνητάρια. Ναοί που ιστορούνται με ιδιαίτερο τοιχογραφικό διάκοσμο είναι ο κοιμητηριακός ναός της Παναγίας στη Χαλάρα (εικ. 21-29), ο Άγιος Μόδεστος Γάβρου (εικ. 30-32), ο Άγιος Γεώργιος Βαψωρίου, ο κοιμητηριακός ναός του Αγίου Δημητρίου Κάτω Κρανιώνα, ενώ αξιόλογες φορητές εικόνες και περίτεχνα δείγματα ξυλογλυπτικής συναντώνται σε ναούς, όπως στον Άγιο Νικόλαο στη Χαλάρα (εικ. 33-39) με πεντάπλευρο τέμπλο,

53. Ο οικισμός Dardhë (Ντάρδα) στην περιοχής Devoll i Sipërm (Άνω Δεβόλη) της γειτονικής Αλβανίας στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα είχε μορφή που στο κατοικημένο τμήμα δεν παρατηρείται κάποια κεντρική πλατεία. Παρατηρείται προτίμηση για χωροθέτηση κτιρίων κοινής λειτουργίας, όπως η εκκλησία, το χάνι κ.λπ. στο άνω τμήμα του οικισμού που αποτελούσε τον αρχικό πυρήνα του. Βλ. Πύρρος Θώμος, «Τα νέα γνωρίσματα της αγροτικής αρχιτεκτονικής κατά το β΄ ήμισυ του 19ου- αρχές 20ού αιώνα στην Αλβανία», στο *Διεθνές συνέδριο παραδοσιακής βαλκανικής αρχιτεκτονικής*, 12-15 Οκτωβρίου 2000 (Βέροια: Διεθνές Ινστιτούτο Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής Βέροιας–Δήμος Βέροιας, 2000), 138.

54. Στην πρόθεση 421 της Μονής Μετεώρων, ένα χειρόγραφο στο οποίο καταγράφονται ονόματα αφιερωτών από διάφορες περιοχές και, μεταξύ άλλων, ο Άγιος Αντώνιος, το Μακροχώρι και η Χαλάρα. Βλ. Βασίλης Κ. Σπανός, «Οι οικισμοί της επισκοπής της Καστοριάς και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 421 του Μεγ. Μετεώρου (1592/3-19ος αιώνας)», *Μακεδονικά* 34 (2003-04): 311-12.

55. «Οι τύποι των λουλουδιών στα τέμπλα ναών απαντούν αρχικά στα ισλαμικά υφάσματα που κυκλοφορούσαν το 16ο και 17ο αι. Στην οθωμανική αυτοκρατορία και στις παραδουνάβιες ηγεμονίες εμφανίζονται πιο φυσιοκρατικοί στα ξύλινα τέμπλα των ναών και στα αρχοντικά του 18ου αι. Ανθοδοχεία, πλοχμοί, γαρύφαλλα, μαργαρίτες, κρίνα και τουλίπες απλώνονται στα ξυλόγλυπτα τέμπλα του τέλους του 16ου και 17ου αι. με μια πιο απλοποιημένη γραπτή απόδοση». Βλ. Μελαχροινή Π. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες του 17ου αιώνα στους ναούς της Καστοριάς. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της δυτικής Μακεδονίας* (Αθήνα: ΥΠΠΟ–Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, 2002), 294· της ίδιας, «Οι τοιχογραφίες του ιερού ναού Αγίας Παρασκευής Ποριάς νομού Καστοριάς», στο *Πανελλήνιο συνέδριο. Από τη μεταβυζαντινή τέχνη στη σύγχρονη. 18ος-19ος αι.*, 20-21 Νοεμβρίου 1997 (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1998), 230-32.

στον Άγιο Γεώργιο Βαψωρίου,[56] στο καθολικό του Προφήτου Ηλία στον Μελά, στον Άγιο Νικόλαο Μακροχωρίου (εικ. 40-42), στην Αγία Παρασκευή Άνω Κρανιώνα,[57] στην Κοίμηση της Θεοτόκου Κώττα, στον Άγιο Νικόλαο (1860) στο Τρίβουνο,[58] στον Άγιο Νικόλαο Τριγώνου (1866)[59] κ.ά. Στους ναούς των Κορεστίων επιχειρείται αγιογραφικά ο αρμονικός συγκερασμός μεταβυζαντινών και λαϊκών στοιχείων.[60] Στο Ανταρτικό αξιόλογοι θεωρούνται οι ναοί του Αγίου Αθανασίου και της Αγίας Παρασκευής.[61] Αρκετές επιφάνειες εξωτερικών λιθοδομών σε θρησκευτικά κτίσματα της περιοχής εμπλουτίζονται με λιθόγλυπτα (εικ. 43-45).

56. Το Βαψώρι ερημώθηκε το 1949 κατά τον Εμφύλιο Πόλεμο και σώζεται μόνο η εκκλησία του Αγ. Γεωργίου. Ο ναός κοσμείται με ενδιαφέρουσες απεικονίσεις της πυρφόρου αναβάσεως του Προφήτη Ηλία, του Αγίου Μηνά, προστάτη της Καστοριάς, σε φορητές εικόνες, αλλά και με τοιχογραφίες των συλλειτουργούντων ιεραρχών στο Άγιο Βήμα καθώς και του Αγ. Αντωνίου σε κόγχη παράθυρου. Βλ. Ευδοκία Μηλιατζίδου–Ιωάννου, «Εκκλησιαστική ζωγραφική στην περιοχή της Φλώρινας στα τέλη του 19ου-αρχές 20ού αιώνα», στο *Από τη μεταβυζαντινή τέχνη στη σύγχρονη-18ος-20ος αι.*, 172-73.

57. Στην Αγ. Παρασκευή Άνω Κρανιώνα η δεσποτική εικόνα της ένθρονης Παναγίας στον τύπο της Βρεφοκρατούσας τεχνοτροπικά κινείται στα όρια βυζαντινών και νεοκλασικών προτύπων. Η Ευδοκία Μηλιατζίδου–Ιωάννου γράφει χαρακτηριστικά: «Το πρόσωπο της Παναγίας έχει μια γλυκιά σοβαρότητα. Το στέμμα της κρατούν δύο ιπτάμενοι άγγελοι σε μικρογραφία. Ο Αρχάγγελος Γαβριήλ με σκούρα ενδύματα, ποδήρη χιτώνα, φόρεμα με χρυσή ταινία στον ποδόγυρο και μανδύα με μεγάλο κόκκινο γιακά που πορπώνεται μπροστά, παρουσιάζει μια στατικότητα. Κρατά στο ένα χέρι ειλητάριο ανοικτό ως τον ώμο του και στο άλλο πένα και φτερό. Έχει μια μελαγχολική γλυκύτητα και πρόσωπο δίχως φωτοσκιάσεις. Τα μαλλιά μαύρα, κολλημένα γύρω στο πρόσωπο, τα δε χαρακτηριστικά σκούρα και έντονα. Η παράσταση αυτή δεν είναι συνηθισμένη, ωστόσο ούτε και τελείως άγνωστη». Βλ. Μηλιατζίδου–Ιωάννου, *ό.π.,* 171.

58. Ο Αγ. Νικόλαος στο Τρίβουνο είναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του 1860 με αξιόλογο τέμπλο. Βλ. Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες του νομού Φλώρινας* (Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης Παιδεία, 2003), 198.

59. Στο χωριό Τρίγωνο (Όσσιμα) ο Αγ. Νικόλαος τρίκλιτη βασιλική του 1866 με ενδιαφέρον τέμπλο λαϊκής τέχνης του 1867 από τον ιερέα Γεώργιο. Βλ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες του νομού Φλώρινας*, 195.

60. Δείγματα λαϊκής ζωγραφικής (αγιογραφίας) έχουμε από τεχνίτες που ζουν σε απομονωμένα ορεινά χωριά, γιατί εκεί, δίχως το φόβο του κατακτητή και των ληστών, δημιουργούν απερίσπαστα τοιχογραφικά σύνολα, ιστορούν εκκλησίες και φτιάχνουν φορητές εικόνες, όπως ο ιερέας Φώτιος Παπαφωτίου από το Κρυονέρι, ο Πελκανιώτης Κωνσταντίνος Μουστακλής (1871-1950) με πλούσιο τοιχογραφικό έργο νεοκλασικού χαρακτήρα, κ.ά. Βλ. Αθανάσιος Ζ. Βαρσαμίδης, «Αγιογραφία Ανασελίτσας Κοζάνης (1788-1935)», *Χρονικά Μακεδονικής Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητος* Ζ (1988): 125-48.

61. Ο κοιμητηριακός ναός του Αγ. Αθανασίου Ανταρτικού είναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του 1882 με σταυροθόλια από μπαγδατόπηχες στο εσωτερικό. Στον ίδιο οικισμό ενδιαφέρουσες είναι οι τρίκλιτες ξυλόστεγες βασιλικές του Αγ. Νικολάου και της Αγ. Παρασκευής με

Πρόταση για την αναβίωση των οικισμών

Στους μοναδικής αρχιτεκτονικής οικισμούς με την πλούσια ιστορία καθοριστικό παράγοντα διαδραματίζει ο επανακαθορισμός της συνολικής φυσιογνωμίας τους και η αποκατάσταση του αρχιτεκτονικού τους χαρακτήρα. Η αναβίωσή τους προϋποθέτει τη λειτουργική τους ενεργοποίηση και την ένταξή τους σε σύγχρονες δομές (οικονομικές, πολιτιστικές, κοινωνικές), άμεσα συσχετισμένες με την αρχιτεκτονική και πολεοδομική τους αναδιάρθρωση και αποκατάσταση. Τα κτίρια, κυρίως σε οικισμούς των Κορεστίων που είναι πλήρως εγκαταλελειμμένοι, πρέπει να αποκτήσουν νέες χρήσεις. Ευτύχημα αποτελεί το γεγονός ότι σε μεγάλο βαθμό οι περισσότεροι οικισμοί δεν έχουν υποστεί οικιστική και μορφολογική αλλοίωση. Οι βασικές συνιστώσες της αναβίωσης θα διέπονται από τις αρχές της βιωσιμότητας και της αειφορικής ανάπτυξης. Κύριο μέλημα είναι η εξάλειψη της δομικής τρωτότητας, η στατική ενίσχυση και η αποκατάσταση όλων των κτισμάτων λαμβάνοντας υπόψη τις αξίες του υφιστάμενου φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος. Η πρόταση αναβίωσης πρέπει να ισορροπεί ανάμεσα στις αρχές αποκατάστασης του υφιστάμενου δομημένου πλούτου και του σύγχρονου αρχιτεκτονικού περιβαλλοντικού σχεδιασμού με σεβασμό στις «αξίες» της περιοχής. Χρήσιμη θεωρείται η εμπειρία από την εφαρμογή ευρωπαϊκών και διεθνών προγραμμάτων και πανεπιστημιακών/ερευνητικών φορέων.

Προτείνονται τρεις άξονες στους οποίους θα κινηθεί η στρατηγική της αναβίωσης:

1. Ίδρυση διεθνούς διεπιστημονικού κέντρου μελέτης πηλού και ωμοπλινθόκτιστων κατασκευών με έδρα ένα από τα χωριά της περιοχής (π.χ. τον εγκαταλελειμμένο Άνω Κρανιώνα).[62] Το κέντρο θα συνεπικουρούν κτίσματα, όπως βιβλιοθήκη, εργαστήρια, ξενώνες για το ερευνητικό προσωπικό, τους καθηγητές, τους φοιτητές, μικρή λαογραφική συλλογή, μουσείο ιστορίας της πλίνθου το οποίο θα λειτουργεί σε συνεργασία με το υπάρχον μουσείο στο σπίτι όπου σκοτώθηκε ο Π. Μελάς στο ομώνυμο χωριό κ.ά. Σκοπός του κέντρου θα είναι η μελέτη των

το πυργοειδές κωδωνοστάσιο. Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο χωριό Κώττας (Ρούλια) είναι μια τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του 1860, ίδια ημερομηνία με το ναό του Αγ. Αθανασίου. Βλ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες του νομού Φλώρινας*, 152-57 και 313-14.

62. Η πρόταση του συγγραφέα του παρόντος άρθρου αφορά ισόγειο και υπόσκαφο κτίσμα που διατηρεί την ανθρώπινη κλίμακα και έχει εννοιολογική και σχεδιαστική αναφορά στα υλικά της πλίνθου (χώμα–νερό–ήλιος).

παλαιών κατασκευαστικών μεθόδων και η αξιοποίηση των νέων δεδομένων που αφορούν τον πηλό και τις ωμοπλίνθους.[63] Ανάλογα κέντρα στο εξωτερικό αναφέρονται το Daw'an Mud Brick Architecture Foundation στην Υεμένη (2007) και το Craterre (1979) στη Γαλλία.

2. Επανακατοίκηση των οικισμών από κατοίκους που θα εξυπηρετούν τις ανάγκες του κέντρου μελέτης και θα ενισχύσουν με άλλες εργασίες το μικρό εργατικό δυναμικό της περιοχής, δεδομένου ότι το δημογραφικό πρόβλημα είναι έντονο και η πληθυσμιακή απογύμνωση αγγίζει τα όρια της ερημοποίησης.[64]
3. Ήπια τουριστική αξιοποίηση των οικισμών και αναδιάρθρωση της παραγωγικής τους βάσης.

Η αειφόρος και βιώσιμη ανάπτυξη των οικισμών δε θα πρέπει να εδράζεται αποκλειστικά στην τουριστική διαχείριση της περιοχής, αλλά και στην ντόπια παραγωγή και δραστηριότητα. Η αναζωογόνηση της περιοχής επιτυγχάνεται με την προστασία και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς και παράδοσης σε συνδυασμό με την προστασία και ορθή διαχείριση των φυσικών πόρων. Η περιοχή διαθέτει τις προϋποθέσεις για τουριστικές δραστηριότητες (περιηγητικός και θρησκευτικός τουρισμός, οικοτουρισμός, αγροτουρισμός, δημιουργία βοτανικού κήπου για την προστασία της χλωροπανίδας του τόπου).

Προκειμένου να προβληθεί το ιστορικό παρελθόν της περιοχής ιδιαίτερα θετικό πρόσημο θα είχε η ανάδειξη των οχυρωματικών έργων και φρουρίων της αρχαιότητας και η προβολή του ιστορικού παρελθόντος της περιοχής σε όλες τις ιστορικές περιόδους (αρχαιότητα, νεότερη ιστορία), δεδομένου ότι τα Κορέστια αποτέλεσαν πεδίο δράσης των γεγονότων του Μακεδονικού Αγώνα και του Εμφύλιου Πολέμου.

63. Στο κέντρο θα αξιοποιούνται από ερευνητικό πανεπιστημιακό προσωπικό οι υφιστάμενες μελέτες για τη συμπεριφορά των ωμοπλίνθων και θα εξετάζονται νέες πειραματικές μέθοδοι. Ως παράδειγμα αναφέρεται η ιπτάμενη τέφρα (ΙΤ) και η ερυθρά ιλύς (ΕΙ), δύο βιομηχανικά παραπροϊόντα που παράγονται σε μεγάλες ποσότητες στον ελληνικό χώρο και βρίσκουν περιορισμένες εφαρμογές, ενώ το μεγαλύτερο μέρος τους αποτίθεται στο περιβάλλον. Στα πλαίσια της διερεύνησης νέων εφαρμογών των παραπάνω υλικών στον δομικό τομέα μπορεί να υπάρξει δυνατότητα συνδυασμού ιπτάμενης τέφρας και ερυθράς ιλύος για την παρασκευή δομικών ωμόπλινθων. Βλ. Ε. Αναστασίου, Ι. Παπαγιάννη, Μ. Αρβανίτης, «Παραγωγή ωμοπλίνθων με τη χρήση ιπτάμενης τέφρας και ερυθράς ιλύος», εισήγηση στο 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο για την Αξιοποίηση Παραπροϊόντων στη Δόμηση, ΕΒΙΠΑΡ, Θεσσαλονίκη, 24-35 Σεπτεμβρίου 2012.

64. Η ενεργοποίηση των ηλικιωμένων, αλλά κι αυτών που βρίσκονται σε παραγωγική ηλικία, για να συντηρήσουν και να κατοικήσουν τα παλαιά σπίτια, έστω και εποχιακά, ανακόπτει τον αφανισμό. Απαιτείται αναβίωση, όχι μόνο εποχική, αλλά ολοκληρωμένη και βιώσιμη.

Προτείνεται, επίσης, η διαμόρφωση δικτύου πεζοπορικών και ποδηλατικών διαδρομών που θα συνδέουν σημεία φυσικού, αρχαιολογικού, πολιτιστικού και ιστορικού ενδιαφέροντος (π.χ. μεταβυζαντινούς ναούς, μονή Προφήτη Ηλία Μελά, υδρόμυλο στο Μαυρόκαμπο, χαρακτηριστικά σημεία στην πορεία των τριών περιοδειών Παύλου Μελά, διαδρομές μακεδονομάχων αγωνιστών, ανταρτικών σωμάτων, σημεία μαχών κ.ά.).

Οι βασικές αρχές που διέπουν την παρούσα πρόταση είναι:

- η διαφύλαξη των κληρονομούμενων πολιτιστικών αξιών, της ιστορικής φυσιογνωμίας και της ιδιαιτερότητας του τόπου
- η ένταξη της νέας αρχιτεκτονικής αντίληψης στον παραδοσιακό ιστό δίχως τη δημιουργία σύγχυσης μεταξύ παλαιού και νέου και η διατήρηση της κλίμακας των οικισμών σε μια νέα εμπλουτισμένη ταυτότητα του τόπου[65]
- η επαναφορά των υφιστάμενων κτισμάτων σε λειτουργική κατάσταση και στατική ενίσχυση του δομικού τους συστήματος με την αποκατάσταση όσων διαθέτουν αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον και με αναγκαίες μετατροπές, κατόπιν μελέτης, που επιβάλλει ο σύγχρονος τρόπος ζωής
- ο εκσυγχρονισμός του πρωτογενούς τομέα και η αναδιάρθρωση της γεωργοκτηνοτροφικής παραγωγής[66]

Ο χαρακτηρισμός των οικισμών ως διατηρητέων και της περιοχής ως ιδιαίτερου φυσικού κάλλους είναι απαραίτητος με την ταυτόχρονη θέσπιση περιοριστικών όρων δόμησης και την απαγόρευση μη επιθυμητών χρήσεων. Το πολιτιστικό κεφάλαιο μπορεί να γίνει πόρος και να δημιουργεί εισόδημα τονίζοντας την αναπτυξιακή διάσταση που μπορεί να έχει η αποκατάσταση. Δεν είναι ουτοπική η διαμόρφωση μιας νέας νοοτροπίας, η οποία θα αποδίδει αξία στην παράδοση, θα σέβεται τον πολιτισμό, την ταυτότητα του τόπου και θα καθιστά τον κάτοικο και τον επισκέπτη συμμέτοχο της παράδοσης και του πολιτισμού της περιοχής αυτής.

Ελκυστικά θεωρούνται τα οικονομικά κίνητρα που αφορούν τις δανειοδοτήσεις επισκευών, τις επιδοτήσεις του επιτοκίου χορηγήσεων, τη μεταφορά

65. Η περιβαλλοντική και η αισθητική εκπαιδευτική αγωγή με προγράμματα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, που αφορούν τον πηλό και όχι μόνο, για παιδιά και ενήλικες θα βοηθήσει τους σκοπούς του προτεινόμενου διεπιστημονικού κέντρου. Επίσης, πιθανές κατασκηνωτικές δραστηριότητες επιδρούν με θετικό πρόσημο στη γνωριμία με τη φυσιογνωμία του τόπου.

66. Η αγροτική ανάπτυξη στην Ελλάδα, παρότι είναι κατά κύριο λόγο ορεινή χώρα, δεν ήταν στην πρώτη προτεραιότητα υποστήριξης της εντατικής γεωργίας και υπήρξαν τομεακές και περιφερειακές ανισότητες. Για περισσότερα ενδιαφέροντα στοιχεία σχετικά με τις προοπτικές ανάπτυξης και απασχόλησης βλ. Λ. Λουλούδης, Γ. Βλάχος *et al.*, «Η τοπική δυναμική επιβίωσης στις ελληνικές ορεινές περιοχές», στο *Στρατηγικές ανάπτυξης σε λιγότερο ευνοημένες περιοχές*, επιμ. Ι. Σπιλάνης, Θεοδ. Ιωσηφίσης, Αθαν. Κίζος, (Αθήνα: Gutenberg, 2004), 243.

του συντελεστή δόμησης, τις φορολογικές ελαφρύνσεις, τις χρηματοδοτήσεις μέσω προγραμμάτων (δημοσίων επενδύσεων, περιφερειακών, επιχειρησιακών προγραμμάτων, ΕΣΠΑ, κ.λπ.), παροχή δωρεάν υποδομών, εκπόνηση των μελετών επισκευής και αποκατάστασης διατηρητέων δωρεάν από τις αρμόδιες υπηρεσίες, κάλυψη της αξίας επισκευής του διατηρητέου με μακροχρόνιο άτοκο δάνειο, δανειοδότηση για αγορά διατηρητέων με χρήση κατοικίας και ανάπλαση στους οικισμούς χωρίς την οικονομική επιβάρυνση των ιδιοκτητών.

Η ελκυστικότητα μέχρι πρότινος του αστικού τρόπου ζωής και η «αποαγροτικοποίηση» της υπαίθρου επηρέασαν πληθυσμιακά και κοινωνικά την περιοχή. Στον αντίποδα της αναζήτησης του πλασματικού αστικού παράδεισου, διαφαίνεται η επιστροφή των νέων στην ορεινή αυτή περιοχή. Η βελτίωση του οδικού δικτύου θα συμβάλει στην άρση της δυσχερούς, πριν μερικά χρόνια, επικοινωνίας με τα παρακείμενα αστικά κέντρα Καστοριάς και Φλώρινας. Η ανάπτυξη των επικοινωνιών, που ισχυροποιείται διαρκώς με τη συνδρομή του διαδικτύου, ενθαρρύνει τις ανταλλαγές, υποστηρίζει την κινητικότητα και επιτρέπει τη μεγαλύτερη διάρκεια διαβίωσης και δραστηριοποίησης των κατοίκων στους ορεινούς οικισμούς. Η ταυτόχρονη απασχόλησή τους σε περισσότερους τομείς μικρότερης κλίμακας (κτηνοτροφία, τυροκομία, μελισσοκομία, δασοπονία, εμπόριο τοπικών προϊόντων, αναψυχή, τουριστικές υπηρεσίες, οικοδομικές εργασίες) ενδέχεται να διασφαλίσει ικανοποιητικό εισόδημα.[67] Η οργανωμένη προώθηση τοπικών προϊόντων, όπως η ντόπια ποικιλία φασολιών με βιολογικές μεθόδους παραγωγής (διαδικτυακές πωλήσεις και αγορές, εμπορικές συναλλαγές, προβολή προϊόντων χειροτεχνίας, κ.λπ.) είναι ζητούμενο για τους κατοίκους της περιοχής αυτής.[68]

Η ενεργή παρουσία των νέων στις ορεινές κοινωνίες, η απομυθοποιημένη πλέον επαφή με τα αστικά κέντρα, η συνειδητοποίηση της σπανιότητας και ευθραυστότητας του πολιτισμικού, οικοδομικού και φυσικού πλούτου αποτελούν τις ελπιδοφόρες παραμέτρους για την αειφόρο διαχείριση της ορεινής περιοχής.

67. Η σύγχρονη επαγγελματική απασχόληση ανασύρει την εμπειρία της επιβίωσης των άλλοτε απομονωμένων ορεινών κοινοτήτων, που βασιζόταν στην αυτάρκεια και την αρμονική σχέση με τη φύση. Η κακώς ερμηνευόμενη αστικότητα, που γίνεται ελκυστική για τους κατοίκους των αγροτοποιμενικών οικισμών, ίσως να βρίσκεται πίσω από τις σπασμωδικές αποτυχημένες «αναζωογονήσεις» του σχεδόν ετοιμοθάνατου αγροτοποιμενικού χώρου.

68. Τα φασόλια Κορεστίων καλλιεργούνται στην περιοχή ανάμεσα στις ρεματιές που σχηματίζει ο Λιβαδοπόταμος, σε έδαφος υγιές, δίχως πρόσμικτα, και υπό την επίδραση του μικροκλίματος. Η ποιότητά τους και η γεύση τους είναι εξαιρετική. Μαζί με τις φασολοκαλλιέργειες υψώνονται αυτοφυείς καρυδιές.

Το τουριστικό απόθεμα των Κορεστίων είναι υψηλό, αλλά η θεώρηση για την ολοκληρωμένη ανάπτυξη του τόπου δεν μπορεί να βασίζεται μονομερώς και αποκλειστικά σ' αυτό, λαμβάνοντας υπόψη ότι συχνά η τουριστική κίνηση χαρακτηρίζεται από έντονη εποχικότητα. Σημαντικό ρόλο θα διαδραματίσει η αξιοποίηση της παραγωγικής δομής της τοπικής οικονομίας και επιχειρηματικότητας του πληθυσμού με την ανασυγκρότηση της τοπικής υπαίθρου και την ήπια διαχείριση του τοπίου της περιοχής.[69]

Η ενεργοποίηση κι ενδυνάμωση μιας ολοκληρωμένης πρότασης είναι, όμως, ως ένα βαθμό, και ζήτημα πολιτικής βούλησης. Απαραίτητος θεωρείται ο έλεγχος των επιπτώσεων στο φυσικό και δομημένο περιβάλλον κάθε δραστηριότητας στην περιοχή και η συγκρότηση ενός μακροπρόθεσμου διαχειριστικού σχεδίου εφαρμογής πολυτομεακών πολιτικών για την αειφορική ολοκληρωμένη ανάπτυξη των Κορεστίων.

Η πολιτεία, οι τοπικές αρχές, η αυτοδιοίκηση, οι επιστημονικοί σύλλογοι και τα επιμελητήρια οφείλουν να επιδείξουν την προσήκουσα διάθεση και να συμβάλλουν στη διάσωση της υλικής και άυλης αξίας που κυοφορείται στον τόπο αυτό στον οποίο η ταπεινή μεγαλοπρέπεια των ανθρώπινων δημιουργημάτων σε μια περιοχή με σημαντικό ιστορικό υπόβαθρο αξίζει να διασωθεί και να αναδειχτεί σε ευρεία κλίμακα.

69. Ο μετασχηματισμός της ελληνικής υπαίθρου ενδέχεται να βρίσκεται στην ανάλυση του συσχετισμού των νέων κοινωνικών δυνάμεων που διαμορφώνονται στην ύπαιθρο, οι οποίες συχνά ευαισθητοποιούνται για τοπικά θέματα, όπως διατροφή, ποιότητα ζωής, υγιεινή διατροφή, περιβάλλον κ.ά. βλ. Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, «Όψεις της κοινωνικής διαφοροποίησης στην ελληνική ύπαιθρο: οικογενειακή γεωργία, στρατηγικές, μετανάστες και ευελιξία», στο *Αγροτικότητα, κοινωνία και χώρος. Μνήμη Στάθη Δαμιανάκου* (Αθήνα: Πλέθρον, 2008), 217-34.

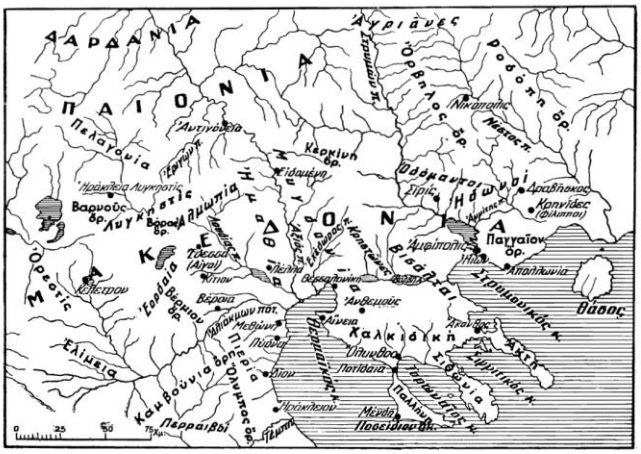

Χάρτης 1: Χάρτης της αρχαίας Μακεδονίας κατά τον Kiepert.
Πηγή: Ι. Βογιατζίδης, «Εισαγωγή εις την ιστορίαν της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* Α (1940): 404

Χάρτης 2: χάρτης με την περιοχή της Ορεστίδας στην Άνω Μακεδονία.
Πηγή: http://www.msorestis.gr/files/istoria.htm (ημερομηνία επίσκεψης 18/08/2015)

Εικ. 1: Οικία στο Ανταρτικό με εμφανείς τις νεοκλασικές αναφορές στην όψη και κυφώσεις στο επίχρισμα οι οποίες μιμούνται αρχοντικά αστικών περιοχών.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2009)

Εικ. 2, 3: Ερείπια οικίας με χαρακτηριστικό οικόσημο στον Άνω Κρανιώνα η οποία έχει καταρρεύσει ολικώς.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2011)

Εικ. 4: Το φυσικό περιβάλλον σε αρμονία με το ανθρωπογενές σε όλους τους οικισμούς. Άποψη του Άνω Κρανιώνα.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2014)

Εικ. 5: Οικία με χαγιάτι σε ισόγειο και όροφο στον Κάτω Κρανιώνα. Σήμερα έχει καταρρεύσει ολικώς.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2010)

Εικ. 6: Τριώροφη οικία στον Άνω Κρανιώνα σε σχετικά καλή κατάσταση.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2014)

Εικ. 7: Διπλοκατοικία–αδεφομοίρι στον Άνω Μελά.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2012)

Εικ. 8: Διώροφη κατοικία στη Χαλάρα με χαρακτηριστική εξοχή σε ισόγειο και όροφο στη νότια (κύρια) όψη.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2012)

Εικ. 9: Διώροφη κατοικία στο Τρίγωνο με χαρακτηριστικές ημικυκλικές απολήξεις των ανοιγμάτων στο ισόγειο και στον όροφο.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2010)

Εικ. 10: Τριώροφη κατοικία με ιδιαίτερη τυπολογική διάταξη (τεθλασμένη χάραξη κάτοψης) στον Μαυρόκαμπο.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2012)

Εικ. 11: Οικία με δύο εξώστες στη Χαλάρα.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2012)

Εικ. 12: Οικία με εξώστη στη στενή πλευρά κτιρίου στο Ανταρτικό.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2011)

Εικ. 13: Οικία με στεγασμένο εξώστη άνωθεν της κύριας εισόδου στον Μαυρόκαμπο.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2011)

Εικ. 14: Οικία με χαρακτηριστικό τριγωνικό αέτωμα πάνω από τον εξώστη στον Μαυρόκαμπο.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2011)

Εικ. 15: Οικία με χαρακτηριστική αρχιτεκτονική προεξοχή (σαχνισί) το οποίο καλύπτει όλο το μήκος της βόρειας πλευράς του ορόφου στον Άνω Κρανιώνα. Ο προσανατολισμός δεν είναι ο ευνοϊκότερος αλλά προτιμήθηκε πιθανόν για λόγους καλύτερης εποπτείας και θέασης του χώρου.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2012)

Εικ. 16: Οικία με αετωματικής απόληξης σαχνισί άνωθεν της νότιας όψης στο χωριό Πράσινο.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2011)

Εικ. 17 (αριστερά): Τζάκι στον Άνω Κρανιώνα με διακοσμητικά μοτίβα που παραπέμπουν σε αστική οικία. Δεν υφίσταται σήμερα.
Εικ. 18 (δεξιά): Έπιπλο διακοσμημένο με φυτομορφικά μοτίβα, αντίστοιχα των οποίων συναντώνται σε θωράκια τέμπλων.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2011)

Εικ. 19: Ριπιδοειδές κιγκλίδωμα σε οικία στον Μαυρόκαμπο.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2011)

Εικ. 20: Όψη με νεοκλασικές αναφορές στο Μακροχώρι.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2011)

Εικ. 21-27: Από τις τοιχογραφίες του κοιμητηριακού ναού της Παναγίας στη Χαλάρα. Εντυπωσιακή είναι η παράσταση της Αγίας Τριάδας πάνω από την κόγχη του Ιερού στη θέση που συνήθως εικονίζεται η Πλατυτέρα. Η συγκεκριμένη εικονογράφηση πιθανόν να σχετίζεται με την κυκλοφορία ρωσικών χαλκογραφιών την εποχή εκείνη τονίζοντας την αντίθεση Ανατολικής Ορθόδοξης και Δυτικής Καθολικής Εκκλησίας.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2010)

Εικ. 28-29: Τοιχογραφίες από το ναό της Παναγίας στη Χαλάρα.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2010)

Εικ. 30-32 (επάνω και αριστερά): Η Πλατυτέρα, λεπτομέρεια της πρόθεσης και δεσποτικός θρόνος στον Άγιο Μόδεστο Γάβρου.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2010)

Εικ. 33-34: Ξυλόγλυπτα άνω τμήματος Ωραίας Πύλης και βημόθυρο στον Άγιο Νικόλαο Χαλάρας.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2010)

Εικ. 35-39: Ξυλόγλυπτος δεσποτικός θρόνος και προσκυνητάρια στον Άγιο Νικόλαο Χαλάρας. Χαρακτηριστικά είναι τα τέσσερα μενχίρ πίσω από την κόγχη του Ιερού.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2010)

Εικ. 40-42: Ξυλόγλυπτος δεσποτικός θρόνος και τμήματα τέμπλου στον Άγιο Νικόλαο Μακροχωρίου.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2010)

Εικ. 43: Λιθόγλυφο πτηνό στο ναό της Αγίας Παρασκευής Άνω Κρανιώνα.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2014)

Εικ. 44: Λίθινη κεφαλή στην εξωτερική τοιχοποιία του Αγίου Νικολάου Γάβρου.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2010)

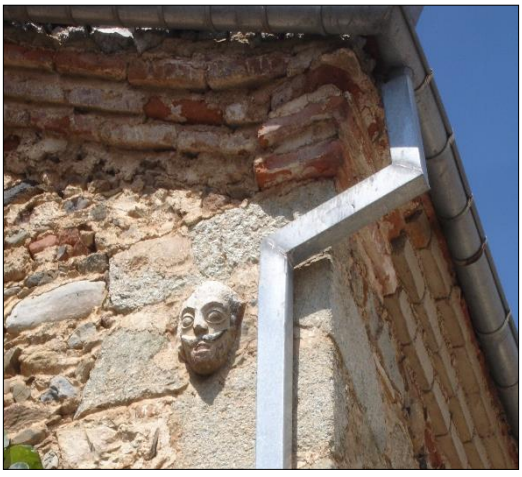

Εικ. 45: Λιθανάγλυφη κεφαλή ανδρός με μουστάκι στον ανατολικό τοίχο του Αγίου Νικολάου Χαλάρας. Η κεφαλή έχει χάσει τον αποτροπαϊκό της χαρακτήρα και συμβολίζει τον ανδρισμό και τη λεβεντιά του πρωτομάστορα.
Πηγή: Αθανάσιος Μπαλασάς (2010)